

Handwritten text at the top of the page, partially obscured.

Main body of handwritten text in Armenian script, partially obscured by a red bar.

ՎԵՐԱ ՄԱՅՆՎԵԱԼ

**ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆՆԵՐ ԳԱՒԱՌԻ
ՆԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐՆ
ԸՍՏ ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՍՏԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ**

Handwritten text on the left side of the page, partially obscured.

ԳԻՐԸ I

Extensive handwritten text at the bottom of the page, including a signature and various notes.

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

2(42,925)
Ա-15
հշ

Այս ուսումնասիրությունն իրականացուել է ԱՄՆ Նիւ-Եորք քաղաքում հիմնադրուած Հայ Օգնութեան Ֆոնդի (ՀՕՖ) Գիտութեան եւ Կրթութեան Հայկական Ազգային հիմնադրամի տրամադրած դրամաշնորհով

This work was made possible by a research grant from the Armenian National Science and Education Fund (ANSEF) based in New York, USA

Գիրքը լոյս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ
«Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսատրող համահայկական հիմնադրամի» աջակցութեամբ

The book is published with the support of the NAS RA's "All Armenian Foundation Financing Armenological Studies"

6379

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

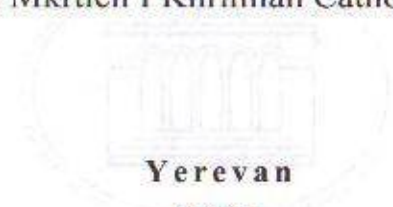
VERA SAHAKYAN

The original texts are published by the efforts of Vera Sahakyan and Haykanush Mesropyan, Doctor of Sciences in Philology. The English translation of the original texts by Lusine Minasyan

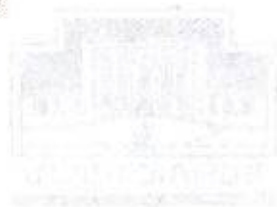
THE ARMENIAN-POPULATED VILLAGES OF MUSH'S BULANYK PROVINCE ACCORDING TO THE LETTERS ADDRESSED TO MKRTICH I KHRIMIAN CATHOLICOS

Volume I

The book is dedicated to the 200th anniversary of Mkrtych I Khrimian Catholicos

Yerevan
2021

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՈՒԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Բնագրերը հրատարակում են Վերա Սահակեանի եւ Իրանասիրական գիտութիւնների գոհտոր՝ Հայկանուշ Մեսրոպեանի աշխատասիրութեամբ: Բնագրերի անգլերէն թարգմանութիւնը՝ Լուսինէ Մինասեանի

ՄՇՈՑ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐՆ ԸՍՏ ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ

Գիրք I

Նուիրում է Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի ծննդեան 200-ամեակին

Երևան
2021

Հրատարակում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու Յակոբ Մուրադեան

Սահակեան Վերա

Ա 150 Մշոյ Բուկանըք գաւառի Հայաբնակ գիւղերն ըստ Մկրտիչ Ա. Խրի-
մեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների / Վ. Սահակեան.-Եր.,
2021: Մատենադարան, 2021. – 396 էջ:

Ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է Մշոյ Բուկանըք գաւառին: Օսմաներէն
նորայայտ աղբիւրների միջոցով անդրադարձ է կատարուում գաւառի կազմա-
ւորմանը: Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող՝ Հայ գաղթականների՝
1893–1896 թթ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների
հիման վրայ այբբենական կարգով կազմուել է գաւառի Հայաբնակ գիւղերի
ցանկ՝ ընդարձակ նկարագրութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով: Ամեն
գիւղին նուիրուած բաժնում գետեղուած են տուեալ գիւղի բնակիչների
նամակները:

Գիրքը Հասցէագրուած է պատմաբաններին, ցեղասպանագէտներին, տե-
ղանուանագէտներին, ինչպէս նաեւ իրենց տոհմածառով եւ արմատներով
հետաքրքրուող Հայութեանն առհասարակ:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Առաջաբան	7
ԳԼՈՒԽ I. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	13
1. 1. Մշոյ Բուկանըք գաւառի կազմաւորումը, դերքը եւ սահմանները	13
1. 2. Բուկանըք գաւառի Հայ բնակչութիւնը	27
1. 3. Բուկանըք գաւառը 1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին	35
1. 4. Բուկանըք գաւառի Հայաբնակ գիւղերի աղիւսակներ՝ քաղուած տարբեր աղբիւրներէց	40
Երգ Մշեցոց	54
ԳԼՈՒԽ II. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՐԽԻԻԸՆՆԵՐԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲԻԻՐ	57
2. 1. Մշոյ Բուկանըք գաւառի Հայ բնակչութեան նամակների բնոյթն ու կարեւորութիւնը	57
Աբրի գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	71
Ալագեալ գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	76
Ատկոն գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	78
Բլուր գիւղ (Վերին Բուկանըք)	85
Բոստաքեանդ գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	87
Եօնջալու գիւղ (Վերին Բուկանըք)	91
Եօթնջուր գիւղ (Վերին Բուկանըք)	118
Թէղուտ գիւղ (Վերին Բուկանըք)	123
Լաթար գիւղ/Դալար, Դալարիկ, Թալարիս (Վերին Բուկանըք)	134
Լիզ գիւղաքաղաք/Լիծ/Լիծն (Ներքին Բուկանըք)	139
Խարաբաշար գիւղ/Հայկաշէն (Վերին Բուկանըք)	154
Խօշգեալդի գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	157
Կաղանջ գիւղ	162
Կողակ գիւղ (Ներքին Բուկանըք)	163
Կոփ գիւղաքաղաք (Վերին Բուկանըք)	167

Համգաշխյիս գիւղ (Վերին Բուլանք)	178
Մէջիթլու գիւղ (Վերին Բուլանք)	184
Մերապար գիւղ (Վերին Բուլանք)	189
Մալաքեանդ գիւղ/Ձորագիւղ (Ներքին Բուլանք)	192
Նորալի գիւղ (Վերին Բուլանք)	197
Շեխ Յաղուբ գիւղ (Վերին Բուլանք)	200
Շիրվանշեխ գիւղ (Վերին Բուլանք)	207
Պագրան գիւղ	213
Ռոստամ-Գեօտիկ գիւղ	215
Փիօնք գիւղ (Ներքին Բուլանք)	218
Փրկաչէն/Քրգաչէն գիւղ (Ներքին Բուլանք)	222
Քարաաղբլ գիւղ (Վերին Բուլանք)	227
Քաքաուլու գիւղ (Վերին Բուլանք)	240
Բուլանքի գութաներդ	260
Summary	263
Անձնանուններ	345
Տեղանուններ	369
Համառօտագրութիւններ ու հապաւումներ	382
Օգտագործուած գրականութեան ցանկ	383

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մերոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուած է Ամենայն Հայոց 125րդ կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի (1893–1907) արխիւի մի մասը՝ շուրջ 8.000 միաւոր վաւերագիր: Ի սկզբանէ այս արխիւը պահուել է Սուրբ Էջմիածնում: Հետագայում, Կաթողիկոսական դիւանից առանձին, իբրեւ անհատական արխիւ, բերուել է Մաշտոցեան Մատենադարան: Վաւերագրերի 17 թղթապանակներում ի մի են բերուած մեծամասամբ հայ գաղթականութեան կողմից Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներ, խնդրագրեր, վկայագրեր, Սուրբ Էջմիածնում ապաստանած գաղթականների ցուցակներ:

Այս վաւերագրերը կարեւոր մանրամասներ են հաղորդում Օսմանեան կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան, արեւմտահայութեան տնտեսական, սոցիալական (ընկերային) դրութեան մասին: Յատկապէս արժէքաւոր են Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով հայաթափուած բնակավայրերի հայկականութեան հաստատման, հայաբնակ լինելու, հայ բնակչութեան քանակի եւ տեղաշարժերի, տեղանունների, տեղի բարբառների ու խօսուածքների քննութեան ուսումնասիրման համար:

2017ին մեզ յանձնարարուել էր ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ Մատենադարանում պահուող վաւերագրերը: Ուսումնասիրուող նիւթի շրջանակներում, ի թիւս այլոց, ստանձնացրինք Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւը: Նախ խմբաւորեցինք վաւերագրերն ըստ գաւառների: Այնուհետեւ, հրատարակուելիք առաջին գրքի համար առանձնացրինք Մշոյ Բուլանք գաւառին վերաբերող նիւթերը: Ընտրուածներն արտագրեցինք: Հենուելով նամակներում նշուած բնակութեան հասցէներին՝ կատարեցինք Բուլանք գաւառին եւ նրա մէջ բնդրկուած հայաբնակ բնակավայրերին նուիրուած ուսումնասիրութիւն:

Առհասարակ, Օսմանեան շրջանում որեւէ հայաբնակ գաւառին պատկանող գիւղերի թուաքանակի, նրանց անունների առնչութեամբ բաւական մեծ անհամապատասխանութիւն կայ: Այս երեւոյթը պայմանաւորուած է մի կողմից Օսմանեան կայսրութիւնում կրկնուող վարչական վերաբաժանումների, միւս կող-

¹ Սահակյան Վ., Մատենադարանի՝ Հայոց ցեղասպանութեան մասին արխիւային վավերագրերը (Օսմանեան վաւերագրեր), Բանբեւ Մատենադարանի, հմբ. 25, Երեւան, 2018, էջ 291–340:

մից՝ արխիւային փաստաթղթերի անհասանելիութեան, ոչ բաւարար սկզբնաղբիւրների առկայութեամբ:

Մեր կատարած հետազոտութեան շրջանակներում, գիտական լայն հանրութեան դատին յանձնելով պատմագիտութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող շուրջ 200 վաւերագիր նամակ, միեւնոյն ժամանակ հայկական, օտար և օսմանեան աղբիւրներից օգտուելով իրականացրել ենք Բուլանըբ գաւառի անուան, ձեւատրման և տեղագրութեան հարցի բնութիւն, յստակեցրել յատկապէս Բուլանըբ և Մանաղկերտ գաւառների սահմանները, նրանց մէջ ընդգրկուած գիւղերը: Նամակների ուսումնասիրման ընթացքում գտել ենք այնպիսի գիւղերից գրուած նամակներ, որոնք օտար աղբիւրներում համարուած են զուտ քրդաբնակ կամ զուտ չերքէզաբնակ, իսկ հայկական աղբիւրներում այդ գիւղերի հայկական կամ հայաբնակ լինելու մասին տեղեկութիւններ պրեթէ չկային:

Մեր կողմից արտագրուած վաւերագրերի լեզուն և ուղղագրութիւնը տարբեր է: Վերին Բուլանըբի արեւմտեան գիւղերը և քիչ բացառութեամբ ամբողջ ներքին Բուլանըբի բնակչութիւնը Բշէրիմի, Սասնայ, Մօտկանայ և Տարօնի գաւառների նախկին բնակիչներն են: Նրանց լեզուն պատկանում է Տարօնայ և Մշոյ գաւառաբարբառին: Ըստ այդմ՝ բուլանըբցի նամակագիրներից շատերի հաղորդակցութեան լեզուն պատկանում է բարբառների արեւմտեան խմբակցութեան Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարաւ-կենտրոնական բարբառախմբին և բնորոշում է նշուած բարբառի հնչիւնական, քերականական, շարահիւսական և լեզուատճական մի շարք յատկանիշներով: Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառը կը ճիւղի բարբառ է: Խօսուել է Մշոյ դաշտի հայաբնակ տարածքներում, Ալաշկերտում, Բուլանըբում և յարակից այլ վայրերում: Բարբառին բնորոշ են երկբարբառային արտասանութիւնը, շնչեղ ձայնեղներով քառաշարք բաղաձայնական համակարգը, որոշ խօսւածքներում՝ հ>խ անցումը, զ նախդրի առկայութիւնը, մի անորոշի ետագաս գործածութիւնը, միավանկ բայերի ի նախայաւելուածը և այլ յատկանիշներ: Նամակներում արտացոլուած են բարբառային նշուած իրողութիւնները: Բաական մեծ թիւ են կազմում հնչիւնափոխուած, աղափոխուած ձեւերը, առկայ են տառախաւերը: Այս ամենով հանդերձ կան նաեւ գրաբարեան հայերէնով գրուած նամակներ ևս:

Մեր ընտրած նամակները, խնդրագրերն ու վկայականները որպէս սկզբունք հրապարակել ենք բնագրերին և արխիւային նիւթերի պահանջներին համապատասխան՝ կատարելով հետեւեալ տեխնիկական միջամտութիւնները:

յատուկ անունները, որոնք մեծամասամբ փոքրատառերով կին, գրել ենք մեծատառերով: Փոխարէնը՝ մեծատառերով գրուած շատ եզրեր դարձրել ենք փոքրատառ: «Ձեր», «ձեզ», «դուք» դերանունների յարգական ձեւերը նոյնպէս դարձրել ենք մեծատառ: Մեր վերականգնած տառերն ու բառերը նշել ենք ընդունուած ուղիղ փակագծերում (||), աւելորդ տառերը, կրկնուող բառերը՝ շակերտներում (< >), կասկածելի ընթերցուած բառերի մօտ դրել ենք (°) նշանը:

Ուղղագրական խտտորոմները, եթէ խօսքը տառախաւերին է վերաբերում, ներկայացրել ենք հիմնականից տարբերուող ձեւով՝ շեղելով տառը, ինչ վերաբերում է զուգաձեւութիւններին՝ դրանք պահպանել ենք, օրինակ՝ կրոնկրօն, խօսել-խոսիլ: Բարբառային բառերը շեղել ենք ամբողջութեամբ, օրինակ՝ պայերիս, ընձի: Կրճատ դրուած բառերն ամբողջացրել ենք՝ ներառելով ուղիղ փակագծերի (||) մէջ: Միասին գրուած օժանդակ բայերն առանձնացրել ենք: Այսպէս, այդպէս, այնպէս դերանունները գրուած են հիմնականում առանձին-առանձին: Բնագրերը միօրինակութեան բերելով՝ արտագրել ենք միասին: Հայրիկ և Սուրբ բառերը բոլոր նամակներում դարձրել ենք մեծատառ: Եւ-ը արտագրել ենք -եւ- տարբերակով:

Անհրաժեշտութեան դէպքում միջամտել ենք նաեւ կէտադրական նշանների հարցում՝ յաւելելով (երբեմն նաեւ անտեսելով) բով, ստորակէտ կամ վերջակէտ՝ ժամանակակից գրական հայերէնում ընդունուած պահանջներին համապատասխան: Երբեմն, բնագրի մտքի թելադրանքով պայմանաւորուած, շարունակել ենք նոր տողից: Այն նամակները, որոնք ունեցել են մասնակի կամ ամբողջական կրկնութիւն, ներկայացրել ենք յղումների մէջ՝ հեղինակի անունազգանուան հետ միասին: Աշխատանքային այս ձեւաչափը առանձնապէս կարեւորել ենք, քանի որ հայութեան իւրաքանչիւր մասնիկ այսօր փնտրում է իր նախնիներին, իր պապերի հայրենի ուստանը: Անձնանունների և տեղանունների զետեղմամբ ջանացել ենք օգտակար լինել իրենց արմատներն ու սոհմածառը փնտրող հայութեանը: Նամակների վրայ եղած մակագրութիւնները, որոնք հիմնականում բովանդակութեան սղագրութիւններ են, բաց ենք թողել՝ աշխատանքը չժանրացնելու մտայնութեամբ:

Միեւնոյն նամակում, կրկնուող տեղանունը կամ անձնանունը՝ նամակի սկզբնամասում և նամակի վերջում յաճախ տարբեր է: Մենք արտագրել ենք այնպէս՝ ինչպէս գրուած է եղել²:

² Տե՛ս օրինակ՝ Մաշտոցեան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), Մկրտիչ Ա. Խիմեան կաթողիկոսի ֆոնդ (այսուհետ՝ Խկֆ), քրթ. 104, վաւ. 2:

Բացի անձամբ Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակներից, արտագրել ենք նաև որոշ վկայականներ, որոնք, գրուած լինելով տեղական համայնքների կողմից, տրուել են բուլանըքցի գաղթականներին՝ որպէս նրանց՝ գաղթական, չքատր, տնանկ լինելու մասին հաստատող փաստաթուղթ՝ կաթողիկոսին ներկայացնելու համար:

Քանի որ մեր ուսումնասիրութիւնը հասցէագրուած է նաև իրենց արմատները փնտրող լայն հանրութեանն առհասարակ, նամակների մի մասը թարգմանել ենք անգլերէն, որպէսզի աշխարհասփիւռ հայութիւնը հնարատրութիւն ունենայ գտնելու եւ կարդալու բուլանըքցի իր ազգականի խօսքը: Անգլերէն թարգմանութիւնների մէջ գործածել ենք յատուկ տեղանունների համար նախատեսուած տառադարձման սանդղակը³: Տառադարձել ենք այնպէս՝ ինչպէս գրուած է նամակում, Պուլանրի՝ Pulanykh, Քարադոյո՝ K'ak'arlu:

Հարկ է նշել նաև, որ յանդիւստարար գետեղել ենք մեր արտագրած նամակներից մի քանիսի լուսապատճէնները, Թուրքիայի Ազգային արխիւից (Devlet Arşivleri Başbakanlığı) Բաղէշ նահանգի ձեռագիր քարտէզը, Մաշտոցեան Մատենադարանում, ինչպէս նաև Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանում պահուող Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի մի քանի լուսանկար:

Բացառութեան կարգով արտագրել եւ ծանօթագրել ենք «Բուլանըքի գութաներգ» եւ «Երգ Մշեցոց» բանաստեղծութիւնները, որոնք Մշոյ դաշտի երբեմնի շէն հայկականութեան կնիքն ունեն իրենց վրայ:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին հասցէագրած նամակների ուսումնասիրման եւ արժեւորման հիմքն արդեն դրուած է, արուել է բառական բծախնդիր եւ ծանր աշխատանք: Մենք նպատակ ունենք յաջորդ հատորներով գալառ առ գալառ իրականացնել նաև միւս հայաբնակ բնակավայրերի ուսումնասիրումը՝ շարունակելով տեսակով, բնոյթով, վաւերագրերի լեզուով եւ բովանդակութեամբ եղակի այս նամակների հանրահռչակումը:

Թէպէտև այս հատորը նուիրուած է Մկրտիչ Խրիմեանի ծննդեան 200-ամեակին, մենք չենք անդրադարձել Խրիմեան Հայրիկի կեանքին, նրա հայրապետական շրջանի գործունէութեանը, գրական, գիտական ժառանգութեան արժեւորմանը: Բազմալստակ Հայրիկի մասին գրել են անուանի հայագէտներ

եւ մտաւորականներ⁴: Սոյն ուսումնասիրութեամբ հայ եւ օտար ընթերցողը հնարատրութիւն է ստանում կարդալու Մշոյ Բուլանըք գալառի հայութեան պարզ խօսքը, կիսելու նրա ցաւը, ղգալու Հայոց Հայրիկի եւ Սուրբ Էջմիածնի հանգէպ հայի անսահման հատան ու նուիրումը, Ամենայն Հայոց հայրապետի գործադրած ջանքերն՝ ուղղուած Հայաստան աշխարհի շէնացմանը, հայ գաղթականութեան փրկութեան եւ հայապահպանման գործին:

Մեր ուսումնասիրութիւնն իր լրումին հասցնելու համար մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Հայկական Ազգային Գիտակրթական Հիմնադրամի (ANSEF) հոգաբարձուների խորհրդին, աղօթք եւ օրհնութիւն գիտխորհրդի նախագահ պարոն Երուանդ Թերզեանի անմար յիշատակին: Յատր, նա չհասցրեց հրատարակուած տեսնել մեր կատարած աշխատանքը:

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Մատենադարանի տնօրէնութեանը՝ յարգարժան պարոն Վահան Տէր-Ղեւոնդեանին՝ ցուցաբերած յարատեւ օժանդակութեան համար, Մատենադարանի Արխիւային բաժնին՝ մեզ համար ամէն դիւրութիւն ապահովելու համար, Մաշտոցեան Մատենադարանի Թուայնացման բաժնին՝ նիւթերը ժամանակին եւ արագ մեզ տրամադրելու, տեխնիկապէս աջակցելու համար, Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանի տնօրէն՝ պարոն Կարօ Վարդանեանին, նկարների տրամադրման եւ արխիւային նիւթերի սպասարկման համար: Շնորհակալ եմ Մատենադարանի եւ յատկապէս Արեւելյայիտութեան բաժնի գործընկերներին:

Շնորհակալ եմ գրքի խմբագիր՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու պարոն Յակոբ Մուրադեանին՝ բծախնդրօրէն կարդալու եւ քանիցս կարեւոր դիտողութիւններն ինձ ուղղելու համար: Շնորհակալ եմ անգլերէնի սրբադրիչ տիկին Ռեբեկկա Էմենաքերին, որ իր սուղ ժամանակից մեծահոգաբար յատկացրեց նամակների սրբագրման դժուարին աշխատանքին: Շնորհակալ եմ իմ

⁴ Աճէմեան Հ., Խրիմեան Հայրիկ, Մենդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820–1920, Ս. Էջմիածին, 1920; Զօպանեան Ա., Դէմեա, Փարիզ, 1924, էջ 112–135; Գոչապեան Թ. Ս., Խրիմեան Հայրիկ, Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, Փարիզ, 1925; Աճէմեան Հ., Հայոց Հայրիկ «Նուագող վշտից հայրենեաց հայոց»: Կենսագրութիւն, հտ. I, Թաւրիզ, 1929; Կոտտանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեան, հասարակական-ֆաղափական գործունէությունը, Երեւան, 2008; Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք I-ը, (Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1820–1892–1907), մաս Բ., փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ Ավագյան Գ., խմբ.՝ Վիրաբյան Ա., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020:

³ https://en.m.wikipedia.org/wiki/BGN/PCGN_romanization

ղեկավարած խմբի նուիրեալներին՝ տիկին Հայկանուշ Մեսրոպեանին եւ Լուսինէ Մինասեանին՝ իրենց բաղմաշարչար եւ նուիրուած աշխատանքի համար:

Անցնող տարուայ ընթացքում, երբ հրատարակութեան էինք պատրաստում գիրքը, թագավարակի պատճառով բոլոր գրողարանները փակ էին: Այս գրքի պատրաստման մէջ շնորհակալութեան մի մեծ բաժին ունի Ամերիկահայ մտատրական պարոն Գէորգ Պ. Յակոբեանը: Նա մեր տրամադրութեան ներքոյ է դրել անհրաժեշտ ամբողջ գրականութիւնը, պարբերաբար կարդացել, կատարել իր շտկումները, դիտողութիւններն ու սրբագրումները:

Երախտապարտ եմ դասախօսիս՝ Ռուզաննա Շարոյեանին՝ գրարարի առնչութեամբ ծագած հարցերին սիրայօժար պատասխանելու համար: Ծնորհակալ եմ «Քաշաթաղի՝ Գուրգէն Մելիքեանի անուան բաղմազաւակ ընտանիքների հիմնադրամին»՝ համալսարանական կրթութիւնս ապահովելու համար, Մարիամ Բրտսեանին՝ սրտանց ու նուիրումով աշխատելու համար:

Երախտապարտ եմ ամուսնուս՝ Յուրի Յարութիւնեանին, ընտանիքիս՝ զաւակներիս, քոյրերիս, եղբորս, մօրս՝ Անիկ Արամի Սահակեանին եւ վաղամեռիկ հօրս՝ Գուրգէն Տէր Անանիայի Սահակեանին՝ հայրենասէր զաւակներ դաստիարակելու համար:

Խոնկ եւ օրհնութիւն Մատենադարանի նախկին տնօրէն պարոն Հրաչեայ Թամրազեանին, որի օրօք սկսել եմ աշխատել Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

ԳԼՈՒԽ I ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. 1. ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԽԱՌԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ, ԴԻՐՔԸ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

«Մշոյ Բուլանըք գաւառի Հայաբնակ գիւղերն՝ ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների» վերնագրուած ուսումնասիրութիւնը կենտրոնացած է Մշոյ Բուլանըք գաւառի (քաղա) կազմաւորման եւ Հայաբնակ գիւղերի քննութեան վրայ: Հետազօտութիւնը շարադրել ենք՝ ելնելով հետեւեալ հարցադրումներից. ե՞րբ եւ պատմական ի՞նչ համաժամանքների ներքոյ է ստեղծուել Բուլանըք գաւառը, Մեծ Հայքի ո՞ր վարչատարածքային միաւորների հիման վրայ է ձեւաւորուել, որո՞նք են եղել Բուլանըք գաւառի Հայաբնակ գիւղերը Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի կաթողիկոսութեան շրջանում:

Խնդրոյ առարկայ գաւառի ուսումնասիրման համար մեր գործածած հետազօտական գրականութեան մաս են կազմել մի շարք հրատարակումներ, ուսումնասիրութիւններ, քարտէզներ⁵: Յատկապէս կարեւորել ենք Մանուէլ Միրախորեանի եռահատոր ուղեգրութեան Գ. Հատորը⁶, Ա. Դօի⁷

⁵ Map of Armenia and adjacent countries/by H. F. B. Lynch & F. Oswald. The material compiled by W. Shawc. 1901, London, 1:1000.000; Asia Citerior, Berlin, by Heinrich Kiepert, Dietrich Reimer (E. Vohsen)..., 1901, c1892. Berlin, Coordinates (E 23°10'00"--E 43°20'00"/N 42°20'00"--N 29°30'00"). 1 map: hand col.; 31 x 42 cm); Karte von Kleinasien in 24 Blatt ... Bearbeitet von Dr. Richard Kiepert, Berlin, 1913, zweite berichtige ausgabe, Masstab. 1:400.000; Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Aydm, Bergiri, Divriği, Erzurum, Giresun, Harput, Hasankale, Hınıs, Karahisar Şarki, Kığı, Malatya, Reşadiye, Rize, Sivas, Ünye, Van) 1:200.000, 1914–1915 (1332); Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 9, Fr. Fritz, Codex-Verlag. 7761 Gundholzen-38/41-38/42; Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 10, Fr. Fritz, Codex-Verlag 7761 Gundholzen-39/41-39/42; **Նրեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը եւ հարեան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երեւան 1963; **Բաղդայան Գ.**, Բիթլիսի նահանգ, Գեոհարա, ՊՈԱԿ, 2015:

⁶ **Միրախորեան Մ.**, Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, հա. Գ., Կ. Պոլիս, 1885:

⁷ **Ա. Դօ** (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան), Վանի, Բիթլիսի եւ Երզրումի վիլայէթները, Երեւան, 1912; **Ա. Դօ**, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, 1914–1915 քուականներին, Երեւան, 1917:

(Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), ժողովրդագէտ Բենսէի (Սահակ Մովսիսեան) ուսումնասիրութիւնները⁸, Նազարէթ Մարտիրոսեանի վիճակագրական աղիւսակը⁹, Ատրպետի «Բուլանըկ» յօդուածը¹⁰, Յովհաննէս (Ռայմոնդ) Գէորգեանի եւ Փոլ Պ. Փապուճեանի համատեղ ուսումնասիրութիւնը, որից քաղել ենք Պոլսոյ պատրիարքարանի կազմած մարդահամարի տուեալները¹¹: «Houshamadyan.org» էլեկտրոնային էջի Բուլանըք գաւառին նուիրուած բաժինը¹², Գեղամ Բաղալեանի յօդուածաշարքը¹³, Հայաստանի Ազգային արխիւի հրատարակած եռահատոր ժողովածուի Բ. հատորը¹⁴: Օսմանեան աղբիւրներից օգտուել ենք 1556ին կազմուած Խնուսի լիւայի մանրամասն տեղեկագրից (դաֆթար)¹⁵:

Գաւառի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար կարելոյ աղբիւր են Բիթլիսի եւ էրզրումի նահանգների (վիլայէթ) սալնամենները¹⁶, ուսական շտաբի գնդապետ Վլադիմիր Յիլիպովի ուսումնասիրութիւնները¹⁷: Օգտուել ենք անգլիացի հայագէտ, աշխարհագրագէտ, ճանապարհորդ, հասարակական-քաղաքական գործիչ՝ Հենրի Ֆինիս Լինչի¹⁸ եւ Ֆրանսիացի հետազոտող Վիտալ Բինեի աշխատութիւններից¹⁹: Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին

⁸ Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան), Հարբ (Մշոյ Բուլանըկ), Հայ ազգագրութիւն և բանահիտուրթիւն, հտ. 3, Երևան, 1972; Բենսէ, Բազմերթ կամ Հարբ գաւառ, Թիֆլիս, 1901:

⁹ Մարտիրոսեան Ն., Համաբերողական պատերազմի բնթագրում ամայտցած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը, Վան-Տոսպ. հմր. 14, 1916, էջ 7:

¹⁰ Ատրպետ, Բուլանըկ, «Մշակ», հմր. 213, 214, 1915:

¹¹ Kévorkian R. and Paboudjian P., Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992; Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History, Published in 2011 by I. B. Tauris & Co Ltd, New York, Pdf.

¹² <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլանըկի քաղաք, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

¹³ Բաղալեան Գ., Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագրութիւնը Մեծ Եղեռնի նախօրերին, մաս վեցերորդ, Բիթլիսի նահանգ, «Վեմ», Ը. (ՃԳ) տարի, քի 3 (55), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, հավելված, էջ 1-XXXVI:

¹⁴ Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների վկայություններ, Փաստաթղթերի ժողովածու, հեղինակ և կազմող Վրաբյան Ա., Ավազյան Գ., Բիթլիսի նահանգ, հտ. II, Երևան, 2012:

¹⁵ 294 Numaralı Himis Livâsı Mufassal Tahîr Defteri (963/1556), Defteri Hâkâmî Dizisi: VI, yayına hazırlayan Özkılıç A., Coşkun A., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M., Ankara, 2000.

¹⁶ Salname-i Vilayet-i Bitlis 1310; Okcu N., Akdağ H., Salname-i vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873): Erzurum il yillığı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

¹⁷ Филиппов В. Н., Военное обозрение Азиатской Турции, Санкт-Петербург, 1881.

¹⁸ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2: The Turkish Provinces, London, New York, Longmans, Green, & Co., 1901.

¹⁹ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome deuxième, Paris 1892.

ուղղուած նամակներում հանդիպած տեղանունները բաղդաստելու եւ ճրջարտելու առումով մեզ համար օգտակար աղբիւր է եղել Սեւան Նիշանեանի կազմած տեղանունների առցանց շտեմարանը²⁰:

Օսմանեան վերջին շրջանում Բուլանըք գաւառը Մանազկերտի, Վարդոյի, Մշոյ դաշտի եւ Սասունի գաւառների (միայն մէկ փոքր մաս) հետ միասին կազմում էր Բիթլիսի (Բաղէշ) նահանգի Մշոյ կուսակալութիւնը (սանջաք): Ըստ տեղագրութեան այն ընկած էր Մուշի սանջաքի հարաւարեւելեան մասում: Հիւսիսից սահմանակից էր Մանազկերտի գաւառին, որին պատկանելով մինչեւ 1881 թ. բաժանուել եւ վերածուել էր առանձին քաղաքի²¹: Բուլանըքը արեւելքից եւ հիւսիս-արեւելքից սահմանակից էր Մանազկերտի գաւառին (քաղա), հիւսիս-արեւմուտքից՝ Էրզրումի նահանգի Խնուսի գաւառին, հարաւ-արեւելքից՝ Խլաթին, իսկ արեւմուտքից եւ հիւսիս-արեւմուտքից Վարդոյի եւ Մուշի գաւառներին:

Բանասէր եւ աշխարհագրագէտ Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանը Բուլանըք գաւառի անուան ծագումը կապում է Բուլանըք լճի (Պուլանըգ կէօլ, պղտոր լիճ) անուան հետ, որի ջրերը տարին բոլոր պղտոր կարմրադոյն են²²: Այս կարծիքն է կիսում նաեւ Վիտալ Բինեն²³: Կործում ենք՝ տեսակէտը սւելի քան հինուած պէտք է լինի ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ²⁴: Ինչպէս օրինակ Բլէջան լեռների անուան ծագումը կապում են Հայկի եւ Բէլի աւանդազրոյցի հետ, որտեղ Բէլն աւանդել է իր հոգին՝ Բէլայ ջան²⁵:

Եթէ գաւառի անուան ծագումը կապուած է եղել լճի արտաքին նկարագրութեան հետ, ապա ե՛ւ Օսմանեան շրջանի քարտէզներում, ե՛ւ 1556ին կազմուած տեղեկագրում առնուազն այս լիճը պէտք է կոչուեր բացառապէս Բուլանըք: Մինչպէս այն եղել, եւ այսօր եւս շարունակուած է կոչուել Խաչլուայ, Խաչլու, Խազանայ լիճ²⁶:

²⁰ <https://nisanyanmap.com/>

²¹ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie..., էջ 588:

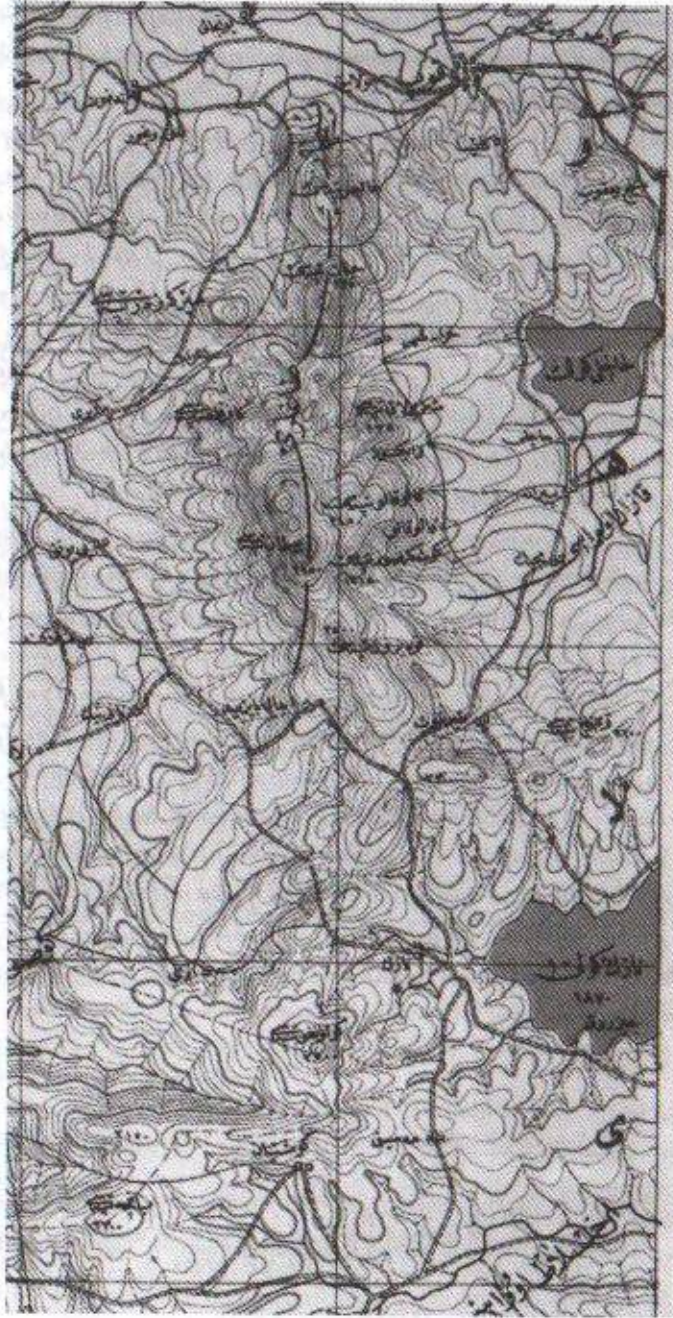
²² Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց աշխարհի, Ասիա, հտ. Ա., Վեհտիկ, 1806, էջ 199-200:

²³ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie..., էջ 588:

²⁴ Նման աւանդազրոյցներ պատմում էին նաեւ Բուլանըքից գաղթած հայերը: Տե՛ս Հայրենիք տարեգիրք-տոնացոյց, 1946, էջ 37; տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդական հեթանոսներ, կազմեց և ծանօթագրեց Տարուցի Ս., Երևան, 1967, հտ. 10, էջ 473:

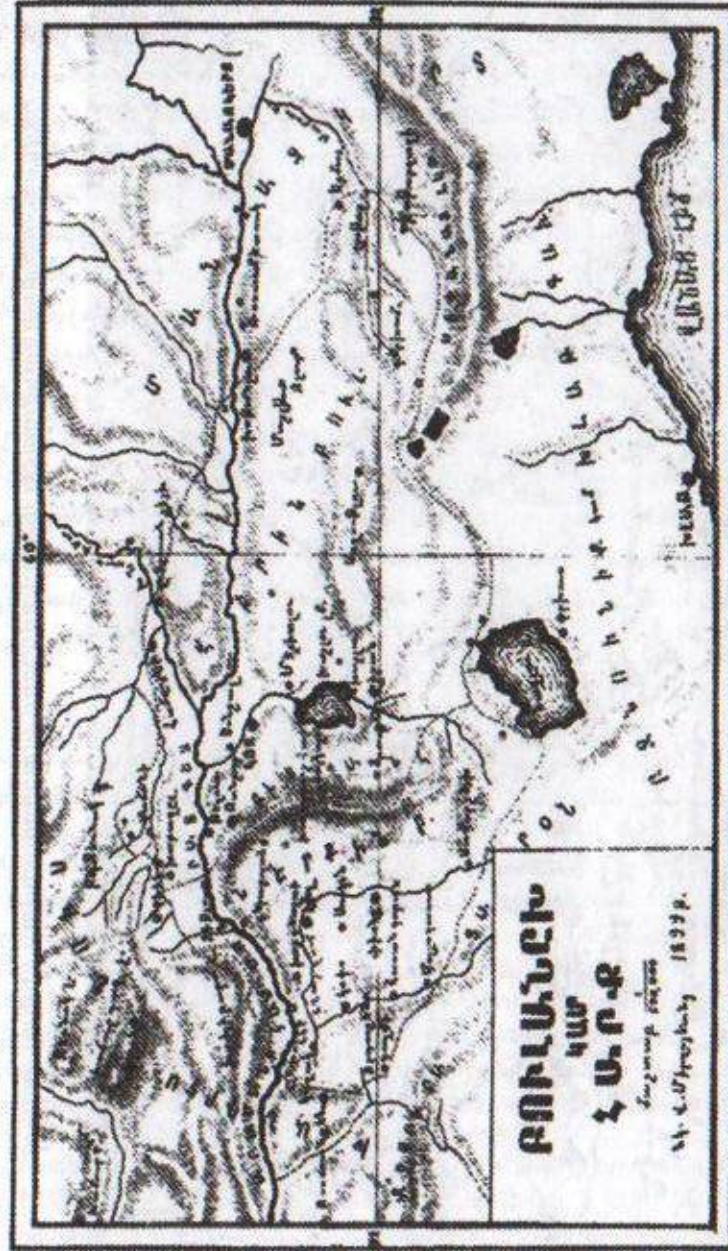
²⁵ Բենսէ, Բուլանըկ կամ Հարբ, էջ 10:

²⁶ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/gezilecekyer/hacli-bulanik-golu>

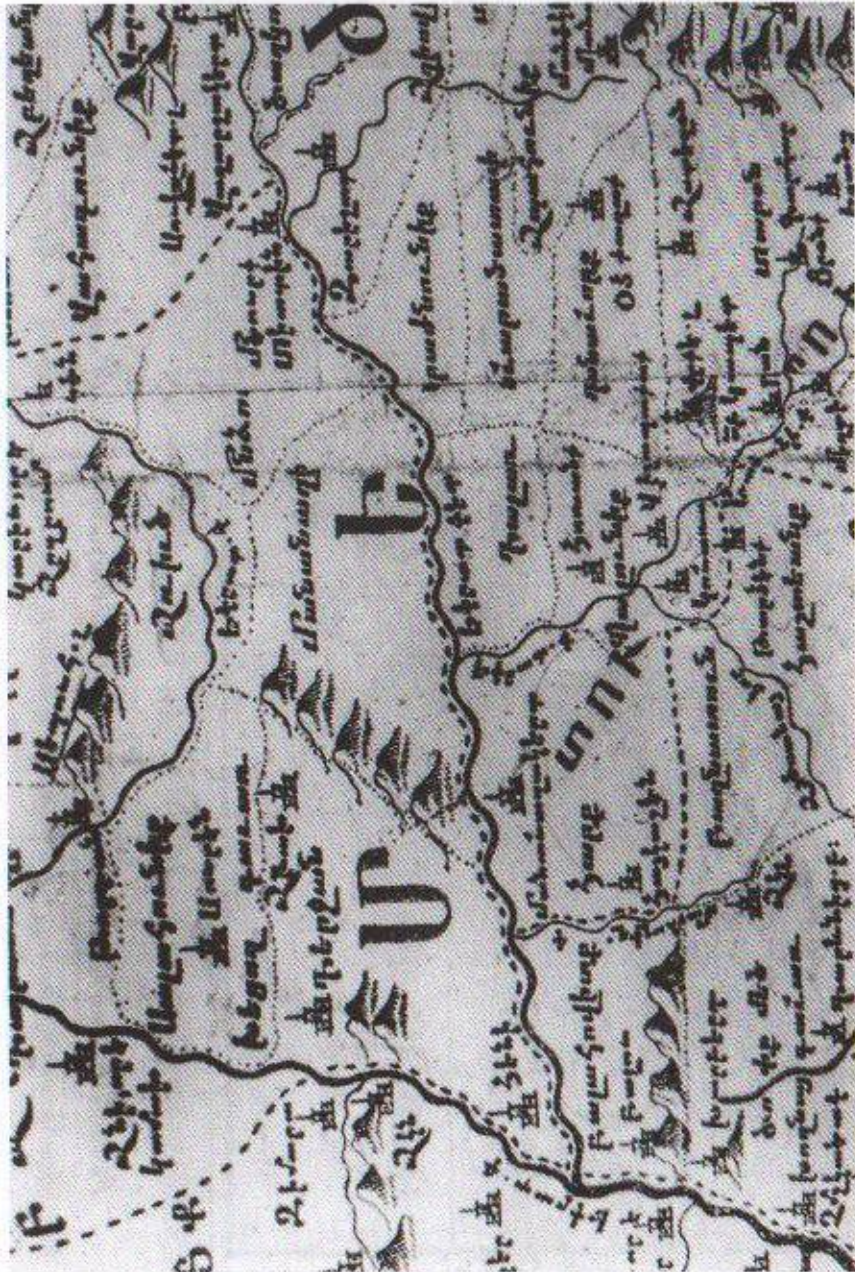
Խնուսի և շրջակայքի ֆիզիկական բարտեզ (Օսմանեան
Թուրքիայի սագմական նախարարութիւն
1332 (1913-1914) 1:200.000

6579

Քենաէ (Սահակ Մովսիսեան), «Հարբ (Մշոյ Բուլանքի)», Հայ ազգագրութիւն
և բանահիւտութիւն, հտ. 3, Բուլանքը գաւառի բարտեզը, հեղինակ Վ. Մկրտչյանց:

Աշխարհացոյց Հայաստանեայց ըստ հին եւ նոր աշխարհագրաց փորձարկեալ
ի վկնէտիկ յամի տէտոսին 1751:

Պէտք է նկատի առնել, որ Բուլանըք վարչատարածքային միաւորը օսմանեան աղբիւրներում արձանագրուած է بولان دى: Եթէ առաջնորդւենք յուշագրութիւններով, բանահիւտական նիւթերով, ապա նկատելի է, որ տարածուած են եղել զաւառի՝ Բուլանըխ կամ Պուլանըխ, Բուլանըգ-Պուլանըգ, Բուլանըղ-Պուլանըղ տարբերակները: Եթէ հետեւենք տառադարձման կանոններին, պէտք է տառադարձենք Բուլանըք կամ Պուլանըք: Արեւմտահայ մասնագիտական գրականութեան մէջ տեղանունը բերուած է բացառապէս Պուլանըք ձեւով²⁷, իսկ արեւելահայ մասնագիտական գրականութեան մէջ՝ Բուլանիք²⁸ եւ Բուլանըխ ձեւերով:

Ինչպէս նկատելի է վերելուած տեղագրուած քարտէզից, Հարբից արեւելք Հայոց Տուրուբերան նահանգի Պալունիք (Բալունիք) գաւառն է, Պալունեաց երկիրը կամ Պալունեաց նահանգը²⁹, որի կենտրոնն էր նոյնանուն դիւղը³⁰: Ուսումնասիրողներից ոմանք գաւառի ծագումը կապում են հենց Պալունիք գաւառի անուան հետ³¹: Բուլանըք տեղանունան ծագումը կամ ստուգարանութիւնը թողնելով համապատասխան մասնագետներին, սոյն ուսումնասիրութեան մէջ մենք գործածելու ենք Բուլանըք (Պուլանըք) տարբերակը, որպէս օսմանեան տեղեկագրերում նշուած տեղանունան (بولان) դիտական տառադարձում:

²⁷ Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿՔ. տարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 57-73, էջ 69; Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 391; Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հտ. Ա., 2001, էջ 611; Քերովբեան Գ., Ասանդական պատմութիւն հայոց, Իսթանպուլ, 1968, էջ 16; Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Հանդէս Ամսօրեայ, թիւ 1, Յունուար, իննետասաներորդ տարի, Վիեննա, 1905, էջ 248-249; Երկամեայ Տեղեկագիր 1908-1910 շրջաններու, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 33:

²⁸ Աղոնց Ն., Հայաստանի Պատմություն, Ակումներ X-VI դդ. մ. թ. ա., Երեւան, 1972, էջ 85; Սաֆրաստյան Ա., Թուրքական աղբյուրներ Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն բուրժական բնագրերից, հտ. Բ., Երեւան, 1964, էջ 36:

²⁹ Վաւերաբանութիւն, Արեւելեան Մամուլ, Հանդէս ամսեայ, Երկոտասաներորդ տարի, Զմիւռնիա, ԺԲ տարի, 1882, մարտ, 129-144, էջ 139:

³⁰ Հայ մատենագրութեան մէջ յայտնի է նաև Կառս կամ Կրառս անուններով: Տե՛ս Հ. Ղուկաս վրդ. Իննիներեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, ի Վկնէտիկ, 1822, էջ 105, 212: Այս բնակավայրը Ս. Երեմեանը «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի» ուսումնասիրութեան մէջ նոյնացնում է Թուրքիայի Կիրափ գիւղ բնակավայրի հետ: Տե՛ս Երեմյան Ս., նշ. աշխատանք, էջ 61:

³¹ Կանայեանց Սա., Անյայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 145; Մովսիսեան Ս., Տանկահայեր, «Համբաւաբեր», թերթ, Թիֆլիս, 1916 թ., հմր. 12 էջ 3; Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 33:

Հետազոտողների մի մասի կարծիքով Բուլանըք գաւառը Համապատասխանում է պատմական Հարք գաւառին, ոմանց կարծիքով Ապահունիքին³²: Պէտք է նկատի առնենք, որ Օսմանեան կայսրութիւնում պարբերաբար կրկնուող վարչական վերաբաժանումների պատճառով, դժբախտաբար, հին Հայկական անուններով անհնար է վերականգնել ժամանակակից նահանգների ճշգրիտ ամբողջութիւնն ու սահմանները:

Գաւառի ճիշտ տեղագրութեան Համար առաջնորդում ենք Վանայ լճից հիւսիս ընկած Նագիկ եւ Խաչի/Խաչլուայ կոչուած լճերով: Ապա հենւում ենք երկու Հնագոյն բնակավայրերի՝ Կոփ եւ Լիզ աւանների կամ դիւղաքաղաքների տեղագրական նկարագրութիւններին:

Օսմանեան կայսրութեան շրջանում Բուլանըք գաւառը բաժանուած էր երկու մասի՝ Վերին Բուլանըք եւ Ներքին Բուլանըք: Ներքին Բուլանըք կոչուած գիւղախմբի (նահիյէ) վարչական կենտրոնը Մեծ Հայքի Հայաշատ Լիզ գիւղաքաղաքն էր, որը Օսմանեան շրջանում միւղիւրի՝ գաւառակի առաջնորդի նստավայրն էր: Այս գիւղախումբը Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակներում յաճախ յիշատակուած է Լզա-Բուլանըք ձեւով³³: Ներքին Բուլանըքը հիւսիսից սահմանակից էր Խոյլի-Բաբայ կոչուած սարին, արեւմուտքից՝ Ջանէր եւ Խանդէզ գաւառակներին, հարաւից՝ Տարօնին:

Վերին Բուլանըք ձեւով արձանագրուած գիւղախմբի վարչական կենտրոնն էր Կոփ գիւղաքաղաքը: Նրա սահմանները հիւսիսարեւելեան մասից եզերում են Մանազկերտ գաւառը, արեւմուտքից՝ Ջեռնակի լեռնաշղթան եւ Խամուր բերդի սարը, իսկ հարաւից՝ Խլաթ եւ Բզնունիք գաւառները: Խրիմեանին ուղղուած նամակներում այս գիւղախումբը յիշատակուած է Կոփա-Բուլանըք կամ Բուլանըք ձեւով: Ա. Բերտրանդի ուսումնասիրութեան մէջ նոյնպէս Հանդիպել ենք Լզա-Բուլանըք (District de Boulanik Liz) եւ Կոփա-Բուլանըք (District de Boulanik Kouh) անուանաձեւերին³⁴:

³² Տե՛ս յատկապէս Գիւր Թղթոց, Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 223: Ջեռնոք Գլակ Ասորի, Պատմութիւն Տարօնոյ գոթ քաղաքնեաց Ջեռնոք Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, յամի 1889, էջ 40; Լ. Սիբեով Ջագրեան, Պատմութիւն Հայոց Հայկական տէրութեան սկսելէ մինչեւ մեր ժամանակը, Վիեննա, 1851, էջ 309; Հիւբշման Լ., Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, 248-249; Հարթ գաւառի տեղագրութեան մասին տե՛ս Հարոյթունյան Բ., Մեծ Հայքի Տարրութեան (Տորրութեան) աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1999, հմր. 2-3, էջ 147-166:

³³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 18:

³⁴ Bertrand A., (ed.), Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier, Paris, 1868, էջ 129:

Անդրադառնանք այն հարցին, թէ ե՞րբ եւ պատմական ի՞նչ Հանգամանքների ներքոյ է ձեւաւորուել գաւառը, ե՞րբ եւ ինչո՞ւ է այն բաժանուել երկու մասի, Մեծ Հայքի վարչատարածքային ի՞նչ միւլորներ է ներառել:

Սեֆեան Իրանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ 1555ի մայիսի 29ին կնքուած է Ամասիայի Հաշտութեան պայմանագիրը, որի Համաձայն որոշուած է երկու երկրների սահմանը: Այս պայմանագրով Արեւելեան Հայաստանն անցնում է Սեֆեան Իրանի, իսկ Արեւմտեան Հայաստանն՝ Օսմանեան կայսրութեան գերիշխանութեան ներքոյ³⁵:

1556ին (Հիշրայի 963 թ.) կազմուած է Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանը (Tahrir Defteri): Այս մատեանի մէջ Խնուս, Վարդոյ, Խանդէզ, Սուչէհիբ, Գոթքսու, Էլմալը, Բուլանըք, Բլէջան եւ Մանազկերտ շրջանները կազմում են Խնուս կենտրոնական գաւառակով Խնուսի սանջաքը՝ էրզրումի էյալեթի կազմում³⁶:

1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանում կան երկու գաւառակներ (նահիյէ) Բլէջան եւ Բուլանըք: Եթէ առաջնորդուենք այստեղ յիշատակուած Կոփ տեղանուամբ, կարելի է նկատել, որ Բուլանըք անունով նշուած գիւղախումբը նոյնանում է աւելի ուշ շրջանում Վերին Բուլանըք կոչուած գիւղախմբին: Կոփի տեղակայումով առաջնորդուելով նկատում ենք, որ այն Համապատասխանում է Մովսէս Խորենացու³⁷ եւ Փաւստոս Բուզանդի³⁸ յիշատակած Հացեաց Դրախտ կոչուած բնակավայրին: Հետագայ դարերում օտար Հեղինակների կողմից եւս Կոփի շրջակայքը յաճախ յիշատակուել է Հացեաց Դրախտ կամ Հացեաց գաւառ ձեւով³⁹: Բացառապէս Հացեաց գաւառ ձեւով ենք Հանդիպում նաեւ Երեմիա Տեւկանցի «Տոհմային Յիշատակարանում» նոյնպէս⁴⁰:

1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանը արժէքաւոր է ոչ միայն գաւառի կազմաւորման ժամանակաշրջանի մասին տեղեկութիւնների, այլեւ, յատկապէս Բուլանըք կոչուած գիւղախումբում արձանագրուած հետեւեալ 53 անուն գիւղերով, որոնք կարելոր են գաւառի տեղագրութեան հարցի ճշգրտման համար:

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 4, Երեւան 1972, էջ 85:

³⁶ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 2:

³⁷ Մովսէս Խորենացի, Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան, ի Վենետիկ, 1752, էջ 302:

³⁸ Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց ի յորս դարութիւնս, Վենետիկ, 1832, էջ 38, 43:

³⁹ Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաստեց եւ քարգմանեց Խալաթեանց Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁴⁰ Երեմիա Տեւկանց (Տեւարգեւանց), Տոհմային Յիշատակարան, Գիւր Ը. (1868-1872 թթ.), Աշխատասիրութեամբ Լ. Ղ. Մուրադյանի, Երեւան, 2018, էջ 30, 58, 90:

Այդ գիւղերն են՝

1. Աջըսու/Acisu
2. Աղջա-վիրան/Agca-viran
3. Ահմեդ-վիրանը/Ahmed viranı
4. Ահրագոմ/Ahragom
5. Աքփընար/Akpınar
6. Աք-վիրան/Ak-viran
7. Ալագեոզ/Էլգեոզ/Elgöz
8. Ալի Փաշա/Ali-Paşa
9. Ալփաւուդ/Alpavud
10. Արու մաղարասը/Aru-mağarası
11. Բոյաջը/Boyacı
12. Բոզվանք/Bozvank
13. Չամուրլու-Չամուշլու/Çamurlu-Çamuşlu
14. Չիւքիւս/Çüküs
15. Դէդէ Վիրան/Dede-viran
16. Դըրավի/Diravi
17. Էլբիս/Elbis
18. Ռըբաթ/Ribat
19. Գեոլլիւջէ/Göllüce
20. Խաչլու/Haçlu
21. Հարբուզիկ/Harbuzik
22. Իրքենդափ/İrkendap
23. Գանձիկ/Kanzik
24. Քարա-քուփա/Kara-kupa
25. Քաւաքլու/Kavaklu
26. Քեքրելու/Kekrelü
27. Քելադիք/Keladik
28. Քէրդէ Փիրհոզ/Kerde-Pirhoz
29. Քիլիսէ վիրանեսի/Kilise viranesi
30. Քոնդու/Kondu
31. Կոփ/Kop

32. Լաթար/Latar
33. Լեշքերլիշ/Leşkerliş
34. Մաղարա/Mağara
35. Մաղարագոմ/Mağaragom
36. Մարնիկ/Marnik
37. Մեսջիդլիւ/Mescidlü
38. Մեշհեդլիւ/Meşhedlü
39. Միխիկ/Mihik
40. Մոնլա Հասան/Monla Hasan
41. Օդունչոր/Odunçor
42. Փըլուր/Pulur
43. Փըլուր-վանք/Pulur vank
44. Ռըբաթ/Ribat
45. Սաջլու/Saclu
46. Սաթը գիւնբեթի/Satı Günbeti
47. Սողիւթլիւ/Söğütlü
48. Թէդուտ/Teğut
49. Թոփրաք-Աքփընար/Toprak-Akpınar
50. Թորթութ/Tortut
51. Թիւրքեն-Բուլաղը/Türken Bulağı
52. Եալ-վիրանը/Yal viranı
53. Եօնջալու/Yoncalu

1556ին կազմուած այս մատեանում նշուած է մէկ այլ գիւղախումբ եւս, որն արձանագրուած է Բլէջան անունով: Առաջնորդուելով այս գիւղախումբում յիշատակուած Լիզ տեղանուամբ, որը, ինչպէս վերեւում նշեցինք տեղագրութեան հարցում առաջնորդող տեղանուններից էր, կարող ենք ասել, որ նշուած գիւղախումբը համապատասխանում է Ներքին Բուլանըք կոչուած վարչատարածքային միաւորին: Լիզ տեղանունից զատ Բլէջան գիւղախումբի մէջ արձանագրուած են հետեւեալ գիւղերը.

1. Աբրի/Abri
2. Ատկոն/Adgön
3. Ալի Էքրեք/Ali-Ekrek
4. Չամուրլու/Çamurlu
5. Գանձիկ/Ganzik (Bulanık ve Bilecan)
6. Քերդէ Փըրխոզ/Kerde Pirhoz (Bulanık ve Bilecan)
7. Լիզ/Liz
8. Մարնիկ/Marnik
9. Մեսիթլի/Mescidli
10. Մեվլանա Մեհմեդ Քենթի/Mevlana Mehmed Kendi
11. Փիյոնք/Piyonk
12. Փիւրքաշին/Փիւրնաշին/Pürkaşin/Pürnaşin

Ինչպէս նկատելի է ցանկից, գաւառակի տեղագրութեան Համապատասխանեցման հարցում Լիզից բացի ուղղորդող են դառնում Աբրի, Ատկոն, Մէջիթլու, Փիյոնք, Փիւրքաշին տեղանունները եւս:

1639ի թուրք-պարսկական երկրորդ դաշնագրից յետոյ իրականացւում է երկրորդ վարչական վերաբաժանումը: 1642ի գլխահարկի մասին կազմուած մատեանի (Avârız Defteri)⁴¹ Համաձայն արդէն Բուլանըքը (պէտք է Հասկանալ միայն Վերին Բուլանըքը, Վ. Ս.) եւ Վարդոյ գաւառակները ներկայացուած են որպէս Խնուսին ենթակայ գիւղախմբեր, իսկ Խնուսը ներկայացուած է որպէս Էրզրումի էյալէթի մէջ մտնող գաւառ: 1642ին կազմուած մատեանի Համաձայն Բուլանըք գիւղախմբում ընդգրկուած է ընդամէնը 14 գիւղ⁴²:

17-րդ դարի օսմանեան պատմագիր եւ աշխարհագրագէտ Քյաթիր Չելերու (Հաջի Խալիֆայ) «Ջիհան-նիւմա» աշխատութեան Համաձայն, Խնուսը՝ Բազա, Բուլանէ, Խենդերէս գաւառակների հետ միասին մըտնում էր Վանի էյալէթի մէջ⁴³:

Ամբողջութեամբ տարբեր սահմաններ են ներկայացուած 1714ին կազմուած «İcmal defter»ի⁴⁴ մէջ: Այս մատեանի Համաձայն՝ Խնուսը եւ Մանազկերտը

⁴¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/avariz--vergi>

⁴² 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 5:

⁴³ Թուրքական աղբիւրներ..., հտ. Բ., էջ 45:

⁴⁴ Պետութեան սեփականութիւնը դարձած հողատարածի կամ անշարժ գոյքի արձանագրութեան տոմար, որի հիման վրայ ճշտում էր կայուածահարկի քանակը եւ գանձումը:

առանձին գաւառներ են, իսկ նախկինում Բուլանըք եւ Բլէջան գաւառակների բնակավայրերը ընդգրկուած են Մանազկերտի կազմի մէջ⁴⁵:

Մեծ վեզիր Ահմեդ Միդհատ փաշայի (1822–1883) կառավարման շրջանում տեղի ունեցան վարչական, ներսահմանային նոր վերածեւումներ, որոնց Համաձայն Էրզրումին կապուած նահանգները վերածուեցին անկախ նահանգների: Պատմական Տուրուբերանն ու Աղձնիքը միասին կազմեցին մէկ նահանգ՝ կառավարական կենտրոն ունենալով Բիթլիսը (Բաղէշ): Նահանգի մէջ ընդգրկուեցին Խլաթ, Մանազկերտ, Բուլանըք, Բիթլիս, Սասուն, Մշոյ դաշտ, Վարդոյ, Գենջ, Ճապաղջուր, Սղերդ եւ Խիզան շրջանները: Խնուսը, որ Տուրուբերանի անբաժան մասն էր, կցուեց Էրզրումին, իսկ Սղերդը, որ մեծամասամբ քրդաբնակ էր՝ Բիթլիսին⁴⁶:

1864ի տարեգրքի (salname) Համաձայն Բուլանըք գիւղախումբը Մանազկերտի եւ Վարդոյի հետ միասին պատկանում են Մշոյ կուսակալութեանը (սանջաք), որն էլ իր հերթին ենթարկուած էր Էրզրումի էյալէթին (վիլայէթից աւելի մեծ միաւոր)⁴⁷: Ա. Բերտրանդի խմբագրութեամբ հրատարակուած Եւրոպական Թուրքիայի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրութեան Համաձայն, Էրզրումի էյալէթն ունէր 5 լիւա (Չըլդըր, Կարս, Բայազէտ, Էրզրում, Մուշ) եւ 48 քաղա⁴⁸:

1871 թուականից սկսած միւս բոլոր տարեգրքերում Խնուսը ընդգրկուած էր Էրզրումի սանջաքի կազմում, իսկ Վարդոն եւ Բուլանըքը ենթարկուած էին Մշոյ սանջաքին՝ Բիթլիսի նահանգի (վիլայէթ) սահմաններում: 1871ի սալնամեի Համաձայն Մանազկերտը պատկանում էր Բուլանըքին⁴⁹:

1888ին կազմուած տարեգրքի Համաձայն Բիթլիսի նահանգը, որ ընկած էր դէպի հարւա՝ Սղերդ տանող կիրճի մէջ՝ շրջապատուած Խիզանի ու Մօսկանի ամեհի լեռնաշղթաներով, ունէր 4 սանջաք՝ Բիթլիս, Մուշ, Սղերդ, Գենջ, որոնք ունէին ընդհանուր 18 քաղա⁵⁰:

⁴⁵ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 5:

⁴⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, Պէրոս, 1957, էջ 27: Մեծ Եղեռնի ներսապատում, 1915 թի ինֆնապաշտպանական ներսամարտերը, Թեհրան, 1982, էջ 341:

⁴⁷ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 5:

⁴⁸ Bertrand A., (ed.), Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier, Paris, 1868, էջ 129:

⁴⁹ Որպէս առանձին քաղաքներ իրարմէն առանձնանում է 1881ին:

⁵⁰ Vital Guinet, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure. Carte Générale de la Division Administrative Turquie D'Asia, 1/6000.000, Tome Premier, Paris, 1891.

Այսպիսով, Օսմանեան մատենաներում (Tahrir Defterleri) յստակ երեւում են վարչական վերաբաժանումներն ու սահմանային փոփոխութիւնները: Եթէ 1556ի մատենանում նշուած տեղանունները բաղդատենք Հայկական սկզբնաղբիւրներում եղած տեղեկութիւնների հետ, ապա յստակ կարելի է նկատել, որ որոշ բնակավայրեր գուրս են գալիս Մ. Խրիմեանի աթոռակալութեան շրջանում Բուլանք կոչուած գաւառի սահմաններից: Ուստի կարող ենք ասել, որ Բուլանք գաւառն ընդգրկում էր պատմական Հարք գաւառը, արեւելեան կողմից այն ընդգրկում էր վաղ միջնադարեան Պալունիք գաւառի կամ աշխարհի տարածքը, իսկ մինչեւ 1881 թ. ընդգրկում էր Մանագլիերտի գաւառը, որ բուն Ապահոնիքն էր:

1881ին Բուլանք գաւառն առանձնանալով Մանագլիերտից եւ դառնալով առանձին վարչական միաւոր, դեռեւս մնում էին բնակավայրեր, որոնց պատկանելութիւնը այս կամ այն գաւառին մնում էին վիճելի: Կարծում ենք՝ այս հանգամանքով է պայմանաւորուած գիւղերի քանակի շփոթը: Կարծում ենք՝ վարչական վերաբաժանումներով եւ սահմանային անճշտութիւններով են պայմանաւորուած նաեւ բնակչութեան մարդահամարի տուեալների անհամապատասխանութիւնները նոյնպէս:

1. 2. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

19-րդ դարում մի շարք շրջադարձային իրադարձութիւններ տեղի ունեցան Օսմանեան Թուրքիայում, որոնք ամբողջութեամբ փոխեցին տեղի ժողովրդագրական պատկերը: Բաւական յետամնաց Օսմանեան կայսրութիւնը ագրարային երկիր էր, տրոհուած անսեսապէս իրարից առանձին կիսանկախ փաշայութիւնների ու դերբեյութիւնների: Կայսրութեան ներսում հզօրացող կենտրոնախոյս ուժերի ոչնչացումը, անկախութիւն նուաճած իշխանութիւնների վերացումը հրամայական պահանջ էր: Երկիրը ունէր բարեփոխումների կարիք⁵¹:

Կայսրութեան մէջ տարբեր ուժերի կենտրոնացման առաջին փորձն սկսեց սուլթան Մահմուդ II-ը (1808–1839), որի խորհրդականն էր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան: Մահմուդ II-ը բարեփոխումներն սկսեց քրդական դերբեյութիւնների նուաճմամբ եւ կամակոր ֆէոդալների Հպատակեցմամբ: Նշանակելով Սեբաստիայի կառավարիչ, սուլթանը հրամայեց Ռեշիդ փաշային Հպատակեցնել Փոքր Ասիայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի քրդական ապստամբ դերբեյներին, որոնցից շատերը 1830–1834 թթ. օգնութեան ձեռք էին մեկնել եգիպտական զօրքերին:

Նիզիբի⁵² պարտութիւնից յետոյ կայսրութեան համար ստեղծուել էին արտաքին խիստ անբարենպաստ պայմաններ: Այս ծանր կացութիւնից դուրս գալու միակ միջոցը համարուեց բարեփոխումների շուտափոյթ իրականացումը:

1839ին Արդուլ Մէջիդ (1823–1861) սուլթանը վաւերացրեց Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի բարեփոխումների ծրագիրը, որն յայտնի է Գիւլհանէի Հաթիթ Եերիֆ⁵³ անունով: 1856ին սուլթանը հրապարակում է բարենորոգումների երկրորդ ծրագիրը՝ Հաթիթ Հիւմայունը: Այս բարեփոխումներով

⁵¹ Օսմանեան կայսրութիւնում բարեփոխումների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Berkes N., The Development of Secularism in Turkey, Montreal, McGill University Press, 1964, էջ 1–85; Davison R., Reform in the Ottoman Empire: 1856–1876, Princeton University Press, 1963.

⁵² Տեղի է ունեցել 1839 թ. յուլիսի 24ին Հիսիսային Սիրիայում, Նիզիբի մօտ: Աւարտուել է օսմանեան բանակի ջախջախից պարտութեամբ: Մանրամասն տե՛ս Gardiner S. R., A Student's History of England, from the Earliest Times to 1885, London, 1895, էջ 922–925:

⁵³ Հաթիթ շերիֆ կամ Հաթիթ հիւմայուն, գրութիւն, հրովարտակ, սուլթանի հրաման, կայսերական հրովարտակ. (Վարդաստանի հրովարտակ): Տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ, քարգիտություն րնագրից Մաֆրասայան Ա. Խ., Սանթուրյան Գ. Հ., հտ. 4, Երեւան, 1972, էջ 226:

օսմանահպատակները հռչակում էին հաւասար եւ բարեկարգում էր երկրի վարչական ու դատական համակարգը⁵⁴:

Ըստ էութեան Օսմանեան կառավարութեան նպատակը բարեփոխումներով բնակչութեան վիճակի բարելաւումը էր, այլ՝ կենտրոնախոյս գաւառների կառավարման՝ քրդական փաշայութիւններին պատկանող իշխանութիւնը նահանգային եւ գաւառական իշխանութեանը յանձնելու խնդիրը լուծելն էր: Այս նպատակով 1849ին Կ. Պոլսից Մուշ է ուղարկում զօրահրամանատար Ասադ փաշան: Այդ ժամանակ Մուշը փաշայութիւն էր, որը կառավարում էր Ալազին փաշայի⁵⁵ տան ներկայացուցիչ Շարիֆ (Շերիֆ) փաշան: Օսմանեան կառավարութեանը յաջողում է քանդել քրդական իշխանապետութիւնը: Իսկ Շարիֆ փաշային իր ամբողջ ընտանիքով եւ եղբայրներով աքսորում են Մեզինէ⁵⁶:

Այս իրադարձութիւնները մեծ յոյս ներշնչեցին հայութեանը: Նրանք սկսեցին հաւատալ, թէ այլեւս ազատուել են քրդական բռնակալութիւնից⁵⁷: Այս ընթացքին է, որ հայ ազգային կեանքը տողորում է նաեւ ազգային սահմանադրութիւն ունենալու գաղափարով:

Սակայն, ինչպէս պատկերաւոր նշել է Գ. Աղանեանցը, 1850ից մինչեւ 1878 թուականի Բեռլինի դաշնագիրը, չնայած թանգրիմաթի հռչակած դրոյթներին, հայ կեանքի ամէնից ցայտուն դրուագը դառնում է հայութեան հարստահարումը⁵⁸: Քուրդ բեկերին փոխարինում են թուրք փաշաները: Հայ ժողովուրդը մէկ դաւառից գաղթում է միւսը՝ յոյս ունենալով, որ կկարողանայ ազատուել: 1863–1865 թթ. միայն Վարդենիսի շրջանից 865 երիտասարդ բռնում է պանդխտութեան ուղին⁵⁹:

Տեղի հայ բնակչութեան ժողովրդագրական պատկերը արմատապէս փոխուեց 1828–1829 թթ. ՌՌԻՍ-թուրքական պատերազմից յետոյ, որի

աւարտին Ալազկերտից, Մշոյ դաշտից եւ միւս հայաշատ գաւառներից Արեւելեան Հայաստան տեղափոխուեցին նաեւ բուլանըքցիները:

Իսլամ գաղթականութեան կամ այլ եզրով լեռնականների վերաբնակեցման առաջին փորձերը սկիզբ էին առել 19-րդ դարի երկրորդ կէսից: 1858 թ. Օսմանեան կայսրութիւն են տեղափոխուում կովկասեան լեռնականների առաջին խմբերը: Լորանով-Ռոստովսկու (Князь Никита Дмитриевич Поданов-Ростовский) բանակցութիւններն ի վերջոյ հանգեցնում են նրան, որ արդէն 1860 թ. գարնանը Փելլամարշալ Ա. Ի. Բարեստինսկին նախատեսում էր մօտ 3000 ընտանիք ուղարկել Օսմանեան կայսրութիւն: Նրանց վերաբնակեցման գործընթացն յաջորդաբար շարունակուեց 1860–1862 թթ.: Միայն 80.000 լեռնական այստեղ տեղափոխուեց 1863 թ.⁶⁰:

Ժողովրդագրական պատկերի շրջադարձային փոփոխման երկրորդ փուլը կապուած էր 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ, որի աւարտին բալկանեան երկրների իսլամ բնակչութիւնն մեծ մասամբ տեղափոխուեց Օսմանեան թուրքիա:

1894–96 թթ. Արդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին զոհ դնաց բուլանըքահայութեան մի մեծ զանգուած, մեծ թուով Հայեր բանտարկուեցին, գաղթեցին Արեւելեան Հայաստան կամ այլ երկրներ:

Ժողովրդագրական նկարագրի յաջորդ փոփոխութիւնը կապուած էր Բալկանեան երկրորդ (1913 թ.) պատերազմի հետ: Ինչպէս Բալկանեան առաջին (1912), այնպէս էլ երկրորդ պատերազմից յետոյ իսլամ բնակչութիւնը, պետական աջակցութեամբ, վերաբնակեցուում էր յատկապէս Մշոյ գաւառում⁶¹:

Հարստահարումներով, տեղահանութիւններով, կոտորածներով եւ լեռնականների վերաբնակեցմամբ հանդերձ, 1880-ական թուականներին Բուլանըքի դաշտավայրը իուլանդացի աշխարհագրագէտ Հենրի Լինչի⁶², ռուսական շտաբի գնդապետ Վլադիմիր Ֆիլիպովի եւ այլոց գնահատմամբ շարունակում էր մնալ Մշոյ ամենախիտ հայ բնակչութիւն ունեցող

⁵⁴ Օսմանեան կայսրութեան հայ հասարակութեան վրայ բարեփոխումների ազդեցութեան մասին մանրամասն տե՛ս Etmekjian J., *The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey*, *The Armenian Review*, Spring, 1972, Vol. XXV, No. 1–97, Boston, էջ 10–24:

⁵⁵ Մրանֆ Քասրմ Աղաօղլի Ալաադդին բեյի յեանդաներն էին, որոնք Մշոյ դաշտում հաստատել էին քրդական իշխանութիւն: Տե՛ս Gencer F., *Billis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler*, Istanbul, 2019:

⁵⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Անթիլիաս, 2013, էջ 182:

⁵⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁸ Հարստահարումների մասին մանրամասն տե՛ս Աղանեանց Գիւս Բենյ., Գիւսն հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԳ., «Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում» (Վանաւազեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915; տե՛ս նաեւ Երեմիա Տեկանց, նշ. աշխ., էջ 231–237:

⁵⁹ Սասունի Կ., 2013, էջ 190:

⁶⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX первая четверть XX вв.), Ереван, 2001, էջ 94–145:

⁶¹ Մանրամասներ տե՛ս Chochiev G. and Koç Bekir, Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century–Beginning of the 20th Century), *Journal of Asian History*, 2006, Vol. 40, No. 1 (2006), pp. 80–103, էջ 91–92:

⁶² H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, volume 2; *The Turkish Provinces*, London, 1901, էջ 424–425:

գաւառներից մէկը⁶³: Մշոյ եւ Բիթլիսի դաշտավայրի բնակչութեան մեծամասնութիւնը Հայեր էին, երկրորդ տեղում քուրդ բնակչութիւնն էր, իսկ թուրքեր գրեթէ չկային⁶⁴:

Այս ամենով Հանդերձ Օսմանեան բնակչութեան պաշտօնական մարդահամարի տուեալները բաւական հակասական են՝ պայմանաւորուած մարդահամարների ընթացքում Հայ բնակչութեան թուի նուազ ներկայացուած ցուցանիշների, մասամբ նաեւ մարդահամարի անցկացման՝ ժամանակի մեթոդների, հնարաւորութիւնների պատճառով:

Մշոյ կուսակալութիւնում Հայերն անցկացրել են երկու մարդահամար: Երկուսն էլ Պոլսոյ պատրիարքարանի նախաձեռնութեամբ: Առաջինն իրականացուել է Ներսէս արք. Վարժապետեան պատրիարքի (1837–1884) հրամանով 1880ին: Այս մարդահամարի մէջ ընդգրկուած էր Բուլանքի, Մանաղկերտի եւ Մշոյ բնակչութիւնը: Ըստ այդմ, Հայ բնակչութիւնը արձանագրուած էր 225.000, իսկ իսլամ բնակչութիւնը՝ 55.000⁶⁵: Այս թւերի հրապարակումից յետոյ Մշոյ օսմանեան իշխանութիւնները համոզուած են տեղական քաղաքային խորհուրդի անդամ Կարապետ էֆենդի Փոթիկեանին, թէ թուերը պէտք է փոխուեն, այլապէս, կառավարութիւնը նկատի կառնի այս Հանգամանքը եւ չարձանագրուած, զինուորական տուրքից փախչողների հաշուով համայնքից ահագին գումար կգանձի: Փոթիկեանը համոզուած է: Իր Հերթին միւսներին համոզելով՝ Հայոց թիւն իջկցնում են 95.000ի, իսկ իսլամ բնակչութեան թիւը բարձրացնում 105.000ի⁶⁶: Երկրորդ մարդահամարը պատրիարքարանն իրականացնում է նախքան Առաջին աշխարհամարտը:

Մարդահամարի Օսմանեան աղբիւրները սալնամեններն են (տարեգիրք)՝ Օսմանեան կայսրութեան եւ նահանգների մասին կառավարութեան կազմած մատեանները, որոնք ներառում են բնակչութեան թիւը, դպրոցների եւ ուսուցիչների քանակը, ընտանի կենդանիների, ջրաղացների քանակը, վարելահողերը, տուրքերը, զինուորութեան հարկը եւ այլն: Մինչեւ 1892 թ.

⁶³ Маевский В. Т., Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, Тифлис, Штаб Кавк. воен. окр., 1904 г., с. 29, 126, 233, 243; Филиппов В. Н., Военное обозрение Азиатской Турции, С. Петербург, 1881, էջ 21, 93; Н. Ф. В. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2; The Turkish Provinces, London, 1901, էջ 424–425; Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան), «Հարկ (Մշոյ Բուլանքի)», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւտութիւն, հտ. 3, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, 1972, էջ 79; Բղէեան Ս. եւ Բղէեան Մ., Հարազատ պատմութիւն Տաւրոնոյ, Փահիրէ, 1962, էջ 22:

⁶⁴ Филиппов В. Н., Военное..., էջ 22:

⁶⁵ Սարգիս եւ Միսաք Բղէեան, էջ 22:

⁶⁶ Նոյն տեղում:

սալնամենների տուեալներով Հայ բնակչութիւնը մշտապէս գերակշռում էր իսլամ բնակչութեանը⁶⁷: 1892ին կազմուած Բիթլիսի նահանգի սալնամեի համաձայն՝ Բուլանքը գաւառում Հայութեան թիւը կազմում էր մօտ 70 տոկոս: Այստեղ հաշուառուած մօտ 26.000 բնակչից 17.000ը Հայեր էին⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է 1893ին դաւառ առ դաւառ կազմուած Օսմանեան բնակչութեան ընդհանուր քանակին, Բիթլիսում արձանագրուած է 276.998 մարդ, որից՝ 45.581 Հայ կին եւ 55.777 Հայ տղամարդ, 2.171 կաթոլիկ (կին), 2.777 (տղամարդ), Աւետարանական Համայնքի հետեւորդ 636 կին եւ 862 տղամարդ⁶⁹:

Այս սալնամենները նոյնպէս հաստատում են, որ Հայութեան թիւը գերազանցում էր իսլամ բնակչութեանը: Նկատելի է նաեւ, որ 1872ին եւ 1873ին կազմուած սալնամեններում իսլամ բնակչութեան կտրուկ մեծացում կայ, որը պայմանաւորուած էր պատերազմներից յետոյ այստեղ տեղափոխուած իսլամ բնակչութեան վերաբնակեցման գործօնով: Օտար Հեղինակների ուսումնասիրութիւնների համաձայն, 19-րդ դարի երկրորդ կէսից մինչեւ 20-րդ դարասկիզբ հիւսիսային Կովկասից այստեղ է տեղափոխուել մօտ 40–45.000 գաղթական⁷⁰:

Բնակչութեան թուի ճշգրտման ուղղութեամբ հետաքրքիր են ուսումնասիրողների մօտեցումները: Բենսէն արքունի գանձարան վճարուած տարեկան գումարը բաժանում է պարտադիր վճարի վրայ: Ըստ որի՝ արական սեռի իւրաքանչիւր անձ պէտք է տարեկան վճարէր 38 դուրուշ: Քանի որ 1898 թ. վճարուել է 386.190 դուրուշ, հետեւաբար արական սեռի անձանց թիւը միայն Բուլանքում պէտք է եղած լինէր 10.163: Այս ձեւով, սակայն, կանանց թիւը հաշուել անհնար է⁷¹:

Բենսէի ներկայացրած ցուցանիշը վերաբերում է 1898ի տուեալներին, մինչդեռ 1892ի սալնամեում Հայոց թիւը կազմել է 16.889 մարդ: Եթէ Հաշուի առնենք, որ Բենսէի Հաշուարկը վերաբերում է միայն տղամարդկանց, իսկ սալնամեի ցուցանիշը երկու սեռերի հաշուարկն է, ինչ-որ տեղ կարող ենք արդարացնել Բենսէի Հաշուարկներով առաջ բերուած ցուցանիշը:

⁶⁷ Աւելի մանրամասն տե՛ս Մարտիրոսեան Տ., Պոլսոյի ֆազա-ժողովրդագրութիւն https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/local_e/kazaofbulanikdemography.html

⁶⁸ Sâlnâme-i vilâyet-i Bitlis (1310) 1892. <https://library.ircica.org/Flipbook/FlipBook/2694>

⁶⁹ Karpat H. K., Ottoman Population Records and the Census of 1881/82–1893 Author(s): International Journal of Middle East Studies, Oct., 1978, Vol. 9, No. 3, pp. 237–274 Published by: Cambridge University Press, էջ 274:

⁷⁰ Chochiev G. and Bekir K., Migrants from the North..., էջ 92:

⁷¹ Բենսէ, Բուլանքի կամ Հարկ, էջ 33:

Վ. Քինեն նշում է, որ 1891ի գրութեամբ Բուլանըքն առանձնացել էր Մանազկերտից եւ կազմել առանձին գաւառ, միեւնոյն ժամանակ, գաւառում հեղինակը հաշուում է 135⁷² գիւղ, իսկ բնակչութեան թիւը տալիս է 23.361, որից 13.000ը իսլամ, իսկ 10.361ը քրիստոնեայ⁷³: Վ. Քինենի ցուցանիշը յստակ անհամաձայնութիւն է առաջ բերում, մի կողմից գիւղերի քանակի, միւս կողմից հայ բնակչութեան չափից դուրս նուազ ցուցանիշի դնահատմամբ:

Առաջին աշխարհամարտից առաջ Օսմանեան կառավարութեան մարդահամարի տուեալների համաձայն արդէն Բուլանըք գաւառի հայ բնակչութեան թիւը կազմել է 14.662, իսկ իսլամ բնակչութեան թիւը՝ 16.372⁷⁴, Մանազկերտում իսլամ բնակչութեան թիւը 30.929, հայ բնակչութիւնը՝ 4.438 մարդ⁷⁵: Այս ցուցանիշը մօտաւորապէս կրկնուում է Ահմեթ Թեթիկի ուսումնասիրութեան մէջ: Որպէս «տեղահանուածների» (պէտք է հասկանալ հայրենագրկուած հայութիւն) քանակ նշուած է 14.309 մարդ⁷⁶:

Եթէ բաղդատենք 1892ի սալնամի ցուցանիշը (16.889) Առաջին աշխարհամարտից առաջ ներկայացուող ցուցանիշի հետ (14.662), հաշուի առնելով համիդեան կոտորածների հետեւանքներն ու բնակչութեան գաղթը դէպի Արեւելեան Հայաստան կամ այլ երկրներ, արգեօ՞ք ցուցանիշը կարելի է ընդունել իբրեւ ճշմարտանման: Միեւնոյն ժամանակ պէտք է նշենք, որ յետպատերազմեան շրջանում Թէոդիկի պատրաստած բաղդատական վիճակագրութեան տուեալների համաձայն նախքան Առաջին աշխարհամարտը Բուլանըքում կար 19.000 մարդ⁷⁷:

Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տուեալների համադրման արդիւնքում, որը տրամադրելի է Ռ. Գէորգեանի եւ Փ. Փապուճեանի ուսումնասիրութեամբ, նախքան հայոց ցեղասպանութիւնը հայ բնակչութեան, անշարժ կալուածքների եւ բնակավայրերի հաշուառման արդիւնքում գաւառում կար 30 գիւղ, 25.053⁷⁸ մարդ, 29 եկեղեցի, 3 վանք⁷⁹: Այս տուեալներն է հաս-

տատում նաեւ Սարգիս Կարայեանն իր երկարատեւ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքում հրատարակուած գրքի մէջ: Ս. Կարայեանի հաշուումների համաձայն նախքան հայոց մեծ եղեռնը Բուլանըք գաւառն ունէր 25.596 բնակիչ⁸⁰:

Ռուսական բանակի առաջխաղացմամբ պայմանաւորուած Կ. Սասունին գրում է, թէ երկու ամսուայ ընթացքին կ'ազատագրէր Վասպուրականի նահանգի 120.000 հայութիւն եւ Մշոյ նահանգի Բուլանուխ-Մանազկերտի 34.000 հայ: Այս ձեւով նշելով, թէ զոյգ գաւառների հայութեան թիւը 34.000 էր⁸¹:

Միւս աղբիւրը, որի հեղինակը Վիսկոնտ Բրայսն է, Կովկաս ժամանած գաղթականութեան թիւ է ներկայացնում 20.038 մարդ: Ըստ աղբիւրի՝ ցուցանիշը վերաբերում է Մուշ եւ Բուլանըք գաւառներից գաղթածներին⁸²:

Հետաքրքրական է 1915–1916 թթ. Նիւ-Եորքում հրատարակուած շաբաթաթերթի տուեալները: Այս աղբիւրից քաղում ենք բաւական որոշիչ տեղեկութիւն: Ըստ Ն. Օգանովսկու⁸³ յօդուածի՝ Բուլանըք գաւառից, որն ունէր 3.135 ընտանիք, փրկուել է ընդամէնը 300 մարդ⁸⁴: 1915ին Գէորգ Սուրէնեանց կաթողիկոսին ուղարկուած նամակի համաձայն Ներքին Բուլանըքի 11 հայաբնակ գիւղերի 1.000 տուն բնակչութիւնից ազատուել է ընդամէնը 21 անձ⁸⁵: Վերին Բուլանըքի 15 հայաբնակ գիւղերի 2.225 տուն հայ բնակչից ազատուել են 40 հոգի⁸⁶: Այս աղբիւրում Բուլանըք գաւառում հաշուած է 26 գիւղ՝ 3.225 ընտանիքով⁸⁷:

⁷² Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: tome deuxième, էջ 571:

⁷³ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: tome deuxième, էջ 571:

⁷⁴ Karpat K. H., Osmanlı Nüfusu 1830–1914, İstanbul, 2010, էջ 366:

⁷⁵ Նոյն տեղում, էջ 368:

⁷⁶ Tetik A., (ed.), Armenian Activities in the Archive Documents, 1914–1918, Ankara, 2005, volume 1, էջ 163:

⁷⁷ Թեոդիկ (Թեոդորոս Լաբիճեան), 1922, էջ 262:

⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁹ Kévorkian R. and Paboudjian P., Les Arméniens dans l'Empire Ottoman, էջ 59:

⁸⁰ Karayan S. Y., Armenians in Ottoman Turkey, 1914, A Geographic Depographic Gazetter, London, 2018, էջ 76:

⁸¹ Սասունի Կ., Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918), Տանկահայոց գաղթաշարժը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 68, 75:

⁸² Bryce V., The Treatment of Armenians in the Ottoman empire, 1915–16, London, 1916, էջ 206:

⁸³ Ն. Օգանովսկին ռուսական 4-րդ կորպուսի ղեկավարն էր: Նրա ղեկավարութեամբ անդի ունեցաւ Բուլանըք-Մանազկերտի գրաւումը՝ 1915ին: Տե՛ս Սասունի Կ., Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918), էջ 67:

⁸⁴ Oganovski N., The Ravages of the Turks, The New Armenia. A Semi-Monthly Periodical, v. 8, June 15, 1916 5–16), New York, 1916, 220–222, էջ 221:

⁸⁵ Ներսիսյան Մ., Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, Պաամա-բանասիրական հանդես, 1965 թ., էջ 85–100, էջ 88:

⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁸⁷ Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918, The Armenian Review, Winter, 1972, Vol. XXV, No. 4–100, The Hairenik Association, Boston, 1972, էջ 11:

Եթէ առաջնորդուենք Մ. Խրիմեանին ուղղուած նամակներում նշուած ընտանիքի անդամների ցուցանիշներով, ապա կտեսնենք, որ ընտանիքներում հաշվում էր 10, 9, 7, 6 շունչ⁸⁸: Անշուշտ, դժուար է միջին թիւը ամենայն ճշգրտութեամբ գնահատել: Որոշ հեղինակներ գիւղական գօտիներում միջին թիւ են հաշվում 8 շունչը, իսկ քաղաքային գօտիներում՝ 6 շունչը, ոմանք այս ցուցանիշը հասցնում են մինչեւ 20 շունչ՝ որպէս աւանդական ընտանիքի օրինակ: Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով գիւղական համայնքների համար ընդունելի թիւ կարելի է համար 8 շունչը⁸⁹:

Առաջնորդուելով մէկ ընտանիքի մէջ 8 շունչ քանակով, Ն. Օզանովսկու նշած ընտանիքների ընդհանուր թիւը բազմապատկելով ճով, կստանանք 25.080 մարդ, եթէ միջին ցուցանիշը վերցնենք 6 շունչ՝ կստանանք 18.810 մարդ, որը մօտաւորապէս Թէոդիկի բաղդատական վիճակագրութեան մէջ նշուած բնակչութեան թիւն է⁹⁰:

Ներկայացուած թուերի անհամապատասխանութիւնը, կարծում ենք՝ պայմանաւորուած է ե՛ւ Օսմանեան մարդահամարի սուեայների անճշտութեամբ, ե՛ւ նոյնանուն բնակավայրերի առկայութեամբ, որից խուսափելու համար սոյն ուսումնասիրութեան շրջանակներում արտազրել ենք բաղառապէս այն նամակները, որոնցում նշուած է եղել ե՛ւ գաւառը, ե՛ւ գիւղանունը:

Քրդական ցեղախմբերի յաջորդական ներխուժումների, Օսմանեան կառավարութեան հակահայկական քաղաքականութեան հետեւանքով Բուլանքը գաւառի ժողովրդագրութեան պատկերը ենթարկուեց հիմնայնափոփոխութեան:

1915–1916 թթ. հայութեան հանդէպ իրագործուեց դարի մեծագոյն սճիրը՝ Հայոց մեծ եղեռնը, որի հետեւանքով ոչ միայն Բուլանքը գաւառը, այլեւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութիւնն ամբողջութեամբ ենթարկուելով ցեղասպանութեան՝ հայաթափուեց, սպանուեց, հայրենագրուեց եւ ունեզրկուեց:

⁸⁸ Տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 101, վաւ. 596, քղթ. 102, վաւ. 712, քղթ. 102, վաւ. 743:

⁸⁹ Այս մասին տարբեր հեղինակների հաշուումներին ծանօթացիր Karayan S. Y., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 198; Մարտիրոսեան Տ., Պոպանրիսի քաղաք-ժողովրդագրութիւն, https://www.houshamadvan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/local_e/kazaofbulanikdemography.html

⁹⁰ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց, 1922, էջ 262:

1. 3. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԸ 1915–1916 թթ.

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Այս գրքում զետեղուած նամակներից իւրաքանչիւրը համիդեան կոտորածների, հարստահարութեան, հայաթափման, հայրենագրկման, դաւանափոխութեան, մարդկանց առեւանգման, սպանութիւնների մասին հաւաստի վկայութիւններ են՝ Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրական պատմութեան մի մասը:

Այս նամակները գրի չեն առնուել պատմաբանների կամ ճանապարհորդների, առաւել եւս՝ ռազմական հետախոյզների կողմից՝ իրրեւ բնակավայրի մասին տեղեկութիւնների հաւաքման ու մշակման նիւթ, որպիսին է օրինակ Վ. Մայեւսկու հրատարակած ուսումնասիրութիւնը կամ Յր. Յրիցի ռազմական քարտէզը:

Սրանք պարզ նամակներ են, որոնցում ջարդից մազապուրծ փախուստի դիմած մայրը հաց կամ հազուստ է խնդրում ներկայացնելով իր սոսկալի վիճակը: Այս նամակներին հենուելով պարզորոշ տեսնում ենք Հայոց ցեղասպանութեան⁹¹, հայրենագրկման ծրագրի մանրամասները, իրագործման փուլերն ու մեթոդները, որոնք սկսուում են մարդու՝ հայրենիքում ապրելու իրաւունքի զրկումից, անչափահասների առեւանգումից, կանանց անարդելու եւ այն անպատիժ թողնելու դիտաւորութիւնից, հայութեանը լլկելու եւ բանտերում խեղդամահ անելու պետական գործելաոճից⁹²:

Բասենի ու Մշոյ դաշտերի միջեւ ընկած լինելու պատճառով Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին Սասունից, Բիթլիսից, Քդիից, Դերջանից Կովկաս փախչողների ճանապարհն անցնում էր Բուլանքը գաւառի միջով: Այս հանգամանքով պայմանաւորուած օսմանեան իշխանութիւնների կողմից գաւառը ենթարկուել է առաւել խիստ հսկողութեան⁹³, իսկ ականատեսների վկայմամբ՝ 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներից ամենից շատ տուժել է

⁹¹ Բուլանք գաւառի կոտորածների մասին տե՛ս «Համբարաբե», 1916 թ.: Սահակ Մովսէսեան, Պոպանրիսի կոտորածն ու զաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2: Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 345–360: Մատուցի Կ., Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918)...

⁹² Özbek N., The Politics of Taxation and the "Armenian Question" during the Late Ottoman Empire, 1876–1908, Comparative Studies in Society and History, October 2012, Vol. 54, No. 4, pp. 770–797, էջ 785:

⁹³ Աւարկեա, Բուլանքի, հմր. 213:

յատկապէս Բուլանըքը՝ Մանազկերտի շրջանով Հանդերձ⁹⁴: Բիթլիսը, Մուշը, Սասունն ու Հաքքարիի հայութիւնը ենթարկուեց բարբարոս կոտորածի⁹⁵:

1914ի յուլիս եւ օգոստոս ամիսներին հաւաքուած տեղական համիրիէ գնդերը ուղարկուեցին Ալաշկերտի ու Բայազետի սահմանադուրս: Զուգահեռաբար քրդերից կազմաւորուեցին չեթէական խմբեր, որոնց միանում են մլանցի աշիրէթի ձիաւոր գնդերը՝ Իրրահիմ փաշայի առաջնորդութեամբ:

1914 թ. օգոստոսի 8ին ընդունուեց «Թէքալիֆ-ի Հարբիէ»՝ պատերազմի համար դանձուող տուրքի մասին օրէնքի դործադրման պատրուակով, Բուլանըքից նախ հաւաքուեցին սայլեր ու եղներ: Հաւաքելուց անմիջապէս յետոյ անասունների ականջները, վիզն ու սայլերը շիկացած երկաթով դրոշմուեցին (Damgalamak): Եթէ դրոշմուած էր, ուրեմն այն արդէն պետութեան սեփականութիւնն էր⁹⁶:

1914 թ. նոյեմբեր 11ին, երբ Օսմանեան Թուրքիան մասնակից դարձաւ Առաջին աշխարհամարտին, Բուլանըքը վերածուեց էննուսի, Մուշի, Խլաթի ու Արծկէի բանակատեղիի (ordugah), ուստի կառավարութեան հրամանով տուեց, ախոռ ու եկեղեցի դառնուեցին պահեստանոցներ (ambar): Դրան յաջորդում են ձիերի, ջորիների, ոչխարների եւ այլ ապրանքների հաւաքումը, ապա կրկնապատկուեց է բերքի տասանորդի հարկը եւս⁹⁷:

1914–1915 թ. ձմռանը Բուլանըքը վերածուեց էր մի քառսի, իսկ Կոփը, որ խիտ հայկական բնակչութիւն ունէր, դժոխային վիճակում էր յայտնուել: Բացի եղած արհաւիրքներից, բնակիչները ստիպուած էին կերակրել ու պատսպարան տալ Վանից, Խլաթից, Ալշաւաղից փոխադրուող կենդանիների եւ պաշարներով բարձուած մարդկանց քարաւանները: Այս ամէնին աւելացաւ նաեւ բազմաբնոյթ այս աղտեղութիւններից ծնունդ առած բժաւոր տիֆը⁹⁸:

Ինչպէս յայտնի է, 1877–1878 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմից յետոյ սկսուել էր իսլամ բնակչութեան տեղաշարժ Բալկաններից դէպի

⁹⁴ Պոլսեցի Կարապետ, Բուլանըք-Մանազկերտը մոռացուած, 1916 թ., «Համբարաբեր», հմբ. 26, էջ 816–817:
⁹⁵ An Anthology of historical writings on the Armenian massacres of 1915 / [by] Viscount James Bryce, Arnold J. Toynbee, Herbert Adams Gibbons, Ambassador Henry Morgenthau [and] Fridjhof Nansen, Beirut, 1971, էջ 63; տե՛ս նաև Bryce V., The Treatment, 1916, էջ 646:
⁹⁶ Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանըքի կոտորածը, «Համբարաբեր», հմբ. 12, էջ 378:
⁹⁷ Նոյն տեղում:
⁹⁸ Մովսէսեան Ս., «Համբարաբեր», հմբ. 12, էջ 378:

Օսմանեան Թուրքիա, որոնց, «Գաղթականութեան բնակեցման եւ պարէնաւորման տնօրէնութիւնը» (İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Mûdiriyeti), տեղաւորում էր յատկապէս բուն հայկական գիւղերում: Այս մօտեցումը շարունակուեց եւ իր լրումին հասաւ Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին:

1915 թ., երբ Սարիղամիշի ճակատամարտից յետոյ թուրքական բանակը ջախջախիչ պարտութիւն կրեց, Ալաշկերտի իսլամ բնակչութիւնը փախուստի դիմեց դէպի Մանազկերտ եւ Բուլանըք: Ռուսական զօրքի առաջխաղացման վտանգով պայմանաւորուած իսլամ գաղթականութեանը տեղաւորեցին Հէնց Բուլանըքում⁹⁹:

Նոյն թուականի ապրիլի 27-ից սկսուեցին Բուլանըքի կոտորածները: Կոփ եւ Լիզ հայաշատ աւանների հայ բնակչութեանը սրի քաշելով՝ թուրքական հրոսակներն անցան Խօշգեալղի: Ասադ բէյի զլխաւորութեամբ ջրբանցի¹⁰⁰ ցեղապետները նախ սրի են քաշում գիւղի զոյգ քահանաներին՝ Տէր Յովհաննէս քահնյ. Մանուկեանին եւ Տէր Ղազար քահնյ. Տէր Մելքիսեդեկեանին, ոչս Սեօյին, ապա ուսուս ու մտաւորական մարդկանց՝ շուրջ վաթսուեւ հոգու¹⁰¹:

Խօշգեալղի գիւղի կոտորածներին յաջորդում են Առնջիկ, Ազրակ, Կողակ, Գէաբուլան գիւղերի ջարդերը, որոնք կազմակերպուեցին է շէյխ Քամելի որդի Մսթօն, իսկ շէյխ Մասուեմ իրականացնում է Մօլահքենթի եւ Ատկոնի հայութեան սպանողը¹⁰²:

Ինչպէս նկատուեց ենք կազմակերպուած այս կոտորածների մէջ իրենց մեծ դերակատարումն ունեցան հասնանցի, ապա նաեւ ցեղերը, որոնք դեռեւս 1880-ականներից հարստահարում ու հալածում էին Խնուսի, Բուլանըքի եւ Մշոյ դաշտի հայ բնակչութեանն՝ ստիպելով նրանց հեռանալ հայրենի երկրից¹⁰³:

Աբրեցիների կոտորածը կազմակերպեց շէյխ Սլէն՝ Ներքին Բուլանըքին սահմանակից Դեմիրճի գիւղից, եւ խիզանցի շէյխ Լիաէդդին

⁹⁹ Մովսէսեան Ս., «Համբարաբեր», հմբ. 13, էջ 403:
¹⁰⁰ Քրդական ցեղերից էին հասանանցիներն ու ջրբանցիները (հասանան, հասանակը, հասանալը, ջիրան, ջիրանլը): Այս ցեղերը բաժանուած էին երկու դասակարգի՝ քօրն եւ կօրմանց (ազատ եւ անազատ): Մանրամասն տե՛ս Մովսէսեան Ս., «Համբարաբեր», հմբ. 12, էջ 377:
¹⁰¹ Նոյն տեղում:
¹⁰² Նոյն տեղում:
¹⁰³ Աղանեան Գիւտ ԲԵՆԵ, Գիւտ հայոց պատմութեան, Գիւտ ժԳ., «Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում» (Վաւերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915, էջ 102–103:

Հազրաթը¹⁰⁴ ուղիքի (պահեստային զինուորների հարկերապետ) պաշտոնեան, ոստիկանապետ Շիլքրիի եւ բաշ-չաուուշ Մեհմէդի հետ միասին¹⁰⁵:

Բուլանըքահայուլթեան կոտորածը տեղի ունեցաւ 1915ի մայիս եւ յունիս ամիսներին՝ Հիւմի բեյի, Օսմանեան 3 ռազմական զօրաբաժինների եւ ժանդարմական հրոսակախմբերի, հաջի Մուսայ բեյի, շեյխ Հազերթի ուժերն օգտագործելով¹⁰⁶:

1916ին ռուսական բանակի առաջխաղացմամբ պայմանաւորուած, ողջ մնացած բուլանըքցիները, կարծելով թէ այլեւս աւարտուած է արհաւիրքը, որոշում են վերադառնալ հայրենիք: Ընդ առաջ, ինչպէս վարուեցին 1894–95ի համիդեան կոտորածներից յետոյ, յուսալով, որ կվերադառնան իրենց հողն ու ջրին ու կապրեն իրենց օջախներում:

Դժուարութեամբ վերադարձած բուլանըքցիներին մեծ հիասթափութիւն էր սպասուած, քանի որ իրենց տներն ու այգիները գտան դրացի քրդերի ու թուրքերի կողմից թալանուած: Գիւղերը լիքն էին հայդարի, ջնդու եւ միւս աշիրէթներով: Չեռնակի, Խոյլիբաբայի լեռնաշղթաները մինչեւ կոմկոմ, Մշոյ դաշտից մինչեւ Խնուս լցուած էին ջրբանցի ցեղապետներով, որոնք մի քանի հազարի հասնող զինուած քրդերով սարսափ էին տարածում հայերի մէջ¹⁰⁷:

1917ի կէսերին Բուլանըքի շուրջ մէկ տասնեակ գիւղերում վերահաստատուած հայերի թիւը հասնում էր 2.000ի, որոնց հիմնական մասը բնակուում էր Մանազկերտում եւ Դուլթաղում¹⁰⁸:

1918ի փետրուարից թուրքական զօրքերի հակայարձակման պատճառով ցեղասպանութիւնը վերապրած մի քանի հայ ընտանիքներ վերջնականապէս թողեցին իրենց բնօրրանը՝ հաստատուելով Արեւելեան Հայաստանի տարբեր շրջաններում¹⁰⁹:

Համաձայն 1916ին հրապարակուած վիճակագրութեան՝ ցեղասպանութեան ընթացքում զոհուած բուլանըքցիների քանակը կազմում է 7.500 մարդ¹¹⁰:

¹⁰⁴ Մովսէսեան Ս., «Համբաւարե», հմբ. 12, էջ 377:

¹⁰⁵ Մովսէսեան Ս., «Համբաւարե», հմբ. 13, էջ 404:

¹⁰⁶ Bryce V., The Treatment 1916, էջ 85, 92:

¹⁰⁷ Պուլանըքի Կարապետ, «Համբաւարե», հմբ. 26, էջ 816–817:

¹⁰⁸ Բաղալյան Գ., նշ. աշխ., էջ VII:

¹⁰⁹ Նոյն տեղում:

¹¹⁰ Համառոտ տեսութիւն զաղթականութեան ծագման, սրբի կացութեան, «Համբաւարե», հմբ. 2, Յունուարի 3, 1916 թ., էջ 46:

Բուլանըքահայուլթեան եղբայրական գերեզմանը համարուում է Լիզ եւ Ատկոն գիւղերի միջակայքի Տապանչոյ կոչուած դաշտը¹¹¹:

Գաւառի ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ցեղախմբերի կողմից գործադրուել է քրդացման քաղաքականութիւն եւս, որի համաձայն քուրդ ցեղապետներն ու շէյխերը քրդացող հայերին չէին սպանում¹¹²:

1916ի «Համբաւարե» թերթի Յաւելուածի 2–50-րդ համարներում տեղադրուած են փախստական որբ երեխաների ցուցակները, որոնց տեղաւորել են տարբեր որբանոցներում: Այս ցուցակների մէջ մի քանի տասնեակ որբեր էլ բուլանըքցիներ են՝ 3-ից մինչեւ 15 տարեկան: Դրանք էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան», Ղարաքիլիսայի «Թայլրեան», Ալէքսանդրապոլի «Գաղթականական Միացեալ-որբանոցների», «Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի» եւ այլ որբանոցներում հաստատուած բուլանըքցիներն են: Այստեղ ծուարած որբերը ո՞վ գիտի, թէ կեանքի ի՞նչ դառնաղէտ օրեր ապրեցին, ո՞վ ողջ մնաց ու ո՞վ յաւէտ փակեց իր մանկական աչքերը՝ մայրական սիրոյ կարօտով...

Իբրեւ սրտի հովացում՝ Բուլանըքի կոտորածների ականատեսը գրում է. «Ներքին բուլանըքցիները ոչխարի նման չը մորթուեցին, նրանք դիմադրեցին իրանց դահիճներին հնարաւորից տասն անգամ աւելի ոյժով, բայց չը կարողացան տապալել իրանց հալածողներին...»¹¹³:

¹¹¹ Մովսէսեան Ս., Պուլանըքի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմբ. 26, էջ 1–2:

¹¹² Ատրպետ, Բուլանըք, հմբ. 214:

¹¹³ Նոյն տեղում:

1. 4. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԽԱՌԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԻ ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐ՝ ՔԱՂՈՒԱԾ ՏԱՐԲԵՐ ԱՂԲԻՐՆԵՐԻՑ

19-րդ դարի հայ բանասէր, աղբիւրագէտ, ճանապարհորդ Ներսէս Սարգիսեանը (1800–1866) Բուլանըք գաւառի տեղագրութեան մասին հետեւեալ նկարագրութիւնն է տալիս. «Մի յերեւելի գիւղօրէիցն է Կոր, յորոց անուն կոչի վերին մասնն՝ Կորայ Պուլանուխ. եւ առ նմա է մենաստանն սրբոյ ծերոյն Դանիէլի, կոչեցեալ Կորայ վանք եւ գերեզման նորա ի մէջ եկեղեցւոցն: Դիրք վանացն ի բարձու կայ եւ հայի ի վերայ դաշտավայրին Մանազկերտի եւ Կորայ միանգամայն, զի չիք որոշիչ սահման ի լերանց կամ ի բլրոց կամ գետոյ իրիք ընդ երկոսին գաւառոց Մանազկերտ եւ Կոր, այլ ըստ արդի բաժանման ի գիւղօրէից սահման հատանի, յորոց մասն մի Մանազկերտի են սեփականեալ եւ մասն մի Կորայ: Այսպիսի բաժանմունք եւ յայլ գաւառս տեսանին սահմանակիցս իրերաց, որպէս Վերնոյն Բասենոյ եւ Ներքին Բասենոյ, Խութայ եւ Բունաշինոյ, Շիրակայ եւ Կարուց, որ թուին առ նախնեօք երկոցուն մի գաւառ համարել: Յաղագս մարմնոյ Ս. Դանիէլի ասի առ պատմագիրս՝ թողեալ ի Հացեաց Դրախտի¹¹⁴ եւ տեղիդ այդ է ի դաշտին Մշոյ, առ սուրբ Սահակ գիւղիւ, ըստ նոցին իսկ պատմութեանց: Սակայն անդ չիք գերեզման եւ ոչ ուխտատեղի ինչ յանուն Դանիէլի, թերեւս յետ ժամանակաց անտի փոխադրեալ իցէ ի Կորայ վանսն»¹¹⁵:

Այսպիսով նկատելի է, որ Բուլանըք գաւառի մէջ մտնող գիւղերի հարցում կան բաւականին հակասութիւններ: Այս բաժնում ներկայացնելու ենք տարբեր աղբիւրներից քաղուած Բուլանըք գաւառի գիւղերի ցանկերը:

¹¹⁴ Հացեաց Դրախտ կոչուած վայրի տեղագրութեան մասին տե՛ս նաև ԻճԵՒՅԵԱՆ Ղ., Ստորագրութիւն, 1822, էջ 96:
¹¹⁵ Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնի Փոքր եւ Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 223:

Բուլանըք գաւառի գիւղերն՝ ըստ Վ. Մայեւսկու¹¹⁶

Բուլանըք գաւառի գիւղերն առանց գիւղախմբերի բաժանման					
N	Գիւղանուն		ընդհանուր	քուրդ տուն	հայ տուն
1	Копь	Կոփ	420	70 (թուրք)	350
2	Енджалу	Եօնջալու	180	–	180
3	Ширваншейх	Շիրվանշէյխ	130	–	130
4	Хамзашейх	Համզաշէյխ	110	–	110
5	Караагыль	Քարաղըլ	115	10 (չբրանցի)	105
6	Тегуть	Թէղուտ	130	–	130
7	Одынчорь	Եօթնջուր	110	3	107
8	Мемани	Մեմանի	35	35	–
9	Мехикь	Մեխիկ	25	25	–
10	Битлу	Բիթլու	10	10	–
11	Мечетлю	Մէշիթլու	60	5 (հասնանցի)	55
12	Мрбарь	Մերպար	60	–	60
13	Плурь	Բլուր	80	15	65
14	Кекарялю	Քաքառլու	80	–	80
15	Лотарь	Լաթար	166	90	76

¹¹⁶ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., Статистическія данныя о населении и нѣкоторыя свѣдѣнія объ отдѣльныхъ казахъ и нахіяхъ обоихъ вилаетовъ, էջ 119–121:

16	Татарказы ¹¹⁷	Թաթարքաղը	30	30	–
17	Кирхалио	Քիրխալու	20	20	–
18	Согутлы	Սօղիւթլիւ	48	48	–
19	Пирань Кей	Պիրան քյոյ ¹¹⁸	60	15	45
20	Шехягубь	Շէխաղուբ	114	–	114
21	Харабашерь	Խարաբաշեհէր	40	10	30
22	Хачлу	Խաչլու	50	48	2
23	Трдобь	Տրտոփ	50	50 (Հասնանցի)	–
24	Банкцорь	Վանքճոր	15	15	–
25	Экмань	Եկմալ	12	–	12
26	Лизь	Լիզ	190	10	180
27	Хошгялды	Հոշգեալդի	90	10	80
28	Шехвали	Շէխվալի	40	30	10
29	Кочакь	Քոչաք	80	40 (Չըբրանցի)	40
30	Пркашень	Փրկաշէն	70	20	50
31	Отгонькь	Յատկոն	70	15	55
32	Абри	Աբրի	80	80	–
33	Пионькь	Փիոնկ	100	50	50
34	Молакенть	Մոլազքանդ	70	35	35
35	Абдаль-базидь	Աբդալ-Բալիդ	35	35	–
36	Ари	Արի	9	9	–

¹¹⁷ Վ. Մայեսկու կարծիքով այն բնկած է Լարսար գիւղի մօտակայքում, տե՛ս Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 119.

¹¹⁸ Հասանաբար խօսքը Վիրանեղիին է վերաբերում:

37	Нейнуць	Նեյնուկ	29	20	–
38	Алагезь	Ալագոզ/Ալագեազ	25	25	–
39	Самаршейх	Սամարշէյխ	60	60	–
40	Молла карыць	Մոլա Քարիք	30	30	–
41	Верн. Далиць	Վերին Դալիք	20	20	–
42	Нижн. Далиць	Ներքին Դալիք	25	25	–
43	Акраць	Ագրակ	40	15 (Չըբրանցի)	25
44	Аликулакь	Ալիքուլաք	10	10	–
45	Шарбахать	ՇարբաՀաթ	40	40	–
46	Аринджикь	Առնջիկ	42	40	2
47	Молладавудь	Մոլլադավուդ	40	40	–
48	Гассангорань	Հասանգորան	50	50 (Օս)	–
49	Габелань	Գեարուան	30	10	20
50	Котанлу	Գութանլը	30	10	20
51	Молла газь	Մոլլա Գազ	25	25	–
52	Копу	Կոպու	50	50	–
Ընդհանուր՝ 3.521 տուն, որից 2.218ը՝ Հայոց տներն են:					

Բուլանքը գաւառի գիւղերն՝ ըստ Թէոդիկի¹¹⁹

N	Գիւղանուն	Հայ տուն	N	Գիւղանուն	Հայ տուն
1	Մէջէթլու/Մաճաղլու	130	1	Համգա-Շէյխ	80
2	Միթիպար	80	2	Գարաղըլ	160
3	Բլուր	40	3	Լիզ	250
4	Լաթար	90	4	Կեապօլներ	60
5	Ալիպօճան	4	5	Ապրի	50
6	Քէքէլլու	190	6	Փեօնք	70
7	Բիրան	64	7	Բըզաշէն	60
8	Խաչլու ¹²⁰	2	8	Յատկոն	120
9	Խարապա Շէհիր	80	9	Շէյխ-Վալի	2
10	Շէյխ-Եաղուպ	200	10	Խօշ-Կէլտի	180
11	Եօնճալու	260	11	Մօլլաքէնա	30
12	Թեղուտ	160	12	Կողակ	120
13	Ոտնջուր	190	13	Առինճիկ	2
14	Շէրվան-Շէյխ	150	14	Ազրակ	50
15	Մալա-Մստաֆա	40	15	Բոստաքանդ	120

¹¹⁹ Թէոդիկ, Գողգորթա հայ հագեւորահամութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին, խմբ. Ա. Գալսեան, Նիւ Եորկ, 1985, էջ 99-101:

¹²⁰ «Համանուն լճակի հարաւային ափին վրայ՝ նոխապէս հայաշատ գիւղ, «Սուրբ Կարապետ» վանքով, որուն խաչքարերով իր պալատը կերտած է տեղւոյն Քիրտ աղան», Թէոդիկ, Գողգորթա, էջ 99-101:

Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ Հայաստանի ազգային արխիւի վաւերագրերի¹²¹

Վերին Բուլանքը				
N	Գիւղանուն	Տուն	Հայ	Քուրդ
1	Լաթար	220	70	150
2	Քարաուլու	200	196	4
3	Փիրան/Փերու ¹²²	80	50	30
4	Խաչլու	40	4	36
5	Խարապշահեր	70	55	15
6	Կոփ	600	450	20
7	Եոնճալու	300	300	130
8	Բլուր	120	40	8
9	Մերբար	43	40	3
10	Մէճեուլու	150	145	5
11	Ոտնջոր	150	150	—
12	Թեղուտ	160	160	—
13	Շերվանշէղ	140	140	—
14	Համգաշէյխ	200	197	3 տուն չերքէղ
15	Ղարաղըլ	210	210	—
16	Շէյխեաղուր	200	200	—

¹²¹ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 214-219:

¹²² Այս տեղանունը հանդիպում է նաև Փերու ձեռով, աե՛ս «Աշխատանք», 1916 թ., հմբ. 34, էջ 4:

Ներքին Բուլանքը				
N	Գիւղանուն	Տուն	Հայ	Քուրդ
17	Լիզ	350	345	5
18	Ապրէ	200	50	150
19	Գէաբոլան	60	20	40
20	Մոլլաքենդ	100	30	70
21	Փիոնք	80	40	40
22	Հատկօն	80	65	15
23	Փրկաշէն	70	68	2
24	Խոշկէլտի	150	147	3
25	Կողակ	300	60	246
26	Աքրակ	60	50	10

Վերին Բուլանքը		
N	Գիւղանուն	Տուն Հայ
1	Խարաղըլ	191
2	Համզաշէխ	111
3	Կոփ	600
4	Շիրվանշէխ	200
5	Եօնջալու	192
6	Թէլուտ	194
7	Ոսնչոր	151
8	Ագրակ	35
9	Կողակ	91
10	Շէխվալի	35
11	Կեաբօլան	18

Ներքին Բուլանքը		
N	Գիւղանուն	Տուն Հայ
12	Մաջիղլու	95
13	Գէրլք	150
14	Լաթար	36
15	Բլուր	38
16	Նորաղին	150
17	Խամիկ	100
18	Դուզնուկ	48
19	Խաղօղլի	45
20	Շէխեաղուր	200
21	Փիրան	35
22	Խարաբա-Ղասրմիկ	90
23	Քեաֆեարլու	207
24	Խան օղլի	38
25	Տօլախ Բաշ	68
26	Մօլա-Բաղ	75
27	Խարախայա	110

¹²³ Ատրպետ, Բուլանքի, հմր. 213:

Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ Մուշի առաջնորդարանի
քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի (1916)¹²⁴

Վերին Բուլանքը						
N	Գիւղանուն	Հայ տուն	Բնակիչ	Կովկասում ապաստանողներ	Քուրդ տուն	Քուրդ բնակիչ
1	Գարաղէշ	186	1372	372	14	80
2	Համղաշիս	179	1264	229	15	93
3	Շերվանշեխ	168	1141	531	2	9
4	Թէղուտ	180	1186	—	33	197
5	Ոսնչոր	170	1044	—	12	57
6	Եոնճալու	225	1650	—	12	100
7	Կոպ	543	4513	—	156	757
8	Մէճիղու	135	950	—	—	—
9	Միրիբար	50	472	—	—	—
10	Շեխաղուպ	185	1200	—	6	33
11	Քէքէլու	215	1506	—	11	52
12	Լաթար	100	675	—	227	1104
13	Բլուր	27	175	—	20	107
14	Փիրան	45	341	—	28	149
15	Խարաբաշէճր	77	606	—	12	91
16	Ս. Դանիէլ վանք	1	13	—	—	—

¹²⁴ Մարտիրոսեան Ն., Համակերպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւիկեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը, Վան-Տոսպ, 1916, հմր. 14, էջ 7:

Ներքին Բուլանքը						
N	Գիւղանուն	Հայ տուն	Բնակիչ	Կովկասում ապաստանողներ	Քուրդ տուն	Բնակիչ
17	Կողակ	48	471	2	180	1430
18	Խոշկեւտի	170	1428	68	40	280
19	Ագրակ	40	283	—	22	140
20	Կեաբօլան	35	265	27	75	416
21	Մալախղբան	45	415	—	130	687
22	Շեխվոլի	5	43	—	75	469
23	Բրգաշէն	80	593	43	25	133
24	Յատկոն	109	835	17	24	113
25	Մալաքեանտ	37	253	7	65	361
26	Փեօնք	55	527	36	60	484
27	Ապրի	45	278	18	140	1056
28	Լիղ	275	1768	193	35	205

**Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ
Վարդան Պետոյեանի կազմած ցանկի¹²⁵**

N	Գիւղանուն	Հայտուն	Հունչ	Իսլամ	Հունչ
1	Կողակ	55	417	160	1430
2	Խոչգյալդի	170	1428	48	772
3	Փիոնք	66	572	60	444
4	Ագրակ	40	283	12	70
5	Բրգաշեն	74	561	25	78
6	Աբբի	35	210	140	650
7	Լիզ	244	1698	30	205
8	Ասկոնք	109	720	24	120
9	Գեբուլան	29	256	83	436
10	Մուլաքենդ	70	457	130	667
11	Ոտնջուր	191	1295	12	57
12	Թեղուտ/Նեղուտ	165	1168	93	677
13	Ղարաղբլ	165	1315	4	60
14	Յոնջալու	263	1560	12	100
15	Կոփ	650	5106	75	390
16	Մեջիղլու	120	850	-	-
17	Մերբար	50	772	-	-
18	Քեքերլու	189	1506	11	42

¹²⁵ Պետոյան Վ., Սասունի և Տարոնի պատմաստիսարհագրական տեղագրությունը, Երևան, 2005, էջ 94-95:

19	Փիրան	64	446	26	149
20	Շեխաղուբ	200	1200	-	-
21	Խարաբաշեհիբ	77	606	10	95
22	Ս. Դանիել վանք (Կարմիր)	1	10	-	
23	Նազիկ գիւղ (լճին մօտ)				
24	Խաչլի լիճ				
25	Արի				
26	Իհրան				
27	Մեխիկ				
28	Կանի Սիրի				
29	Հերս				
30	Սիլկան				
31	Կարկառուտ				
32	Հաջի բեկ (ներքին)				
33	Զիրինգ				
34	Բայրաման				
35	Բեջան				
36	Կատանլի				
37	Սերկիսան				
38	Ակպինար (Սպիտակ Աղբյուր)				
39	Ալի գետիկ				
40	Դերբկ				
41	Կարմունջ				
42	Միսկ				
43	Սյուկուրտ				
44	Դատվան				

Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ էլեկտրոնային աղբիւրների

Սոյն ցանկը քաղել ենք թուրքական էլեկտրոնային աղբիւրներից: Նիւթը տեղադրուել էր 2010ին, որտեղ առաջարկոււմ էր վերականգնել տեղանունների հին տարրերակները¹²⁶:

N	Գիւղի հին անունը	Գիւղի հին անունը լատինատառ	Գիւղի նոր անունը	Գիւղի նոր անունը լատինատառ
1	Աբրի	Abri	Էսենլիք	Esenlik
2	Ատոն	Adgon	Գիւնբաթմազ	Günbatmaz
3	Ակրակ	Akrak	Դեմիրքափը	Demirkapı
4	Ալիբոջան	Alibocan	Չայգելի	Çaygeldi
5	Ալիբոնջու	Aliboncu	Էսքիյուլու	Eskiyolu
6	Ալիքիւլեք	Alikülle	Մեշէի	Meşeici
7	Առւնջիկ	Arncik	Բոսթանջըլար	Bostancılar
8	Բիթլու	Bitlu	Բեոփրիւյուլու	Köprüyolu
9	Դալիքլեր	Dalikler	Աշաղը	Aşağı
10	Գէաբուլան	Gebolan	Ջանբուրթարան	Cankurtaran
11	Խաչլու	Haçlu	Գյոլյանը	Gölyanı
12	Համգաշէյի	Hamzaşeyh	Սարըփընար	Sarıpınar
13	Հանի ըսպը	Hanisipi	Բիւնգիւլիք	Büngüldek
14	Խարաբաշէի	Harabeshir	Էօրէնքենթ	Örenkent
15	Հասանգորան	Hasangöran	Չաթաքլը	Çataklı
16	Հըրգըզ	Hirgiz	Քոյունաղըլը	Koyunağılı
17	Ինդիրիս	İndiris	Սըրաղերի	Sıradere
18	Քարաշափիրան	Karacaviran	Քարաշաօրէն	Karacaören
19	Քեքերլի	Kekerli	Քըրքեօղէ	Kırkgöze
20	Կոզակ	Koğak	Դոքուզփընար	Dokuzpınar

¹²⁶ http://www.musovasi.com/haber/yaman_koylere_eski_isimle-6820.html

21	Կոզո	Kogo	Օլուրդերէ	Olurdere
22	Կուշտիեան	Kuştıyan	Շեհիթթահիր	Şchittahir
23	Լաթար	Later	Էլմաքայա	Elmakaya
24	Լիզ	Liz	Էրենթեփէ	Erentepe
25	Մասալլա	Masalla	Թոքըլուլար	Toklular
26	Մեմանլը	Memanlı	Սամանեուլու	Samanyolu
27	Մեմանլըմիհիցի	Memanlımihigi	Դեյիրմէնսույու	Değirmensuyu
28	Միրբար	Mirbar	Իւչթեփէ	Üçtepe
29	Մոլլաքորիկ	Mollakorik	Աքշարմութ	Akçaarmut
30	Մոլլամուստաֆա	Mollamustafa	Գիւնդիւլիւ	Gündüzü
31	Մուրադիբեյ	Muradibey	Եազբաշը	Yazbaşı
32	Նեյնիք	Neynik	Ուզգյորիւր	Uzgörür
33	Նիֆլիք	Niflik	Սեչմէ	Seçme
34	Օդունչուր	Oduñcor	Արաքոնաք	Arakonak
35	Փիրան	Piran	Գեոդթեփէ	Göztepe
36	Փիրանմիհիցի	Piranmihigi	Քարաբուրուն	Karaburun
37	Փիյոնգ	Piyong	Յեմիշեն	Yemişen
38	Քիւլը	Pülür	Գիւմիւշփընար	Gümüşpınar
39	Փըկաշէն	Pürkaşen	Օղլաքքայա	Oğlakkaya
40	Սեմերշէյի	Scmerşeyh	Յոքուշբաշը	Yokuşbaşı
41	Սիմօ	Simo	Քուրգանլը	Kurganlı
42	Շահբերաթ	Şahberat	Դոդանչայ	Doğançay
43	Շեհիդան	Şchidan	Շէհիթփերէն	Şchitveren
44	Շէյխեակուր	Şeyhyakup	Գիւլլիւօվա	Göllüova
45	Շիրվանշէյի	Şirvanşeyh	Ադըվար	Adıvar
46	Թէյուլուտ	Teygut	Բալօթու	Balotu
47	Թըրչոնք	Tırçonk	Ալթընօլուք	Altınoluk
48	Տըրտոփ	Tirtop	Գիւնյուրդու	Günyurdu

ԵՐԳ ՄՇԵՑՈՑ

(Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւնը¹²⁷)

Քրդագոմն է բանի պարպար¹²⁸,
 Մատաթ ըման, ըման, ըման,
 Թիլն ու Բարտիկն է բրդավար,
 Ապրուհար ծեծեն զձաւար,
 Երիզակը կը ծախեն տաւար,
 Ընցնանք Հացիկ, ընկաւ յաւար¹²⁹,
 Գանք Յօրնոց տե՛ս մարդավար,
 Յերանք¹³⁰ յառաջ, քելենք¹³¹ պրվար¹³²,
 Ընցնանք Բերդակ, տե՛ս մանտր դառ,
 Երթանք Նօռչն դեռ ուրի ծառ,
 Էդ Խուլթեցիք նախշուն մաթալ¹³³,
 Կիրիրայ կուտեն Նօռչնցիք,
 Ջըմեն լիզեն էդ Յօռչնցիք,
 Դժոխքի ճըրագ են Գաբնեցիք,
 Խուչկու¹³⁴ պտտող էդ Ջրեցիք,
 Կոտնի¹³⁵ ուտող էդ Կառնեցիք,

¹²⁷ Երգ Մշեցոց (Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւն), խմբագրական, «Մտտի», Շաբաթաթերթ ազգային եւ հաղաճական, քիւ 3788, Սեպտեմբեր 21, 1885, Կ. Պոլիս, էջ 184:

¹²⁸ Թրք. barbar, սափրիչ:

¹²⁹ օգնութիւն

¹³⁰ գանձ

¹³¹ ֆայլենձ

¹³² ծառուղի

¹³³ վահան:

¹³⁴ աղբ

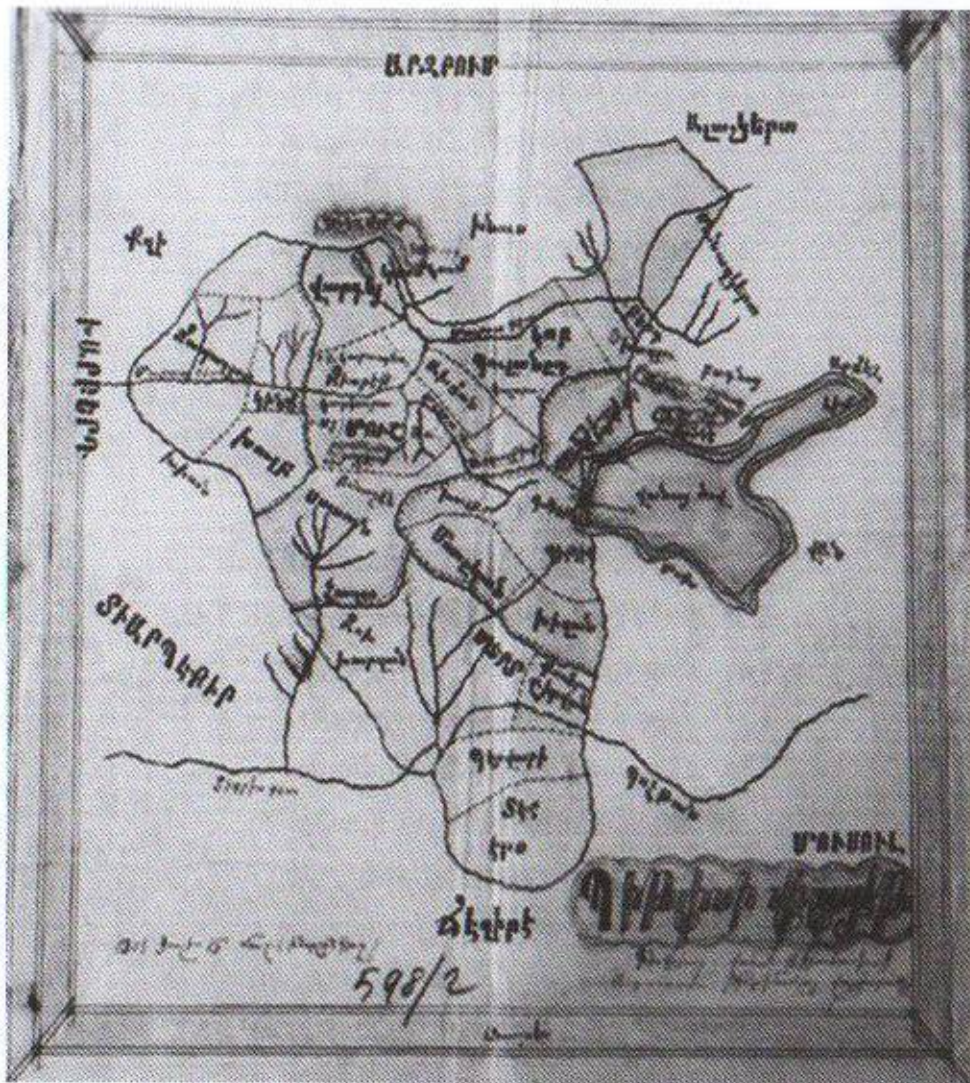
¹³⁵ ծեր էգ գամէշ:

Ավգօտ յոռեր էդ Բքլցիք,
 Հօլ կը խաղան էդ Հունանցիք,
 Գուլթնի պարգօղ էդ Գբօնցիք,
 Շատ կը քֆրեն Ալիճանցիք,
 Կանկառ կուտեն էդ Աղճանցիք,
 Շատ խօրօտիկ են Սուլուխցիք,
 Շատ լաչկաւոր էդ Կուռաւցիք,
 Տէճ խոտ քաղեն էդ Ծխաւցիք,
 Պար կը խաղան էդ Աւրցիք,
 Էմ լէ զօզօ¹³⁶ Զիարացիք,
 Զիրար սիրեն էդ Խպիանցիք,
 Ճառիմէն¹³⁷ կիտեն¹³⁸ Մէշտըվցիք,
 Տերև կտրեն էդ Պաղլըվցիք,
 Ալուճ կուտեն էդ Բաղվըցիք,
 Աղքատ հպարտ էդ Տրմեցիք,
 Էդ Մօկունքն է Մշու մօտիկ,
 Տէրքէ վանք կը քաշեն կօտիկ,
 Ալի ճըռնան սուտ խօրօտիկ
 Էտ Սողգոմցիք թուլթնի հորտիկ:
 Նշխուն փաշայ են ՄՇԵՑԻՔ:

¹³⁶ գերազանց

¹³⁷ տուգանձ

¹³⁸ ապա

Բիթլիսի քարտեզ: Պահուած է Թուրքիայում, Վարչապետութեան հանրապետական արխիւում (BCA): Գծագրել են Բիթլիսի Ամերիկեան վարժարանի աշակերտները՝ 1907ին:

ԳԼՈՒԽ II

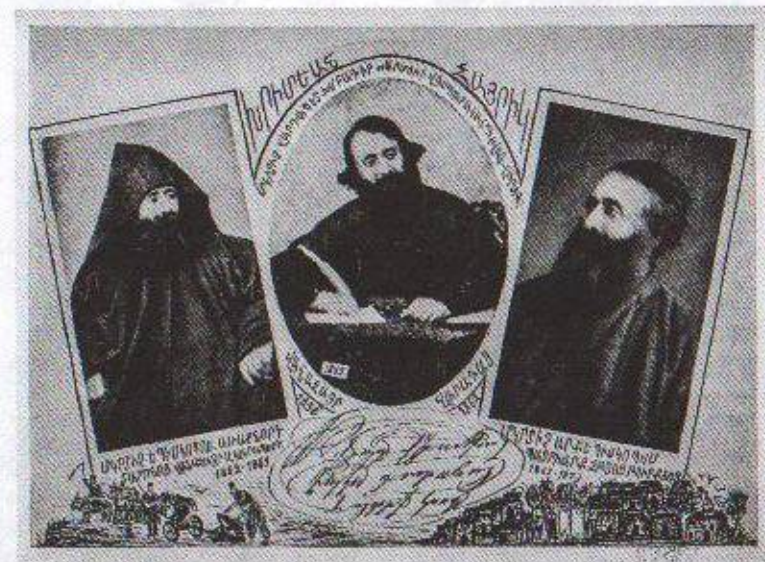
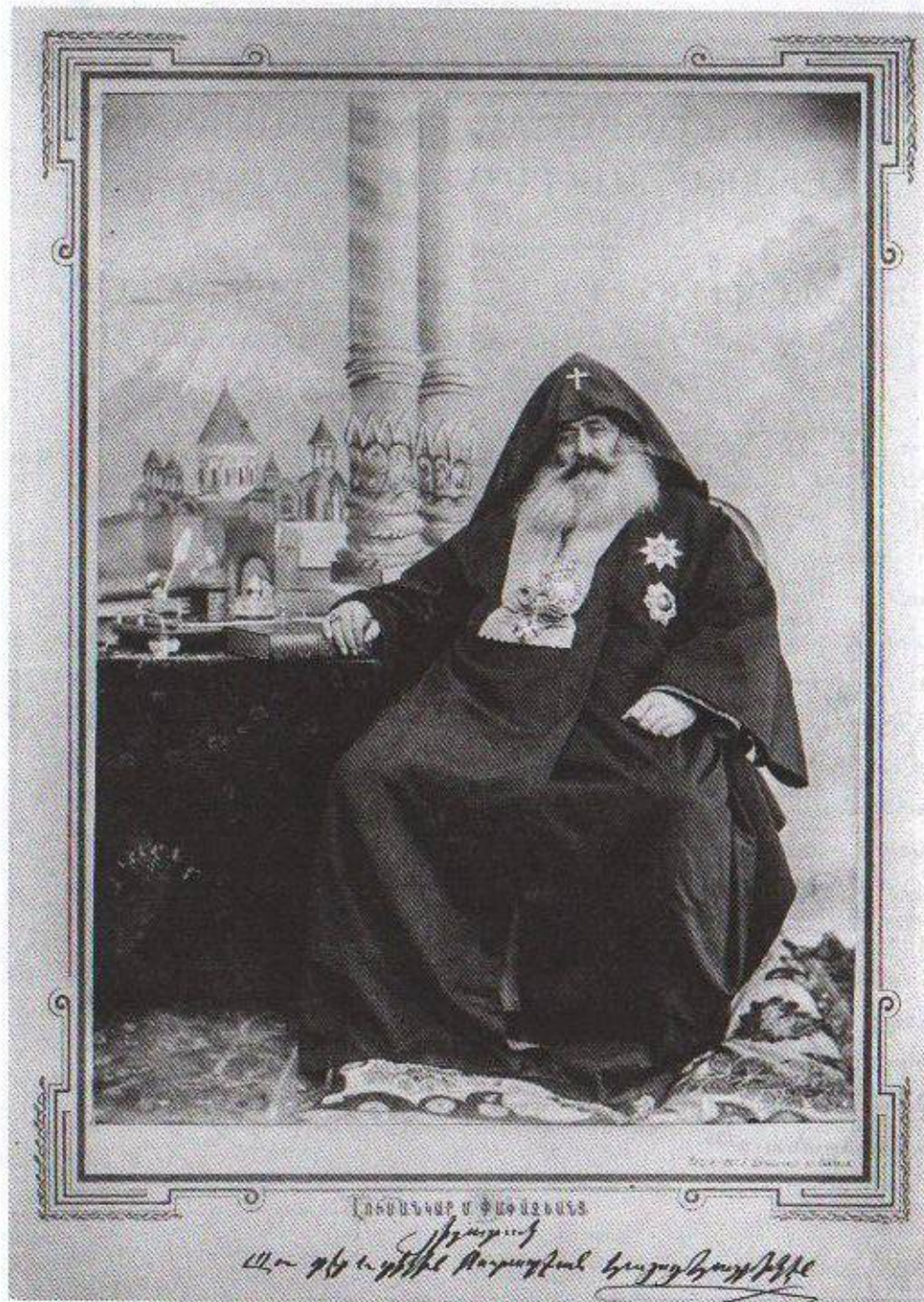
ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՐԽԻԵՐ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՐ

2. 1. ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԲՆՈՅԹՆ ՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Մկրտիչ Ա. Խրիմեան վանեցի. սա յոյժ կրթասէր լինելով՝ պէտք եղածին չափ խնամք կը տանի դպրոցի յառաջադիմութեան համար: Սուրբ Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանի ուսուցիչ կը կարգէ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը եւ տպարան բանալով կը հրատարակէ «Արժուիք Տարօնոյ» ամսաթերթ՝ բանասիրական, գրական եւ ժողովրդական լեզուով: Իր վանահայրութիւն կը սկսի Քրիստոսի 1862 թուականին եւ յամի 1869ին Կ. Պօլսոյ պատրիարք կընտրուի եւ Մակար կաթողիկոսի վախճանումէ յետոյ Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսական գահ կը բարձրանայ»¹³⁹:

¹³⁹ Լաւարաբեան Կ. վրդ., Գաւազանագիրք, Յաջորդութիւն վանահարց ուխտիս Սուրբ Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղեմ, 1912, էջ 106-107:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան (1893–1907) կաթողիկոսն¹⁴⁰ ամուսնակալից Հայ ժողովրդի համար դժնդակ մի ժամանակահատուածում: Նրա կաթողիկոսութեան շրջանը համընկաւ Աբղույ Համիդ II սուլթանի գահակալութեան (1876–1909) հետ, որը 1894–96 թթ. կազմակերպից արեւմտահայութեան զանգուածային ջարդեր՝ նպատակ ունենալով իր բնօրրանից Հայրենագրկելու եւ Հայասթափելու հայաբնակ նահանգները: Մ. Խրիմեանն ականատես եղաւ 1903ի Հայ Առաքելական Եկեղեցու զոյքի բռնագրաւմանը, Հայկական դպրոցների փակմանը, 1905ի Բաքւի Հայութեան կոտորածներին...

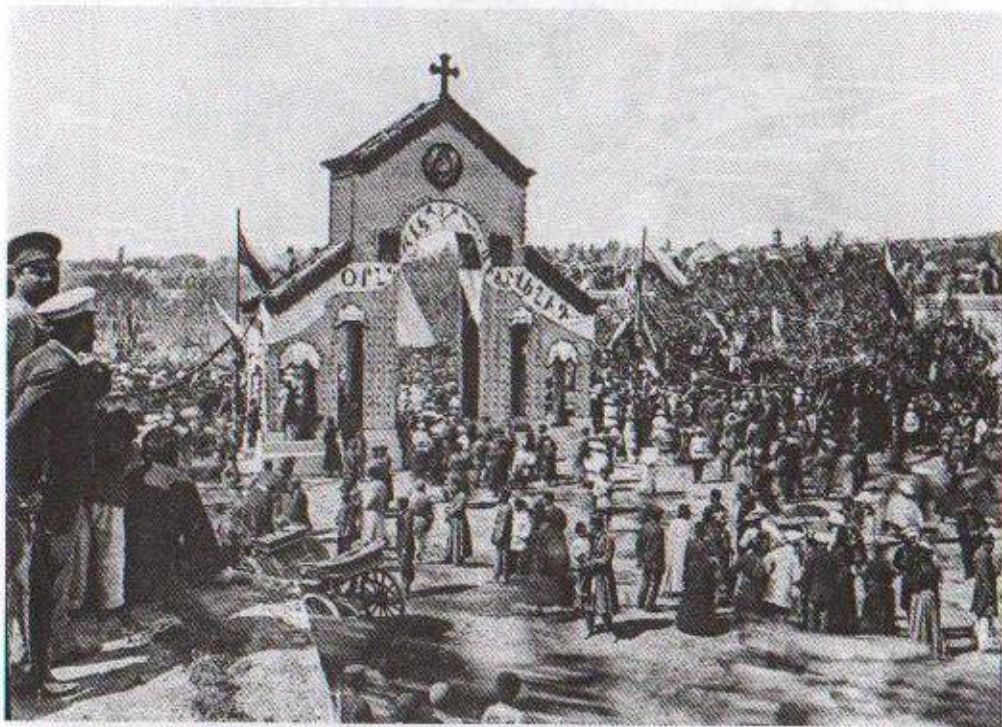
Այդ ծանր ու օրհասական շրջանում ծերունագարդ կաթողիկոսը կանգնած էր Հայ ժողովրդի կողքին՝ իր ողջ ուժն ու կարողութիւնը ծառայեցնելով Հայութեանն ու Հայրենիքին: Հայ ժողովրդի մտաւոր զարթօնքի առաջին դէմքերից էր Մկրտիչ Խրիմեանը: Մտաւոր զարթօնքի հետ ապահովելով նաեւ քաղաքական ազատութեան զարթում:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ
ԿՆԻՔ

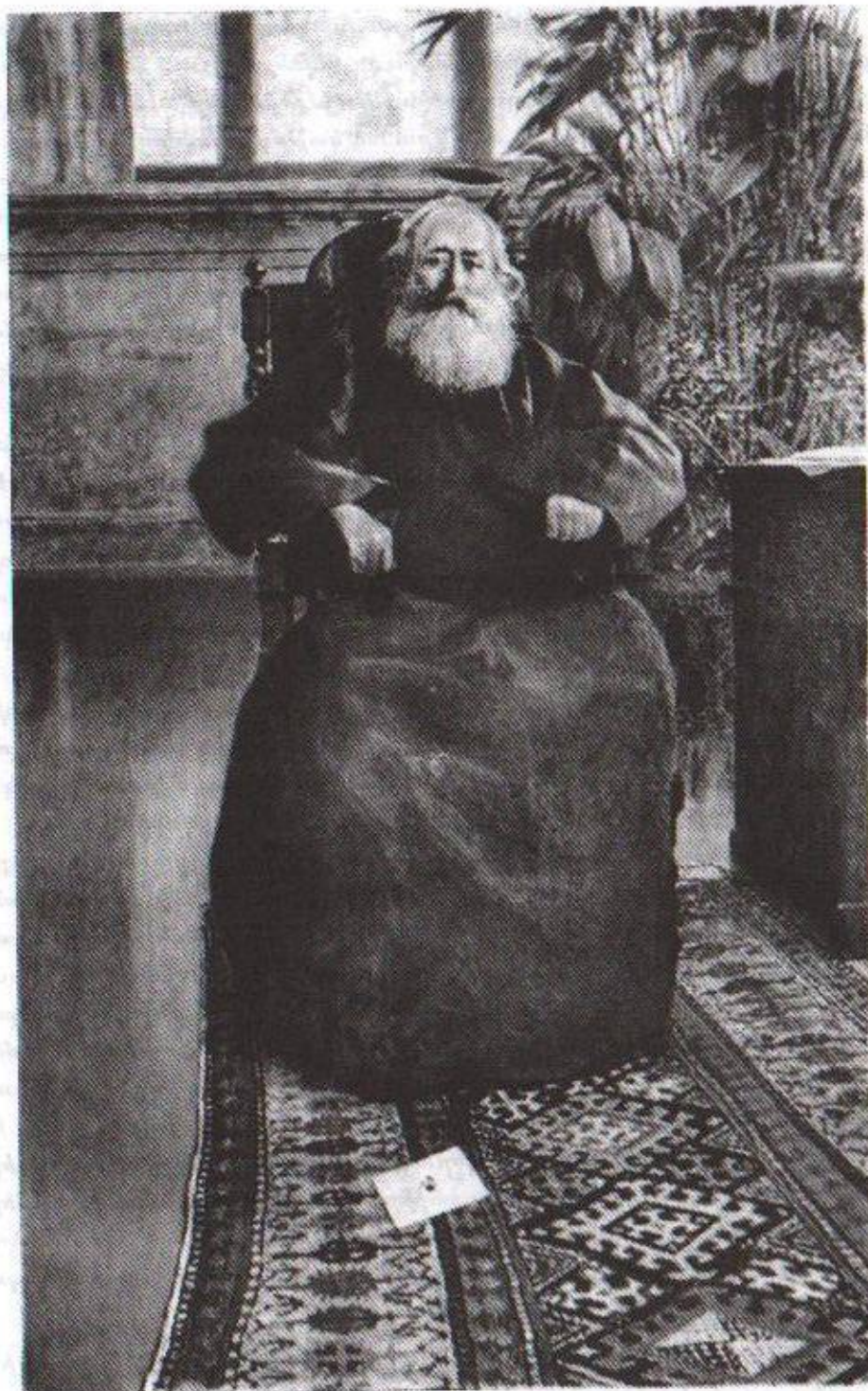
¹⁴⁰ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի կեանքի եւ հասարակական գործունեւորեան մասին տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմեան, հասարակական-հաղափական գործունեւորչունը, Երեւան, 2008:

«Այն, որու անձին շուրջ պատահեցան այս բոլորը՝ Վանայ Այդեստան-
 ներէն մինչեւ Վաղարշապատի հնձանները, Վարագէն մինչեւ Ս. Էջմիա-
 ծնի գահը՝ ուր երկու անգամ հայկանոյշ քառասուն ծաղիկներու օծումն
 ունեցաւ, ան Հայաստանեայց Մկրտիչն էր, ԱՐԾՈՒԱԹՌԻԶ ՀԱՅՐԻԿԸ
 ՀԱՅՈՑ»¹⁴¹:

Ժողովուրդը դիմաւորում է Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին:

¹⁴¹ Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան Գարեգին, Աբեղյանիպոստ), Տարօնաշունչ,
 1945, Պաւնուս Այրես, էջ 105:

Մաշտոցեան Մատենադարանում այսօր պահուում է Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւի մի մասը, շուրջ 8.000 միաւոր վաւերագիր:

Այս վաւերագրերը գետեղուած են 101–117 Համարները կրող թղթապանակներում, ներկարուած են եւ կնքուած կաթողիկոսական կնիքով: Այս արխիւում չկան պաշտօնական գրութիւններ եւ կոնդակներ: Այսպէս ընդգրկուած են 1893–1907 թթ. ընթացքում Հայոց Հայրիկին ուղղուած գաղթականութեան դիմումները, որոնցով նրանք հաց կամ հագուստ էին խնդրում, հանգանակութեան թոյլտուութիւն՝ բանտերից իրենց հարազատներին ազատելու համար: Այս նամակները բնօրինակներ են, որոնց մի մասը կնքուած է սուել բնակավայրի ծխատէր քահանայի կնիքով: Նամակները գրուած են սել կամ կապոյտ թանաքով: Բովանդակութեան առումով մեծամասամբ խնդրագրեր են՝ հացի, սնունդի, հագուստի, կացարանի, բժշկուելու առնչութեամբ: Կարիքներ, որոնք առաջացել էին քուրդ շէյխերի, թուրք պաշտօնեաների, Օսմանեան կայսրութեան որդեգրած հարստահարութեան, հայաջինջ քաղաքականութեանն իրրեւ հետեւանք:

Այս նամակները, ուղղուած լինելով Հայոց Հայրիկին, չեն առաքուել յատուկ նամակատան ծառայութեան միջոցով: Այդ առումով բաժանուում են կրիք մեծ խմբի:

Ա) Նամակներ՝ գրուած համիդեան կոտորածների արդիւնքում փախուստի դիմած մարդկանցից, որոնք, նամակը շարադրելու պահին գտնուել են Արեւելեան Հայաստանում, իսկ աւելի յստակ, ինչպէս նամակներում է նշուած, վանքի գոմում կամ վանքի պլանում (վանքի շրջափակում):

Բ) Նամակներ՝ գրուած այն կարօտեալ գաղթականներից, որոնք մի քանի ամսից մինչեւ առաւելագոյնը երկու տարի կաթողիկոսի յատուկ յանձնարարականով Հաստատուել էին որեւէ գիւղում: Գաղթականութեան տեղաւորման գործընթացն ունէր շարունակական բնոյթ, իսկ նրանց կերակրելու, կեցութիւն եւ կացարան տրամադրելու խնդիրը, ինչպէս կարգում ենք նամակներում, կաթողիկոսի յանձնարարականով մասամբ դրուում էր տեղական համայնքների հոգածութեան վրայ: Այս կամ այն գիւղում գաղթականների կեցութեան ժամանակի լրանալու պարագայում, կամ, երբ նշուած գիւղն այլեւս անկարող էր կերակրելու, օգնելու, նեցուկ կանգնելու այդ ընտանիքին, գաղթականները ստիպուած էին լինում նորից դիմելու կաթողիկոսին:

Գ) Նամակներ, որոնց հեղինակները յատուկ հասել էին Վաղարշապատ եւ սպասում էին այն յանձնելու յարմար առիթի:

Նամակներն ունեն ձեռագրային որոշ նմանութիւններ: Կարելի է ենթադրել, որ եղել են յատուկ նամակագիրներ, որոնք զբի են առել

գաղթականների տակիքը խիստ բաւաջի, այնպէս, ինչպէս ցանկացել է իր խօսքն ուղղել տուեալ անձը: Սակայն կան նաեւ բացառիկ ինքնուրոյն, գեղեցիկ, լեզուական ճոխ արտայայտչամիջոցներով ու պատկերաւոր շարադրուած գրութիւններ:

Անցնող տարիների ընթացքում մենք ձեռնարկեցինք նախ վաւերագրերն ըստ գաւառների դասգասելու եւ խմբաւորելու աշխատանքը: Մէկ խումբ կազմեց Արեւելեան կամ Ռուսահայաստանի շրջաններից գրուածները: Միւս խումբը, որ վաւերագրերի մեծամասնութիւնն էր, մաս կազմեց Արձէշ, Բալու, Բաղէշ, Բուլանք, Խարբերդ, Սուրմալու եւ միւս բոլոր հայաշատ գաւառներից գրուած նամակների խմբին:

Որպէսզի ուսումնասիրութիւնը լինէր առաւել ամբողջական եւ մանրակրկիտ, վաւերագրերի քանակով պայմանաւորուած, առանձնացրինք Բուլանքը գաւառը:

Բուլանքը գաւառին վերաբերող աղբիւրները, ուսումնասիրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները բաժանուում են 3 խմբի:

Ա. Ուսումնասիրութիւններ, որոնք գրուել կամ հրատարակուել են նախքան 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութիւնը:

Բ. 1915–1916 թթ. գրառուած նիւթեր, որոնք ցեղասպանուած հայրենիքի մասին բեկորների հաւաքման փորձեր էին՝ քաջ գիտակցելով եղած տեղեկութեան պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Օրինակ, այս նպատակով են հաւաքուել այն վաւերագրերը, որոնք լոյս տեսան 2012ին¹⁴²:

Գ. Նոր շրջանի ուսումնասիրութիւններ, որոնցում 100 տարուայ ընթացքում ձեռք բերուած նորանոր տեղեկութիւնների լոյսի տակ փորձ է արւում ամբողջացնելու Բուլանք գաւառի բնակչութեան, եկեղեցիների, գիւղերի ցուցակները:

Ուսումնասիրելով Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղուած նամակները եւ առանձնացնելով դրանցում եղած գիտական նիւթն ու յատկապէս ուշադրութիւն դարձնելով տեղանուններին՝ նկատեցինք, որ մինչ օրս հրատարակուած աղբիւրները բաւական հակասական են:

Այս առումով մենք ունէինք երկու մեծ խնդիր: Պատմագրական փաստը, որը հիմնուած է արդէն իսկ հրատարակուած, տպագիր աղբիւրների կամ գրականութեան վրայ, եւ տեղեկութիւններ կամ գիտելիք, որ մեզ են փոխանցում այս վաւերագրերը, այս դէպքում գաղթականութեան անտիպ նամակները, որոնք գիտական շրջանառութեան մէջ են դրուում առաջին

¹⁴² Հայոց Ցեղասպանութեան Օսմանյան Քուրթայում, Վերապրածների վկայութիւններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. I, II, III, կազմ.՝ Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Երևան, 2012:

անգամ: Այստեղ առկայ է գիտական նորոյթ, այն է՝ բնակավայրեր, որոնց մասին մատնանշում են տեղի բնակիչները, սակայն այդ մասին առայժմ մեզ յայտնի չէ: Գիւղեր, որտեղ ապրել է հայութիւն, սակայն տպագիր աղբիւրներում այդ մասին տեղեկութիւններ չկան:

Մինչդեռ Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւի մէջ արձանագրուած վաւերագրերը անհերքելի գրաւոր վկայութիւններ եւ սկզբնաղբիւրներ են: Մարդիկ գրել կամ նամակ են թելադրել մատնանշելով իրենց հասցէն: Արդեօք կարո՞ղ էին սխալուել սեփական հասցէն գրելու ընթացքում:

Ինչո՞ւ ենք ուղղում այս հարցը:

Մեր առանձնացրած տեղանունների մէջ կան գիւղանուններ, որոնք տեղ չեն գտել Բուլանըք գաւառին նուիրուած մասնագիտական գրականութեան մէջ: Կան գիւղանուններ, որոնք որոշ աղբիւրներում ընդգրկուած են Բուլանըքի, միւսներում՝ Մանազկերտի կազմի մէջ: Այդ դէպքում ո՞րն է աւելի հաւաստի: Այն, որ գրուած է անմիջապէս տեղաբնիկի նամակում, այն որ գրուած է Հայոց մեծ եղեռնից 30 տարի առաջ ճանապարհորդի՞, թէ՞ Ցեղասպանութեանը յաջորդող տարիների ընթացքում յիշողութիւնների հիման վրայ:

Աւելի հակուած ենք ընդունելու այն մտտեցումը, ըստ որի տեղաբնիկները աւելի ճշգրիտ պէտք է որ նշած լինէին իրենց բնակավայրը: Մեզանից հարիւր երեսուն տարի առաջ մարդիկ բանահիւսութեան հարիւրաւոր էջեր գիտէին անգիր, գիտէին նաեւ, թէ իրենց գիւղը քանի՞ ոչխար ու կով ունէր, գիւղում քանի՞ մարդ էր ապրում, քանի հարսնացու կար եւն. եւն.: Ուրեմն ինչո՞ւ կասկածի տակ ղենք բնակավայրի այս կամ այն գաւառին վերագրելը, մաս կազմելը, կամ տուեալ տեղանուն գոյութիւնը նշուած գաւառում: Օրինակները քիչ չեն եւ հաւանականութիւնը, որ բնակիչները աւելի ճշգրիտ գիտելիքներ ունէին, բաւական ծանրակշիւ է: Թէպէտեւ, այստեղ էլ կարող ենք բախուել նաեւ վարչական անընդհատ կրկնուող վերաբաժանումների մասին հասարակ բնակչութեան անտեղեակ լինելու վարկածին: Ինչ խօսք՝ տեղին է նաեւ մէջբերել Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի՝ Մանազկերտ եւ Բուլանըք գաւառների սահմանների մասին նկարագրութիւնը. «Վանայ ծովուն Արեւմտեան գաւառաց ուղղութեամբ, այսինքն Ախլաթու, Արծկէու եւ Արճէշու ետեւը յարեւմուտս կոյս կը տարածին Վերին եւ Ներքին Պուլանըքները ու Մանազկերտը: Այս երեք անունով գաւառները իրենց գիրքին նայելով պէտք է միացեալ համարել, ինչպէս որ այժմս է, գաւառագլուխ ունենալով Մանազկերտ բերդաւանը: Եւ կը սահմանուի այսպէս. Հարաւէն՝ Մշոյ դաշտ եւ Չարբօհար, յԱրեւմտից՝ Խնուս, Հիւսիսէն՝

Ալաշկերտ, ուր կայ եւ Այնթապ դաշտ, յԱրեւելից՝ Խլաթ, Արծկէ եւ Արճէշ գաւառները»¹⁴³:

4. Պոլսոյ «Ազատամարտ» օրաթերթի 1910 թ. հրապարակումների մէջ գրեթէ նոյն միտքն է արտացոլուած. «Պուլանըք. այս շրջանի կրթական պատկերը հետեւեալն էր 908ին. — Վերի եւ Վարի Պուլանըք, ինչպէս նաեւ Մանազկերտի գաւառը, որոնք միասնաբար 50—55 հայ գիւղերէ կը բաղկանան...»¹⁴⁴: Նկատենք, որ Բուլանըք-Մանազկերտը 19-րդ դարավերջին դեռեւս ընկալուած էր եւ կար որպէս մէկ վարչական միաւոր:

Ռուսական շտաբի հետախոյ՝¹⁴⁵, Վանի ռուսական փոխհիւպատոս, գնդապետ Վ. Մայնսկին այս երկու գաւառների տեղագրութեան առնչութեամբ գրում է, թէ դժուար է որոշել՝ որտե՞ղ է վերջանում մէկն ու սկսւում միւսը¹⁴⁶: Յատկապէս սահմանային գիւղերի առնչութեամբ այս կամ այն գաւառին պատկանելու հարցը սկզբնաղբիւրների մէջ տարբեր է, որից եւ ծագում է հետազոտական գրականութեան մէջ հանդիպող հակասականութիւնը:

Մեր ռուսամասերութեան երկրորդ գլխում, գիւղանուններին անդրադառնալիս խօսում ենք բացառապէս 1893—1907 թթ. ընթացքում Բուլանըք գաւառի մէջ մտնող բնակավայրերի մասին: Եթէ վերցնենք այլ թուականներ, ապա խառնաշփոթն աւելի ու աւելի կը մեծանայ, քանի որ, ինչպէս գիտենք՝ մշտապէս եղիկ են վարչական վերաբաժանումներ, տեղանունների անուանափոխութիւններ, իսկ եթէ հետընթաց կատարենք առնուազն 3—4 դար ապա բախուելու ենք նաեւ Բուլանըքի մի շարք գիւղերի բնակչութեան բռնագաղթի, աւելի ուշ այլ գաւառներից հայերի վերադարձի երեւոյթի, քուրդ շէյխերի կողմից գիւղանունների փոփոխման, գիւղերին պատկանող հողերի վերաբաժանման խնդրին, որով պայմանաւորուած էլ փոփոխուել են գիւղերի սահմանները: Ինչ վերաբերում է Հարք գաւառի այն տեղանուններին, որոնք յիշատակուել են պատմաբանների կողմից իբրեւ Հարք գաւառի գիւղանուններ, որ աշխարհագրորէն մաս էր կազմում նախաեղեռնեան Բուլանըք գաւառին, ապա մի շարք յայտնի բնակավայրեր գտնելն ուղղակի անհնարին կդառնայ: Օրինակ, Ստեփանոս Տարօնեցու Տիեզերական պատմութեան մէջ յիշատակուած է եղեգական¹⁴⁷

¹⁴³ Մրուանձտեանց Գ. վրդ., Համով-Հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 99—100:

¹⁴⁴ Յ. Ե., Պոլսանըք, «Ազատամարտ» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1910, հմր. 201:

¹⁴⁵ Каширин В. Б., Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны, Москва, Викмо-М, 2014 г., с. 103, 610:

¹⁴⁶ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., с. 112—113.

¹⁴⁷ Հաբ գաւառի մաս կազմող այս գիւղի մասին տե՛ս նաեւ Արաբացի մատենագրեր..., էջ 12:

անունով գիւղը, որ է Սահակ կաթողիկոսի ծննդավայրը¹⁴⁸: Հարք գաւառի մէջ մանող եղէգակ գիւղի մասին յիշատակում են նաև արար մատենագիրները¹⁴⁹: Սահակ Բ. կաթողիկոսը (534–539) (Ուղկեցի¹⁵⁰) այլեւայլ աղբիւրներում յիշուել է Սահակ Յրղկեցի, Զակեցի, Զակեցի, Եղեգիկցի, Եղեգականցի եւ Հարքցի, եւ «Որուն գիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պուլանք գաւառի մէջ»¹⁵¹:

Մեզ հասանելի աղբիւրները Բուլանքում հաշուում են 20¹⁵², 25–26¹⁵³, 29¹⁵⁴, 30¹⁵⁵, 32¹⁵⁶ հայաշատ գիւղ: Ինչ վերաբերում է առհասարակ Բուլանքի մէջ մանող խառը գիւղերին, որոնց բնակիչներն էին Հայեր, քրդեր, թուրքեր եւ այլք, հաշուում է 43¹⁵⁷, 46, 49¹⁵⁸, 51¹⁵⁹, 52¹⁶⁰, 161 գիւղ: Ֆրանսիացի աշխարհագրագէտ Վ. Քինեի հաշուումների համաձայն 1891ի դրութեամբ Բուլանքն ունէր աւելի քան 135 բնակավայր, որով այն զառնում էր Մուշից յետոյ երկրորդ խոշոր հայաշատ կենտրոնը¹⁶²:

Եթէ մեզ հասանելի աղբիւրներից քաղենք միայն 1895–1915 թթ. ընթացքում իրբու Բուլանք գաւառին մաս կազմող այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակուած են մէկ կամ առաւելագոյն երկու անգամ, ապա

¹⁴⁸ Ստեփաննոս վրդ. Տարօնցի, Տիեզերական պատմութիւն, Փարիզ, 1859, էջ 82:

¹⁴⁹ Արարացի մատենագրեր..., էջ 12:

¹⁵⁰ «Իսկ ի գաւազանագիրս Միխայէլի Ասորոց, Սահակ Բ. կաթողիկոս գրի 'ի գեղջէն Ուղկայ», աե'ս Իննիճեան Վ., Ստորագրութիւն 1822, էջ 120:

¹⁵¹ Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հտ. Ա., 2001, էջ 611:

¹⁵² Владимир Н. Филиппов, Военнос..., էջ 21:

¹⁵³ Միխայիլեան Մ., ճշ. աշխ., էջ 69, 86:

¹⁵⁴ Ա. Գօ (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Քիլիկիայի եւ Էրզրումի Վիլայեթները, Երևան, ապարան, 1912, էջ 146:

¹⁵⁵ Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide, A Complete History*, I. B. Tauris & Co Ltd., London-New York, էջ 350:

¹⁵⁶ Karayan S. Y., M. D., *Armenians in Ottoman Turkey*, էջ 196–197:

¹⁵⁷ Մշոյ Աշխարհ, «Լուսալ», Գիրք Ա., 1897, էջ 167:

¹⁵⁸ Սրաանձտեանց Գ. վրդ., Համով-Հոտով, էջ 101:

¹⁵⁹ Բենէ, Բուլանքի կամ Հարք գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Ե, Թիֆլիս, 1899, էջ 34:

¹⁶⁰ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 119–120:

¹⁶¹ Սասունի Վ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 318:

¹⁶² Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, tome deuxième, Paris, 1891, էջ 588:

կառանանք հետեւեալ պատկերը. Գարապաղար¹⁶³, Գեղանք¹⁶⁴, Եկմալ¹⁶⁵/Yegmal, Թաղաւան¹⁶⁶, Թրքաշէն¹⁶⁷, Խաղողլի¹⁶⁸/Խան օղլի¹⁶⁹, Խասմիկ¹⁷⁰, Խարարա-Ղաւարմիկ¹⁷¹, Խօթանլու¹⁷², Խոչկերտ¹⁷³, Կերոլան/Kerolan¹⁷⁴, Կաղանջ¹⁷⁵, Կոպակ¹⁷⁶, Մալաղկերտ¹⁷⁷, Մալախոզրան¹⁷⁸, Մալամտաֆա¹⁷⁹, Մուլա-Բաղ¹⁸⁰, Մուլաքար¹⁸¹, Նէմջաշեղ¹⁸², Նորադին¹⁸³, Նորաշէն¹⁸⁴, Շիղ¹⁸⁵, Պրտոպ¹⁸⁶, Ռոստամգիրուկ¹⁸⁷, Սրտանուտ¹⁸⁸, Տուլխ Բաշ¹⁸⁹, Օղնուտ¹⁹⁰:

Ներկայացուած այս ցանկին մենք չենք աւելացնում Վ. Մայիւսկու եւ Վ. Պետոյեանի կազմած ցուցակներում եղած տեղանունները: Դրանք արդէն իսկ ներկայացրել ենք առանձին աղիւսակներով:

¹⁶³ «Ազատամարտ», 1910, Կ. Պոլիս, հմր. 201:

¹⁶⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338–39:

¹⁶⁵ Այս տեղանունը ներառել ենք, քանի որ Ռ. Գեորգեանի աշխատանքը պատրաստուած է պատրիարքարանի կազմած ցուցակների հիման վրայ: St' u Kévorkian R., *The Armenian Genocide, A Complete History...*, էջ 350; Маевский В. Т., *Военно-статистическое...*, էջ 118–119:

¹⁶⁶ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁶⁷ Ա. Գօ, էջ 147: Ամենայն հաւանականութեամբ Բրգաշէն կամ Փրկաշէն տեղանուններն են վրիպակով:

¹⁶⁸ Ատրպետ, Բուլանքի, հմր. 213:

¹⁶⁹ Նոյն տեղում:

¹⁷⁰ Նոյն տեղում:

¹⁷¹ Նոյն տեղում:

¹⁷² «Գրոշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9; «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1910, հմր. 201:

¹⁷³ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁷⁴ Kévorkian R., *The Armenian Genocide, A Complete History...*, էջ 350:

¹⁷⁵ ՄՄ, Խկֆ, քղք. 103, վաւ. 349:

¹⁷⁶ Ա. Գօ, էջ 147: Ամենայն հաւանականութեամբ Կողակ տեղանունն է վրիպակով:

¹⁷⁷ «Ընդարձակ Օրացոյց» Սուրբ Փրկիչ Հիւանդանոցի Հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1903, էջ 338:

¹⁷⁸ Սասունի Վ., 2013, էջ 318:

¹⁷⁹ Յ. Ե., Պուլանք, «Ազատամարտ», 1910, հմր. 201:

¹⁸⁰ Ատրպետ, Բուլանքի, հմր. 213:

¹⁸¹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸² Նամակ Բուլանքից, «Գրոշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1895, հմր. 12, էջ 8–10:

¹⁸³ ՄՄ, Խկֆ, քղք. 103, վաւ. 361. նաեւ՝ «Մշակ», հմր. 213:

¹⁸⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸⁵ «Գրոշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9:

¹⁸⁶ Սասունի Վ., 2013, 318; Ա. Գօ, էջ 146:

¹⁸⁷ ՄՄ, Խկֆ, քղք. 101, վաւ. 121, քղք. 103, վաւ. 386. նաեւ՝ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸⁸ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338–339:

¹⁸⁹ «Մշակ», հմր. 213:

¹⁹⁰ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յտեղում հմր. 48:

Ինչ վերաբերում է Մ. Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդի ուսումնասիրութեանը, դրանց աւարտին մենք կազմեցինք Մշոյ Բուլանըք (Բուլանուխ, Բուլանլու, Բլանուխ, Բըլանըխ, Պուլանլու, Պուլանք¹⁹¹) գաւառի 28 հայաբնակ գիւղերից գրուած ցանկ, որոնց հեղինակները, 1893–96 թթ. ընթացքում հաստատապէս ապրել են Մշոյ Բուլանըք գաւառի նշուած գիւղերում Արդուլ Համիդ II սուլթանի հայահալած քաղաքականութեան եւ կազմակերպած կոտորածների պատճառով դիմել էին փախուստի, հասել Արեւելեան Հայաստան, սակայն սեփական միջոցներով չկարողանալով լուծել առաջնահերթ խնդիրները՝ դիմումներ էին ուղղել Հայոց Հայրիկի:

Այդ գիւղերը 28ն են՝ Աբրի (Ապրի), Ալագեալ (Ալգոլ), Ատկոն (Յատկոն, Յադկոն, Յադկոն), Բլուր (Պլուր), Բոստաքեանդ (Բոստանքանդ, Բոստաքենթ), Եօնջալու (Եօնճալու, Յոնջալու, Օնճալու), Եօթնջուր (Յոթընջուր, Յոտնչոր, Ոտնչոր), Թէղուտ (Թղութ, Թղուտ), Լաթար (Լաթառ), Լիգ (Լգա-Բուլանըք), Խարաբաշար (Խարաբաշար, Խարաբշար, Խարապա Եհհիր), Քարաղըլ (Ղարաղլու, Քարա-աղըր, Քարաղլ, Խարագըլ¹⁹², Քարաղէշ¹⁹³), Ռըստամկէտուկ (Խրիստամ գետուկ, Խրիստամ-Քատուկ), Խօշգեալդի (Հոշգեալդի, Խոշկալտը, Խօշկելտի, Խոշկելտի), Կողանջ, Կողակ (Կողապ), Կոփ (Կոր, Կոպ, Բուլանըք), Համզաշէյխ (Համզաշէխ, Համզա-Շեխ), Մէջիթլու (Մաճըալու, Մաճիտլու, Մեջեթլի, Մէճիտլու), Մերպար (Միրբար, Միրիբար), Մալաքեանդ (Մուլաքենթ, Մուլահքանտ), Նորադին (Նորատի), Եէյխաղուր (Եէյխ Եակուր, Եէյխաղուպ), Եէրվանշէյխ (Եեր-Վան-Եէյխ, Եէր-Վան-Շեխ), Պագրան, Փիոնիկ (Քիօնք, Քիոնգ, Պիոնգ), Փրկաշէն (Քրգաշէն, Քրգայ Եէն), եւ Քաքաուլու (Թաքիաուլու, Թաքեաուլու, Թաքեաուլի, Քէքէուլու, Քեքելի, Կեկելի):

Նշուած 28 գիւղերից Կողանջ գիւղի մասին, բացի Խրիմեանին ուղղուած նամակներից, առայժմ չունենք որեւէ այլ աղբիւր: Մինչ այժմ գտնուել է միայն մէկ վաւերագիր, որտեղ նշուած է Կողանջ տեղանունը:

Ինչ վերաբերում է Բոստանքանդ տեղանունները, ըստ Մ. Միրախորեանի՝ «Շինուած ընդարձակ բլրոց կողերուն վերայ եւ կը կազմէ մէջ տեղի սահմանն Մշոյ եւ Ներքին Պուլանըխի»¹⁹⁴: Այս առնչութեամբ տեղին է

¹⁹¹ Պուլանի, տե՛ս ՄՄ, քղթ. 103, վաւ. 186:

¹⁹² «Ընդարձակ Օրացոյց», էջ 338:

¹⁹³ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

¹⁹⁴ Միրախորեան Մ., հտ. Գ., էջ 93:

մէջըբերել նաեւ «Տեղագրութեան» հետեւեալ նկարագրութիւնը. «Դիրք վանացն 'ի բարձու կայ եւ հայի 'ի վերայ դաշտավայրին Մանազկերտի եւ Կորայ միանգամայն, զի չիք որոշիչ սահման 'ի լերանց կամ 'ի բլրոց եւ կամ գետոյ իրիք ընդ երկոսին գաւառսդ Մանազկերտ եւ Կոր, այլ ըստ արդի բաժանման 'ի գիւղորէից սահման հատանի, յորոց մասն մի Մանազկերտի են սեփականեալ եւ մասն մի Կորայ»¹⁹⁵:

Բոստաքանդի առնչութեամբ որպէս Բուլանըք գաւառի գիւղ ունենք երկու հաստատում: Անտիպ աղբիւրներից վաւերագրեր Խրիմեանի ֆոնդից, իսկ տպագիր աղբիւրներից այն վկայուած է Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի գրքում որպէս Ներքին Բուլանըքի բնակավայր¹⁹⁶:

Յաջորդը վերաբերում է Պագրան, Խրիստամ-Քատուկ կամ Ռոստամ-Կիրուկ (Ռոստամ-Գետիկ, Ռոստամգիրուկ) եւ Նորադի գիւղերին:

Վան-Տոսպ (Թիֆլիս) թերթում Նագարէթ Մարտիրոսեանի հրատարակուած վիճակագրական թարմացուած աղբիւրակում «Մանազկերտի գիւղանուններ» բաժնում ունենք Բագրան անունով բնակավայր¹⁹⁷: Արդեօ՞ք սա նոյն Պագրանն է, որը սահմանային շրջանում գտնուելու պատճառով երբեմն համարուել է Մանազկերտի, երբեմն էլ՝ Բուլանըքի մէջ մտնող գիւղ:

Մեր նպատակը հնարաւորին շատ վկայութիւններ եւ վաւերագրեր գտնելն է, որոնց վրայ յենուելով կարելի է հիմնաւորել բնակավայրի այս կամ այն գաւառին մաս կազմելու հարցը: Այս փուլում մենք սահմանափակուած ենք եղած եզակի վկայութիւնը գիտական լայն հանրութեանը ներկայացնելով, սակայն վստահ ստելու համար, թէ այն Բուլանըքի գիւղերից է, անհրաժեշտ է ունենալ աւելի շատ վկայութիւններ եւ փաստեր, ինչն էլ մեր հետազօտութեան նպատակն է:

Գալով Նորատին եւ Նորադին տեղանուններին՝ ամենայն հաւանականութեամբ այն պէտք է նոյնացնել Նորաշէն բնակավայրի հետ, որի մասին հանդիպում ենք «Ընդարձակ Օրացոյց»-ի (1903) էջերում, որպէս Բուլանըք գաւառի բնակավայր¹⁹⁸:

Բենսէն իր հերթին նշում է գիւղանուններ, որոնք, «հայկական ծագում ունենալով հանդերձ, զուրկ են աւանդոյթներից»¹⁹⁹: Ինչպէս, օրինակ, Ատկոն, Փրկաշէն, Ագրակ, Կողակ, Առնճիկ, Փիոնիկ գիւղերը:

¹⁹⁵ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն, 1864, էջ 223:

¹⁹⁶ Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

¹⁹⁷ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

¹⁹⁸ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁹⁹ Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարի, էջ 27:

Ի Հակադրութիւն Բենսէի՝ Խրիմեանի ֆոնդում առկայ նամակների քանակով պայմանաւորուած՝ կարող ենք վստահաբար ասել, որ նշուած գիւղերից մի քանիսը Մեծ եղևունից առաջ Հայկական հոծ բնակչութիւն ունեցող բնակավայրեր են եղել, գրուած նամակներն էլ շարադրուած են գեղեցիկ Հայերէնով: Այդ մասին կանգրդառնանք իւրաքանչիւր տեղանուանը նուիրուած բաժնում:

Բուլանըք գաւառի մէջ ընդգրկուած Խաչի գիւղի մասին առայժմ որեւէ վկայութիւն չենք կարողացել գտնել Մ. Խրիմեանի ֆոնդից: Զգտնելը, անշուշտ, դեռ չի նշանակում, թէ մենք ծխտուած ենք այս բնակավայրի գոյութիւնը կամ նրա Հայկականութիւնը:

Խրիստամ-Քասուք բնակավայրը, որպէս Բուլանըք գաւառի գիւղ յիշատակուած է Սեւան նիշանեանի²⁰⁰ մօտ եւ Ընդարձակ Օրացոյցի 1903ի էջերում:

Ինչ վերաբերում է Ալզոզ տեղանուանը, ամենայն հաւանականութեամբ Ալազեոզ/Elgöz գիւղն է, որը տեղացիներն արտասանել են Ալզոզ ձևով: Այս բնակավայրը յիշատակում է Վ. Մայեւսկին, իբրեւ զուտ մուհաջիրներով՝ իսլամ գաղթականներով բնակեցուած գիւղ:

Ստորեւ՝ այբբենական կարգով ներկայացնում ենք Բուլանըք գաւառի գիւղերը՝ 1893–1896 թթ. ընթացքում Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակների վերծանութիւններով: Գրքի ամփոփում (Summary) բաժնում ընթերցողը կարող է ծանօթանալ Մ. Խրիմեանին ուղղուած նամակների անգլերէն թարգմանութիւններին:

²⁰⁰ <http://nisanyan1.blogspot.com/2018/10/anadoluda-gezintiler-mus-bulank-ilcesi.html>

ԱՐՐԻ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ESENLIK)

Արրի հայաբնակ գիւղն ընկած էր Բիթլիսի նահանգի, Մշոյ գաւառի ներքին Բուլանըք գաւառակում, Նազիկ լճից մօտ 14 կմ հիւսիս, Բլէջան լեռան հիւսիսարեւմտեան ստորոտում: Հայր Սուքիաս. Էփրիկեանն Արրի/Ապրի գիւղը տեղակայում է Լիզից 1 1/4 ժամ հեռաւորութեան վրայ, Տուրուքեանի Կորանի գաւառի սահմաններում²⁰¹:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Արրի, Ապրի, Արրէ, Յարրի²⁰²: Այլ աղբիւրներում բնակավայրն յիշատակուած է նաեւ Էպրի²⁰³ եւ Աբրէ²⁰⁴ ձևով:

Քեմալական Թուրքիայում 1928 թ. բնակավայրը հաշուառուել ու արձանագրուել է Աբրի (Abri)²⁰⁵: Ներկայումս այն քրդաբնակ է եւ կոչոււմ է Էսենլիք (Esenlik)²⁰⁶:

Արրի տեղանուան ծագումը Մաղաքիա արք. Օրմանեանը կապում է Բզնունեաց եպիսկոպոս, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցագոյններից Աբրահամ Զէնակեցու հետ, որի «վախճանը եղաւ խաղաղութեամբ ի բարւոք ծերութեան, եւ թաղուեցաւ իր վիճակի մէջ: Պուլանըքի Արրի գիւղին կը ցուցուի այսօր իր գերեզմանը, եւ գիւղն ալ իր ճգնութեան տեղը կը կարծուի: Նոյնիսկ Արրի գիւղին անունն ալ Աբրահամի անունէն առնուած կ'երեւի»²⁰⁷:

²⁰¹ Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող Բնաշխարհիկ բառարան, հա. Ա., Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1903, էջ 242:

²⁰² ՄՄ, ԵկՖ, թղթ. 104, վաւ. 130, նամակագիր՝ Պատրոս Տէր Դաւիթեան; թղթ. 104, վաւ. 139, նամակագիր՝ Ազնի Տէր Դաւիթեան:

²⁰³ «Շէյխե կամ, որոնք ախարաներ կը պահեն կը կարդացնեն, բայց ի՞նչ կը կարդացնեն... հասկցողը կը հասկնայ: Աստուծոյ փառքը մէջն են, միաներ գեղերն են, գործինակ շէյխ մը Թիւ. շէյխ մը Մալաֆանդ, շէյխ մը Յատկոն, շէյխ մը Էպրի, շէյխ մը Լարաւ... տե՛ս Մուսանձաւանց Գ., Երկեր, Երեւան, 1982, հա. 2, էջ 126:

²⁰⁴ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 45:

²⁰⁵ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

²⁰⁶ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

²⁰⁷ Օրմանեան Մ. արք., Ազգայապառու, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, հա. Ա., էջ 510–511:

Ա. Գէորգ եկեղեցու եւ այլ խոնարհուած սրբավայրերից դաստ աշատեղ հղել են նաեւ բազմաթիւ Օջախներ²⁰⁸: Ամենանշանաւոր Օջախներից մէկը Մամբրէի գերեզմանաքարն էր²⁰⁹, որի մասին այլ հեղինակներ համարում են զուտ յունական եկեղեցու փլատակ²¹⁰:

Աբրի գիւղը հարուստ էր նաեւ հանածոներով, եւ յատկապէս՝ քարհանքերով, որտեղից հանում էին ամբողջ շրջանի ջրաղացների համար անհրաժեշտ քարերը: Գիւղից մինչեւ Աղնաուլուրի բերդ տանող լեռնաշղթան ամբողջութեամբ սպիտակաւուն, կրային հող էր, որին տեղացիներն անուանում էին հոքար (քարածուխ): Այն մեծ պահանջարկ ունէր յատկապէս դարբինների մօտ՝ իբրեւ երկաթը շիկացնելու լաւագոյն միջոց²¹¹:

Գիւղի հայ բնակչութեան մասին մեզ հասած տեղեկութիւնների համաձայն 1900-ական թուականներին այստեղ կար մօտաւորապէս 80-90 տուն, որից կէսը հայոց եւ կէսը քրդերինն էին²¹²: Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ գիւղում կար 203 անձ²¹³ կամ 50 տուն հայ բնակիչ²¹⁴: Մօտաւորապէս նոյն թիւն է փոխանցում Ա. Կարայեանը²¹⁵: Ինչ վերաբերում է հայութեան նիւթական կարողութիւններին այդ մասին գիտենք, որ գիւղի հայութիւնն ունեցել է մօտաւորապէս 350 գոմէշ, մատակ, եզ ու կով, 400 ոչխար, 1 ձի²¹⁶:

1915 թ. ապրիլին սկիզբ առած կոտորածները Աբրի գիւղում շարունակւում են մինչեւ յունիսի 28ը²¹⁷:

²⁰⁸ Բուլանբում օջախ ասելով նկատի ունենում ենք, որտեղ կար «Տան Սուրբ», «Տան Օջախ», սրբազան վայր: Այս մասին ասելի մանրամասն տե՛ս Հայոց Սրբերը եւ սրբավայրերը, Ակունքներ, տիպեր, պաշտամունք, Երեւան, 2001: Յայանի եւ Աբրի գիւղի Շէլիս Սըլկի Թէֆիա օջախը, որ հայերն անուանում են «Ապրոսայ օնախ»՝ Ապրիի Սուրբ, ուխտատեղի: Տե՛ս Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանբղի կոտորածը, Ապրի, Գերոյան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 193-194:

²⁰⁹ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 242:

²¹⁰ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանբղի կոտորածը, Ապրի, Գերոյան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 193-194:

²¹¹ Բենսէ, Բուլանբղի կամ Հարֆ, էջ 22:

²¹² Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 242:

²¹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

²¹⁴ Թէղլիկ, Գողգոթա, էջ 100:

²¹⁵ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²¹⁶ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանբղի կոտորածը Ապրի, Գերոյան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 194-195:

²¹⁷ Մովսէսեան Ս., Բուլանբղի կոտորածը, Մեծ-Ղարաբիլիսա 1916 թ., «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358-1360:

Կոտորածները կազմակերպում ու գլխաւորում է շէյխ Սլէն (Սիւլէյման): Ականատեսի վկայմամբ 300 արբեցիներից ազատւում են միայն 15 տարեց կին ու երեխայ, 6-7 տղամարդ, որոնք կոտորածից առաջ տեղափոխուել էին Կովկաս²¹⁸:

Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող՝ Խրիմեան կաթողիկոսի Ֆոնդի 101-105 համարի թղթապանակներում գտնուել է 4 նամակ. գաղթական Ազնիւ Տէր Դաւիթեանից²¹⁹, Աբրահամ Ակոփով Նազարեանցից²²⁰, Պետրոս Տէր Դաւիթեանից եւ մէկ նամակ Աբրի գիւղի ծխատէր քահանայ Յովսէփ Տ. Յովհաննէսեանցից:

1916ին Բաշ-գիւղից Ալէքսանդրապոլ են փոխադրուել արբեցի երկու որր. Աւետիսեան Մարտիրոս՝ 8 տարեկան, Աւետիսեան Ազնիւ՝ 4 տարեկան²²¹:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 91)

ՆՈՐԻՆ ՎԷՎՓԼՈՒԹԻՅԱՆ Տ [ԵՆ]ՈՒՆ ԵՒ Տ [ԵՆ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԷՉ
ՍՐԲԱԶՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄ [ԵՆԵՑՆ] ՀԵՅՈՅ ԵՒ
ԵՆՅՐԸԳՈՒՆ ՊԵՏԻՎԵՐԳԻ ՄԵՅՐ ԸԹՈՒՈՅ Ս [Բ]ԲՈՅ ԷՉՄԵՆԵՆԻ
Ի ՏԵՃՈՍԵՍԵՆՈՒ ՏԵՐՍՈՆԵՅԻ, ԲՈՒԼԵՆՈՒՂ ԳԵՒԵՈՒ ԸՔՐԻ
ԳԻՂԵՅԻ ՊԵՏՐՈՍ Տ [Է]Ր ԳԵՒԹԵՆԵՆԷ²²²

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն Տ [է]ր,

Ահա առաջի առնեմ խոնարհաբար եւ համբոյրել Ս [ուր]բ Գարշապարն Ա [ստուա]ծընտիր Վեհափառութ [եան]դ: Վ [ա]սն [որ]ոյ այլ [եւս] ոչ կարեմք համարձակիլ խնդրագրաւ եւ բանիւ դիմել Ս [ուր]բ Վեհափառութ [եան]դ, զչարչարանս եւ ըզնեղութ [ւն]ս մեր, քանզի, արգէն յայտնի եղած է Ձեր

²¹⁸ Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանբղի կոտորածները, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 12, էջ 377:

²¹⁹ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վաւ. 139, նամակագիր՝ Ազնիւ Տէր Դաւիթեան:

²²⁰ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 103, վաւ. 117, նամակագիր՝ Աբրահամ Ակոփով Նազարեանց:

²²¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յունուած հմր. 45:

²²² Պետրոս Տէր Դաւիթեանի մակագրութեամբ 1896ին գրուած մէկ այլ նամակ տե՛ս ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վաւ. 130:

Վեհափառութեան: Եւ եւս մեր թաշանձանքն Ձեր ազգասիրութեան կողմից աւելի վշտեր կաւելացնէ: Այլ է՝ Ձեր անհրաժեշտ Ս[ուր]բ աղօթիւք յոյս է, որ փարատինք:

Ուստի առ ձեռն նոյն բարբարոսաց, որ կարելի չէր մնալ Հայրենի դաւառն, որ եւ իսկ մի որդիս սպանեալ են, եւ այնու փախուցեալ թափառական ընտանիքով զերկիրն ընտուսահայոց, եւ ա[յ]ժմոյս կամ Դադալու²²³ գիւղում:

Խնդրեմ Վեհափառութեանդ՝ խնամ անիջիք ուր[եք] ուրեք բարեհաջեացի որորմածութեամբն Ձեր ընտանեւ ժամանակաւոր՝ մինչեւ ծագեսցի լոյսն ա[ստուածա]յ[ի]ն միջնորդութեամբն Ա[ստուա]ծընտիր Վեհափառութեան Ձեր:

ՏԱՐՍՈՆԱՅԻ, ԲՈՒԼԱՆՈՒՂ, ԳԱԻԱՌԻ ԱՐՐԻ ԳԻՒՂԻ
ՊԵՏՐՈՍ Տ[Է]Ր ԴԱԻԹԵԱՆ

18 Յուլիսի, 1895 ամի

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 103)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀՎՓԼՈՒԹԵԱՆ ԵՎՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ
ԸՆԴՀԵՆՈՒԹ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵՄՈՒՆ]
Տ[ԵՄՈՒՆ] ՍԿՐՏԻՉ Ս[Բ]ԲԵՋԵՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼԵՆԸԻ ԸՊՐԻ ԳԻՒՂԻ ԵՒՍԵՒՔ ՅՈՎԱՓ ԲԵՀԵՆԵՑ Տ[Է]Ր
ՅՈՎՀԵՆԵՍԵՍԵՆՅԷ

Խոնարհական խնդիր

Վեհափառ Հայրապետ,
Թուէս մի տարի յառաջ տանս մէջ վեց հայրենակից ճանապարհորդ հիւրընկալելով՝ մի հայի մասունութեամբ ձերբակալուեցանք վեց ընկերներով՝ չորս ամիս, յորոց երեքը կղերական էին, իսկ երեքը՝ աշխարհական, Պաղիշու բանտի մութ խորշերու մէջ: Եւ յես չորից ամսոյ 60-ակ[ա]ն օսմանեան ոսկի տուժելով՝ ազատուեցանք: Բայց քանի օրէն յեսոյ կրկին մեզ բանտարկել ուզեց կա[ռա]վ[ա]րութիւնը՝ ինչպէս ըրաւ միջանկրկն:

²²³ Ներկայիս ՀՀ, Արագածոտնի մարզ, Եղնիկ գիւղ:

Մեր դրացի Տէր Յարութիւնը քաջանայի հետ այս կողմ անցանք, իսկ կառավ[ա]րութիւնը քրդերի ձեռք իր սրտի վրէժը լուծեց: Մեր ամէն ունեցածը աւարի առնել տուաւ: Այսպէս անցանք այս կողմ՝ 40 հոգիէ բաղկացած մեր ընտանիքը թողնելով այն կողմ:

Իսկ նուաստս այս քանի ամիս էր, որ Շիրակայ գաւառ Մունջուղու ըսուած մի աղքատ զիւղի քաջանայութեան պաշտօն կ'վարէի եւ այս տարուան ձեռքս անցած քանի կողակով ուզեցի ցանք ցանիլ, այն ալ մեր մեղքէն անցեալ շաբթու մի գիշերուան մէջ Յովնանի /// նմանութիւն /// ունեցաւ, զի ցուրտը յանկարծ փչացրեց, ըսաւ նմին նորին մերձակայ գտնուող տասը գիւղերն:

Վեհափառ Տէր, այժմ տարակուսած եմ եւ չըզիտեմ՝ այն սրտամաշ տարակուսութեան որդը ինչպէ՞ս սրտէս մեռցնեմ, ի՞նչ կերպ ընեմ, որ սոյն ցաւալի խնդրոյն վերջ դրուի:

Նշդեհ²²⁴ բարձրոյն քաջանայ մի եմ. ոչինչ չունեմ, բացի անտանելի ցաւերէն, որ գիտեն, թէ մեզ վիճակուած է: Ունեմ նսեւ մի ընտանեաց ըստուար խումբ մը հայրենեացս մէջ, որք երկու սարսափելի թշնամիներէ պաշարուած են: Մինն է սով, իսկ Բ.՝ թշնամեաց սարսափ, որ երկուն եւս մահ կսպառնան:

Կաղաչեմ յապարհ Վեհութեանդ, ժամ յառաջ դարման տանէք մեր ընտանեաց վիճակի բարօրութեան:

Իսկ ինձ՝ նուաստիս, չըկարեմ յայտնել, զի թշուառութիւնը 65 ծերութեանս հասակիս մէջ ձգեց զիս պանդխտութեան սղմին, եւ քաջ գիտեմ, որ Ձերին Վեհութեանէն ի զատ ուրիշ մէկը չէ կարող զիս այս տեղէն դուրս հանել: Ուրեմն՝ օգնեցէ՛ք...

ԱՄԵՆԱԽՈՐԻՆ ԱԿՆԱԾԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԱՅՐ ՈՐԳԻԱԿԱՆ
ՅՈՎԱՓ Բ[ԱՀԱՆԱՅ] Տ[Է]Ր ՅՈՎՀԱՆԵՍԵՍԵԱՆ

1895, Յղ[ոստոսի] 27
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

²²⁴ Հին Բերականոքեան դասագրքերի համաձայն լծորդատառ համարուող բառերը ունեն երկ-ձեւութիւն, օրինակ՝ քակարք-քակարդ, դժգոհ-տժգոհ, ասախան-աշախան, նշդեհ-նժդեհ եւ այլն: Տէ՛ս ՏԵՒՑԱՐՈՒՄԻՆԵԱՆ ՄԵՐՈՎՐ, Քերականութիւն հայոց լեզուի, Կ. Պոլիս, 1826 թ., հտ. Ա., էջ 6:

ԱԼԱԳԵԱԶ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ALAGÖZ / ELGÖZ)

1556ի Խնուսի լիւայի հաշուառման եւ գրանցման մատեանում նշուած է Ալագեոզ (Էլգեոզ/Elgöz) անուանով բնակավայր: Նոյնանուն բնակավայր արձանագրուած է թէ՛ Բուլանըք եւ թէ՛ Բլէջան կոչուած գիւղախմբերի մէջ²²⁵:

Գնդապետ Վ. Մայեւսկու պատրաստած ցուցակում առկայ է Ալագեազ անուանով մէկ բնակավայր: Հեղինակն այն տեղակայում է Լաթարի մօտակայքում, արձանագրելով իբրեւ 25 տուն՝ բացառապէս մուհաջիրներով իսլամ գաղթականներով բնակեցուած գիւղ²²⁶:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւում առայժմ գտնուել է երկու նամակ՝ դրուած Ալգոզ կոչուած գիւղի երկու բնակչից: Կարծում ենք, պէտք է նոյնացնել Մայեւսկու յիշատակած եւ Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակում Ալագեազ եւ Ալգոզ տեղանունները: Հետեւաբար՝ մեր ունեցած երկու վաւերագրերի համաձայն, Մկրտիչ Խրիմեանի աթուակայութեան չըջանում, Ալգոզ կամ Ալագեոզ գիւղը զուտ քրդաբնակ չէր: Այն ունէր առնուազն 4 տուն, կամ 27 հայ բնակիչ, որոնք, համիդեան կոստորածների բնթացքում ենթարկուելով հալածանքների՝ հայրենազրկուել են: Այս 27 ալագեազցի հայերի, եւ տեղի հայ բնակչութեան մասին այլ մանրամասներ առայժմ մեզ յայտնի չեն:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 363)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԸՆԳ ԵՎՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱՐ
ԿԵԹ-ՈՂՂԻԿՈՍ ԷՄԵՆԸ [Յ]Ն ՀԵՅՈՑ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉԻ ԼՈՒՋՆՈՑ**

Ամենախոնար[հ] խնդիր աղաչանք սուրբ

Աղաչիմք լալով, արտասուելով՝ խնդրիմ մի ճար, մի օգնութիւն հասցինիք Ձեր խել[ճ] ծառային՝ բնակիչ Բլանուխայ Ալգոզ գուղիցն, ամենախոնար[հ] ծառայ Սարգիս Մուրադով եւ ունիմ 13 նափար: Մի եղբայրս

²²⁵ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 76:
²²⁶ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 120:

բոլորովին կորավ, ոչինչ չի իմացվեց, իսկ մի եղբայրս պարտկի տեղակ քրտերն տարան: Այդ երկուսի ընտանիքն նոյնպէս մնում է իմ վերիս: Նորանց ցավն ես պիտի քաշիմ:

Հիմայ ես այստեղ եկա աշխատելու, բայց տեսնելով, որ մի դատ, աշխատանք չիկա, եւ կոտորվածն նորից տեսցինք, Հիմայ ուզոյմ եմ գնամ, աղաչիմ եւ համբուրիմք Ձեր Սուրբ աջն ու Սուրբ ոսկերն: Մի ճար, մի օգնութիւն հասցրէք, որ ես գնամ հասնիմ իմ ընտանիքիս:

*ՁԵՐ ԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ ԱՄԷՆ ԲՈՊԷ ՄԻՇՏ ԱՂԱԶԱՆՈՔ ԼԻՆԻՔ ՀԱՍՏԱՏ
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՀԱՄԱՐ ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՒՐԱԴՈՎ*

1895 ամի, ի 6 նոյեմբերի
Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 365)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԸՆԳ ԵՎՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱՐ
ԿԵԹ-ՈՂՂԻԿՈՍ ԷՄԵՆԸ [Յ]Ն ՀԵՅՈՑ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉԻ ԼՈՒՋՆՈՑ**

Ամենախոնար[հ] խնդիր աղաչանք սուրբ

Օղորմացող, օղորմա՛ մեզի՝ խեղճերիս: Մի՛ թողնիր մեզ այսպիսի նեղ դրութիւնան. Բնակիչ Բլանուխայ ալգոզցի Մարգար Ներսէսով:

Ես Հիմա գերութիւնան մեջ իմ, եւ իմ հարսիս քրտերն փախցիբեցին: Խնդրիմ՝ մի հրաման գրիք Վան՝ Սահակ հայր սրբազանի վերայ, որ մի օգնութուն ինձ հասցենի, որ տունը ունինք 14 նափար՝ բոլորն խմորակեր, եւ եթե մեր նեղութունքը բոլորն պատմիմ՝ շատ է է՞, բայց ավելի աջկորդ իմ համարում նորա համար, որ Ձեզ բոլորից լա՛վ հայտնի է: Աղաչիմք եւ խնդրիմք մի օգնութիւն հասցինիք: Ծանապար[հ]ի ճար չունիմ: Գնալու ծաղք՝ մի քանի շահի, օգնեցէ՛ք, որ գոնէ ցամաք հացի փուղ /// ելնի, տեսնիմ, հասնիմ իմ գերգաստանին: Աղաչիմ եւ խնդրիմք, համբուրիմ Ձեր Սուրբ Աջն եւ Սուրբ Ոսկն մի ճար՝ անիք:

ՁԵՐ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ ՄՇՏԱԿԱՆ ՄԱՐԳԱՐ ՆԵՐՍԷՍՈՎ: ԵՒ ԿԸ ԽՆԴՐԷՒ, ՈՐ, ԵԹԵ ԿԱՐԵԼԻ ԵՐ, ԵՍ ՆԵՐԿԱՍ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՆ ԽՈՍԷՒ ՁԵՐ ԱՌԱՋՆ:

1895 ամի ի 6 նոյեմբերի
Վաղարշապատ

ԱՏԿՈՆ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(GÜNBAZMAZ)

Ատկոն գիւղն ընկած էր Ներքին Բուլանքի Լիզ կենտրոնական գիւղաքաղաքից հարաւ-արեւմուտք: 20-րդ դարասկզբին պիւղում ապրում էր 100 տուն հայ: Ատկոնի հոյակերտ եկեղեցին կոչւում էր Ս. Աստուածածին²²⁷: Հայաշատ այս բնակավայրում, որ աւելի յաճախ յիշատակւում է Ատկոն կամ Յատկոն ձեւով, 1871 թ. Գարեգին վրդ. Սրուանձաւեանցի ջանքերով բացուելու և գործում էր 22 աշակերտանոց և Տոնապետ Վարդանեանի ուսուցչութեան ներքոյ գրուած դպրոց²²⁸:

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Բուլանքը դաւառի միւս բնակավայրերի նմանութեամբ փոխեց նաև Ատկոնի ժողովրդագրական նկարագիրը: Իսլամ գաղթականութեան վերաբնակեցման պետական քաղաքականութեան արդիւնքում այստեղ նախ բնակեցուցւում է չուրջ 24 տուն չերքէզ, որոնք «տեղւոյն ամենէն աւելի խոտաւէտ տեղերն գրաւած են, որով այս կողմերու մեղուաջան գիւղացւոց խաղաղութիւնն փոքր ինչ վրդոված» են²²⁹:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում ատկոնցիները գիւղն անուանում են Հատկոն, Հատկոնք, Յաղկուն, Յատկոն, Ատկոն²³⁰: Այլ աղբիւրներում կարելի է հանդիպել նաև Յատկանայ²³¹, Գատկոն²³² տարբերակներին, իսկ Կ. Սասունու մօտ, թերևս, ամենայն հաւանականութեամբ՝ վրիպակով, նշուած է Կատկոն²³³:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներից պարզում ենք, որ ատկոնցիները ենթարկուել են տարատեսակ բռնութեան, սակայն իրենց պայքարի ոգով, հայրենասիրութեամբ և իրենց ուժերի ներածին չափով դիմադրաւելով թշնամուն՝ փորձել են կէք ու միջոց գտնել ապրելու և ապրեցնելու Ատկոնի հայութեանը: Խրիմեանին ուղղուած նամակներում թուրքական հարստահարումն ու զրկանքներն են, դիմակայելու ճիգն ու փորձերը:

²²⁷ Էփրիկեան Ս., նշ. աշխ., հաւ. Ա., էջ 274:

²²⁸ Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

²²⁹ Միսախոբեան Մ., նշ. աշխ., էջ 90:

²³⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 7, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 770, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 743:

²³¹ «Դրօշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9:

²³² Ներսիսյան Մ., 1965 թ., էջ 88:

²³³ Սասունի Կ., 1957, էջ 355:

«Տասն ամիս Մշու բանտում պահեցին: Տասն ամսուայ ընթացքում որքան հաց էին տուել մեզ, հաշուելով տասն ոսկի առան ամէն մէկիցս: Մենք բանտի մէջ՝ մեր եզն, դոմէշ և այլ իրեղէններ վաճառ հանելով վերցրել էին և ընտանիքներին ցիր ու ցան էին արել...»²³⁴:

Արդու Համիդ II-ի կազմակերպած ջարդերին զոհ զնացած հայերի մէջ է եղել նաև Ատկոն գիւղի 80-ամեայ քահանայ Տէր Առաքել Ապրոյեանը, որի որդուն՝ Գասպարին բռնի դաւանափոխ են արել՝ ի տես և նուաստացում քրիստոնեաներին²³⁵:

1915 թ. ապրիլի 30ին՝ Համբարձման տօնի առաւօտեան է սկսուել Ատկոնի ջարդը: Կոստրածի հրամանը սուեց քայմաքամ Ասադ բէյը, իսկ այն իրազործեց շէյխ Հազրաթի ազգական՝ շէյխ Մասուժը՝ տեղացի քրդերի օգնութեամբ²³⁶:

Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ հայութեան թիւն Ատկոնում հաշուում էր 120²³⁷ տուն կամ 754 հայ²³⁸: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Ատկոն գիւղն ունէր 109 հայ ընտանիք՝ 720 բնակչով²³⁹:

1928 թ. Քեմալական թուրքիայում այս բնակավայրն արձանագրուեց Ադքուն ձեւով (Adqun)²⁴⁰: Ներկայումս այն քրդաբնակ է, կոչւում է Գիւնբաթմազ²⁴¹:

Մեծ եղեռնի ընթացքում Ատկոն գիւղից Արեւելեան Հայաստան են հասել և տարբեր ապաստարանների խնամքին յանձնուել երեք որր. Մելոյեան Եղիշէն՝ 12 տարեկան²⁴², Դաւիթը՝ 10 տարեկան²⁴³ և Վարդանը՝ 11 տարեկան²⁴⁴: Երկուսի ազգանուններն էլ յայտնի չեն:

²³⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 257:

²³⁵ Նոյնի վաւ. 7:

²³⁶ Մովսէսեան Ս., Բուլանքի կոստրածը, 1916 թ. Ղարաքիլիսա, «Համբարաբե», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358-1360:

²³⁷ Թէոդիկ, Գողգորա, էջ 100:

²³⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

²³⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²⁴⁰ Son Teşkilatı Mülkîyede Köylerimiz..., էջ 417:

²⁴¹ <https://nisanyanmap.com/?v=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

²⁴² «Համբարաբե», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանուար հմր. 5:

²⁴³ Նոյնի Յանուար, հմր. 19:

²⁴⁴ Նոյն տեղում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 770)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՔԵՆՈՒԹԵԱՆ ԸՄԵՆԵՊԵՏԻ ՊԵՏՐՈՒՄԻ
ՆԵՅՐԵԳՈՒՆԵՂԻ ՍՐԲԸՋՆԸՍՈՒՐԻ ԼԵՅՐԵՆԸՄ ԼԵՅՐԵՊԵՏԻ
ԸՄԵՆԸՅՆ ԼԵՅՈՑ Տ [ԵԱԲԵ] Տ [ԵԱԲԵ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.**

Ամենայն արժանաւոր մտքերի զբաղեցնող հայ[ր]ական ազատութեան ոգով տոգորւողների ընտանիք, բարեկամ, սիրելի մտուցողների խմբակներից եւ յորդորող անձնաւորութիւն[ն]երից լինելով՝ եւ ես՝ տկարս մարմնով, բախտի հոսանքի տարողէպ բերմամբ տաճկական բարբարոս կառավարութեան միջին բանտին եւ չարչարանաց բաժակն ընկած՝ իմ մշտավառ, ազատասէր ընկերակիցներով հազիւ փախուստ դիմած՝ այս վայրեր հասած ենք: Հացի, շորի, մարդկային փափուկ անկողին[ն]երի մէջ ապրող, ստակ ի դուր վատնող մարդկանց չենք ուզեր նմանիլ ուխտեալներս: Մեր փափաք՝ մեր սրտի, մտքի արտայայտութիւն[ն]՝ Ձեր կամք եւ որոշմունք լինելու է, թէ արդեօք ապրինք, թէ՞ մեռնինք: Այդ որոշման կապասենք: Ձեռք մինակ Մինն՝ հազարս, երկուքն՝ զբերս:

Այո՛, ողորմած Հայր, մենք՝ կեանք՝ Ձեր կամաց հպատակութեան տակ դրուած է, եւ կսպասենք....

Հաց ուզելու քարին չարժանանանք, եւ մնամ Ձերդ Վեհափառութեան խոհական կարգադրութեան:

*ԱՐՄԵՆԱԿ Տ[Է]Ր ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ՝ ԲՕԼԱՆՈՒԽԻ ԳԱԻԱՌԷՆ
ՅԱԴԿՈՒՆ ԳԻՒՂԷՆ ՍԱՐԳԻՍ ԴԵՐՋԻՆՅԻ,
ԱԻԷՏԻՍ ՍԱՍՈՒՆՅԻ*

Ի 14ն Դեկտեմբերի, 1894 ամի

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 743)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՔԵՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԹՈՒՂԿՈՍԻ
ԸՄԵՆԸՅՆ ԼԵՅՈՑ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ԲՈՒՎԸՆՈՒՂ, ՅԵՏԱՌՆՅԻ ԲՆԵԿԻՉ ՄԵՐՏԻՐՈՍ ՄԷՆՐԵՆԵ:**

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափառ Տէր, աշուն 1893 ամի, մի քուրս դիչերեց իմ տան մէջ: Եւ սատկել է յանկարծ: Այդ ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կ քրտերն ինձ բանտարկեցին 2 տարի

եւ կողոպտեցին իմ ամ[բողջ] կարողութիւն[ն]ն այնպէս, որ փախս եմ ընկել իմ 10ն ընտանիքովս եւ օրական հացի կարօտ եւ մերկ մնալով դրութեանց:

Երեսանկեալ աղաչեմ, Վեհափառ Տէր, ինձ եւ իմ 10ն ընտանիքին նեղութիւնից ազատելու հ[ա]մ[ա]ր:

Բարեհաճէք հրամայել տալ կոնդակ, որով կարողանամ նուէրի խնդրել եւ նեղութիւնէ ազատուիլ:

*ՕՐՀՆԵԼՈՎ ՍՈՒՐԻ ԶՕՐԴ ԿԵԱՆՔՆ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԷՀՐԵԱՆՅ
ԱՆԳՐԱԳԷՏ*

14 նոյեմբերի, 1894 ամի

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 7)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԻ ՕԾՈՒԹԵԱՆ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ԿԵԹՈՒՂԿՈՍԻՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ԼԵՅՈՑ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Յայտնի է Ձերդ Վեհ[ափառ] Օծութեան, որ այս քանի ժամանակներս Տաճկահայաստանում, մասնաւորապէս Սասունի եւ Մշոյ կողմերում ոչ մի հայ ապահովութիւն չունի իւր կեանքի համար. ոչ ոք չէ կարողանում դուրս գալ իւր տնից առանց թուրքերին կամ քրդերին զոհ դառնալու:

Այդ տարաբաղդ զոհերից եղաւ Մշոյ գաւառի (Բուլանըխ) Ատկոն գիւղի ութսունամեայ Տէր Առաքէլ Աւագեան քահանայի ընտանիքը:

Սասունի կոտորածի առիթով նորան եւ ինձ, որ նորա որդին եմ, տարան ձգեցին Կոփա բանտը, ուր պահեցին չորս ամիս ժամանակ: Այս միջոցին իմ եղբորս՝ Գասպարին, կրօնափոխ արին բռնի կերպով:

Չարաբաղդ հայրս ստիպուած եղաւ իւր բոլոր կարողութիւնը ծախել, իւր ունեցած-չունեցածը ծախել, որով կարողացաւ ազատել բանտից՝ թէ իրեն եւ թէ՛ ինձ: Բայց այժմ էլ նորան ամենեւին հանգիստ չեն թողնում: Ձեռն թողնում, որ գոնէ եկեղեցի գնայ եւ ստիպուած են, ինքն էլ իւր ընտանիքով ուրանայ իւր սուրբ հաւատը, ընդունի մահմէտականութիւն եւ թուրքի մօլլայ դառնա[լ], ասելով. «Ինչպէս որ Ապրոյեան Գասպարը

մահճատական դարձաւ, այնպէս էլ դու պէտք է մահճատական դառնաս, որ Գասպարին եւ միւս դարձած հայերին մօլլայութիւն անես»:

Իսկ ես մի կերպ կարողացայ Համիդիէյի հարիւրապետ Ասադ աղա անուն քրդից պարտքով առնել եօթանասուն օսմանեան լիրա եւ ազատել մահճատականացած եղբորս քրդերի ձեռից, եւ նորան իւր ընտանիքով հետս առած՝ անցայ Ռուսաստան՝ Ղարսի գաւառի Քիւրէք դէրէ գիւղը, ուր եւ թողի եղբորս ընտանիքը:

Իսկ իմ ընտանիքը միւս եղբորս հետ մնացել է հայրենի գիւղումս, ուր իբրեւ պատանդ ծառայում են իմ երկու եւ այդ եղբորս երկու աղջիկները, որոնք անկասկած զոհ կը գնան մահճատականութեան, եթէ չկարողանամ վճարել այդ եօթանասուն լիրա պարտքս: Այդ գումարն էլ քիւրդը տուեց ինձ այն պատճառաւ, որ կարծում էր, թէ ես էլ եղբորս նման մահճատական եմ դարձել եւ կամ հակուած եմ դառնալու:

Ես էլ, քաղցին եւ ամենատեսակ զրկանքներին համբերելով, շտապեցի Ղարսից դալ Նոր Նախիջևեան սառ ոտք Զերդ Ս[ուրբ] Օծութեան արկանելու իմ ամենախոնարհ աղերսագիրը եւ խնդրելու, որ շնորհէք ինձ մի կոնդակ, որով միջոց ունենամ ազգայնոցս մէջ պտտելով հանգանակել հարկաւոր գումարը, որով կարողանամ ազատել թուրքերի եւ քրդերի ձեռքերից իմ ընտանեաց եւ մատաղ կոյսերի հոգիները:

Մի՛ մերժէք, Վեհափա՛ն Տէր, տառապեալիս աղերսը, որ եկել եմ այսքան ճանապարհ կտրելով, հազար տեսակ նեղութիւնների համբերելով եւ այն յուսով, որ ձեռնուռնայն պիտի չմնամ:

ՁԵՐԴ ՍՈՒՐԲ ՕՍՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝
ՄՈՒՇԻ ԱՏԿՈՆ ԳԻՒՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՍԷՐՈՐ ՏԷՐ ԱՊՐՕԵԱՆ

1895 ամի, 9 Մայիսի
Նոր-Նախիջեան

(ՄՄ, ԽԿՓ, Թղթ. 103, վա. 257)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Լ.
ՍՐԿԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՄԵՆԵՅՆ ՀԷՅՈՅ
ԲՈՒԼՆԵՐԻ ԴԵՒԵՐԻ ԸՏԿՈՆ ԳԻՒՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ԸՍՏՈՒԵՆԵՏՈՐ
ՂԸՉԵՐԵՆԵ:

Խոնարհ խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Նուաստս եւ երեք ընկերներ ինձ հետ գնացինք Կոպ *նաչալնըկի* մօտ գործով: Մենք այնտեղ էինք: Շուքրի էֆենդի[ն] յանկարծամահ եղաւ: Մեզ այնտեղ բռնելով տարան Բանս, ասելով, թէ դուք էք արել նորան, որ մեռել է:

Տասն ամիս Մշու բանտում պահեցին: Տասն ամսուայ ընթացքում որքան հաց էին տուել մեզ, հաշուելով տասն ոսկի առան ամէն մէկիցս: Մենք բանտի մէջ մեր եզն, գոմէշ եւ այլ իրեղէններ վաճառ հանելով վերցրել էին եւ ընտանիքներիս ցիր ու ցան էին արել: Տասն ամսից յետոյ հազիւ կարողացայ ազատուիլ եւ գալ այս կողմերս:

Սէֆու լամուկ, Ալի ու Այիազ՝ համիտի միւնքաշիք²⁴⁵ իմ եղբայր Սահակին եւս սպանեցին:

Բարերա՛ր Տէր, այժմ կամենում եմ գնալ երկիր, որպէս զի տեսնեմ իմ երեսայքս եւ կինս Ի՞նչ եղան եւ Ի՞նչ դրութեան են: Բայց, որովհետեւ չունիմ ճանապարհ[ա]ծախս անկարող եմ դտնուում գնալու:

Վասն որոյ խնդրում եմ եւ աղաչում զթաք խեղճ թշուառիս, հրամայէք, որոյ հարկն է սալ ճանապարհածախս:

ՄՆԱՄԲ ԱԿԵԱՊԻՇ ԱԿԵԱԱՆՈՒ ԲԱՐՁՐ ՏԵՕՐԷՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՈՒՄ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

1895 թ[իւ], Սեպտեմբեր 14

Ի Ս. էջմիածին

²⁴⁵ միմրաշի, քոբ., հազարապետ կամ ցեղապետ:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄՈՒԹԵԼՆ

Տ[ԵՆՈՒ]Ն Տ[ԵՆՈՒ]Ն ՄԿՐՏՉԻ ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ԿԵՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒՄԻ ԼՄՆԵԼՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՏԵՃՈՒՀՊԵՏԵՆ ԲՈՒԼՆԵՐԻ ԳԵՌԵՈՒ ԸՏԿՈՆ ԳԻՒԼՆԻ
ՄԵՐՏԻՐՈՍ ԲԵՂԻՍԵՐԵԼՆ-ՄԷՀՐԵՆՅԷ

Խնդիր

1894 ամի գիւղական գործով մի քանի առաջնակարգ անձանց հետ մեր գիւղացւոց, զնացինք մեր գաւառի Կոր գիւղի դատարան եւ դիշերեցինք այդ գիշեր այդ գիւղում: Եւ այն տանը, որ մենք հիւր էինք եղած, նոյն տանը հիւր էր եւ Շաքիր անունով մի քուրդ էֆենդի: Դժբախտաբար այդ քուրդ[ը] էֆենդին այդ գիշերը մահացաւ: Այդ քրդի մահուան պատճառաբանտարկեցին տանտիրոջը եւ մեզ՝ հիւրերիս: Դատաւորաց քննութիւնով մի քանիսը ազատեցին բանտից, եւ մի քանիսս մնացինք բանտարկուած: Եւ ես բազում կաշառ տալով հագիւ կարողացայ բանդից ազատվել: Մինչեւ իմ բանդից ազատվելը իմ ունեցած բոլոր կայքս քրդերը յապշտակել էին: Ես դորանով անկայ ծանր պարտուց տակ: Մինչ զի իմ երկու որդիքս, ի տեղի երկու հարիւր ոսկի լիւրայի, այժմ պատանդ են Այլագ անուն քուրդ[ը] աշրաթի մօտ:

Ես դիմեցի Ս[ուր]բ Կարապետ վանուց առաջնորդի օգնութեան, եւ նա, տալով ինձ վկայական, խորհուրդ տուց դիմելու Ռուսահայաստակ հաւատացեալ եղբարց օգնութեան: Ես անցնելով Ռուսաստան հիւանդացայ Ղարս գաւառի Բաշքետիքլար գիւղում:

Եւ հազիւ սթափուած հիւանդութիւնից՝ դիմում եմ առ ոտս Վեհափառ Հայրապետիդ՝ գթալ ի վերայ որդէկորուստ ծնողիս եւ հրամայել թեմական առաջնորդաց Ռուսահայաստակ հայոց, որպէս զի նոքայ ժողովեցին ի թէմական ժողովրդոց իւրեանց կամաւոր նուերս եւ որոց շնորհիւ կարողանամ ազատել իմ որդւոցս կեանքը անօրէն բռնակալի ձեռքից:

Դորանով կը համբուրեմք Վեհափառ Հօրդ ոտքը եւ կօրհնեմք նուիրատու անձանց կեանքերը:

Եւ իմ խնդրիս միջով պատիւ ունիմ ներկայացնելու Վեհափառ Հօրդ վկայական առաջնորդին Ս[ուր]բ Կարապետ վանուց:

1896 ամի, Տն Օգոստոսի

(GÜMÜŞPINAR)

Հայաշատ Բլուր գիւղը գտնուում էր Վերին Բուլանքում, Բլէջան լեռան ստորին մասում, Խաչի լճից զէպի հիւսիս-արեւելք, Մերպար գետի ձախափնեայ հարթավայրի մէջ: Բլուր, Մերպար եւ Մալաքեանդ գիւղերը անցեալ դարի 60-ական թուականների ուսումնասիրութիւնների ընթացքում համարուել են ուրարտական շրջանի արձանագրութիւններով հարուստ բնակավայրերից²⁴⁶:

Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հանդիպում ենք բնակավայրի երկու տարբերակ՝ Բլուր եւ Պլուր: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայրն հաշուառուեց եւ արձանագրուեց Փիլուր (Pilur)²⁴⁷ անունով: Ներկայումս այն ամբողջութեամբ հայաթափուած է, քրդաբնակ, եւ կոչոււմ է Գիւմիւշփրնար²⁴⁸:

Այս գիւղի հետ է կապուած Մեծ եղեռնի օրերին Առաքելոց վանքի Աւետարանը փրկելու եւ Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարին յանձնելու սխրանքը²⁴⁹:

Բլուր գիւղը ենթարկուեց թէ՛ 1894–1896ի համիդեան կոտորածներին, եւ թէ՛ անմասն չմնաց հողային ապօրինի զբաւումներից: Քրդերն այստեղ գրաւեցին մօտ 3000 արտավար²⁵⁰:

Մեծ եղեռնի նախօրէին Բլուր գիւղի հայ բնակչութեան մասին մեզ հասած հաշուումների մէջ բաւական մեծ տարբերութիւն կայ: Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի տուեալների համաձայն, Առաջին աշխարհամարտի նախօրէին Բլուրում կար 182²⁵¹ հայ: Սա բաւական մօտ է Մ. Էփրիկեանի նշած թուին՝ 26 տուն հայ, իւրաքանչիւր տան համար 7 շունչ բնակչով²⁵²: Տարբեր աղբիւրների համադրման արդիւնքում

²⁴⁶ Burney C. A., Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies, 1957, Vol. 7 (1957), էջ 43:
²⁴⁷ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Müllkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416.
²⁴⁸ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>
²⁴⁹ Գափոյան Ա., Նրանց զնալով աղքատանում ենք մենք, հարստանում է մեր պատմութիւնը, Հայ գիւմվոր, 17 Դեկտեմբեր 2010, www.hayzinvor.am/754.html.
²⁵⁰ Տէր Կարապետեան Ք., Հողային հարցը հայասնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 41:
²⁵¹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350.
²⁵² Էփրիկեան Ա., Բնաշխարհիկ Թաւարան, հա. Ա., էջ 54:

Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն հայ բնակչութեան թիւը կազմել է 60 տուն, կամ 420 անձ²⁵³:

1916ի յունիսի 20ին Բլուր գիւղից 14-ամեայ Եղոյեան Զաւահիր²⁵⁴ (Զավահիր²⁵⁵) եւ 9-ամեայ Եղոյեան Արեգնազը²⁵⁶ հաշուառուել են ՀԲԸ Նոր-Բայազէտի որբանոցի որբերի ցուցակում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 109)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
Ս[Ր]ԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒԼԻԿՈՍ ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՑ
ԳՈՒԼԸՆԸԻԹ ԳԵԲԸԹ ՊԼՈՒԹ ԳԻՒԼԻ ԲՆԸԿԻՉ Մ[Ը]ՀՏ[ԵՍ]Ի
ԵՐԸՆՈՍ ՅՈՎՀ[Ը]ՆԵՍԵՆՅԷ**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափառ Հայրիկ,

Այսօր հազիւ հասայ Ձերդ Վեհափառութեան շնորհաց: Վ[ա]նզի ես՝ 78 ա[ա]րեկան ծերուկս, հայրենիքիս մէջ ամէն չարիքներին համբ[ե]րեցի, բոլոր նեղութե[ան]ց եւ քրթական տանջանաց եւ հարուածից եւ ն[ոյնիակ]՝ այն բոլոր արհաւիրք սրտիս բնաւ ասրտափ չաղղեց:

Վեհ[ափառ] Տէր,

Ախ՛, իմ սիրտս հարուածող եւ արիւն-արցունք աչքերէս վազցնել տուող այն երկու հազար ղ[ու]ր[ու]չ պարսքն է, որուն պատճառաւ իմ 10-ամբողջ ընտանիքը այսօր հասնանցոց Աճա՛մի-Շավէչ աղի մօտ պատանդ մնացեր է, եւ, որ հասնանցոց Աջէմի այս է պատճառ...

Վեհ[ափառ] Հայրիկ, ասկէց աւելի բան չեմ կ[ա]րող խօսիլ եւ հաւատացէ՛ք, որ ես իբրեւ բօթաբեր ընտանեաց միակ ազատութե[ան]ս հ[ա]մ[ար] ղիմեցի Ձերդ Վեհութեան ծունկերուն՝ ժամը յառաջ մի դարման գտնալու յուսով, որ գնամ, ազատիմ զանոնք, ապա թէ պիտի կենացս վերջ տամ յուսահատութենէս:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄ]Թ ՄԱՏՉԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԳԻԱԿԱՆ՝
Մ[Ա]ՀՏ[ԵՍ]Ի ԵՐԱՆՈՍ ՅՈՎՀ[Ա]ՆԵՍԻՑ

1895, 13 Օգոստոս
Ի Վ[ա]ղ[ա]րչ[ա]պ[ա]տ

²⁵³ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:
²⁵⁴ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւերտած հմր. 44:
²⁵⁵ Նոյնի Յաւեր. հմր. 41:
²⁵⁶ Նոյն աւերում:

ԲՈՍՏԱՔԵԱՆԴ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BOSTANKENT)

Բոստաքեանդ գիւղի տեղագրութիւնը վիճելի է: Սկզբնաղբերներում այն ընդգրկուած է երբեմն Մանազկերտի, երբեմն՝ Բուլանըք գաւառի կազմի մէջ: Յաճախ էլ, այս բնակավայրի տեղագրութիւնը դրուում է Մշոյ շրջանի մէջ՝ առանց մանրամասնելու գաւառ կամ գաւառակ:

Բոստաքեանդ (Բոստանքանդ, Բոստանքէնթ) տեղանունը Բուլանըք գաւառի գիւղանունների շարքում են ընդգրկել Թէոզիկը²⁵⁷ եւ Ատրպետը²⁵⁸, իսկ Կ. Մասունին, «Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով բացուած դպրոցներ» բաժնում, բնակավայրը ներառել է Ներքին Բուլանըքի գիւղերի մէջ²⁵⁹:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ Բոստանքեանդ կամ Բոստան քէնթ կոչուած գիւղը Մանազկերտի սահմանից բաւական հեռու է, եւ չպէտք է այն շփոթել Բոստանխայ կամ Պոստանխանէ անունով Մանազկերտի շրջանում ընդգրկուած բնակավայրի հետ: Այս մասին աւելի յստակ կարելի է տեսնել ժամանակի քարտէզներում²⁶⁰:

Սոյն ուսումնասիրութեան մէջ Բոստաքեանդ գիւղն ընդգրկում ենք Բուլանըք գաւառի գիւղերի ցանկում հիմք ընդունելով Թէոզիկի եւ Ատրպետի յղումները, ինչպէս նաեւ Խրիմեան կաթողիկոսի Ֆոնդի վաւերագրերը: Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտի ճայնագրութիւնների ֆոնդում պահուած են 1969ին Սարգիս Յարութիւնեանի բանահաւաք արշաւախմբի ճայնագրութիւնները: Այս նիւթերի մէջ եւս Բոստաքեանդից զաղթածները բնակավայրը տեղադրում են Բուլանըք գաւառի կազմում²⁶¹:

1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով Բոստաքեանդ գիւղում բացուել էր դպրոց, որն ունէր 15 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Պետրոս Տէր-Գրիգորեան²⁶²:

²⁵⁷ Թէոզիկ, Գողգոթա, էջ 101:
²⁵⁸ Ատրպետ, Բուլանըք, հմր. 214:
²⁵⁹ Մասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի..., 1957 թ., էջ 271:
²⁶⁰ Karte von Kleinasien in 24 Blatt ... Bearbeitet von Dr. Richard Kiepert, Berlin, 1913.
²⁶¹ Տե՛ս Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ, Ջայնագրութիւնների ֆոնդ, Ախաւեանի պաւերգեր, հմր. 2; 4:
²⁶² Մասունի Կ., 2013, էջ 248:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի Փոնդից արտագրուած նամակը խօսուէն մի վկայութիւն է գիւղի հայ բնակչութեան հարստահարման, կրած զրկանքների, թուրքական ու քրդական ճնշումների մասին առհասարակ:

Յեղասպանութեան ընթացքում Բոստաքեանդ գիւղից փրկուած մի քանի որբեր տեղափոխուել են տարբեր ապաստարաններ: Այդ որբերից են՝ Ըռկոյեան Առաքելը՝ 11 տարեկան²⁶³, Բաղդասարեան Դաւիթը՝ 11 տարեկան²⁶⁴, Բաղդասարեան Քիչմիշը՝ 6 տարեկան²⁶⁵, Խուրչուզեան Արմէնը՝ 8 տարեկան²⁶⁶, Սիմոնեան Հերթօն՝ 9 տարեկան, Մովսէսեան Յովսէփը՝ 12 տարեկան²⁶⁷:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 590)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀՄՔԵՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐԵՊԵՏԻՆ
ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

**Ի ՏԵՃԱՆՍԵՄԵԷ՛: ՊՈՒԼԵՆՈՒԹ ԳԵՄԸՈՒ ԲՈՍՏԵՔԵԱՆԴ ԳԻՒԳՉԷ՛:
ՄԴԻԹԵՐ ԳԵՂՈՒՍՏԵԱՆԷ՛:**

Ամենախոնար[հ]աբար խնդիր

Նախ անցեալ 1893 ամին դաւաճանեցանք ընդ միումն բարբարոս քրտու, առիթովն ազգասիրութեան՝ որ եւ յա[յ]տ է Սրբութեանդ:

Զկնի քանի միջոցաւ գաղտաբար ի յանդէ տարան զմատաղահաս, ինն ամեա[յ] Յովհաննէս անուանի որդի իմ, եւ անյա[յ]տացուցին ի մէջ յինքեանց:

Իսկ ես՝ ընդ ծերացեալ կնաւս՝ որպէս զՉանակորուս<ս> մայր, դեգերալով ընդ ամ[ենայն] գաւառս, չորս ամսուց չափ հազ ի հազ լուաք ի բերանէ տաճկի միոյ երեսուն արծաթի կաշառով, թէ որդին ձեր կայ աւասիկ Նորչէն տաճկաբնակ գիւղը՝ մերձ Բիթլիզու:

Եւ կրբ դտաք՝ չկարողացամք տեսնել: Մինչ ի բողոքեցինք տեղական դատարանը: Եւ ապա ներկահացուծին զմամուկս՝ երբեմն ուրախ եւ երբեմն տրտում: Վասն զի ըստ օրինի մահմետականի՝ թլպատեալ էին: Սակայն Աստուածային ողորմութեամբն լսելի եղեւ դատաւորը ի բերանէ մանկանէ, թէ

²⁶³ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 21:
²⁶⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 23:
²⁶⁵ Նոյն տեղում:
²⁶⁶ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:
²⁶⁷ Երկուսն էլ 1916ին եղել են Ալաշկերտի որբանոցում, տես «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

կամ ի՛ հաւատս քրիստոնէութեան: Եւ ակամայից, թլպատեալքն յայնժամ զամօթի հարան բարբարոսք եւ ցնձացինք քրիստոնեա[յ]քս: Առի զմամուկս ի դիւանէն եւ երկու գորականօք բերաւ ի տուն իմ:

Իսկ զկնի քանի աւուրց, կրկին յարուցին ի վերա իմ նորիմն չարիք, թէ մամուկդ ի տանէ մերմէ գողացեալ է յիսուն ոսկի եւ այլ զարդս կանանց, եւ այսպիսի դաւաճանութեամբ բարձրացաւ մեծամեծ կոխն⁶: Անորենքը սրով, եւ որդիքն իմ գերանդով վիրաւորեցին միմեանց:

Զկնի քսան աւուր մեռաւ վիրաւոր ովումն քրտաց Աւտալ անուանին: Եւ երբ իմացամք, առին Երանոս եւ Սէրօր որդիկն իմ զՅոհաննէս եղբայր իւրեանց եւ փախան ի ընդուսաստան: Իսկ անորենք քայքայեալ փլուցին եւ աւերելով աւերեցին զտունս եւ զգոյսս եւ վճառեցին երեք հարիւր եւ յիսուն ոսկի՝ դէմ արեան Աւտալին:

Իսկ ներկա[յ] թուականիս ազդ եղեւ, զոր կորուսեալ որդին իմ մեռեալ է բանտում: Երանոս ընկղմեալ է ի խորս ընդուսաստանու եւ Սէր<է>օբը ծանր հիւանդութեամբ կա[յ] ի Քիւրակտարեն՝ Խարսու:

Ուստի զվեր թողեալ զանազան աղէտանաց, պատանդեցին գերկուսն զստերքն իմ ի տունս ըռեսի միոջ բարեպաշտելի՝ ի դէմ յիշատակեալ պարտուց: Եւ ես նախանցեալ ամէ մինչ ի ցա[յ]ծմ դեգերալով առ դուրս ողորմածաց չկարողացա[յ] լցուցանել զեօթ[ն]երորդ մասն պարտուցս:

Վասն որոյ խոնարհաբար խնդրեմ զորովագոյթ Վեհափառութենէդ առէք զտնորինութիւն: Վասն զի լաւ է ինձ մեռանել քանց ցաւալի եւ աղետալի կեանս կրել:

*ՄԵԱՄ ՍՊԱՍՈՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆԴ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅԻՑ ԾԱՌԱՅ՝
ՄԽԻԹԱՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ*

1894 ամի, 15 Փետրվարի

Եօնջալու գիւղն ունէր Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի եւ մէկ նախակրթարան: Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակում արձանագրուած է երկու ձեռագիր Աւետարան (1336 թ., 1501 թ.) եւ մէկ ձեռագիր շարակնոց (1606)²⁷⁹: Կարծիքներ կան, որ յունարէն արձանագրութիւններով զարդարուած Թաղէոս առաքեալի շիրիմը Եօնջալու եւ Կոփ գիւղերի միջնամասում եղած մասուկում է²⁸⁰:

Թէպէտեւ Մ. Միրախորեանը վերապահութեամբ է բնութագրում Եօնջալուի կրթական կեանքը, սակայն մեր ձեռքի տակ եղած նամակներում եօնջալեցիների խօսքը շարագրուած է գրագէտ Հայերէնով, որից ենթադրելի է դպրոցի եւ կրթութեան հանդէպ նրանց ունեցած վերաբերմունքը: Բացառիկ մէկ նամակ ունենք՝ գրուած Եօնջալուի Եսայի վարժապետի կողմից, որը դասական նամակի գեղեցիկ օրինակ է՝ համեմուած աստուածաշնչեան համեմատութիւններով:

Կան նաեւ նամակներ, որոնք պարունակում են բարբառային արտայայտութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ հերու անցուցինք²⁸¹, վիճակ գէշ ի²⁸², երկու պօլուկ (վաշտ)²⁸³ զօրք, 10 նըֆուս (Nüfus-բնակչութիւն)²⁸⁴, տղիկ²⁸⁵ (փոքր երեխայ), բազբօրդ (անձնագիր)²⁸⁶, պայերիս (պահել ես)²⁸⁷, խրկէք (ուղարկէք) եւ այլն:

Այս բաղմամբիւ նամակներից հասկանալի է, որ 1893ից գիւղում մեծ թափ են առել մանկահասակ երեխաների առեւանգման դէպքերը, բնակչութիւնը ենթարկուել է հարստահարման, թուրքացման եւ կրօնափոխութեան հարկադրանքի՝ որպէս հարկերից ազատուելու միջոց: Ստեղծուած պայմանների թելադրանքով մարդիկ դիմել են փախուստի՝ տեղափոխուելով Արեւելեան Հայաստան կամ այլ վայրեր: 1908ին կազմուած տեղեկագրերից մէկի համաձայն Եօնջալու գիւղից 55 ընտանիք է դիմել փախուստի, 92 ընտանիք զրկուել լուծից, 36 հոգի սպանուել, 12-ը՝ առեւանգուել կամ բանտարկուել: Բնակչութեան մի մեծ մաս մեկնել պանդխտութեան²⁸⁸:

²⁷⁹ Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, Երուսաղէմ, 1967, էջ 220:

²⁸⁰ Բենեւէ, Բուրանըիս կամ Հարֆ, էջ 30:

²⁸¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 295:

²⁸² Նոյն տեղում:

²⁸³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 15:

²⁸⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 590:

²⁸⁵ Նոյնի վաւ. 592:

²⁸⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 29:

²⁸⁷ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 108:

²⁸⁸ Տէր Կարապետեան Գ., Հոդային հարցը..., էջ 21-22:

Այս գիւղն հարստահարուել է հասնանցի Ֆէհիմ, Սիւլէյման, Թաճտին, Հիւսէին, Խալիթ եւ ուրիշ աղաների ձեռքով, որոնք յափշտակել են 1.200 ոչխար, 139 գոմէշ-մատակ, 322 եզ-կով, 324 կիւղզրամ հացահատիկ, 425 դէզ խոտ, 400 սակառի հարդ, 73.682 դահեկան արծաթ, 150ի չափ արտեր, որոնց միայն տարեկան հասոյթը 1.000 ոսկիից աւելի էր: Եօնջալուն թաւանուեց նաեւ խուզարկութիւններ իրականացնող ծառայողների՝ միւլթէ-վիմների ու թահսիլվարների կողմից: Ըստ այնմ՝ թահսիլվարները տարան 6.100 ղուրուշ, Ֆիդայի փնտրողները 4.260 ղուրուշ, եւ այլ կաշառք՝ 17.000 ղուրուշ²⁸⁹:

1899-1905ի ընթացքում հարկահաւաքները, իբր փոխան փախչող գաղթականների պետական սուրբի, Եօնջալեցիներից յափշտակել են 92.500 ղուրուշ, երեք տարուայ մէջ 1903-1905 տարապարփակ աշխատեցնելով, նրանցից խլել են 728 բանուոր, 220 սայլ, 328 բեռնակիր եզ, 900 դէզ խոտ, եւ տարեկան 120 տաւարի կեր²⁹⁰:

Այս ամէնից զատ 1908ի ապրիլ 18ին՝ հասնանյը Ֆէհիմ աղայի ծառաները յարձակոււմ են գիւղի վրայ, ներս են խուժում Խալոյեան Ալօ անունով հայի տուն, սպանում են Ալօյին, կնոջը՝ Պէզօյին, եւ զաւակներին՝ 15-ամեայ Արփիարին, 9-ամեայ Լեւոնին, 11-ամեայ Էֆիկին, քենուն եւ փեսայ Թորոսին: Ամբողջ ընտանիքը այլեւս ջնջուած էր եւ 300-400 ոսկիի հարստութիւն թալանուած²⁹¹:

Հողային գրաւումներին իբրեւ հետեւանք են ներկայանում Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին հասցէագրուած հացի ու հագուստի խնդրագրերը:

Մեծ եղեւնի ընթացքում Արեւելեան Հայաստան են տեղափոխուել եւ տարբեր ապաստարաններում են հաստատուել 6-12 տարեկան եօնջալեցի 10 որբեր. Քոչոյեան Ֆիդան՝ 6 տարեկան²⁹², Աբրահամեան Մկրտիչ՝ 12 տարեկան²⁹³, Յովհաննիսեան Շողեր՝ 12 տարեկան²⁹⁴, Պողոսեան Ալմիւ՝ 8

²⁸⁹ Տէր Կարապետեան Գ., Հոդային հարցը..., էջ 21-22:

²⁹⁰ Նոյն տեղում:

²⁹¹ Նոյն տեղում:

²⁹² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 9:

²⁹³ Նոյնի Յաւել. հմր. 25:

²⁹⁴ Նոյն տեղում:

չօք առ ոտս բարերարութեանդ: Նախ մեր սոյն թշուառ ընտանեաց մի ապահով գիւղ խրկէք, որ կարող լինինք ձմեռնային ապագայ սառնամանիքէն լաւ պաշտպանուիլ՝ ինչպէս անցեալ տարի պահուեցանք Ձերին Հայրական պահպանողութեամբ՝ Կառնուայ Հիմամ-Շուշի գիւղ, որոց բարերարութիւն մեր բոլոր ընտանիք՝ մեծ եւ փոքր երախտապարտ են:

Գալով մեր չորս ընտանեաց առտնին կրած ներկայ անձկութեան եւ դառնաղէտ վիճակին, որ չինք կռնար յայտնել մի առ մի, վասն զի ամէն մէկիս տուն 3-4 հիւանդ ինկած են: Փող չունինք, որ նոցայ դարման ընենք, բժիշկի եւ ուրիշ կարիքներէ զուրկ կը մնան: Մութ խրճիթ կը մտնինք: Այդ պժգալի տեսարան մեր աչաց կը բացուի հիւանդներու դառնաղէտ աղաղակներն, եւ կսկիծէն աչքերնիս կսկսին մթազնիլ, բերաններէս կրակ ու բոց դուրս կը վխտա... մահ կուզենք, բայց ձեռք չանցներ:

Հայրի՛կ Վեհափառ, մենք այս տեսակ դառն բաժակ չէինք խմեր, չէինք տեսեր յասպէս վայրկեաններ: Տներնիս կը նայիմ՝ բան մը չըկայ. ո՛չ ուտելիք, ո՛չ վառելիք, ապանելիք ըսիս՝ պատկառիմ ըսել՝ բոլորովին չկայ:

Հայրի՛կ մեզ օգնէ՛...

Ժամանակով շատերուն ըրած եմք, իսկ այժմ ի Ձեզ ենք դիմում, մեր մարմնաւոր պէտքերը հոգացէք, վասնզի Դ<յ>ուք էք թէ մեր տէր, պաշտպան եւ ճշմ[ար]իտ հովիւ:

ՀԱՄԲՈՅՐ ՇՆՈՐՀԱՐԱՇԽ ԱԶՈՅԴ // ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ
ՄՆԱՄՔ ԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՆԱԶԱՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ

14, Սեպ[տեմբեր], Վաղարշապատ
[Ստորագրութիւն]

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 103, վաւ. 13)

ՆՈՐԲԵ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՏԵՄՈՒՆ ՏԵՄՈՒՆ
ՄԿՐՏԶԻ ՍՐԲԵԶԵԿՊՈՅՆ ԿԸՌՈՒՂԻԿՈՍԲԵՆ ԸՄԵՆԸՅԵՆ ՀԵՅՈՅ
Ի ԲԵՆԿԶԷ ՄՇՈՒ ԳԵՌՈՒ ՕՆՃԸԼՈՒ ԳԵՂՁ ԳԷՈՐԻ ՄԵՆՈՒԿԵՆՅԵ

Ի 1894-1895 ամաց եղեալ հալածումն եւ ճնշումն ի դէմս ժողովրդաց Սասնոյ, Մշոյ եւ այլ տեղւոյս Տաճկահայոց երկրներում, եւ ստիպուած լինելով այդպիսի անտանելի դէպքերից այս՝ 1895 թիւ, ես՝ իմ ընտանիքով, որը բաղկացած է ամուսնուց եւ որդուց, դաղթեցի իմ ծննդավայրից եւ

Թափառեցի այլեւայլ քաղաքներ եւ գիւղեր՝ հաւաքելով մի քանի կոպէք ու դորմութեամբ գանազան անձնաւորութիւններից:

Վերջապէս, տառապանօք եւ աննկարագրելի դրութեամբ եկայ ընտանիքով այս Ախալքալաք քաղաքը, ուր մի քանի ժամանակ աշխատութիւնից յետոյ, ես իմ գերդաստանով ընկայ սաստիկ հիւանդութեան մէջ:

Այժմեան վիճակն իմ ընդ ամուսնոյ եւ որդւոյ իմոյ է յոյժ ցաւալի, անտանելի եւ աննախանձելի: Քանզի աւելի քան մի ամիս է, որ ես իմ ընտանիքով գտընվում եմ մի բարի անձի հոգատարութեան ներքոյ:

Վասն որոյ, յայտնելով վերոյիշեալի մասին, ամենախոնարհաբար, ի ծունր անկեալ առաջի Վեհափառ Հայրութեանդ, դողդողազին եւ աղերսագին հայցում եմ Ձերդ Վեհափառութեան գթութիւնը՝ ի սէր Փրկչի եւ մարդասիրութեան, մտանելով աննախանձելի եւ թշուառ դրութեան իմոյ ընդ ընտանիքս, տնօրինել եւ օգնել ինձ եւ իմ ընտանիքիս նիւթական միջոցաւ, որով կարողանամ գնալ իմ միւս երկու օրիորդաց մօտ, որոնք Կարս քաղաքում դեզերվում են մուրացկանութեամբ:

ԳԷՎՕՐԳ ՄԱՆՈՒԿՕՎ ՎԱՍՆ ԳԻՐ ՈՉ ԳԻՏԵՆԱԼՈՒՆ
ԸՍՏՕՐԱԳՐԵՅԻՎ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

1895 թիւ, Յուլիս 11
Ի Քաղաքն Ախալքալաք

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 103, վաւ. 26)

ԸԶԳԵՅԻՆ ՍՐԲԵԶԵՆ Պ[Ը]ՏԲ[ԻԸ]ՐԳ ԿՈՍԻԸՆԴԵՆՈՒ ՊՕԼՍՈՅ
ԵՒ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ ԷԶՄԻԸԾՆԻ ԼՈՒՍԸՆԿԸՐ ԳԸՀԻՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԻՆՏԻՐ Տ[ԵՄՈՒՆ] Տ[ԵՄՈՒՆ] ԸՈՒԸԶԻՆ ՄԿՐՏԶ
ՎԵՀԵՓԵՌ ԵՒ ՀԵՅՐԵՆԸՍԷՐ Կ[Ը]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս
ԸՄ[ԵՆԸՅԵՆ] ՀԵՅՈՅ

Գթառատ Հոգի,

Յ[իսու]սի կենսաբեր Աւետարանը ցուցանէ զգալի Արեգական լոյսն, որ ծագի ի վ[ե]ր[ա]յ չարեաց եւ բարեաց, եւ տեղիայ անձրեւ ի վ[ե]ր[ա]յ շնորհացն եւ ապաշնորհացն, նոյնպէս եւ դու, ո՛վ աղբիւր բարութեանց:

Ի սկզբանէ անտի ծագես զլոյս գթութի[թ]ե[ան]դ ի վ[ե]ր[ա]յ արժանից եւ անարժանիցն, եւ ցօղես զցօղ ողորմութի[թ]ե[ան]դ չարի եւ բարի անձանց եւ

ո՛չ խտրես եւս երբեք ձեռնունայն յեսս ո՛չ դարձուցանես զամ(ենայն) աղքատս: Որպէս առատ էիր սրտիւքն, նոյնպէս զվէմդ, զոր շինողքն անար-
գեցին, եղեւ գլուխ անկիսան տանն Թորգոմայ:

Արդ, ո՛վ Հայրիկ, յիշէ՛ վրոյ անարժան եօնճալու գիւղի բազմաշխատ
ծերունի Մալխաս Եսայի վ[ա]րժ[ա]յ[կ]ոյն, որ այժմիկ գերծեալ թրքական
դժոխային բանտերու կապերէն եւ սոսկալի շղթայներէն, կիսակենդան
դիակն երուսաղէմի ճանապարհի վ[ե]ր[ա]յ կողմ վիրաւորին իսկ եւ իսկ առ-
նի զնմանու[թիւ]ն:

Զի ք[ա]հ[ա]ն[ա]յքն ոմանք եւ զեւտացին ոչ արարին այցելու[թեամ]բ
վեր ականել զնայ, այլ Քեզ՝ Բարերար Սամարացի, բարձ զգիական իմ ի գրաս-
տու գթու[թ]ե[ան]դ զնել ի վերայ վիրացս զգիներն ու ձէթ ողորմու[թեամ]ն:

Քանզի ողորմելոյս 17 թուով գերդաստանն ի Հայրենիքն է այժմիկ:
Հէմիտիէ վայրենի քրթացն կողոպտելով ճարահատեալ սկ[ս]եցինք սպաս-
տանել ի գիրկ գթու[թ]ե[ան]դ: Իմ վիճակն վերջին շունչ սպառելու վերայ
է, քանզի պանդուխտ, թշուառ եւ անծանօթ եմ աշխարհիս: Միայն իմ յոյս
առ Ա[ստու]ածն է եւ Ձերոյն ողորմած գթու[թ]ի[ւ]ն: Համաձայնեմ ընդ
կարկամեալ եւ չորացեալ ձեռն անձին, որ աղաղակէր՝ ասելով. «Տէ՛ր, եթէ
կամիս՝ կ[ա]րօղ ես զիս փրկել»:

Կոյր Բարտիմէոսին պէս ճանապարհիդ վերայ նստեալ սպասեմ եւ յոյս
անեմ, զի յիշողու[թ]ե[ան] եւ ի նկատն պիտի առնէ ո[ղ]որմածն Հայրիկն,
զիս գործոյ մը վերայ զնելն տալ, որ իմ ծանր պարտուցն աղատիմ, եւ սող
մը շրջաբերականով կամ յատուկ այցելու[թ]ի[ւ]ն առնելով ի սէր ազգու-
թեան եւ ի սէր բարեյիշատակ Մեկիք սղային, որ Հայրիկի հոգւովն կապրէր:
Արդ, ի չարածնունդ որդիքն ըստ գործոցն առին զհատուցումն: Ոչ է փոյթ,
զի բարեաց գործողքն պսակին ասէ, չարեացն ի հուր անշէջ մատնին:

*ՅԱՆԿԱՅ ՏԵՍՈՒԹԻՅԵԱՆՂ ՎՇՏԱԼԻ ՄԱԼԽԱՍ ԵՍԱԹԻ ՎԱՂՐԺԱՂԵՏ], ՈՐ
ԲՐԲԵՄԸ ԿՐԷՐ ԶՀՈԳԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԱՐԾՈՅՆ
Ի ՍՈՒՐԲ ԿԱՂՐԱՂԵՏԻ ՎԱՆՔՆ Թէ Ի ՅԱՊԱՀՈՒՆԻՔՆ
ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂՆ*

1895, 15 Յուլի[իսի]

Եօնճալա Մարտոն (տունք 1, նուֆուս 8)

Եօնճալա Պողէն (տունք 1, նուֆուս 7)

Եօնճալա Էլօ Ղաղարն (տունք 1, նուֆուս 3)

Եօնճալա Բաղձովի Ենկօն (տունք 1, նուֆուս 5)

Եօնճալա Բրօ Ս[ա]րգօն (տունք 1, նուֆուս 8)

Ընդհանուր տունք՝ 5, նուֆուս՝ 29

Եօնճալա Բրօ Նաղարն (տունք 1, նուֆուս 4)

Եօնճալա Գորգէ Միօն (տունք 1, նուֆուս 9)

Եօնճալա Բօգօ Մուրատ (տունք 1, նուֆուս 4)

Եօնճալա Բօգօ Կարօն (տունք 1, նուֆուս 4)

Եօնճալա Պառվու Յակոբ (տունք 1, նուֆուս 4)

Եօնճալա Ա.Վօ Մինաս (տունք 1, նուֆուս 3)

Եօնճալա Ուսթայ Մկրօն (տունք 1, նուֆուս 3)

Եօնճալա Նաճրի Գալօն (տունք 1, նուֆուս 5)

Եօնճալա Նաճրի Էլօն (տունք 1, նուֆուս 6)

Եօնճալա Թանկօ Յովիկ (տունք 1, նուֆուս 2)

Եօնճալա Թառլօ Մէհրօն (տունք 1, նուֆուս 2)

Եօնճալա Բռթօ Հասօն (տունք 1, նուֆուս 3)

Եահի Գրիգորն Փիռէն (տունք 1, նուֆուս 6)

Քրդագոմու Յակոբն (տունք 1, նուֆուս 8)

Քրդագոմու ընէս Պետրոսն (տունք 1, նուֆուս 3)

Շերվանշխու Միօ Կ[ա]ր[ա]յ[կ]տ[եա]ն (տունք 1, նուֆուս 8)

Շերվանշխու Մուրատն (տունք 1, նուֆուս 2)

Մաջիթլուայ Սաֆօն Խանօն (տունք 1, նուֆուս 6)

Յօտնչորայ Լեւոն (տունք 1, նուֆուս 9)

Յօտնչորայ Սիմօն (տունք 1, նուֆուս 4)

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼԸՆ ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԳ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԵՏՈՒԿԱԸՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵՆՈՒՆ]
Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԱՐՏՉԻ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼՇՆԵԼԻՈՒ ԵՕՆՃԸՆՈՒ ԳԻՒՂԻ ՉՈՐՍ ՏԵՎՈՐ ԳԵՂԹԵԱԸՆ
ԸՆՏԵՆԻԲԷ

- Մառգօ Ղուկասեան, 8 (շուկնչ)
- Եէնկօ Մուրադե[ա]ն, 5 (շուկնչ)³⁰²
- Ղազար Յովհանէսե[ա]նց, 5 (շուկնչ)
- Սափար Յօխաննէսց, 6 (շուկնչ)
- Ընդհանուր 24 շուկնչ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրապետ,

Ահի մեր յիշեալ ընտանեօք Հերու Կառնուայ Թաղայ գիւղ անցուցինք: Իսկ զարուն օրի վատութիւնէն դուրս եկանք: Երբ տեսանք, որ մեր ընտանեաց վիճակ զէշ կը լինի Ֆիդիբապէս, յայնմ օրէ ցարդ գիւղէ գիւղ, Թափառական շրջեցանք:

Իսկ այսօր, երբ տեսանք այ անհնար է, եւ չենք կարող ապրել առանց Ձերին Հայրական խնամոց, դիմեցինք Ձերին վեհութեան Հովանոյն, մեզ եւ մերայնոց ձմերային ցրտէն պահպանուելու մի պատուարան ընդունելու: Վ[ա]սն զի մերկ եւ բոլորովին անձածկոյթ եմք եւ այս երկու օր է, որ եկած եմք վանքիս սլանը: Բայց այն տեղ կը տեսնեմք, որ մեզ բոլորովին անհարմար է, զի այն անասուններուն մէջ մեր ընտանիք չէ կարող շարժիլ:

Ուստի կաղաչեմք Վեհափառութիւն[իւն]էդ՝ մեզ մի ձմերնային պահպանութեան տեղի որոշելու հրաման ընէք, որ ձմեռն անցնինք:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԻ ՄԱՏՉԻՄ Ի ՀԱՄԲՈՅՐ
ՈՐՂԻԱԿԱՆ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ՝ ՄԱՌԴՅՈ ԵՒ ԸՆԿԵՐԻ

1895, Հոկ[տեմբեր] 22
Ի Վ[ա]ղ[ա]րջ[ա]յլ[ա]յլ[ա]տ

³⁰² ՄՄ, ԽԿՔ, 106-րդ թղթապանակի, թիւ 630 վտերագրում, Եէնկօ Մուրադեանի դիմաց նշուած է 6 շուկնչ:

ամիս	նոյնիս	պատ	նոյնիս
01	01	Կոնստանտինոպոլ	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	200
01	07	"	200
01	08	"	200
01	09	"	200
01	10	"	200
01	11	"	200
01	12	"	200
01	01	"	200
01	02	"	200
01	03	"	200
01	04	"	200
01	05	"	200
01	06	"	

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 789)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄԻՆՆԵՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԻՐՏՉԻ Ը.
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂՈՍՈՍԻ ԸՍԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ
ՄՇՈՑ ՊՈՒԼՆԵՐԳ ԳԵՒԵՈՒ ԵՕՆՃԵԼՈՒ ԳԻՒԼՅԻ ԳԻՒԼՉԵՐ
ՎԵՐԳԵՆԵՆԵԷ

Աղերսախառն խնդիր

Վեհափառ Տէր,

Թշուառ կին մ'եմ, երկու զաւակաց տէր, զորս, աւանդ, չկարողացայ հետս բերել եւ միայն զլուխս առնելով՝ հեռացայ՝ հետս ունենալով տաղբոս՝ Մկրտիչ Մհէրեան, եւ ամենափոքրիկ մանկիկս, զոր բաբէ՛, Բագրեւանդայ Խասդուր զիւղի մէջ հողին յանձնեցի:

Ո՛ր, Հայրիկդ Հայոց, շնորհ առնիմ Ձեր Վեհափառութենէն, մի ամիսէ հետէ Մայր Աթոռոյ մէջ կը կերակրուիմ տաղբոս հետ: Այլ ամօթխածութիւնս կստիպէ զիս բաւ համարել եւ խնդրել Ձեր Վեհափառութենէն մի միջոց՝ ձմրան մեր երկուքիս ապրուստին համար, մինչեւ զարնան տեսնենք, թէ Աստուած Ի՞նչ այցելութիւն կընէ մեզ եւ մեր Հայրենեաց:

ՊԱՏԻ ՌԻՆԻՄ ՄՆԱԼ ՅԱՐԱԺԱՄ ՄԵՍԻ ՎԵՆՎՈՒՄԻՆՆԵՆ ՉԵՐՈՒՄ
ԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ԳԻՒԼԻՉԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

1894 Դեկտեմբերի 11
Ի Ս. Էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 797)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄԻՆՆԵՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԻՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂՈՍՈՍԻ ԸՍԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ
ՄՇՈ ՊՈՒԼՆԵՐԳ ԳԵՒԵՈՒ ԵՕՆՃԵԼՈՒ ԳԻՒԼ ՄԵՐԳԵՐ ԸՐԳԵԼԵՆ
ԽԵՉԵՏՈՒՐԵՆԵՆԷ

Աղերսախառն խնդիր

Վեհ[ափառ] Սրբազնագո՛յն Հայր,

Անտանիլի թշուառ զրուծիւնս հարկադրեց զիս հեռանալ Հայրենեաց գրկէն եւ այսօր իսկ խոնարհ խնդիրս հանել յատենի Ձեր Վեհափառութեան:

Սակայն, ո՛ր, Հայրդ Հայոց, ամօթազար կը լքանիմ խորհելով, որ պարտաւորած եմ միանգամայն խղճալի աղքատութեանս պատճառը ցոյց տալ:

Հայր Վեհափառ, օտար ոք չկործանեց Հայրենական չէն տունս: Այո՛, օտար չէր, որ զիս հասուց այս դառնաղէտ վիճակին, այլ արիւնակիցս եւ ազգակիցս՝ հօրեղբորորդիս՝ մատնիչն Մխիթար Մէլիքեան, իւր արժանաւոր հօր անարժան զաւակն, որ երեք տարիներէ հետէ, իբրեւ մարախ կաւերէ զՊուլանըզ, զԵօնճալու եւ մանաւանդ՝ զնուաստս:

Մի քանի անգամ զրպարտութեամբ բանտի եւ տուգանաց դատապարտել տալով զիս՝ դարձուց աղքատ ու պարտական:

Այո՛, Խաչատուրի տան զաւակներն արար հացակարօտ եւ մուրացկան, որով միանգամայն կորցուց մեր տան համարումը Պուլանըզայ եւ ամէն աղ-գայնոց մէջ: Այժմ վարանած կը խորհիմ, թէ ինչպէ՞ս ապրեցնեմ կարօտ զաւակներս, մանաւանդ թէ ինչպէ՞ս աղատուիմ պարտապահանջներուս ձեռքէն, որոց տուածները փոխարինելու համար Հայրենական ժառանգութիւնս իսկ անբաւական է:

Սորա համար դիմելով յոսո Ձեր Վեհափառութեան կը խնդրեմ մի օգնութիւն՝ ի մխիթարութիւն հացակարօտ զաւակացս:

Խոնարհ համբոյրս մատուցանելով Ձեր Հայրական Ս. Աջոյն՝ պատիւ կը համարիմ մնալ յաւէտ Մեծի Վեհափառութեանդ Ձերում խոնարհ ծառայ եւ որդի:

Ե. ՄԱՐԳԱՐ ԱՒԴԱԼԵԱՆ

1894 Դեկտեմբեր, 28 ի Տփղիս

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 15)

ՎԵՆՎՈՒՄԻՆՆԵՆ ՀԵՅՐԻԿ, Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԻՆՏԻԲ
Կ[Ը]Թ[Ո]ՂՈՍ [Ո]Ս ԸՍԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ

Անարժան ծառայս Բուլանխի Եօնճալու զիւղի բնակիչ Եղօյ Յարութիւնեան, որոյ, զիւղիս մէջէն ծընած չարագործ վատակն՝ Մէլիքեան Մխիթարն, որն մատնեց զերկրիս առաջն[ս]րդն՝ զպատուական Ներսէս Խարախանեան ծ[այրագոյն] եւ ազգասէր վ[ա]րդ[ապետ]ն, եւ այլ բազում ի յազգայնոցն զզիւղէս վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ն, որոյ զմատոնեալքն ամ[ենայն] դժոխային բանտի շղթայներու ենթարկելոյ զկնի ո՛չ յազեցաւ: Գնաց

չէր քէզներու³⁰³ զէդէն 250 պատուոն գնեց, լեցուց տօպրակի մէջն եւ գաղտնի կախեց տանս սենեակի վառարանի ծակէն: Որոյ մենք միամիտ, յանկարծ երկու պօլուկ³⁰⁴ դօրք բերաւ զգիւղի շուրջ փակեցին, տներն խուզարկելով, հասին ողորմելոյս տունն, յիշեալ վասակն զիւր պահածն շուտով դուաւ, բայց մեր վ[ա]րժ[ա]յ[ետ]ի որդի Համագասպ յերեւան հանեց զանոր բրած չարագործութիւնը:

Եւս զմեզ բոլորովին թալնել տուաւ, եւ զվ[ա]րժ[ա]յ[ետ]ի տունն ընդ մեզ աւերեց: Ամիս մը վ[ա]րժ[ա]յ[ետ]ի տղայն դատարան երթալով-գալով զՄխիթարն իւր փորած գուբին մէջն արկանելոյ արժանացոյց: Եւ ահաւասիկ զեռ բանտն էր մինչեւ զպալն մեր, որ քառասուն օր է մեր դալն:

Արդ, ո՞վ բարեխնամ Հայրիկ, մեր երկու տունքն՝ ողորմելի վ[ա]րժ[ա]յ[ետ]ին եւ Խօճի Յարութիւնին տներն, այն աւուրց մէջն աւերեցան մինչեւ Մխիթարի գործած չարութիւնը յայտնեց եւ ստուգեց Համագասպն, ո՞րչափ ծախս եւ կաշառ կերան մինչեւ զարդարութիւնն ի լոյս հանեցին քննիչ զեսպանաց շնորհիւ:

Ուստի թէ ես եւ թէ ողորմելի վ[ա]րժ[ա]յ[ետ]ն, որ այժմիկ կպանդխտեմք եւ կը մուրամք պատճառն վասակ Մխիթար Մէլիքեանն է:

Ս[ուր]բ Աթոռէզ խնդրեմք զի զկորուստ մեր եւ զվրէժն հատուցանել տալոյ՝ ի նկատ առնելոյ ողորմեսցիս:

ԵՂՕՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ/ԷՆ

Եօնճալու, 1895, 23 Յուլիս

³⁰³ 1877–1878 թթ. ուս-քուրֆական պատերազմից յետոյ շերէզները գաղթում են Ռուսաստանից եւ կառավարութեան քոյրատուպեւամբ գրաւում են հայապատկան Կօփօ եւ Սիւօ գիւղերը (Տէս Մովսիսեան Ս., *Տաճկահայեր, Բուլանջիի կոտորածները*, «Համարաբեր», 1916 թ., հմր. 12, էջ 376–377): Այս նոյն պատերազմից սկսած զանգուածաբար Բուլանջը են տեղափոխում նաեւ յեզդիներ, ինգուչներ, քարաբեախաններ եւ բալկանեան այլ քուրֆախա ժողովուրդներ, որոնք դառնում են իսկական պատուհաս հայ ժողովրդի համար (Տէս Աւարպետ, *Բուլանջի*, հմր. 213):

³⁰⁴ Böyük pərf. գումարտակ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 776)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԱՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԿՈՄԵ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՄՇՈՅ ՊՈՒԼԵՆԳ ԵՕՆՃԵԼԸ ԳԻՒՂԷ Ի ԽԵՉԻԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԷ³⁰⁵

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Մեր կրած այլեւայլ նեղութեանց պատճառաւ ելանք, առինք մեր ընտանիք Ռուսաստան անցնելու: Բազրեւանդ գաւառի կիրճէն անցած ժամանակ, դիչերուան պահուն չորս հատ ձիաւոր քիւրտեր վրայնիս յարձակեցան, ծեծեցին եւ կապելով զմեզ՝ տասն երկու տարեկան աղջիկս առին տարան: Այժմ, եղբօրս վեց հատ որբեր եւ հինգ հատ փոքր գաւակներով իմս, Շիրակայ գաւառը թողուցեր եկել եմ հոս՝ ընտանեացս համար ոչ հաց կայ եւ ոչ ալ փող ունիմ, որ գոնէ նոցա հ[ա]մ[ա]ր ուտելիք պատրաստեմ եւ ես երթամ աղջկաս ետեւ՝ պտտեմ, տեսնեմ, թէ որ տեղն է:

Վեհափա՛ն Հայրիկ, կը խնդրեմ, որ խղճալոյս խնդիր լսես, զի դու ես մեր տէրը, մեր կարօտ զարիւրներուս օգնութիւն ընես, որպէս զի կարող լինիմ երթալ գաւակքիս ետեւէն: Պատիմ, թերեւս կարօղ լինիմ գտնել որտեղ ըլլալը: Մեր գալը մի ամիս է եղեր եւ ես ալ միակ մարդ ըլլալով չեմ կարող թողուլ ընտանիքս՝ երթալ գաւակիս ետեւէն:

ՄՆԱՄ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Դ ՉԵՐՈՒՄ
ԱՄԵՆԱԿՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԽԱՉԻԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

12 Դեկտեմբեր, 1894

³⁰⁵ Խաչիկ Պետրոսեանի միւս նամակը տե՛ս ՄՄ, ԽԿՖ, քղք. 102, վաւ. 802:

ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵՆ ՎԵՆՓԵՄԻ ՀԱՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄԵՆԵՑՆ ՀԱՅՈՑ
ՄՇՈՅ ՂԵՋԸՅԻՆ³⁰⁶ ՊՈՒԼՆԵՐԻ ԳԵՒԵՈՒԻ, ԵՕՆՃԱԼՈՒԻ ԳԻԻՂԻ ԲՆԵՎԻԶ
ԸԻԵՏԻՍ ԳԻԻԳՈՐԵԱՆԷ ԵՒ ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆԷ

Աղերս

Վեհափա՛ն Տէր,

Տաճկական երկրում կրելով մահամետականաց հասցրած գանազան զրկանքները եւ բռնութիւնները, նորա ծանր բեռան տակ ճնշուած՝ ամէն մէկն ալ թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ արքունի հարկաց պատճառաւ, բացի ամէն գոյքերից զրկուելէ հեծում ենք ծանր պարտքերի տակ: Եւ դեռ այդ նեղութիւններից եւ տառապանքներից չազատուած՝ այս տարի, մեր՝ շինականացս, բոլոր արտօրայքը մորկիսով ծածկուեցաւ եւ ոչնչացաւ: Եւ մեք ընկանք ամենադառն վիճակի: Եւ մեզ, թէ ընտանեացս, սովամահից ազատելու համար մտադրեցանք գաղթելով ազատիլ, որով իցէ հնար լինի մի կտոր հացով սնուցանեմք մեր գերդաստանը: Բայց տեղական կառավարութիւնը մի կողմից, եւ պարտատէրերն միւս կողմից արգելեցին մեզ ոս փոխելու, եւ սպառնում էին մեզ գանազան ձեւերով՝ ընդ նմին համոզում էին մահմէտականութիւն ընդունել՝ խոստանալով մեր պարտքերը վճարել: Իսկ մեք, չունելով մի այլ փրկութեան ճանապարհ, ստիպուեցանք թողնել ընտանեաց եւ միայնակ դուրս եկանք դէպի Ռուսիայ՝ մի կերպով՝ թէ մեզ եւ թէ անտէր եւ թէ անօգնական, միայն Ա.[ստու]ծ[ո]յ խնամոց յանձնուած ընտանեացս սնունդ ճարելու:

Արդ՝ գթած եւ ողորմած Հայրդ Հայադանց, անկանելով Վեհիդ սուրբ դարչապարաւ, արտասուելից աչօք կաղերսեմք գթութիւն եւ ողորմութիւն: Խնայել գէթ մեր անտէր եւ անմեղ զաւակաց, որ մահամետական աշխարհում քաղցած կը հեծեն, ազատէք նոցա սովատանջութիւնից՝ շնորհելով մեզ Վեհափառութեանդ Սրբութեան կոնդակը, որ շրջելով բարեպաշտ ազգայնոց մէջ կարողանամք միջոց ձեռք բերել մեր պարտքը վճարելու համար, կամ՝ բարիհաճեցէ՛ք Սրբազնասուրբ Տէր, օգնել տառապելոցս՝ որով եղանակաւ կամիք: Որպէսզի հնար լինի մեզ վերադառնալ հայրենիք, մեր թշուառ ընտանեաց մօտ: Որով կը փրկէք մեզ եւ նոցա կորստեան անդունդից:

ԱԻԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Ի 30 Հոկտեմբերի 1893 ամի
ի Ս[ուրբ] էջմիածին

³⁰⁶ Kaza - գաւառ/գաւառակ:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՄԻՍԻՍԻՍ ԵՒ ԵՕՆՃԱԼՈՒԻ ԸՄԵՆԵՑՆ Ս[ԵԼՈՒՆ] Ս[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻԶ Ե.
ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՑՆ ՀԱՅՈՑ
ԽՈՒՆԸՐՀ ԻՆԳԻՐ ԵՕՆՃԱԼՈՒՅԻ ԸԻԻԸ ԵՒ ՎԵՄԻՆ ԿԸՐԵՊԵՏԵԱՆԷ

Վեհափա՛ն Տէր,

Ստորագրեալքս Պուլանխայ Եօնճալու գիւղէ լինելով՝ ամենադառն անասելի հանգամանքներ զմեզ ստիպեցին թողուլ մեր ամենապատուական արտն ու ափը, մեր սիրելիքը, մեր տուն եւ տեղ, շալակեցինք մեր սիրասուն զաւակները, բռնեցինք մեր ընտանեաց ձեռնէն: Գիշերուան մութն մեզ փրկարար միջոց գտնելով՝ անցած եմք երկիւղալի վայրերէն, մահուան վտանգներէն: Վերջապէս հասած եմք ուսական փրկարար հողը՝ հանգիստ շունչ քաշած:

Տասն երկու շնչով եկած ապաւինած եմք Շիրակայ թիքնիս գիւղն եւ արդէն ունեցածնիս ուղեցոյցի տալով՝ վատնած էինք եւ որոնցմէ եւս թաւանուելով՝ մնացած եմք բոլորովին մերկ եւ անխնամք:

Այժմ մեր ամբողջ ընտանիք ամենադառն դրութեան մասնուած, նոթի, մերկ եւ ցրտի ներքեւ կը դողդողան: Ձեր փրկարար դունբուն կը հային, յօգնութիւն կը յուսան...

ՄՆԱՄԳ ԽՆԴՐԱՆԱՑ ՑԱՆԿԱՑՈՂ՝
ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, ԱԻՏԱԼ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

1894, նոյ[եմբեր] 29
Ս[ուրբ] էջմիածին

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՄԻՍԻՍԻՍ ԵՒ ՍՏՈՒԼՆՈՒԹԵՏԻ
ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ [Ն], ՀԱՅՐԵՊԵՏԻ [Ն] ԵՒ ՈՂՈՐՄԱՆ՝ ՀԱՅՐԵՊԵՏԻ
ԸՄ [ԵՆԵՑՆ] ՀԱՅՈՑ

ԲԱՆՈՒԹԵՑ ԵՕՆՃԱԼՈՒԻ ԳԻԻՂԻՑ ԳԵՂԹԵՍԵԱՆԻՐ 7 ՏԵՆԻՑ

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Հայրիկ,
Այս չորս օր է, որ խնամատարութեամբ Վեհ[ափառ] օծութեանդ

Ս[ուր]ը Ա[թողոյդ պաշտօնում պատուարուած, եւ օրական ցամաք հասց էլ կատանայինք՝ օրհնելով սուրբ կեանքը մարդասերիդ: Բայց այժմ ընդհատուեց նոյն շնորհաց շարունակութիւնը եւ արտաքսուած են զմեզ:

Այս պատճառաւ դարձեալ դիմում եւ արտասուլաթոր պաղատանօք խնդրում ենք բազմագութ եւ մարդասէր Հօրդ առատ ողորմութիւնից:

Բարեհաճեք որեւիցէ տեղում պատուարան որոշել: Ներկայ անտանելի ցրտից մեր մատաղաբամ գաւակները ազատելու հ[ա]մ[ա]ր, որով պարտաւոր կացուցանէք զմեզ գերզատանեաքս անդադար աղօթել յերկարակեցութեան անգին կենաց համար Վեհիդ:

ՍՄՐԳԻՍ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ԽՕՍՏԵՂԵԱՆ
ԵՆԳՈՅ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
ՄԽՈ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
ՍԱՅԱՐ ՀՕԽԱՆԵԱՆ

1894 ամի, 18 նոյեմբեր
ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 712)

ՆՈՐԲԵՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԻԿԵՆ Տ[ԵԷ]ՌԵՆ Տ[ԵԷՈՒ]Ն ՄԱՐՏՉԻ
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂՅԱՌՍ
ՊՈՒԼՆԵՐԺՈՒ ԵՕՆՃԵՂՈՒ ԳԻՐՂԻ ՀԻՆԳ ՏՈՐԵ
ՆՈՐԵԿ ԳԸՂԹԵԿԸՆ ԸՆՏԵՆԻՐ

Այն է՝

1. Մուրատ Հովէկ[ա]ն - 5 հոգի
2. Ղ[ա]զար Շարէե[ա]ն - 3
3. Պօղոս Խաչօե[ա]ն - 7
4. Յակոբ Մարգարե[ա]ն - 4
5. Մինաս Յովհաննիսե[ա]ն - 3

Պուլանըխու Քաջաուլուեցի գիւղէն

6. Աւետիս Մինասե[ա]ն - 7

Շիրվանշ[եյ]իս գիւղէն

7. Ամրօ Մարկոսե[ա]ն - 6

Մշու դաշտի Խարո գիւղէն՝

8. Կիրակոս Կ[ա]ր[ա]պետե[ա]ն - 4

Ալաշկերտի Ջլկանի գիւղէն՝

9. Խլխաթ Մօսէսե[ա]ն - 5

Ընդ. - 44

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Մեր ինն ընտանեաց գումարն, որ քառասուն չորս ոգիէ կը բաղկանայ, տեղս եմք եկած այս չորս օր է, եւ յանհունս շնորհակալութիւն կը մատուցանեմ Ձերին Վեհափառութիւնէն: Նախ, որ զմեզ իբրեւ ազգ ընդունելով՝ օրական մարդ-գլուխ երկերկու նկանակ եւ երբեմն՝ ոչ թէ շարունակ, տաք կերակուրով կը պահպանուինք:

Բայց Վեհ[ափա՛ն] Հայրապետ, մի մեծ պակասութիւն մը ունինք, որ տանիլը անկարող ենք, վասն զի գիտէք արդէն, որ մեր նուաստութիւնը մեզ հետ բան մը չունինք, ոչ թէ փողային կարողութիւնէն, այլ եւս ոչ հանդերձ, ո՛չ վերմակ, եւ ո՛չ մի բան, զի մեր ունեցածը բոլորը զօրաւորն իսկեց:

Կաղաչեմք երեսանկեալ, Վեհ[ափա՛ն] Հայրիկ, մեր այս դէմ եկողը ձմեռ է, եւ այս պլանի քարերու վր[այ] մերկ պառկելով մեր գերիները, ամէնք պիտի սառին, այն գերիները, որ ցողունէն կտրուած ծաղկի նման թռումած եւ դեղնած են: Անոնք մի ժամանակ իրենց ծաղկաթիթիթ դաշտերուն մէջ ինկած ազատ շնչէին եւ երգէին: Այն մատաղ էակներուն դէմք, որ տեսնէք մեռելատիպ պատկերք են դարձած: Մի բանաք մեր ծնողացս սրտի վէրքերը, պատուարան լիբուք այլ ընկածներուն, տուէք անոնց հոգին եւ շունչ, ծածկո՛յթ մարմնոյ, պատուարան եւ հաց: Ապա թէ ոչ՝ մերձեալ է ձմեռ եւ փոթորիկների ձայն հեռուէն կը լսուի:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾ[ՈՒԹԵԱՄ]Բ ՄԱՏՉԻՄ
ՀԱՄԱՐՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆՆ՝ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՐՂԱՅԻ 5 ՏՈՒՆ ԵՒ ԱՅԼՆ

1894, Հոկ[տեմբեր] 27

ի Վաղարշապատ

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Այցելու եւ ապաւէն Ազգիս Հայոց

Եօնճալու գիւղի աւագ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ տ[է]ր Կ[ա]ր[ա]պ[ետեա]ն Իկի-
թըս, կողոպտեալ եւ զրկեալ յամ[եհայն] ընչիցն եւ գոյքիցն իմոց, թողեալ
զգերդաստանն ի գերութ[եա]ն թրքացն եւ ապաստանեալ ռուսական ազգայ-
նոցն գթութ[եան]։ Բայց եւ այնպէս մնալով կարօտեալ եւ յոյժ չքաւորեալ։

Թէ՛ ծանրութեանն անտանելի պարտուցս եւ թէ՛ անողոք հալածմանէ
անգուց թրքացն փակեալ կամ ի՛ պանդխտութեանն, եւ ո՛չ գիտեմ թէ զի՞նչ
լինելոց է ինձ ապագային։

Ուստի կամեցայ դիմել առ Վեհափառ ազգասէր Հայրիկիդ եւ խնդրել
զի մեզ չմերժես ողորմութեանն է քուսմէ։

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ՝ ԻԿԻԹ Տ[Է]Ր Կ[Ա]Ր[Ա]Պ[ԵՏԵԱ]Ն՝ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻԻՂԻ

1895/17 Յուլիս

յԱղէկսանտրպօլ քաղքի

Վեհափա՛ն եւ ողորմած Հայրիկ,

Հայեաստանի զրկեալ եւ տարագրեալ գաղթականացն Եօնճալու գիւղա-
ցի Զակեան Մարտօյ, ունելով 10 նուֆուս³⁰⁷ դերդաստան եւ աներձագ էն-
կօն՝ 5 նուֆուս զաւակօք, ի յերեւանայ թաղաքեանդ գիւղէն գաղթեալ,
այժմ ի յԱղէքսանդրապօլիս կ'ընակիմք՝ Ձեր Վեհափառ Հայրենասիրական
ողորմութեանն շնորհիւ։

Արդ, ո՛վ գթած Հայրիկ, այժմիկ մենք սուր պարէնի կարտ, եւ մեր
յոյսը վեր Ա[ստու]ծ եւ Հայր[ապետութիւ]ն Ամ[եհայն] Հայոց, ողորմած
եւ խնամակալ այցելու Հայեաստանի գաղթական աղքատ ազգայնոց, աղեր-
սելով, զի ի նկատ առնելոյ չմերժես գողորմելիքս՝ առնելով մեզ ըստ ար-
ժանւոյն զկարեւոր ողորմութեանն արժանիքն, որոյ յոյս մեր եւ ապաւէն
միայն այս թելէն կախուած է։

ԿԵՅՅԷ ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՀԱՅԵԱՍՏԱՆԻ ԱՅՅԵԼՈՒՆ ԿՈՉՈՂ
ՄԱՐՏՅՈՅ ԵՒ ԷՆԿՕՑ ԵՕՆՃԱԼՈՒԵՑԻՔՆ

1895, Յուլիս 12

յԱղէ[ք]սանդրապօլիս քաղաքի

³⁰⁷ Nûfus – բնակչութիւն, ազգաբնակչութիւն։ Այստեղ գործածուել է շունչ, հոգի իմաստով։

Ազգասէր այցելու

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Եօնճալու գիւղի Տ[Է]ր Միթիթարեան Գասպար ծառայս, զարնան փախայ
ռուսական Հայոց մէջն, առնելով ընդիս մի փոքրիկ տղիկ։ Խեղճ եւ թափա-
ռական կըրջիմ աստ եւ անդ։ Ո՛չ կարեմ ապրիլ։

Ո՛վ բարերար Հայր, երկիր կուզեմ դառնալ։ Ո՛չ թողուն այլազգի վայրե-
նիքն։ Սպանանեն ի ճանապարհ[է]ն։

Ուրեմն, ո՛վ Հայր, ել ճանապարհ[է]ն, ի քէն ելցէ մեզ դաղթականացս։

Կյուսամ, որ զիս դաղթականաց կարգին համարելով, ինչ որ նոցայ
կտնօրինէք զմեզ անտերունչ Գասպարն եւ որդի Տօնականն։ Հաս ընդ
նոսայ համարէք արժանի Ձեր Հայրախնամ ողորմութեանն։

ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻԻՂԻ ԳԱՍՊԱՐ Տ[Է]Ր ՄԵԻԹ[Ա]ՐԵ[Ա]Ն

1895, 17 Յուլիս

յԱղէկս[ա]նդր[ա]պօլ

ՆՈՐԻՆ ԱՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹ[ԵԱՆ]Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԵՐՏԻԶ
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒԴԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՑՆ ԼԵՅՈՑ
ՄԵՌՅ ՊՈՒԼԸՆԳ, ԵՕՆՃԵԼԻ ԳԻՒԴԷ Ի ԵՂԻԸՋԱՐ ՍԵՐՈՊԵԱՆ [Է]

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Հայրս առեւտրական մարդ էր։ Իւր անդադար աշխատութեամբ մեր
ամեն պիտոյքներ կը հոգար։ Մենք հանգիստ կապրէինք մեր ընտանեկան
յարկին տակ։ Անցեալ աշունս Կարին ուզեց երթալ։ Քիւրտերը վրան կը
յարձակին, ճանապարհորդութեան մէջ կսպանին եւ բոլոր ունեցածները կը
յտիչտակեն քովէն։ Տան մէջի եղածներն ալ բռնութեամբ տնէն տարին։
Այսպիսով մի խիստ կարօտ վիճակի մէջ ինկայ։ Անհնարին եղաւ ընտա-
նեացս սպրուստը հոգալ։

Առի ութ հոգի անձինք, անցուց[ի] այս կողմ։ Քառասուն օր է գալս։ Ես
մեծ մարդ եմ, չկարողացայ նոցա հաց եւ հանգիստ պատրաստել։ Թողուցի
Երբակ գաւառի Փրկիտ գիւղը, զիմեցի յոտս Ձեր Վեհափառութեան՝ օգնել
սովելոցս։ Մնամ Վեհափառութեան Ձերում՝

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ԵՂԻԱԶԱՐ ՍԵՐՈՊԵԱՆ

15 Դեկտ[ե]մբ[երի], 1894

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 39)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵԱՆ Ե [ՍՏՈՒԵՆ] ԸՆՏԻՐ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ,
ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՆ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄ [ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
ԲՈՒԼՆՈՒԹԵՅ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՂԻՅ ԳԵՂԹԵԿԵՆ ՊԵՏԵՆԻ ՄԵՂՕ
ՄՈՒՐԵՒԵԼԵՆ:**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Սորանից երեք տարի առաջ, թուրքաց վայրենի յարձակումներէ, ինչպէս պատմում են, հայրս խենթանում եւ անհետանում է մինչեւ ցայսօր: Մնալով ինձ մէկ մայր եւ մի փոքր եղբայրս, առի աշնանը այս կողմեր գաղթեցինք եւ հոգածութեամբ խնամող Հօրդ մինչեւ հիմայ Հայթաղ գիւղում կրնակիմք:

Բայց, աւանդ, ներկայումս քաղցած եւ կորստեան անդունդի մօտ կամք: Ես էլ դեռ եւս անընդունակ լինելով աշխատել, միակ միջոց ընտրեցինք դիմել Ձերդ Վեհափառութեան առատ ողորմութեանը՝ աղերսելու, որով պիտի աղատեմք ի սովատանջ մահուանէ:

ՕՐՀՆԵԱԼ ԶԶԵԶ Ի ՓԱՌՍ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԻ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՄԵՂՕ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

1895 ամի, 24 Յուլիսի
ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 77)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵԱՆ, ՏԵԼՈՒՆ, ՏԵԼՈՒՆ ՄԵՐՏՉԻ
ՍՐԵԶՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
Ի ԲԼԵՆՈՒԹԵՅ ԳԵՄԵՒԵ, ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՂԻ ԲՆԿԸՈՒՀԻ,
ԸՅՐԻ ԿԻՆ ԲԷՋՕ ՅՈՂՆԵՆԵՆ:**

Խոնարհարար Աղերս

Հինգ տարի առաջ իմ ամուսին անյայտացած է գլխովին: Եւ ես ճարահատեալ չորս մանրիկ զաւակունքս վեր առի եւ եկի այստեղ՝ մեծ նեղութեամբ, եւ այժմ մենք բաղկանում ենք հինգ անձինք՝ թափառելով...

Այս երկու տարի մեծ նեղութեամբ եւ մանրիկ զաւակներս սովալլուկ աստանդական եղած օրական հացի կարթա, մերկ եւ անօգնական: Ուստի ի վերայ այս եւ ամենայնի խոնարհարար աղերսանօք կը խնդրեմ Ձերդ Վեհափառութիւնէն, Ձեր աղախնոյ պաղատանքը լսելով, ողորմել ողորմելեացս եւ Ձեր հայրական քաղցր դթութիւնը՝ օգնել տառապելոցս ըստ հաջոյից Ձերին Վեհափառութեան:

ԲԷՋՕ ՅՈՂԱՆԵԱՆ ԵՕՆՃԱԼՈՒԵՅԻ

1896 ամի, 13 Մայիս
Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 767)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵԱՆ Ե [ՍՏՈՒԵՆ] ԸՆՏԻՐ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ,
ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՆ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ԲԼԵՆՈՒԹԵՅ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՂԻՅ ԳԵՂԹԵԿԵՆ ՄՈՒՐՕՆ
ՄՈՒՐԵՏԵԼԵՆ:**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Արդէն յայտնի է Վեհափառութեանդ, որ ստիպեալ մեր երկրում թաղաւորուած սովից եւ ամայութիւնից գաղթեցինք այս կողմը: Մի ամիս դեպերուելուց յետ վեց օր է Աղջիղալայ³⁰⁸ գիւղումն եմք՝ վեց ընտանեացս հետ:

Այժմ, որովհետեւ այնտեղ էլ տեղ եւ հանգիստ չեն տալիս, այս պատճառաւ դիմում եմ ողորմած Հօրդ վթութեան՝ տնօրինել մի որեւիցէ տեղում պատսպարան այս ձմեռ անցուցանելու համար:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՄԻՄԷՕՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

1894 ամի, 2ն Պէկտեմբերի
ի Վաղարշապատ

³⁰⁸ Գիւղ էջմիածնի գաւառում: <http://www.anjarc.am/2020/03/14/cjmiatsin-1831-1931-population-korkotian/>

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 594)

Ամենախոնարհ աղերս

Վեհափա՛ռ Ողորմա՛ծ Տէր,

Աղաչում եմ Ձերդ Վեհափառութեան ընդունել մեր աղերսանքը: Ես՝
Խլղաթ Մովսիսեանս, Բուլանըխի Եօնջալու գիւղացի եմ, ընտանեաց տէր,
որ բաղկացած են եօթ հոգուց եւ Ձեր ողորմածութեան շնորհիւ գաղթել եկել
ենք Ալէքսանդրապօլի մօտ, Հաջի-Նաղար գիւղը կը բնակիմք:

Արդ, գիմելով Ձերդ Վեհափառութեան, աղաչում ենք ողորմել մեզ եւ
գթալ մեզ վրայ:

Հաց չունինք ուտելու, մէ կտոր չոր հացի կարօտինք:

Ինչպէս ողորմում էք մեր միւս ազգայիններին, աղաչում ենք Տէր մեր
եւ Հայրի՛կ, որ խղճաք մեզ վրայ եւ մեզ հաց տաք ուտելու, որ սովից
չմեռնինք:

ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂԱՅԻ ԽԼՂԱԹ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՁԵՐԴ ԳԹԱԾՈՒԹԵԱՆ

1895 ամի, 5ն Սղոստոսի

ի Ս[ուրբ] էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 108)

**ԽՆԴԻՒՔ ՆՈՎԻՆ ՎԵ՛Հ ՎԼՅՆԵՅՓԵՒՔ³⁰⁹ ՄԿԸՐՏԻՉ ՍԻՊԼԱԶԱՆ
ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ Ս[ՈՒՐ]Բ ԷՋՄԻԸՕԻՆ**

Եղեայ մարգարէի տեղաշարժ Հա[յ]րիկ.

Սուրբազան Հա[յ]րիկ, Եղեայ մարգարէն խնդրելով անչափ անձրիւ բե-
րաւ, բոլոր աշխար[հ] թրջեց եւ նմայնայպէս քոյ հարուքը³¹⁰: Չորս տարի
բոլոր գաղտականներ պայերիս: Կու յուսամ, որ մեզի ալ անտես չանիս: Այս
քանի աւ[ու]ր օր եկաց ենք երկրէն: Վեր Ա[ստուա]ծ եւ ներքեւ քոյ
Հարուքը ապաւիններեմ լերինքէն: Բարձուք եղջրջաց վէմք ապաւէն նո-
ցա<ս> տաքուց յեղալ թռչես սնօղնեալ անձրիւով:

³⁰⁹ Իմա՝ Վեհափառ: Այսուհետեւ ա՝ ձայնատօրից յետոյ բառամիջում գրուած անհարկի / ձայ-
նորդը չի ծանուցուի:

³¹⁰ Քո հայրերին նայնպէս:

Գործել ո՛չ կարիմ: Մուրանալ՝ ամաչիմ: Եօթանասուն ամաց Բուլանուխ
Յօնջալու գիւղ Մելիք Քօլօզին, Սարգիս Յովան[ն]էսին, աշխատ<ի>ել չենք
կարնար: Ի՞նչ անինք, որոնք որ չեն կարնան հաղորդվիլ քա<յ>հա<յ>-
նա<յ>ին: Հեչ չէ³¹¹ հայ[ն] այն օրչնեալ մասն առնելով Ա[ստ]ծոյ շնորհաց
մասնա<յ>կից կլան: Իբր թէ անոր սեղանքի փշրանքներէն կը կերայկըվէին:

Ս[ր]բազան Հայր, արժանի չեմ քոյ Ս[ուր]բ աջրդ համբուրել: Փափա-
կիմ եւ յուսովիմ:

Կուսարսայպիմ եւ կուգողամ սուրբ Աջրդ համբուրեմ Հարի՛կ:

Կուխնդրիմք, կաղաչիմ եւ կաղերսիմք՝ բաց մեզ Տ[է]ր, բաց մեզ դուռըն
ողորմու[թեան]դ, որ ողբալով կարգամ առ քեզ:

Ս[ՐՐ]ԱԶԱՆ ՀԱՐ, ՈՂՋ ԼԵՐ:
ԱՄԷՆ

³¹¹ Հակուած եմ կարծելու, որ բուրեղն հիշ deçilse արտայայտութիւնն է, որն ունի գոնէ, գէթ
իմաստը:

ԵՕԹՆՋՈՒՐ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ARAKONAK)

Մեզ հասած գրոյցների համաձայն Բլէջան լեռան արեւմտեան մասում՝ Վերին Բուլանըքում տեղակայուած այս գիւղն իր անունն ստացել է տեղիս բժշկելու, դարմանելու զօրութեամբ յայտնի եօթ սուրբ աղբիւրների շնորհիւ՝ Եօթն ջուր³¹²: Դարերի ընթացքում, ենթարկուելով հնչիւնափոխութեան եւ տարբեր լեզուների ազդեցութեանը, այն անուանուել է նաեւ Օգունջուր, Օղունջար ձեւերով: Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հանդիպում ենք տեղանուան Եօթնաջուր, Յոթնաջուր, Եօթնջուր, Յոտնջոր, Ոտնջոր, Ետնջոր, Օտնջոր³¹³, Օտունջար, Օտունձար տարբերակներին³¹⁴: Այլ աղբիւրներում կարելի է տեսնել նաեւ Յոյտնջար³¹⁵, Օղնջոր³¹⁶, Ոտնջոր³¹⁷ տարբերակներով:

Բուլանըքի հայաշատ այս գիւղի եկեղեցիների մասին աղբիւրների փոխանցած տեղեկութիւնները տարբեր են: Մ. Միրախորհանի փոխանցմամբ այն ունէր կոփածոյ, սրբատաշ սեւ քարերով շինուած Ա. Թուխ Մանուկ անունով եկեղեցի՝ արժանապատիւ Տէր Տաճատ քահանայի սպասուորութեամբ³¹⁸: Ընդարձակ Օրացոյցի փոխանցմամբ՝ գիւղի եկեղեցին կոչուում էր Ա. Յովհաննէս³¹⁹: Արխիւլային նիւթերի սոււեայների համաձայն գիւղի եկեղեցին տարեկան 1000 օսմանեան ոսկի հասոյթ ունեցող Ա. Աստուածածինն էր³²⁰:

1895–1907ին Օսմանեան կառավարութեան կողմից հայաշատ գիւղերի հողազրկման գործընթացն իրականացում էր Նրկրագործական բանկի (Ziraat Bankasi) միջոցով: Գիւղացիները չնչին գումարի դիմաց գրաւադրում էին իրենց մեծարժէք հողերը, որն իր մէջ մեծ վտանգ կրելով, ի վերջոյ, զրկում էր գիւղացուն պապենական հողից: Հողազրկման միւս

³¹² Միրախորհան Մ., նշ. աշխ., էջ 82:

³¹³ Տե՛ս ՄՄ, քոթ. 103, վաւ. 186, նամակագիր՝ Աւդալ Մլիկեան:

³¹⁴ Ոստնջորից գրուած վաւերագրեր ակ՛ս ՄՄ, Խկֆ, քոթ. 103, վաւ. 186, նամակագիր՝ Աւտալ Մլիկեան, ՄՄ, Խկֆ, քոթ. 103, վաւ. 249:

³¹⁵ Նամակ Բուլանըքից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1895, էջ 9:

³¹⁶ «Համբարտաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:

³¹⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

³¹⁸ Միրախորհան Մ., նշ. աշխ., էջ 82:

³¹⁹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

³²⁰ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 208–209:

ճանապարհը չվճարուած պետական սուրբերն էին: Այս մասին բազմաթիւ տեղեկագրեր կան և՛ օսմանեան արխիւներում, և՛ Հայոց պատրիարքարանի տեղեկագրերում: Օրինակ. «Պուլանըքի Ոստնջոր գիւղացի Ռէս Ապտա աղան՝ Մկրտչի 2 ընդարձակ արտերը, 2 մարգագետինները, 1 ձուարահան, 1 բանջարանոց, որոնք իբր 400 ոսկի կարժէն՝ աշարի (տասանորդ) 45 ոսկիի պարտքի փոխարէն Կոփի կառավարութեան միջոցաւ ծախուած է Խարապաչէհի գիւղի բոնակալ Ավանգատէ Մէհմէտ Սայիտ աղային, չնայելով, որ Մկրտչը իր լուծքը, տաւարը ծախած եւ պատրաստակամութիւն յայտնած է պարտքը վճարելու: Զրկեալները տակաւին կը բողոքեն՝ բայց անոնց ստացուածքը հոտ չէ արուած»³²¹:

Խրիմեանի ֆոնդում բաւական մեծ թիւ են կազմում Եօթնջուրից զրուած նամակները, որոնք վերը շարադրուած հարստահարութեան ու զրկանքների վկայութիւններն են. աղքատութիւն, սով, հարստահարում, որոնք արդիւնքն էին Օսմանեան կառավարութեան հայաշատ քաղաքականութեան: Դրանք ունէին մէկ նպատակ՝ Հայաստանը դատարկել հայութիւնից:

Խրիմեանին ուղղուած նամակների մէջ ունենք նաեւ մէկ նամակ՝ զրուած քուրդ Ջնատ Մահմուտեանցի կողմից, որը, ղիմելով կաթողիկոսին, ցանկացել է ստանալ նրա թոյլտուութիւնը՝ մկրտուելու եւ քրիստոնեայ դառնալու համար: Այստեղ սխալագրութիւնները մեծ թիւ են կազմում, սրի պատճառով նամակների շարքում չենք տեղադրել. «Ջնատ Մահմուտեան, Օտունջոր կուղացի Բուլանիս գավառից: Որով Ձերը վէհափառութեանը խնթրէցինք Ջնատ Մահմուտեանցի մզուտութեան համար ու կ'ներկայացնէք առ թարու թամս եւ քանի սորորագրվաց մաւտիկըս ճանաճում ենք իսկապէս Ջնատ Մահմուտեանցին: Յովհաննէս Բարխուտարեանց, սասունցի Տալ[վ]որ կուղից, Բարսեղ Մանուկեան՝ Շեղյաղուր գուղից, Բուլանուխայ, Նազար Սաղաթելեան՝ Կոպ կուղացի, Բուլ[անուխ] գավառից, Ամբատ Յագոփեանց սարոնացի, Խաչատուր Յովհաննէսեան՝ Եոնջալու գուղից, Բաղտասար Սանասարեանց՝ Լիս գուղից, Բուլանիս: Մենք առթարութեամբ վըգայում ենք Ջնո Մահմուտեանցի կողմից, որ կարող է հավատարիմ ծառայ[յ]ի քրիստոնեաց օրէնքին»³²²:

Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն՝ Մեծ եղեռնից առաջ Եօթնջուր գիւղում բնակուում էր 1295 անձ³²³ (1254³²⁴):

³²¹ Տե՛ր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մէջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 16–17:

³²² ՄՄ, Խկֆ, քոթ. 101, վաւ. 617:

³²³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350.

³²⁴ <https://nisanvanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=&crv=TR&ua=5>

Թէոզիկն այստեղ հաշուում է 190 տուն հայ բնակիչ³²⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն՝ 1914ի դրութեամբ Եօթնջուր գիւղն ունէր 90 հայ ընտանիք՝ 630 բնակչով³²⁶:

1915ին իրագործուած Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում Եօթնջուրը³²⁷ հայ բնակչութիւնն ամբողջութեամբ զոհ գնաց թուրքական վայրագ կոտորածներին:

Ցեղասպանութեան ընթացքում Եօթնջուր գիւղից որբերի մի խումբ հաստատուել է այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերից 1916ին Ալաշկերտի որբանոց են տեղափոխուել Մարտիրոսեան Շաղլին՝ 10 տարեկան, Մարտիրոսեան Յերիաշը՝ 11 տարեկան, Մարտիրոսեան Խօտետան՝ 8 տարեկան, Մուշեղեան Զլֆէն՝ 8 տարեկան³²⁸:

1928ին այս բնակավայրն անուանուեց Օդունչուր (Oduncur)³²⁹: Ներկայումս այստեղ հիմնականում ապրում են քրդեր: Բնակավայրը կոչւում է Արաքոնաք (Arakonak)³³⁰, որ թարգմանաբար ունի միջնատեղի կամ միջնադար իմաստները:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 101)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵՆ ԷՍՏՈՒՆՆԵՐԵՎ ԼՇՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ ԾԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԲ ԿԵԹՈՒՂՎՈՍԻ ԷՄ[ԵՆԵՅՆ] ԼՇՅՈՅ Տ[ԵՆ]ՈՒՆ Տ[ԵՆ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ

Ի ՄՇՈՅ ԲՈՒՎԵՆԻ ԳԵՒԵՈՒ ՅՈՏՆՁՈՒՐ ԳԵՂՁ ՕՍՄԵՆԵՆ ՊԵՏՈՒԹԵՆ ԲՆԵԿՉՈՒՒՄՈՅ ԼՈՒՓՈՒՄԵՆՆ ԴԵՉԵՐԵՆ ԸՍՏ ԷՈՒՆ՝ ԴԵՒԹԵՆՅՈՅ

Աղերսախառն խնդիր

Արդէն քաջայայտ իսկ է Ձերոյին Վեհափառութեան զտաժանակիր տարազրութիւնը թշուառ ազգայնոց մերոց՝ ի հայրենի յերկրէ եւ տանց իւրեանց՝ ի ձեռաց բռնակալ տէրութեանն Օսմանիոյ եւ բարբարոս ազգաց

³²⁵ Թէոզիկ, Գողգոթա, էջ 100:
³²⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:
³²⁷ Այս գիւղի կոտորածների մասին մանրամասներ տես՝ Վիթաբեան Ա., Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը ակամատեսների պլանով, Երևան, 2005, էջ 243-245:
³²⁸ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:
³²⁹ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Müllkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416:
³³⁰ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

հպատակաց նորին, որք կեղեքեն եւ լլկեն զորդիս եւ զանտերունչ ազգայինս մեր անխնայաբար: Ի թիւս որոց եւ թշուառս՝ հանդերձ չորիւք մատաղ գաւակօք իմովք եւ մշտնջենական անբուժելի ցաւօք, դեգերեալ արամբ իմով Մկրտչիդ, որ կարօտ աւուրն պարէնի անկեալ տնի ի մահճիս հիւանդութեան յերեւան քաղաքի: Թողով զիս որդւովքս՝ հանդերձ ի սուգ թախժութեան ի դրունս այլոց նօթի եւ ծարաւ, յօրէ տարագրութեան մերոյ, որ յրացուցանէ աւասիկ ամիսս իբրեւ գերկոտասան:

Արդ, ստիպեալ յայսոցիկ դառնաղէտ հանգամանաց, պարտ անձինս վարկայ մատչել այսու աղերսագրով իմով ի համբոյր ոտիցդ սրբութեան եւ խոնարհաբար հայցել զՁերոյինն մարդասիրական դթութեան առ իս եւ գաւակունս իմ, որք հանդերձ թշուառացեալ հարբ իւրեանց զարտօսը յաչս աղաղակին. «Հայր, դթա՛ ի մեզ եւ ողորմեա՛», յուսալով՝ զի զաղաչանս իմ եւ զաղաղակ նոցին ընկալցի Վեհափառութեան Ձեր ի գութ խնամողական եւ մի՛ անխայեսցէ սրբել զարտօսը յաչաց մերոց՝ տալով մեզ զօրապահիկն մեր զպարէն՝ ցօր ելանելոյ մեզ աստի կենացս:

ԸՍՏ ԽՆԴՐԱՆԱՅ ԵՒ ՎԱՄՆ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐԱՏՈՒԻՆ ԼՈՒՓՈՒՄԵՆՆ Ի ՏԵՂԻ ՆՈՐԱ ՍՏՈՐԱԳՐԵՑԻ ՄԱՄԻԿՈՆ ՏԷՐ-ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆՅ

Ի 15 Յոգոստոսի, 1895 ամի յերեւան

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 589)

Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵՆՆՅ ԼՇՅՐԻԿ ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵՆՅ ՍՐԲԵՉՆԵԳՈՅՆ ԵՒ ԲԱՐՉՐԵԳՈՅՆ

Ամենայն Հայոց

Ես՝ Նանօ Ղարիբջանեանց, Մշու Բուլանըղու Օտնչօրից, ես որբ եւ նոթի, դողալով հիմայ եկայ այս երկիրը, բայց 8 երեխայ թողած այնտեղ: Հիմայ եկամ անոթի մնացաց եւ սովամահ լինելով, Այլայաղուիս³³¹ եմ նստել:

³³¹ 1831 թուականի տուեայներով՝ այսօրուայ Աւստրիայի մարզի էջմիածնի շրջանում եղել է 39 գիւղ: Այդ գիւղերից մէկն է Այլանլուս Լը (Վերին եւ Ներքին): Տես՝ <https://www.anjarc.am/2020/03/14/ejmiatsin-1831-1931-population-korkotian/>

Վասն որոյ, խնդրում եմ մի հասարակ եւ կամաւոր ողորմութիւն մը տալու, որպիսի կարողանամ իմ երեխայոց պահպանել:

Տէ՛ր Հայրիկ, արդէն սովահարութիւնից մինչեւ անգամ թռչունների ցորենէին կարոտութիւն կզգանք, որ զաւակունք, մեր ընտանիքը պահպանենք:

Տէ՛ր Հայրիկ, հիմա թէսկ է, որ ես երթամ իմ երկիրը եւ չըկարողանալով մնացայ [եմ] այստեղ բանտարկեալ հայ բանդուզտ...

ՈՂՈՐՄԱՑԷ՛Ք ԱՅՍ ԱՐՏԱՍՈՒՔՈՎ ՀԱՐՍԻՆ
ՆԱՆՈ ՂԱՐԻՔԱՆԵԱՆ

1894սն, 25 Փետրուարի

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 37)

ՎԼՎՓԸՌ ԼԵՅՐԻԿ Ե [ՍՏՈՒԷ]ՆԸՆՏԻՐ
Կ [Ը] Թ [Ո] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս ԸՄԵՆԸՏՆ ԼԵՅՈՅ

Բուլանխայ Յօտնչոր գիւղէ գաղթեալ Աղեկա[ա]նդրպօլ կը բնակիմ: Ունիմ 9 նուֆուս զաւակունք, որոյ մերկ եւ քաղցեալ օրեր կանցնեն: Ո՛վ ապաւէն տարակուսելոց, գթայ ի ցրուեալ եւ կարօտեալ Գեջորքիս, որ այսչափ զաւակունքս անտերունչ կապասին: Աղերսեմ Հայրիկ զ<ի> չմե[ր]ժես զկարօտեալ գերդաստանս մեծի ողորմ[ութեն]էդ:

ԳեՎՈՐՔ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

1896, 18 Յուլի[իս]
Աղեկա[ա]նդրպօլ

ԹԷՂՈՒՏ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BALOTU)

Վերին Բուլանըքի վերջին գիւղն է Թէղուտը: Գտնուում է Կոփից Խնուս տանող ճանապարհին, Արածանի (Մուրազ) գետի եւ Կոր-Ղրի միացման գօտում: Թէղուտից այն կողմ սկսուում է Ներքին Բուլանըքը: Ժամանակին ունեցել է մէկ հայկական եկեղեցի՝ Ս. Յակոբ՝ ծառայող մէկ եկեղեցակաւնով³³² Հազրոյենց Պեսրոսի տղան:

Թէղուտը յայտնի է որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա. Թէղուտցու (1885–1891) ծննդավայր³³³, որին 73 տարեկան հասակում յաջորդել է Մկրտիչ Ա. Վանեցի Խրիմեան կաթողիկոսը:

1870-ական թուականների վերջերին Թէղուտը համարում էր Բուլանըքի ամենամեծ գիւղերից մէկը:

Տարբեր սկզբնաղբերների փոխանցմամբ 1880–1915 թուականների ընթացքում գիւղում հաշւուում էր 70³³⁴, 80–90³³⁵, 160³³⁶, 180³³⁷, 194³³⁸, 221³³⁹ հայ ընտանիք (1168 հայ³⁴⁰):

³³² «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:
³³³ Օրմանեան, Մ. արք., Ազգապատում, հտ. III, երասաղէմ, 1927, տպ. Ս. Յակոբեանց, էջ 5005, Գլ. 2972:
³³⁴ Ա. Դօ (Յովհաննէս Տեր-Մարտիրոսեան), Վանի, Պիթիսի եւ Էզրումի վիլայէթները, Երեւան, 1912, էջ 146:
³³⁵ Միւրախուան Մ., նշ. աշխ., էջ 83–85:
³³⁶ Թեղիկ. Գողգոթա, էջ 100:
³³⁷ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:
³³⁸ Ատրպեա, Բուլանըքի, հմբ. 213:
³³⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:
³⁴⁰ Kévorkian, The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում թէղուտցիների կողմից գրուած վաւերագրերը մեծ թիւ են կազմում: Ինչպէս գիտենք, այս անուամբ տեղանուններ կան նաեւ Հայոց այլեւայլ նահանգներում եւս: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ առանձնացրել ենք միայն այն նամակները, որոնց մէջ յստակ նշուած էր Բուլանըք գաւառանունը³⁴¹: Մատենադարանում պահուող այս վաւերագրերում մեզ հանդիպել են տեղանունան թէղուտ, Թղութ, Թղուղ, Թեղուղ տարբերակային ձեւերը, գրուած՝ տեղացիներ Խղաթ Գալուստեանի³⁴², Խանդիլ Մկրտչեանի³⁴³, Աննա Մխիթարեանի³⁴⁴, Յարութ Խղաթեանի, Յակոբ Մելքոնեանի³⁴⁵ եւ այլոց կողմից³⁴⁶: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք Բէղուտ տարբերակային ձեւին, որ ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է համարել սխալագրութիւն³⁴⁷:

1928ին Քեմայական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուեց Թէղուտ (Tigout) ձեւով³⁴⁸: Այսօր այն կոչւում է Բալոթու (Balotu)³⁴⁹, իսկ բնակիչները թուրքեր եւ քրդեր են:

1895–1907 թթ. ընթացքում Թէղուտի հայ բնակչութեան հողագրկման հիմքում «Իսլամ գաղթականութեան տեղաորման եւ վերաբնակեցման յանձնաժողովի³⁵⁰» գործունէութիւնն էր՝ համագործակցութեամբ տեղական իշխանութիւնների: Բուլանըքի 8–9 գիւղերում (Քարաղըլ, Համգաչէյիս, Եօնճալու, Շէխնաղուպ, Լիզ, Կողակ, Շէխվիլի եւ այլն) հաստատուել էր չերքէզ գաղթականութիւն, որոնց ի նպաստ տեղի էին ունենում ապօրինի հողային գրաւումները: Այստեղ հաստատուած էր մօտ 40 տուն մուհաջիր (գաղթականութիւն), որոնք տեղի հայերից գրաւել էին 42 տուն՝ իրենց յարակից շէնքերով, 150ից աւելի արտերով եւ մարգերով³⁵¹:

³⁴¹ Օրինակ՝ ՄՄ, ԽԿՖ, վաւ. 255, նամակագիր՝ Բուլանուխայ Թաֆարուվայ բնակիչ՝ Կարապետ Սաֆարեան, միա օրինակով արդէն Աբարանու Թաֆարու գիւղի բնակիչից ստացած նամակ, տե՛ս թղթ. 101, վաւ. 519:

³⁴² ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 42:

³⁴³ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 587:

³⁴⁴ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 241:

³⁴⁵ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 63:

³⁴⁶ Տե՛ս նաեւ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 105, վաւ. 63:

³⁴⁷ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմբ. 26:

³⁴⁸ Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilat Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416.

³⁴⁹ <https://nisanyanmap.com/?v=Balotu&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

³⁵⁰ 1860 թ. Օսմանեան կայսրութիւնում կազմատուում է «Գաղթականութեան յանձնաժողովը» (Muhacir Komisyonu): 1875ին արդէն այն շարունակում է իր գործունէութիւնը նեոֆին գործոց նախարարութեանն արմբեր: Մանրամասն տե՛ս Авакян А., Черкесский фактор... էջ 97–98:

³⁵¹ Տե՛ս Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 17–18:

Արանք այն հողերն ու տներն էին, որոնց տէրերը այս կամ այն խնդիրը լուծելու համար մեկնել էին պանդխտութեան: Վերադառնալով՝ նրանք այլեւս չէին կարող ետ ստանալ իրենց ունեցուածքը:

Յեղասպանութեան ընթացքում թէղուտցի 3–16 տարեկան որբերի փոքրիկ մի խումբ է փրկուել, որոնք անցնելով Արեւելահայաստան՝ հաստատուել են այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերից են. Կարապետեան Արապ՝ 8 տարեկան³⁵², Յարութիւնեան Քեարամ՝ 16 տարեկան³⁵³, Մանուկեան Եղիշէ՝ 6 տարեկան, Մանուկեան Խանում՝ 9 տարեկան, Յարթիւնեան Քոչար՝ 10 տարեկան, Յարթիւնեան Ալթուն՝ 12 տարեկան, Յարթիւնեան Յովսէփ՝ 6 տարեկան, Ղանդիլիան Ղանդիլ՝ 13 տարեկան, Ղանդիլիան Մուշեղ՝ 8 տարեկան, Ղանդիլիան Աւետիս՝ 3 տարեկան, Ղանդիլիան Յէնիս՝ 5 տարեկան³⁵⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 645)

ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛Հ [Ը]ՓԵՌՈՒԹԵՆՆ ԵՄՅԲԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱՐ
ԼՍԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄՆՐՏԻԶ
ՍՐԲԵՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹ [Ո]ՂԻԿՈՍ
ՄՇՈՒ ԻՊՈՒԼՆԵԼ ԹՂՈՒԹ ԳԻՂԻ ՀԵՍԵՐԵՆՈՒԹԻՆԵ

Յաւայի աղերս

Մենք Թեղութ գուղի զլխաւոր Հ[ա]սարակութիւնէ՝ վարթապէտովս, քահանայք եւ իշխանք դիմում ենք Ձերին Վեհաբարութեան՝ յայտնել մեր կրած թշուառութիւնք, որ կրինք քուրտ փառփառոսաց եւ տեղոյս անարգար կարաւարութեան ձեռօք:

Վասն զի, մենք այժմ ո՛չ մեր արթար վաստակին, ո՛չ անասունների, ո՛չ իսկ ընտանեաց տէր ենք: Ձի բոլոր բարբարոս վայրենի քիւրտերին անդատութեան դոհ գնացին եւ շարունակելու վրայ ենք:

Մէկ խոսկով, կուզեն, որ հայ ազգը իրեն ծնած հայրենիքն փաղցնին եւ նոցա անունը եւ յիշատակ աշխարհ[Տ]ն բառնալ:

Ինչպէս Նէրսէս վարդապէտ, որ այս երկու տարի Բաղիշ քաղաք բանտարկւած էր, Հ[ի]մա նովին 400 օսմանեան ոսկի առնելով անտեղէն դուրս

³⁵² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմբ. 5:

³⁵³ Նոյնի Յակ. հմբ. 26:

³⁵⁴ Նոյն տեղում:

Հանեցին, բերին Խնդրակատար վանքը: Արգելեցին, որպէս թէ ապաշխարէ՝ առանց արեւի երես տեսնելու:

Նմանապէս Մանուկ աղայի սղայի[ն] թէլօ էֆենտիի քովին 400 ոսկի տուականք առին՝ ոչինչ պատճառով, որ ինքն էլ կառաւարութեան (Ղինայի-թի) անդամ էր: Եւ այլ ուրիշ այսպիսի ցաւալի դեպքեր, որ անհ[ա]մար կը պատժուին բռնութեան ձեռով:

Վեհափա՛ն Հայրապետ,

Մի խնդիր հոս կը ներկայացնեմ Ձերդ Վեհափառութիւնին եւ այս է.

Մեր գիւղի Մանուկ աղայի եղբոր որդին՝ Խանդիլը, որ այս Հինգ ամիս կը լինի, որ այդ կողմ եկած է՝ կը թափառի: Պատճառը, որ իր դրացի ըռնան³⁵⁵ սուտ զրպարտութիւն ընկով գնաց կառաւարութեան իմացոյց, թէ իմ տղուս նա է մեռցրել, բայց դա լաւ վիտեմք, որ անպարտ էր: Վասն զի Խանդիլի տաւարը նորա կալի վրայ գալով նոքա ոչ թէ բռնելով նորա սղային մերձիմահ գանակոծեցին, որ մի տարի անկողին պարկեցաւ, այլեւ անլուր մատ[ն]ութիւն մը եւս յաւելին վրեն, թէ մեր սղին մեռցուցել է, որ կէս տարեկան էր: Ասոր հ[ա]մար Խանդիլը իր երկու մարդերով մի տարի բանտարկեցին: Յետոյ 150 ոսկի օսմ[անեան] առին ու թող տւին: Խանսիլը անպարտ տեղ այդքան չարչարեցին:

Վեհափա՛ն Տէր, մեր թշուառութեան չափ իր հեռակետն անցաւ, ինչպէս յետոյ քօրտեք³⁵⁶ մեր գիւղի բոլոր ոչխարներ տարին, եւ այս տարի ալ մորեխ ցորենիս փչացրեց՝ մանաւանդ այդ Խանդիլու, որ 20 մէկ ընտանիքէ կը բաղկանայ անոր ընտանիքը: Այստեղ մեծ թշուառութեան մէկը <եւ> մնացած են:

Ի սեր Քրիստոսի, խեղճ եւ անսէյր եւ այսօր իսկ մուրացկանութեան վիճակի ենթարկւած են, կը աղաչեմք յատկապէս, որ այդ մարդուն օգնեք ըստ *ամենայնոյն*. «Ձի արժանի է որոյ ըզնորհս անոնց եւ այժմ կըսեմ, որ տեղդ կքտնուի այդ անձնաւորութիւն:

Մի արժանաւոր շնորհատուութեամբ[ը] ընձեռեք, որ իր նմա[ն] թշուառ ընտանեաց տիրութիւն ընէ:

ՄՆԱՄՔ ՉԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ՝

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀ[ԱՆՆԷՍԵԱՆ]Է:

³⁵⁵ Ինչ՝ գիւղական հայ տանտէր: Թէտոյիմը կամ մեյիփոյիմը հայոց մէջ ժառանգական էր: Մանրամասն տես Բենեւ, Բոպանքիս կամ Հարֆ գաւառ, էջ 37:

³⁵⁶ Իմա՛ Բոզե:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ Տ [ԵՆՈՐՆ] Տ [ԵՆՈՐՆ]
ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻՈՍԻ ԸՄԲԵՆԸՅՆ ՀԷՅՈՅ

Որրոց պաշտպան Հայրապետ,

Գաղթականութեան դառն վիճակի մէջ մի տարի անցաւ, որ այրս Ղազարապատի³⁵⁷ մէջ մեռաւ: Մնացին վրաս վեց որբեր: Հազար ու բիւր անարգանքներու մէջ կապրինք *բլանի*³⁵⁸ մի գոմի մէջ, ուր թոնդիր³⁵⁹ չկայ: Մի *պղինց*³⁶⁰, երբ ուզենք՝ հալածանքի կը հանդիպիմ: Երախայքս փարսառնի գերութեան մէջ են, չունին ոեւէ մի պատսպարան: Եօթ հօգի ենք: Մեզ տրուած է մի *ատիեալ*³⁶¹: Գոնէ քանի *փալաս*³⁶² ունենայինք՝ ձմեռուան ցրտէ չմեռանէին երախայքս:

Շատ սպասեցի: Գոնէ ինձ մի գործ յանձնէին, որ իմ աշխատանքով ապրէի: Սակայն այդ եւս չարին: Իմ յոյսս եւ սպաւէնս մնացիք Դուք՝ Վեհափա՛ն Հայրիկ: Ձեր յուսատու հովանին շնորհ արէք տարածելու զաւկացս վերայ, որպէս զի ապրին գոնէ այժմ՝ քանին հիւանդ են:

Նսեւ որբոցս մին որ տաս տարեկան է, Ղազար անուն, հառաչանօք կը խնդրէ, որ շնորհ անէք ընդունելու ի շարս Ձեր հովանոյն ներքեւ ուսած որբ աշակերտաց մէջ, որ ամենից աւելի պէտք ունի Ձեր պաշտպանութեան:

ՊՈՒԼԱՆԽԱՅ ԹԵՂՈՒԴ ԳԻՒՂԱՅԻ ԳՈՀԱՐ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

1895 Հունվար 18

Ս[ուրբ] էջմիածին

³⁵⁷ Նախկինում ունեցել է նաև Քարաբուլաղ անունը: Գտնում է Շիրակի մարզում, կոչում է Բաահակեան:

³⁵⁸ Պրան՝ վանքի շրջակայք:

³⁵⁹ Իմա՛ քոնիր:

³⁶⁰ Իմա՛ կարսայ:

³⁶¹ Բրբ՝ ծածկոց:

³⁶² Յաասակին փոկու հասարակ կարպետ:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵԸՆ ԿԵՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՋՆԵՍՈՒՐԻ ԿԵՐԵՊՈՒՏԻ**

**ԲՈՒԼՆԵՆՈՒԿԵՑ ԹԷՂՈՒՏ ԳԻՒԿԵՅԻ ԳԷՂԹԵՆԸՆ ԵՅՐԻ ԳՈՂԸՐ
ՏՈՆՈՅՆԵՆԷ:**

Ամենախոնարհ խնդիր

Ամենաողորմած Հայրիկ,

Յուսով եմ, որ քաջ գիտէք իմ ամուսնոյ անբնական մահը: Երբ անցեալ տարուամ աթոռոյս Ղազարապատի³⁶³ մօտ ընկաւ խուրջիս? տակ, փոքրիկ երեսայիս հետ միասին՝ մեռաւ: Այն օրից պաշտելի Հայրիկդ առանձին խնամքով կարգադրեցիք մեզ պահպանել աթոռապատկան գոմանոցում՝ հոգալով անտէր այրուս եւ եօթն թշուառ գաւակներս կերակուրը եւ հագուստը:

Բացի այդ ամենը, յանձնեցիք ինձ Գայեանէ վանքում սովորող աշակերտաց հագուստի լուացքը, որից տարեկան մի քանի մանթ շահոյթով հոգում էինք մեր միւս պէտքերը:

Այժմ տարաբախտաբար այս միջոցները՝ յիշեալ լուացքը, խլուեց իմ ձեռքից եւ տրուեց վանեցի մի կնոջ: Այնպէս որ այժմ մնացել եմ բոլորովին զրկուած ամէն բանից: Բացի հացից, չնայելով, որ առաջուան չափով չէն տալիս: Այնուամենայնիւ զգալի նեղութիւն չէնք կրում հացի կողմից, միայն հագուստի եւ անկողնոյ կողմից սարսափելի նեղութիւն ենք զգում: Մանաւանդ այժմ, որ ցրտերը արդէն սկսուել են: Ուստի սոյն խնդրագրով դիմում եմ պաշտելի Հայրիկիդ ոտքը եւ ամենախոնարհաբար խնդրում եմ բարեհաճեք հոգալու մէջ անհրաժեշտ պէտքերը, որով կարողանանք ազատուիլ ցրտի հարուածից՝ հնազանդուելով մեր ճակատագրին:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ԳՈՂԱՐ ՏՈՆՈՅՆԱՆ

*Ի 26ն ն[ո]յեմբերի 1896 ամի
Ի Վաղարշապատ*

³⁶³ Ներկայիս Իսահակեան գիւղն է (Շիրակ):

**ՎԵՂՔԵՆՈՒ ՏԷՐ
ՍՐԲԸՋՆԵՍՈՒՐԻ ԿԵՐՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ
ԵՒ ՀԵՐԻԿԻ ՈՐԻՈՑ ՏԵՆԵՊԵՆՈՑ**

Ամուսնոյս մահուանէն յետոյ Ձեր Վեհափառութեան շնորհիւ Ս[ուր]բ Էջմիածնայ հովանւոյն ներքեւ պատասպարուած միշտ կօրհնեմ գձեզ եւ անդադար կաղօթեմ Ձեր անդին կենաց երկարութեան համար: Ամուսը կանցնի դեռ երախայներս տկուր մնացած են: Փալաս չի կայ տակերնին: Գիշերցորեկ չոր տախտակին վրայ են: Ձեր անսպառ զթուրթեանը կը դիմեմ եւ մանաւանդ ամսէ ամիս մէկ քիչ դրամ տաք, որ վեց երախայներովս կարենամ կառավարուիլ, որով երախտապարտ Ձեր անդին կենաց երկարութեան աղօթող միշտ եմս:

*ՂԱԶԱՐԱՊԱՏՈՒՆ ՈՏԸ ԿՈՏՐԱՄ ԽԱԶՈՅԻ ԿԻՆ՝
ԳՈՂԱՐ՝ ՎԵՅ ՈՐԲԵՐՈՎ, ՊՈՒԼԱՆԸԽԱՅ ԹԷՂՈՒՏ ԳԻՒՂԷՆ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 669)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՔԵՆՈՒԹԵԸՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ Ը.
ՍՐԲԸՋՆԵՍՈՒՐԻ ԿԵՐՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ
ՄՇՈՒ ԳԵՒԵՐԻ, ԲՈՒԼՆԵՆՈՒԹԷՂՈՒՏ,
ԽԸՆՏԻԼ ԾԵՐՈՒԹԻՒՆԵՆԷ:**

Խոնարհ խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,
Անցեալ տարի մեր դրացին թշնամաբար իմ վրայ գանգատուեց, թէ դուք իմ եղբայրս ձեծել էք եւ մեռցրել: Թէեւ մենք միմեանց հետ կուուել էինք, բայց կռուից առաջ արդէն նորա եղբայրը մեռել էր: Ինձ, եւ ինձ հետ եւս երկու մարդ, բռնել տուեցին: Մէկ տարուայ չափ բանտում մնալով՝ հագի՛ւ թէ գիւղացուց վկայութեամբ, որ այդ գործի մէջ արդար էինք, արձակեցին մեզ բանտից: Բայց ինձանից առան հարիւր քառասուն ոսկի՝ նոր արձակեցին. եթէ ոչ, Սիբիրիա պէտք է ուղարկէին:

Բարերար Հայր,

Անցեալ տարի՝ Վարդավառի պատին, քրտերը, յափշտակելով մեր գիւղացւոց ոչխարները, եւ որոց մէջ էր նաեւ իմ հարիւր քսան ոչխարները:

Բարեգո՛ւթ Հայր,

Արդէն Ձեզ քաջ յայտնի [է] մեր առաջուայ դրուժիւնն: Որ գիւղի մէջ առաջինն էինք, այժմ բոլորից ստոր եւ վերջին:

Ձերդ Հայրութիւնն եւ Կարապետ աղա՜յն մեր տանն՝ Բուլանուխ, իջեւանել էք եւ մեր կենցաղավարութեան որպիսութիւնն արդէն տեսել էք: Բայց այժմ Բուլանխայ մէջ վերջինն ենք դառել եւ բազում պարտուց տէր...

Վեհափա՛ռ Տէր,

Եթէ ինձ չէք հաւատալ, որ այդքան նեղութիւնների եմ հանդիպել եւ այդքան պարտուց տէր եմ դառել, այստեղ մեր մօտակայ գիւղերից մարդիկ կան, նաեւ Մաշտուոց³⁶⁴ տէր Կարապետ քահանայ՜ն. կարող էք հարցնել նորանից, որ իրաւ է իմ այդքան փորձանքների հանդիպելս:

Այս վեց ամիս է, որ տանից դուրս գալով՝ այս կողմ, այն կողմ պտտել եմ, որպէս զի իմ ցաւերիս ճար գտնեմ, բայց ի զուր: Յոյսս եւ ապաւէնս Հայրութեանդ վերայ դնելով՝ դիմում եմ՝ ոտքըդ ընկած, որովհետեւ կամենում եմ երկիր գնալ, բայց ոչ ճանապարհածախս ունեմ եւ ոչ այնքան դրամ ուտուիլու: Ուրեմն ինչպէ՞ս գնամ երկիր եւ իմ երախայոց մօտ: Պէտք է ընկեր-հարեւան գան, հարցնեն, ես նոցա ի՞նչ պատասխանեմ: Կասեն՝ Հայրիկին տեսա՞ր եւ նորա Սուրբ Աջը համբուրեցի՞ր եւ քո ցաւերը պատմեցի՞ր: Ինչպէ՞ս Հայրիկ ձեզի ջօգնեց: Ամբողջ երկրին հաց կը մատակարարէ, քեզ ալ օգնած կլինի:

Բարեգո՛ւթ Հայրիկ, աղաչում [եմ] լալագին աչքերով եւ խնդրում եմ օգնէք խեղճ, թշուառ եւ անկեալ Հայուս, որ գոնէ քիչ պարզերէս կարողանամ գնալ իմ երկիր, իմ ընտանեաց եւ երեխայոց մօտ:

Հայրիկ, երկիր գնալուս պէտք է գան գաղտնի կերպով ընկեր-հարեւան հարցնեն մեր երկրի դրութեան մասին, թէ Հայրիկ ի՞նչ ասաւ: Ես նոցա ի՞նչ պատասխանեմ:

Եթէ ինչ ՊԱՏԻՒ ԶՈՒՆԵՄ, ԳՈՆԷ ՄԱՆՈՒԿ ԱՂԱՅԻ ԽԱԹԵՐ՝ ՕԳՆԵՑԷ՛Ք: ՄՆԱՄ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ԽԱՆՏԻՎ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

1894 թ. Մայիս 17
Ի Բուլանուխ, Թէղուս

³⁶⁴ Բուլանուխի Մէջիբլու գիւղը նկատի ունի:

1896 ԸՄԻ Ի 16 ՅՈՒՆԻՍԻ

ՅՈՒՅԸՆԸԳՐԵԸ ԸՆՈՒՄՆԵՐ ԳԸՂԹՎԱՆԵՆԸՅ ԳՈՍԵՆՈՅԻ
ՄԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ Ս[ՐԲՈՅ] ԷՋՄԻՆՆԵՐԻ
ՈՐ ԸՅԺՎՄ ԲՆԸԿԵԸ ԿԸՆ Ի ՊԼԵՆՈՒՄԵ

1. Ալջաւազցի Պողոս Տէր Ղազարեանց, բաղկանում է ինը հոգուց: Նախիջեւանից եկեալ եւ գնում են Երրակը: Թիւ արանց 3, թիւ կանանց 6/7/8³⁶⁵:
2. Յակօբ Քօչարեան, Ալջաւազցի: Բաղկանում է եօթը հոգուց: Դարձեալ Երրակ են գնում: Թիւ արանց 2, թիւ կանանց 5/6:
3. Յոհաննէս Մուրատեան, Ալջաւազցի, նորաչէն գիւղից, տասը եւ չորս հոգի: Թիւ արանց 3, թիւ կանանց 11/9:
4. Բուլանուխցի, Մաճրթլու գիւղից Մանուկ Յարութիւնեան, եօթը հոգի: Ցանկանում են գնալ Կարսայ վիճակը: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 6:
5. Հօռօմսիմ Կարապետեան, Բուլանուխ, Լիզ (Բուլանիս) գողացի, չորս հոգի, այրի կին եւ երեխայք: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 4:
6. Աբրահամ Քօչարեան, Բուլանուխ, Փիօնք գիւղացի, չորս հոգի: Ցանկանում են գնալ Կարսայ: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 3:
7. Պողոս Սահակեան, Բուլանուխ, թէղուսցի, եօթը հոգի, կին եւ երեխայք եւ մի մարդ: Ցանկանում է գնալ ուր որ կամի: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 7/6:
8. Ծաղիկ Մելքոնեան, Ախլաթցի: Ծաղիկ գիւղացի այրի կին ու մի երեխայ է: Ցանկանում է գնալ ուր որ կամի. Թիւ արանց 0, թիւ կանանց 2:
9. Բէլգօ Խաչատուրեան, երկք հոգի, չի ցանկանում գնալ: Կոյր կին է: Թիւ արանց 2, թիւ կանանց 1:
10. Խնուսցի, ղարաջօպանցի Յօհաննէս Ասատուրեան, մարդ եւ կին: Հիւանդ է: Կամին մնալ մինչ ի առողջանալ: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 1:

³⁶⁵ Այս վաւերագրի մէջ զարթական կանանց թիւք արձամ է մօտաւոր: Մեր կարծիքով, ոչ թէ կանանց նկատմամբ խարական վերաբերմունքից է կախուած, այլ ամուսնացածներին եւ միեւնոյն քնտանիքի մէջ հաշուառելու հանգամանքից:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄՈՒԹԵԱՆ ՏԵԼ [Ռ]Ն ԵՒ ՏԵԼ [Ռ]Ն
ՄԿՐՏԻՉ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԷՆԸՆ ՆԷ [Յ]ՈՅ**

Մշու գաժառի Բուլանի Թէղութ գուղի բնակիչներ Պէտրոս Մուրադիեան, Թորոս Մարքարիեան եւ Ղարաղլ գուղի բնակիչ Գասպար Գէորջով եւ Կարապէտ Գէորջով, եւ Խնուս գաժառի Չովուրմայ գուղի բնակիչ Գալուստ Գիրակոսով եւ Զուլամէկ³⁶⁷ գաւառի Դզայ³⁶⁸ գուղի բնակիչ Աւէտիս Օհաննէսով: Եւ այս վէրոհիշեալ վեց անձինքնէրս մէր ընտանիքնէրս գաղղական էղնէլով էկած ենք Ռուսաստան՝ Ղարսայ գուղ, Ուզունքիլիսայ:

Մէնք այս էրկու ամիս է մեր ընտանիքներուց հեռացել ենք: Հիմայ այս Երկու օրն նամակ ըստացանք տունէն: Մէզի ուզած էն, որ մէնք Երթա[յ]ինք: Հիմայ մէնք կուզէնք տուն Երթալու ըլանք, որ մէր ընտանիքնէր տանէնք մէր Հայրէնիք: Հիմայ մէզի ճանապարհ[ւ]ր ծախս չի ունինք: Խնթրէմք ձէր Սուրբ Վեհափառութեանից, որ մէզի լինիք ողորմած, որ կարողանանք վէրա<յ>ղարցնէնք ծառայնէրիդ ուրեանց Հայրէնիք: Վէրէվն Աստուած ինք սպալինէլ նէրքէվն ի քոյ Սուրբ Կաթուղիկոսէր:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄՈՒԹԵԱՆ Տ [ԵՆՈՒՆ] Տ [ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ե.
ՍՐԲԸՉՆԸԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԷՆԸՆ ՆԷՅՈՅ
Ը [ՍՍՈՒԵ]ՆՄԵԼ ԽՈՒՐԸ ՆԷՅՐԸՊԵՏ**

Ի խնդիր

Նուսաստ՝ Թեղուղ գիւղացի, ճնշման եւ կարօտահարութեան պատճառաւ տունս եւ զաւակներս ձգեցի, ամէն տեսակ նեղութիւն յանձն առնելով, պանդխտեցայ օտար Երկրին մէջ, որպէսզի չոր Հացիկ մը կարող լինիմ Հայթայթել տառապիւղ զաւակացս: Բայց դժբաղդաբար Հայրենիքէս կսկծալի

³⁶⁶ Այս վանքագիրն ունի բազմաթիւ տառախախտեր, բարբառային ձևեր: Մենք արտագրել ենք նոյնութեամբ, սակայն ամբողջ վանքագիրը քառ եւ շեղ ենք դարձրել:

³⁶⁷ Իմա՝ Զուլամերկի գաւառակ, Ճոլամերկի, Ճոլամերկ, Զիլամերկ, Զուլամա, Վանի նահանգի, Հեմնարի գաւառ, Տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 424:

³⁶⁸ Իմա՝ Դիզայ գիւղ:

նամակ մը ընկալայ ի Պաթում. անյապաղ օգնութեանս եւ Երթալուս կսպասին, որովհետեւ բաղչեցի կատարի թուրք մը, մեր գիւղ գալով արձակուեր կը մեր տան վրայ՝ սա անիրաւ եւ սուտ պատճառներով, թէ քսան եօթ ոսկի պահանջ ունիմ սոցայ վրայ: Վերաւորեր է կինս, եւ զաւակիս ալ ամէն նեղութիւն տալով՝ Բաղէչ տարած է: Այլեւս ծառաղ ցնդուած եւ շուարած, ցնորուելու աստիճան Հասած եմ: Ահա Երեք ամիս շրջան կդառնայ, որ պանդղտած եմ, ունիմ մասանւոր ըստակ, սակայն չէ բաւական: Անդի նուսաստ ծառաղ դիմած եմ յոսս Ս[ուրբ] Գահիղ, լալազին այօքս կաղաչեմ եւ կխնդրեմ Վեհափառ եւ Ս[ուրբ] Հայրապետէր, որպէսզի գթութիւն ընելով մասնաւոր օգնութիւն մը շնորհէք ի պէտս սա կսկծալի թշուառութեան, որ փութապէս Հասնիմ աղատելու, եթէ ոչ՝ կկորսուիմ բոլորովին: Շատ կաղաչեմ, որ չպիտի՛ վլանաք, խնդրութեամբ վերադառնանք Հայրենիքս, որ եմք միշտ Երախտագէտ ծառայ Վեհափառ Սուրբ Հայրսոյետիղ:

*Ս[ՈՒՐ]Բ ԷՋՄԻԱՄԻՆ ՄԵՍԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ,
Խ[ՈՒՆԱՐՉ] Ծ[ԱՌԱՅ] ՅՈՂԱՆՆԷՍԵԱՆ ԹԵՂՈՒԴ ԳԻԻՂԱՅԻ*

10, Օգոս[տոս] 1896

Ի Վաղարշապատ

ԼԱԹԱՐ ԳԻՒՂ/ԴԱԼԱՐ, ԴԱԼԱՐԻԿ, ԹԱԼԱՐԻՍ

(ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ELMAKAYA)

1880-ականներին Բուլանքի Լաթար գիւղը զուտ հայաբնակ էր եւ ունէր 300 տուն: 1801–1888ի տեղեկագրերի, 1908–1914ի՝ Կ. Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանի՝ ընդհանուր ժողովի ատենագրութիւնների մէջ լայնօրէն քննարկուած է Բուլանքի եւ շրջակայ գիւղերի հայաթափման եւ քուրդ շէյխերի վերաբնակեցման մասին մանրամասններ՝ գրաւումներ, հարստահարութիւններ, որոնք իր ժամանակին թաքրիրներով (պաշտօնական յուշագիր) տրամադրուել էին Օսմանեան կառավարութեան քննութիւնը, սակայն՝ ապարդիւն³⁶⁹: Նման պայմանների թելադրանքով է, որ հայութիւնը պարտադրուած շարունակել է գաղթել կամ, որ աւելի տեղին է ասել՝ դիմել է փախուստի: Նրանց փոխարէն գիւղը լցուել է քուրդ եւ այլ իսլամ վերաբնակիչներով: 1900-ական թուականներին արդէն Հ. Լինչի «Արմենիա» ուսումնասիրութեան մէջ գիւղը նկարագրուած է որպէս մասամբ քրդական եւ մասամբ՝ հայկական³⁷⁰:

Նախկինում ամբողջութեամբ հայաբնակ այս գիւղն ընկած էր Վերին Բուլանքի հարաւարեւելեան մասում՝ Խաչի լճից արեւելք: Ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Թադէոս³⁷¹ եւ Ս. Գէորգ³⁷²: Տեղիս հոգեւոր հովիւն էր Տէր Խաչատուր քահանայ Մելքոնեանը, որ միւսնոյն ժամանակ Լաթարից ոչ հեռու Ալիբեջան գիւղի հոգեւոր սպասաւորն էր: Գիւղը դպրոց չուներ³⁷³:

Լաթարը Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում յիշատակուած է Լաթար եւ Լաթառ տարբերակներով: Հանդիպել ենք նաեւ Լաթար³⁷⁴ եւ Լաթարու ձեւերին³⁷⁵: Մ. Միրախորեանը Լաթարը նոյնացնում է

³⁶⁹ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909 նստաշրջան, նիստ ԻԸ., 21 Օգոստոս 1909: 1909–10 նստաշրջան, նիստ ԺԵ., 28 Մայիս 1910 (դոնիակ): 1911–12 նստաշրջան, նիստ ԺԱ., 2 Սեպտեմբեր 1911: 1913–14 նստաշրջան, նիստ Գ, 17 Մայիս 1913, եւ նիստ Ի. 25 Ապրիլ 1914:

³⁷⁰ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2, էջ 342:

³⁷¹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

³⁷² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 155–156:

³⁷³ Նոյն տեղում:

³⁷⁴ «Համբարտեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանուարի հմր. 4:

³⁷⁵ Նոյնի Յանուարի հմր. 9:

Թալարիս բնակավայրի հետ³⁷⁶: Բենսէն իր հերթին բնակավայրը տեղադրում է Փաւստոս Բուզանդի յիշատակած Ապահունեաց գաւառի Դալարիս գիւղի տեղում³⁷⁷, որտեղ պարսիկները կուրացրել էին դաւազարարար առեւանգուած Տիրան թագաւորին (338–350): Ինչպէս վկայում է Փ. Բուզանդը. թագաւորի աչքերը կուրացնելու համար երկաթը շիկացրել էին ածուխով (բնագրում՝ ածուղ), զի դաչս խարեսցուք վարքայիս Հայոց³⁷⁸: Կուրացած Տիրան թագաւորն իր հերթին ասում է. թէ փոխանակ՝ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղուջս, արդ՝ փոխանակ Դալարեացս անուան՝ Ածուղ անուն լիցի սմա՝ մինչեւ ցյաւիտեանս ժամանակաց...³⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է Բենսէի տեսակէտին, նման կարծիքը ընթերցողի մէջ ծնում է հետեւեալ հարցը. ինչո՞ւ այդ դէպքում Բենսէի գիրքը վերնադրուած է Բուլանքի կամ Հարք գաւառ, չէ՞ որ Դալարիսը մաս էր կազմում Ապահունեաց գաւառին:

Հայաթափուած Լաթար գիւղը 1928ին՝ Քեմալական Թուրքիայում արձանագրուեց Լեթեր (Leter) ձեւով³⁸⁰: Ներկայումս Հայկականութեան հետքն ամբողջութեամբ վերացնելու քաղաքականութեամբ նախկին Լաթար գիւղն ստացել է Էլմաքայա (Elmakaya) անունը³⁸¹:

1850-ականներին գրուած բացառիկ մի օրագրութեան մէջ այս բնակավայրի մասին կարգում ենք հետեւեալը. «14ին ելանք Նորչնջողէն հետերնիս քուրտ մը տանելով գացինք Լաթար, հոս քահանայ մը ունէր գրչայ Աւետարան մը, 36 շորերու մէջ փաթթած: Ծաղիկ Աւետարան կըսեն անոր, որ Հիզան քաղաքին մէջ գրուած էր, Տէր Զաքարիայի ձեռօք, թուին Հայոց Պժէ (1368), յաւուրս արքային Խարա Ուսուֆայ: 16ին Լաթարայ ելանք գացինք Կոփայ վանք եւ հոն խեցեմորթէ քարացեալ ժայռը գտանք. ան քարերով վանքի մեծ դուռը կոփեր էին»³⁸²:

³⁷⁶ Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 62:

³⁷⁷ Բենսէ, Բուլանքիս կամ Հարք, էջ 26: Տէս նաեւ Արաբացի մատենագրու Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ բարգմանեց Խալափեանց Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

³⁷⁸ Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց ի շուրս դպրութիւնս, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 53:

³⁷⁹ Նոյն տեղում:

³⁸⁰ Taşkilatı Müllkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

³⁸¹ <https://nisanyanmap.com/?y=Elmakaya&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

³⁸² «Մասունցի եւ տարօնացի Հեթեմացի Փանկոցի Մարկոսի որդի Մարգոսի որդի՝ Դարի որդի՝ Սիմէոնի օրագրութիւն», Մեղիեան Ե. Յ., Հարք-Խնուս, էջ 210:

Գիւղը հարուստ էր հանքային ջրերով: Այս ակունքներից մէկը տեղացիներն անուանում էին Խուչ-Խրան³⁸³, քանի որ վրայով թռչող թռչունները սատկում էին: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ակունքից բխող հանքային միացութիւնների պատճառով, որից էլ ստացել էր Քուչ-Քըրան կամ Քուչ-Խըրան թռչուն դարկող, սատկեցնող անունը:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Լաթար գիւղում բնակւում էր 700 հայ³⁸⁴ կամ 90 տուն³⁸⁵: Ս. Կարայիանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Լաթար գիւղն ունէր 80 հայ ընտանիք՝ 560 բնակչով³⁸⁶:

Համիդեան կոտորածների տարիներին հողային գրաւումներից անմասն չմնաց նաեւ Լաթար գիւղը: Տեղի շէյխերի կողմից բռնագրաւուեց 73 խոշոր արտ, 2.400 օրավար, 56 արօտավայր³⁸⁷:

Տեղասպանութեան ընթացքում լաթարցի 9-14 տարեկան որբերի մի խումբ է փրկուել, որոնք անցել են Արեւելահայաստան: Այդ որբերից են Խաչատուրեան Նեկտար՝ 9 տարեկան³⁸⁸, Հասրաթեան Խանէ՝ 10 տարեկան³⁸⁹, Մխոյեան Նուռուֆար՝ 10 տարեկան³⁹⁰, Սարգսեան Արքազամ՝ 10 տարեկան³⁹¹, Կարոյեան Գրիգոր՝ 9 տարեկան, Պողոսեան Նուարդ՝ 14 տարեկան, Պետրոսեան Ծաղիկ՝ 10 տարեկան, Գէորգեան Անուշ՝ 10 տարեկան, Գէորգեան Մարիամ՝ 9 տարեկան, Գէորգեան Թադէոս՝ 11 տարեկան³⁹²:

Տեղասպանութիւնը վերապրած ընտանիքները հաստատուել են Դարաչիչակ (Ծաղկաձոր) եւ Ապարանի Սաչլու գիւղերում³⁹³:

³⁸³ Բենսէ, Բուզանըխ կամ Հարֆ, էջ 22:

³⁸⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

³⁸⁵ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

³⁸⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

³⁸⁷ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 41:

³⁸⁸ «Համբաւարե», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանւում հմր. 4:

³⁸⁹ Նոյն տեղում:

³⁹⁰ Նոյն տեղում:

³⁹¹ Նոյն տեղում:

³⁹² Նոյնի Յանւ. հմր. 41:

³⁹³ ՀՈԱ, Ֆ. 227, Ց. 1, Գ. 440, ԹԹ. 8-10:

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԻՒՆ
Տ [ԵԸ]ՈՒՆ Տ [ԵԸ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ Ս [Բ]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ՀԵՅՐԸՊԵՏ
ԸՄ [ԵՆԸՑԵ] ՀԸՅՈՅ

ՊՈՒԼՆԵՐԹՈՒ ԼԸԹԸՐ ԳԻՒԳԻ ԳԸԳԹԵՆԸ ԲՆԸԿԻՉ
ՍԵՐՈՒ ՄՈՒՐԵՏԵՆՆՑԷ

Խնդիր

Հայրիկդ պաշտելի,

Այսօր դիմեցի յոռոս Մեծիդ եւ Բարերարիդ նախ յայտ[ն]ելու մեր ցաւեր, կրկրորդ³⁹⁴ շնորհացդ արժանանալու:

Հայրիկ Վեհափառ, Լաթար գիւղի գլխաւորաց մինն ալ ես էի: Ինչպէ[է]ս քանիցս մեր տուն հիւրընկալուած էք, եթէ յիշէք, կամ չէք մտաբերել:

Բայց այսօր այն տուն եւ ընտանիք մնացին ճարահատ: Ունեցած բոլոր ձեռքէս գնաց: Մեր գիւղի շէ[յ]խ, որ քոյրս խլելու հ[ա]մ[ար] բոլոր բարբարոսութիւն զործածեց, գիշերներ տանս վր[այ] յարձակելով թէեւ չըկարաց խլել, բայց ի՞նչ օգուտ, որ երկու զոհուց պատճառաւ գնացին՝ ոտքի տակ իյնալով: Որոց սրէն ես ինքս վիրաւորեցայ, որ ցարդ վէրքերս կը մնա: Վերջապէս, այդ շէ[յ]խը, երբ տեսաւ, որ իր նըպատակին չըհասաւ, սկսաւ գողունի ունեցածս խլել: Երբ տեսայ, որ մեզ պիտի զրպարտէ յանիրաւի, պիտի կորսուիմ, առայ մեր մնացած ընտանիք՝ այս կողմը եկայ, եւ հիմայ Կարսայ նախճուան գիւղը նստած ենք:

Եւ այս տեղս տեսնելով, որ չեմ կարող ընտանիքս պահպ[ա]նել, վ[ա]սնզի եւ ոչ մի բան չէ մնացեր ձեռքերնիս, դիմեցի Ձերին Վեհափառութեան՝ առանց ամաչելու մեզ մի օգնութիւն խնդրելու նպատակաւ:

Կաղաչեմ երեսանկեալ, մեզ մի մարդասիրական շնորհ մատակ[ա]րարէք, որ տանեմ մեր ընտանիք պահպանեմ:

ԱՄԵՆ.Ա.ԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ

ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄՐՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԵՐՈՐԷ ՄՈՒՐԱՏԻՑ

1895, 1 Հոկտեմբեր

ի Վաղարշապատ

³⁹⁴ Բնագրում Բ.:

ՆՈՐԻՆ ՕՆՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ
ՆԵՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵՄԲԵ]
Տ[ԵՄԲԵ] ՄԵՐՏԶԻ

ՊՈՒԼԵՆԲՈՒ ԼԵԹԵՐ ԳԻՒԼԵՑԻ ԽԸՉՈՒՆՆԵ

Ամենախոնարհական խնդիր

Վեհափառ եւ պաշտելի՛ Հայրապետ,

Ինձմէ ի գատ, երկու եղբայր ունէ[ի]: Մինը երկու տարի յառաջ իր բնական մահուամբ մեռաւ, իսկ երկրորդը³⁹⁵ մեր գիւղի շե[յ]իս Ամուրը ծեծի տակ մեռցրեց՝ մեր դաշտի մէջ ի սպանուած քուրդի պատճառաւ, որոյ հ[ա]մ[ար] մեր ունեցածը բոլոր աւարի առնել տուաւ:

Եւ ես՝ նուաստս ալ, ստիպուեցայ դուրս ելլել գիւղէն դէպի յօտարութիւն], եւ այս երեք ամիս է, որ այս տեղերը քարշ կուգամ կաղեկալ, զի ոտքիս մինը սախատ³⁹⁶ է:

Այսպէս թողեր եկեր եմ. 10 ընտանեաց խեղճ ստուար մի խուճը, վ[ա]սն զի 7 որբերը մեռնող եղբարցս է, որ այժմ թեւիս վ[ր]այ] է[ն] մնացեր:

Վեհ[ա]փառ Հայրիկ, գիւղի մէջ մեր տունը անուր ունէր: Ինչպէս Ձերին Վեհութիւն]ը Կ. Պօլսէն Վան դառնալուն մեր տունը հանդիստ առաք եւ առաւօտե[ա]ն գնալուն մի ալօթքի գիրք մեզ շնորհեցիք, որ դեռ տան մնում է իբրև անգին գանձ:

Վերջապէս, իմ ներկայ դրութիւնս այս է: Եթէ բարեհաճիք, կարող էք ինձ դուրս հանել այս անտանելի վիճակէն, նաեւ ժամ յառաջ ճանապարհ գցել դէպի հայրենիք, որուն փափագիմ...

ՈՒՐԵՄՆ ՄՆԱՄՔ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆ Դ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՑ
ԸՆԴՄԻՇՏ ԲԱՐԵՄԱՂԹՈՒ Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]
ԽԱԶ[Ա]ՏՈՒՐ ԱՍԼՕԵ[Ա]ՆՑ

1896, 29 Յունվ[ա]րի
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

³⁹⁵ Բնագրում Բ.:

³⁹⁶ Թրք. sakat, հաշմանդամ:

(ERENTEPE)

Լիզ գիւղաքաղաքն ընկնած էր Բլէջան լեռան արեւելեան մասում՝ բլրի լանջին, Լիզ կամ Վարդ գետի ձախ ափին՝ Նազիկ լճից հիւսիս-արեւմուտք: Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիները բնակավայրն անուանել են Լիզ եւ Լիս: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Լեզք³⁹⁷ եւ Լէզ³⁹⁸ ձեւերին: «Համբաւաբեր» թերթի ցուցակներում երկու անգամ գործածուել է Լզու տարբերակով³⁹⁹: Վարչական կենտրոնը նկատի առնելով՝ Ներքին Բուլանըքը Օսմանեան շրջանում կոչուել է նաեւ Լզա-Բուլանըք⁴⁰⁰: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն հաշուառուեց եւ արձանագրուեց Լիզ անունով: Կարճ ժամանակ անց այն ստացաւ Ջամիլի (Camili) անունը⁴⁰¹: Մեծ եղեռնից յետոյ այն ամբողջութեամբ հայաթափուել է: Ներկայումս կոչուում է Էրենթեփէ (Erentepe)⁴⁰²:

Լիզը Ներքին Բուլանըքի (նահիյէ) վարչական կենտրոնն էր՝ քայմաքամի գլխաւոր օգնական միւլդիբի նստավայրը, որտեղից էլ կառավարում էին դատական, հողային (արագի), աշխարհագրական (նիւֆուս) գործերը⁴⁰³: Գիւղի կենտրոնում գտնուող սեւ կճաքարից (բազալտ, կճաքար) շինուած եկեղեցին Ս. Աստուածածինն էր⁴⁰⁴:

9-րդ դարի երկրորդ կէսին, կրթական բարենորոգչական աշխատանքները թեւակոխել էին նաեւ 200⁴⁰⁵–250⁴⁰⁶ տուն ունեցող, ամբողջովին հայաբնակ Լիզ⁴⁰⁷: Այստեղ բացուել էր երկու դպրոց: Առաջինը՝ 1871ին, Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով հաստատուած կրթօջախն էր,

³⁹⁷ Տաշեան Հ. Յ., «Տայֆ, Իրացիք եւ Խոտորչուր, Պատմական-Տեղագրական Ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1973, էջ 250:

³⁹⁸ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկում հմր. 19:

³⁹⁹ Նոյնի Յատկ. հմր. 13:

⁴⁰⁰ Նամակները տե՛ս. ՄՄ, ԽկՔ, քղթ. 103, վաւ. 43, նամակագիր Աստուածատու Միրզոյեան: ՄՄ, ԽկՔ, քղթ. 104, վաւ. 10, նամակագիր՝ Մաթթու Սողոմոնեան: ՄՄ, ԽկՔ, քղթ. 103, վաւ. 251, նամակագիր՝ Վարդան Աագեան, քղթ. 104, վաւ. 10:

⁴⁰¹ TC İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz (1 Mart 1968'e kadar), Ankara 1968.

⁴⁰² Sezen T., Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017, էջ 253.

⁴⁰³ Առապեա, Բուլանըք, «Մշակ», 1915 թ., հմր. 214:

⁴⁰⁴ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հա. Բ., էջ 99: «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

⁴⁰⁵ Մառտիրոսեան Ե., նշ. աշխ.:

⁴⁰⁶ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հա. Բ., էջ 99:

⁴⁰⁷ Բենսէ, Բուլանըքի կամ Հարֆ, էջ 27:

որտեղ Սարգիս Յովհաննէսեանի դատարարակութեան ներքոյ արձանագրուել էին շուրջ 70 աշակերտ⁴⁰⁸: Միւս կրթօջախը 1879ին՝ Միացեալ Ընկերութեան Զանքերով բացուած նախակրթարանն էր, որտեղ լիզեցի եւ Հարեւան գիւղերի Հայ երեխաները կրթութեան հնարաւորութիւն ստացան ընդամէնը 5⁴⁰⁹ կամ 6⁴¹⁰ տարի:

Համիդեան կոտորածներէից անմասն չմնաց նաեւ Լիզը: Բացի այդ՝ 1895ից մեծ թափ ստացան ապօրինի հողային դրաւումները: Լիզի հարեւանութեամբ գտնուող չերքէզաբնակ Կորօ գիւղի բնակիչները դրաւեցին 400ից աւելի արա⁴¹¹: Կորօն չերքէզներով էր վերաբնակեցուել 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի աւարտից յետոյ՝ իսլամ դաղթականութեան տեղաւորման եւ վերաբնակեցման կառույցի կողմից, որը Հիւսիսային Կովկասի դաղթականութեան վերաբնակեցումը վերածել էր պետական քաղաքականութեան⁴¹²:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Լիզ գիւղում բնակուում էր 1499 անձ⁴¹³ կամ 250 տուն Հայ բնակչութիւն⁴¹⁴, (113 թուրք, 75 քուրդ բնակիչ)⁴¹⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Լիզ գիւղն ունէր 244 Հայ ընտանիք՝ 1.698 բնակչով⁴¹⁶:

Գիւղում Հայերն ունէին 2.420 եղջերաւոր անասուն, 3.368 ոչխար, 21 ձի, 9 ջրաղաց, 3 ձիթհանք, 1 եկեղեցի, 1 վարժարան, աւելի քան 600 տուն, 2 խանութ՝ իւրաքանչիւրը 4–500 օսմանեան լիրայի կարողութեամբ: Միայն 1915ի ցանքսի բերքը ենթադրուում էր 2.040 սոմար (փութ) ցորեն եւ 2.800 դեզ խոտ⁴¹⁷:

⁴⁰⁸ Բենսէ, Բուպանքի կամ Հարֆ, էջ 27:

⁴⁰⁹ Էրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Բ., էջ 99:

⁴¹⁰ Սասունի Կ., 2013, էջ 252:

⁴¹¹ Տե՛ս Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 11:

⁴¹² Karpat K. H., "The Status of the Muslim under European Rule: the Eviction and Settlement of the Çeikes," Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays, (Leiden: Brill, 2002), էջ 660–662:

⁴¹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁴¹⁴ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁴¹⁵ <https://nisanyanmap.com/?v=Erentepe&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴¹⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁴¹⁷ Մովսէսեան Ս., Բուպանքի կոտորածը, Մեծ-Ղարաբիլիսա 1916 թ., «Համբաւարե», 1916 թ. հմր. 43, էջ 1358–1360: Ունեցումսի մասին տե՛ս նաեւ Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանյան Թուրքիայում, Բիթլիսի նահանգ, Երևան, 2012, հտ. 2, էջ 157:

Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին Լիզի հողեւոր սպասաւորները⁴¹⁸ երկուսն էին⁴¹⁹՝ Տէր Ղազարը եւ Տէր Յովհաննէսը, որոնք երկուսն էլ դաժանաբար սպանուեցին 1915ին⁴²⁰:

1915ի յունիսի 28ից սկսուում է տեղի Հայ բնակչութեան ջարդը: Ողջ են մնում միայն 18 երիտասարդ, որոնք աշխատում էին Լիզի 9 ջրաղացներում: Այս ջրաղացների գործունէութիւնը շատ կարեւոր էր, քանի որ պատերազմող երկրին ու զօրքին անհրաժեշտ էր ալիւր մատակարարել: Ուստի իւրացնելով այս ջրաղացներն իրրեւ պետական սեփականութիւն՝ այստեղ աշխատող երիտասարդներին չէին զինուորագրել⁴²¹: Շուտով Հերթը Հասնում է նաեւ ջրաղացարաններին: Երիտասարդներին առաջնորդում են հրամանատարի մօտ՝ աշխատավարձը յանձնելու պատրուակով: Երբ երիտասարդները⁴²² ներկայանում են՝ վերջինս հրամայում է յանձնել «Ղասապ թաբուրուին»՝ մագործների գնդին⁴²³, որոնք ստեղծուել էին յատուկ Հայերին կոտորելու համար: Դրանք թեջքիլաթ-ը մախսուսայի՝ առանձնաշատուկ գումարտակի մաս էին կազմում եւ զինուած էին կացիններով ու մահառիթ գործիքներով⁴²⁴:

Լիզ գիւղի Հայ բնակչութեան կոտորածը կազմակերպել է քայմաքամ Էսազ բէյը, միւղիւր Խալաֆ էֆենդին, Մուշի կառավարիչ (միւթէսարֆ) Սէրվէթ բէյը՝ գինուորական ու քաղաքային պաշտօնեաների հետ. Խօշ-պեալդիթ թուրք Ջնդիթի, Սայիդի եւ Հայդարի ձեռքով⁴²⁵:

Լիզ գիւղից գրուած նամակներն ամենահետաքրքրականներն են, դրանք ե՛ւ բովանդակային, ե՛ւ թեմատիկ ընդգրկուածով, ե՛ւ բառապաշարով, ե՛ւ ներկայացուող նիւթի խորքայնութեամբ խիստ տարբեր են Բու-

⁴¹⁸ Ըստ Թեղիկի՝ Սահակ Բահանայ Ասաուածատուրեան եւ Նահապետ Բահանայ, տե՛ս Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁴¹⁹ Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում արձանագրուած է մէկ նամակ Բուպանքի գիւղի Մատթէոս Բահանայ Տէր Գևորգեանի կողմից: Ամենայն հատեանակաւորութեամբ համիդեան կոտորածների ընթացքում նա է եղել գիւղի Բահանան: Տե՛ս ՄՄ, հկֆ, թղթ. 102, վառ. 644:

⁴²⁰ Մովսէսեան Ս., Պուպանքի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

⁴²¹ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Մի լրացուցիչ տեղեկութիւն Բուպանքի կոտորածէն, Համամլու, 1916 թ., «Համբաւարե», 1916 թ., հմր. 48, էջ 1524–1525:

⁴²² Ականատեար նաեւ տալիս է սպանուած ջազացպանների անունները, տե՛ս «Համբաւարե», 1917 թ., հմր. 6, էջ 142–143:

⁴²³ Նոյն տեղում:

⁴²⁴ Այս գնդերի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Վ. Կ., (Գրիգոր վրդ. Կերկեւեան, Գրիկեր) Թեղիլաթի մահսուս, Յուսարե, բացառիկ թիւ նուիրուած ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակին, 1915–1965, Յուսարե, Գահիրէ, 1965, էջ 5–38:

⁴²⁵ Մովսէսեան Ս., Պուպանքի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

լանքի միւս գիւղերից գրուած նամակներից: Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակները Լիզի Հայ բնակչութեան կրած հարստահարութեան ու զրկանքների, ինքնապաշտպանութեան փորձի, անելանելի կացութիւնից դուրս գալու ճգնաժամների մասին է: Հայրենի տնից փախչելու կարողութիւնն իրրեւ ելք, իրրեւ նպատակ ժողովրդի գոյատեւման, որոնք ապրած սահմակեցուցիչ կեանքի իրական նկարագրութիւնն են. «Գիշերներն մեր կին ընտանեաց հետ կատարում են իւրեանց շնութիւնն եւ սպանում ե... 18 տուն Համգաշխա գիւղից փոխում են ստիպմամբ թուրք կրօնի, որոնց 3-ին սպանել են, եւ այժմ 28 Հայ հոգու կախաղանի հրաման է արձակուած»⁴²⁶: «Զեմ կարօզ դ[ա]րձեալ, Վեհ[ա]փա՛ն] Տէր, այն ճանապարհին ինձ տուած տանջանքներ պատմել մի առ մի, բայց օրհնեալ է Ա[ստուա]ծ, որ ի վերջոյ քանի իշխանաց շնորհիւ ազատեցանք, իսկ երբ տուն հասայ, տեսայ, որ ամեն բան վեր ի վայր դ[ա]րձած աւերակ գիւղը բուերու բոյն դ[ա]րձած, անտէր, լալոտ ու բոկոտ...»⁴²⁷:

Անսահման հայրենասիրութեան մէկ օրինակ է տասը հոգանոց խմբի այցելութիւնը Խրիմեան կաթողիկոսին. «Մեր դիտաւորութիւնն է ինքնապաշտպանութիւն: Մենք դիմած, եկած ենք Վեհիդ սաքը, որ թէ՛ մեզ, թէ՛ մերայինք, թէ՛ Հայրենիքը ազատենք թրքական երկաթէ լծէն: Մէկ խօսքով, մենք 10 հոգի ենք: Ուխտեր ենք, որ պիտի գնանք մեռնելու: Ահա՛, մեր վերջի վճիռն է այս»⁴²⁸:

Ներքին Բուլանքի գուտ Հայաբնակ Լիզ գիւղը Առաքել Մելոյեանի կամ, ինչպէս թշնամիներն են կոչել՝ Սարսափ Առաքելի⁴²⁹ ծննդավայրն է:

Ցեղասպանութեան ընթացքում Լիզ գիւղաքաղաքից 3-14 տարեկան որբերի մի խումբ հաստատուել է այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերն են՝ Արտաշէս Յովհաննիսեանը՝ 15 տարեկան⁴³⁰, Գրիգորեան Մխիթարը՝ 13 տարեկան⁴³¹, Թայրեան Սամսոնը՝ 14 տարեկան⁴³², Նիսոն՝ 5 տարեկան⁴³³, Տէր Սահակեան Գասպարը՝ 6 տարեկան, Տէր-Սահակեան Գէորգը՝ 8 տարեկան, Տէր-Սահակեան Սերովբը՝ 8 տարեկան⁴³⁴, Մօսէեան Բիրսոն՝ 11

⁴²⁶ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 102, վաւ. 644:

⁴²⁷ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 103, վաւ. 106:

⁴²⁸ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վաւ. 8:

⁴²⁹ <http://www.hayzinvor.am/17687.html>

⁴³⁰ «Համբարտեր», 1916 թ., Յտեղուած հմր. 6:

⁴³¹ «Համբարտեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յտեղուած հմր. 5; հմր. 6:

⁴³² Նոյնի Յտեղ. հմր. 5:

⁴³³ Նոյնի Յտեղ. հմր. 7:

⁴³⁴ Նոյնի Յտեղ. հմր. 13:

տարեկան⁴³⁵, Մօսէեան Հրաչեան՝ 6 տարեկան⁴³⁶, Մուշեղը՝ 8 տարեկան⁴³⁷, Մամիկոնը՝ 4 տարեկան⁴³⁸, Նազարը՝ 12 տարեկան⁴³⁹, Սանդուխտը՝ 12 տարեկան⁴⁴⁰, Սարգիսը՝ 8 տարեկան⁴⁴¹, Սեդրակը՝ 7 տարեկան⁴⁴², Յակոբեան Մուշեղը՝ 10 տարեկան⁴⁴³, Մխոյեան Դալարիան՝ 5 տարեկան⁴⁴⁴, Գարեգինը՝ 13 տարեկան⁴⁴⁵, Ստեփանեան Վաղինակը՝ 7 տարեկան⁴⁴⁶, Կարապետեան Գիւլնազը՝ 10 տարեկան, Յակոբեան Մուշեղը՝ 11 տարեկան, Մխէեան Տամաթիան՝ 6 տարեկան⁴⁴⁷, Աւետիսեան Յովհաննէսը՝ 12 տարեկան⁴⁴⁸:

(ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 102, վաւ. 644)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՔԵՈՒԹԵՆ ԿԵԹՈՒՂԻԳՈՍԻ ԸՄԵՆԱՅՆ
ՀԵՅՈՑ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.

ՏԵՆԵՆՎՔԵՍԵՍ ԲՈՒԼՆՈՒՂ ԳԻՂԻ ՄԵՏԹԻՍՈՒ ԲԵՆՆԵՅԵ ՏԵՂ
ԳԻՂԻԳԵՆ ԵՒ ԿԵՐԵՂԻՍԵ ԳԻՂԻ ՍԵՆԵՍ ՍԵՐՈՎԳԵՆԵ:

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

1893 թուի սեպտեմբեր ամսից Տաճկաստանի քուրդ եւ տաճիկներն ամենասատիկ նեղութեան եւ վնասուց են տանջում մեր հայերին: Այն է՝ հորած ցորեանն տիրում են, ամբարած ցորեանն տիրում են: Գիշերներն մեր կին ընտանեաց հետ կատարում են իւրեանց շնութիւնն եւ սպանում են: Օտարութիւնից երբ վերադառնում են հայ մշակներն, նրանց աշխատած դրամն եւ տունն կողոպտում են եւ սպանում: 18 տուն Համգաշխա գիւղից

⁴³⁵ «Համբարտեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յտեղուած հմր. 19:

⁴³⁶ Նոյն տեղում:

⁴³⁷ Նոյն տեղում:

⁴³⁸ Նոյն տեղում:

⁴³⁹ Նոյն տեղում:

⁴⁴⁰ Նոյն տեղում:

⁴⁴¹ Նոյն տեղում:

⁴⁴² Նոյն տեղում:

⁴⁴³ Նոյն տեղում:

⁴⁴⁴ Նոյնի Յտեղ. հմր. 20:

⁴⁴⁵ Նոյնի Յտեղ. հմր. 21:

⁴⁴⁶ Նոյնի Յտեղ. հմր. 45:

⁴⁴⁷ Նոյնի Յտեղ. հմր. 49:

⁴⁴⁸ Նոյնի Յտեղ. հմր. 9:

փոխում են ստիպմամբ թուրք կրօնի, որոնց 3-ին սպանել են, եւ այժմ 28 Հայ Հոգու կախաղանի հրաման է արձակուած:

Վարդենիս գիւղի Մարգար վարժապետին⁴⁴⁹ 3 օր կախած պահեցին, որին, Բաղէշու Կարմրական⁴⁵⁰ եկեղեցին դրած ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կին, գիշերապահ թուրքերն տեսել են նորա վ[րա]յ լոյս իջնելու եւ վկայել են: Այս պատճառաւ վկայ թուրքերին նշանակուեց 3 ամիս բանտ:

Էֆենդիքն եւ աղաներն ստիպմամբ Հայ գիւղերից պահանջուած են 40-50 ոսկի կամ սպանում: Առաջնորդ Ներսէս վ[ա]րդ[ա]պ[ետ]ին 2 տարի նշանակած է բանտ, որից 450 ոսկի թարախ շրջելով ստիպմամբ պահանջեցին, եւ այժմ բանտարկուած է նա:

Էֆենտիքն եւ աղաներն նստում են զօռով⁴⁵¹ Հայ գիւղերում եւ վնասուց են տանջում, եկեղեցիքն ոչխար են լցնում, այնպէս, որ Հայի Համար լաւ է մեռնել, քան թէ այսպէս՝ կիսակենդան մնալ: Վեհափա՛ն Տէր, Հայերին արգելում են հեռագիր տալ, որով լինի գուցէ օգնութիւն:

Այս նեղութեանց եւ սպանմանց պատճառաւ գիմելով Սուրբ Հօրդ գարշապարն՝ հրեսանկեալ եւ արտասուեալ աղաչեմք մեր խեղճ Հայոցը մի փրկութիւն եւ օգնութիւն:

ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՉ ԾԱՌԱՅ՝
ՄԱՏԹԷՈՍ ԲԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ԳԷՈՐԳԵԱՆ ԵՒ ՍԱՀԱԿ ՍԵՐՈՎԱԲԵԱՆ

19 Ապրիլի, 1894 ամի

⁴⁴⁹ Վարդենիս գիւղից Մարգար վարժապետի մասին (Մարգար Ամիրեան) տե՛ս Սասունի Կ., 2013, էջ 487-489:

⁴⁵⁰ Բաղէշի Կարմրակ եկեղեցի:

⁴⁵¹ ստիպել, ուժ գործադրել:

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐՃԱՊԵՏԻ ԵՐԳԸ
(ՄԱՐԳԱՐ ԱՄԻՐԵԱՆ)

Մարգար բանտէն հանեցին ա՛խ հայեր,
Ճարման վըզէն կախեցին, լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր, անգու՛թ թիւրքեր:

Տերութեան զօրքը լեցունաւ բակ ա՛խ հայեր,
Մարգար տարան Կարմրակ, լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Տէր Գէորգին կանչեցին ա՛խ հայեր,
Մարգար խօստովանցուցին լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Հինգշաբթի իրիկուն ա՛խ հայեր,
Մարգար հանեցին կախաղան լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Երբ որ Մարգար կախուեցաւ ա՛խ հայեր,
Հայի արեգակը խաւարեցաւ լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքերը:
Հաւաքեց՝ Յ. ԽԱՆՈՅԵԱՆ

Կարապետեան Ք., Երգարան «Ճարձ», Ճարձի անցեալ բանաստեղծութիւնները, հերոսներու նկարները եւ ժողովրդական անտիպ երգերը, ինչպէս նաեւ սիրերգեր եւ պարերգեր, 1930, էջ 77:

ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ
Ս[Ր]Բ[Ե]ՋՆ[Ե]Ս[ՈՒՐ]Ի ԿԵԹՈՒՂԻՆՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՊՈՒԼՆԵՐԻՈՒ ԼԵՁ ԳԻՂԵՅԻ ԵՐԸՄ ՏԵՐ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆՅԷ

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրապետ,

Նուստոս, Ձերին այն անարժան ծառան եմ, որ անցեալ ձմեռ արժանացանք Վեհիդ ներկայութեան, եւ մեր ներքին փափագանց կարօտն լցուցանելով եւ վայելելով միանգամայն հայրական անբաւ շնորհաց բարիքն՝ Հեռացանք դէպի մեր հայրենիք, որ Մողկազարդի կիւրակէ հասանք Մշոյ Ս[ուր]բ Կարապետի մենաստան:

Բայց ներկեցք, Վե՛հ Տէր, որ յայտնեմ հակիրճ. տեղոյն միաբանութիւն՝ ինձ հասցրած⁴⁵² վշտաղին չարիք: Զի յիշեալ վանքը հասնելուն պէս տեղոյն երեք միաբանք, այն է՝ լգեցի Եսայի, ամբեցի⁴⁵³ Կար[ա]պետ եւ Եղիշէ քօսայ վ[ա]րդ[ա]պետները մեզ անմիջապէս Մշոյ կ[ա]ռ[ա]վ[ա]րութեան մատնեցին՝ իբրեւ ազգային խռովարար, եւ 25 օր մութ, խոնաւ բանտին մէջ մեզ չղթայակապ պահելէն յետոյ մեր ընկեր պաղիշեցի Պղտօի հետ: Յետոյ մեզ հանելով անկէջ՝ խրկեցին Պուլանրխայ դատարան:

Իսկ ճանապարհին, երբ հասանք Ձրի գիւղ ըսուած կամուրջ, փողի պատճառով պահապան ոստիկան[ն]ներէն մինը յուսին՝ հրացանի խօնտախով⁴⁵⁴ ընկերոջս այնպիսի հարուած մը տուաւ, որ անմիջապէս գետ գլորուելով՝ ջրամոյն եղաւ: Իսկ գործող «յիշեալ ոճրագործ», գործոյն ծախսոտ ելք տեսնելով, հետս ընդ կրունկ դարձաւ՝ դատարանին յայտնելու, ո[ր]պ[է]ս թէ Պղտօն ինքզինքը դետ ձգեց: Մինչ այս, մինչ այն, մարդիկ դատարանէն հասան, եւ Եաշիկ ոստիկան, իմ չղթայներս քակած, եւ Պղտօի դին դուրս բերած էր ջրէն: Իսկ ես այն միջոցին, մեռածի մէջքէն քամարը քակելով, հանեցի մէջէն 27 օս[մանեան] լիրան, որ ան պ Մշոյ դատարանին մէջ Քօսա պինպաշին⁴⁵⁵ ձեռքէս խլեց: Դ[ա]րձեալ բանտարկեցին եւ սկսան այս անգամ երբեմն համոզմամբ եւ մերթ սպառնալիքօք զիս ահաբեկել՝ ասելով, թէ երբ քեզ կանչեն՝ ասա, թէ Պղտօն ինքնասպանութիւն գործեց եւ այլն...

⁴⁵² Պէտք է լինէր հասցրեց:
⁴⁵³ Ամուր, Կամախ:
⁴⁵⁴ Հրացանի ծայրի մասը:
⁴⁵⁵ binbaşı՝ քրմ. հազարապետ:

Իսկ երեք պետութեանց քննիչ մասնաժողով, որ այն պահու Մուշն է[ր] գտնջվում, լսելով մեզ կանչեց, եւ գործոյն իսկութեան ճշմ[ա]րտութիւն լսելով, մեզ յանձնեցին քանի ոստիկան[ն]երու մեր տեղերը մեզ բերին:

Չեմ կարօղ դ[ա]րձեալ, Վեհ[ա]փա՛ն Տէր, այն ճանապարհին ինձ սոււած տանջանքներ պատմել մի առ մի, բայց օրհնեալ է Ա[ստու]ած, որ ի վերջոյ քանի իշխանաց շնորհիւ ազատեցանք: Իսկ երբ տուն հասայ, տեսայ, որ ամեն բան վեր ի վայր դ[ա]րձած, աւերակ գիւղը բուերու բոյն դ[ա]րձած, անտէր, լալոտ ու բոկոտ, լեռներ կարելով՝ Կարս եկայ եւ դոսայ մեր դժբաղդ ընտանիք:

Գործել ուղեցի այնտեղ, ո[ր]պ[է]ս թէ ապրեմք, բայց գործ ձեռքս չանցաւ, եւ 15 մերկ, սոված, անթիւ արարածները հոն ձգելով, մայրս միայն վեր առայ եւ հետս տեղս բերի, բայց դ[ա]րձե[ա]լ անգործ եւ դատարկածուն:

Վերջապէս, Վեհ[ա]փա՛ն Տէր, ալ բաւ է, կաղաչեմ արձ[ա]կեցէք, գնամք մեր ծննդավայր: Բաւ է կասեմ, որ 6 տարի թափառալը ղեգերիմ ընդ սար եւ ընդ ձոր: Արձակեցէ՛ք մեզ, գնամք մեր Մայր Հայաստանի անձկացեալ քաղցր գիրկ //, ծծինք որ[պ]էս սախնքններէն բղխած կաթ եւ այն գրկին մէջ մեռնինք:

ՄԱՏՉԻՄՔ ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՅԱՐԳԱՆԻ ՀԱՄԱՅՐ
Ն[ՈՒԱՍ] Մ[ԱՌԱՅ]՝ ԱՐԱՄ Տ[ԵՐ] ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆՅ

1895, Յգ[ոտոսի] 2
Ի Վ[ա]րդ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 8

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՆՈՒԹ[ԵԼ]Ն
Ս[Ր]ԲԵՋՆԵԳՈՅՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ՆԵՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻՆՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԱՐԵ] Տ[ԵԱՐԵ] ՄԿՐՏՉԻ
ՊՈՒԼՆԵՐԻՈՒ ԼԵՁ ԳԻՂԻ ԲՆԵՆԻՉ ՅԵՍՈՒ ԼԵՌՆԵԸՆՅԷ
(ԵՍԸՅԻ Վ[Ը]ՐԴ[Ե]ՊԵՏԻ ԵՂՐՕՐ ՈՐԴԻ)

Խոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրապետ,
Թուէս 10 օրի չսօի առաջ Օշական գիւղ Վեհիդ ուղեցինք ներկայանալ, իսկ Ձերդ Վեհափառութիւն, մեզ այլ մարդի կարծիք տանելով, Ձերդ

չաթըր⁴⁵⁶ ծառայի միջոցաւ մեզ ճանրեցիք⁴⁵⁷, եւ, մեր նուաստութիւնը, ի Ձէնջ շնորհեալ դրամական չնչին նուէրն ըստանալով՝ հեռացանք:

Վեհափա՛ռ Տէր, մենք փող շահելու միտք չունինք բնաւ եւ ոչ ողորմութիւն խնդրելու միջոց: Եթէ այդպէս լինէր, Ռուսական եւ ուրիշ հարուստ ք[ա]ղ[ա]քները կրնայիմք աշխատիլ եւ գլուխ պահել, քան թէ այստեղ: Եւ այն օրն Ձերին ծառայ շաթըրն եւս յայտնեցիմք մեր միտք, որ բնաւ չէ յայտներ Վեհիդ:

Հայրիկ պաշտելի՛, մենք գիտենք, որ Դուք առատասիրտ էք թէ՛ առ թշուառս հայ ազգս եւ թէ՛ առ ո՛ր եւ իցէ ուրիշ ազգեր: Մեր դիտաւորութիւնն է ինքնապաշտպանութիւն: Մենք դիմած, եկած եմք Վեհիդ ոտքը, որ թէ՛ մեզ, թէ՛ մերայինք, թէ՛ հայրենիքը սազտեմք թրքական երկաթէ լծէն: Մեր ձեռք մի քանի հ[ա]տ զէնք տուէք, որ թողունք-դնանք անոնց հասնենք՝ այն ութ ընկերներու, որք /// անցած նամակ նամակի ետեւից մեզ կը գրեն, թէ՛ շուտով հասէք:

Մէկ խօսքով, այսօր մեր սիրտը արեան ալէկոծեալ ծով է դարձաց: Այստեղ մեզ մի՛ ուշացնէք: Մեր նպատակն էր, որ յայտնեցինք: Մէկ խօսքով՝ մենք 10 հոգի եմք: Ուխտեր եմք, որ պիտի գնամք մեռնելու: Ահա՛, մեր վերջի վճիռն է այս. մեր վր[այ]ի հագուստ մեզ կասկածելի կերեւցնեն, ասոր հ[ա]մ[ար] կասեմ՝ մենք պէտք չէ այստեղ մնամք:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, ա՛խ, ի՞նչ կը լինէր՝ ինձ միայն արժանացնէիք Ձերին ներկայութեան, եւ ի՞նչ գաղտնի խօսքեր պիտի լսէիք մեր բերնէն: Տա՛ր Ա[ստուա]ծ, որ պիտի լսէր մեր ուխտ եւ ժամ առաջ կատարէր մեր իղձը: Իսկ եթէ բնաւ չուզէք մեզ տեսնել՝ մորթեցէ՛ք դրան առաջ եւ ոգանէ՛ք արիւնս Ոգիսէի, որ մի կերպով փափագս կատարուած կը լինի:

ՄԵՆԱՄ ԶԵՐԻՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ
ՔԱՂՅՐ ԿԵՆԱՅ ԱՂՕԹԱՐԱՐ՝ ԾԱԿՈՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆՑ

1896, Յուն[ուար] 2
Ի վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պատ

⁴⁵⁶ Շաթըր, շաթիր՝ կաթողիկոսի անձնապահապետ, որ պաշտօնական ու հանդիսատէ երթի ժամանակ գնում է նրա առջևից, ձեռքին գաւազան բռնած: Տե՛ս Մալխասեանց Սա., Հայեկէն րազատարական բառարան, հտ. 2 Հ-Ո, Թէհրան, 1982, հտ. 2, էջ 491:

⁴⁵⁷ Իմա՛ նամբել, ուղարկել:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 571)

ՎԵՀՎՓԸՌ ՏԵԸՌՆ ՏԵԸՌՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀՆՅՈՑ
ՍՐՓԼՁԸՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ

Ամենախնդիր ունիմ Ձեր Սրբազան Վեհափառութեան, որ քըթաք⁴⁵⁸ իմ թշփախս⁴⁵⁹ վիճակիս: Մի դաւակ ունիմ, կոչումն Հրահանգ է: 1884 <ս>ին Սուրբ Կարապետի վանքը ուսմունք առնելին հետո[յ] դրկեցի տեղիս Սու[ր]բ Աթոռին ճեմարանը: 2 տարի եւս ուսմունք առնելին հետո[յ] գնացի է Առմաշի վանքը՝ բոլորովին մեզ մտացած, մի փոքր օքնած չէ մեզ: Ինը հոքի ենք՝ ոմս ծերացած, ոմս դեռ երկիսայ: Երկիրս ապրուստ չի կրնալ ճարելուս պատճառաւ անփողջս եկած ենք Ղառսի⁴⁶⁰ նահանգի Աղճաղալայի գիւղը: Անյուշս, անճար մընացած եմ: Խնդիրքս է Ձեր սրբազան Վեհափառութեանը՝ Հրահանգը կա՛մ բերել տալ, կա՛մ մեզի օքնութիւն մը հասցունել:

ՄԸՆԱՄ ՍՈՒՐԻ ՔԸԹՈՒԹԵԱՆՑ ՍՊԱՍՕՂ՝

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ ՆԱՀԱՆԿԻ ԼԻՉ ԳԻՈՒՂԱՑԻ ՀԱԿՕՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հոկտեմբեր 15

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 596)

ՎԿԵՅԸԿԸՆ

Տուաւ սոյն վկայականս ի ձեռն տաճկահայատակ Պուլանուխ գաւառի Լիզ գիւղի բնակիչ, գաղթական, Աւաք Բաղդասարեանին եւ Հլխաթ Մարգարեանին եւ Պետրոս Մանուկեանին:

Առ այն, զի այս մի տարւոյ չտի յիշատակիպները բնակ[ւ]ում են աստ՝ իւրաքանչեւքը իններորդ մատաղահաս դերապատանեօք: Այսմ ամռան հիւանդութեան վերա[յ] հասնելով չկարողացան պաշար ճարել առաջիկայ ամիսուան:

Վասն զի գաղթականք բազմանալով՝ ի վերա[յ] գիւղիս փոքր ինչ նեղութիւն է: Այսու առիթովը մնացիալին մերկ եւ բոկ, քաղց եւ անօթէվան,

⁴⁵⁸ Իմա՛ գոյր ունենալ, ողորմիլ, խղճալ (գրա՛հ իմ դժբախտ վիճակիս):

⁴⁵⁹ Իմա՛ դժբախտ:

⁴⁶⁰ Կարս:

եւ չունին հնար կելոյ: Ուստի խնդրեմք՝ ուր ուրեք որ կպատահեն սոյն վկայաթիւթովս...

Արդարեւ կ[ը] հեծեն սոյն տառապե[ա]լքն եւ կ[ը] խնդրեն ինքեանց մի ճարակ:

Եւ ստորագրեմք՝

ԳԷՈՐԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵ[Ա]Ն,

ՄԱՆՈՒԿ ՇԱՀԲԱԶԵԱՆ,

ՄԵԼԻՔ ՏՕՆՈՅԵ[Ա]Ն,

ՄԵԽԱԿ ԳԷՈՐԳԵ[Ա]Ն,

/// ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԱՆՈՒԿԵ[Ա]Ն,

ՄԵԽԱՏԷՐ ՄԿՐՏԻՉ Տ[Ե]Ր ՄԵԼԻՔԵ[Ա]Ն [ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ]

1895 ամի, 12ն Հոկտ[ե]մբ[ե]րի,

ՀԱՋԻՆԱԶԱՐ

[ստորագրութիւն]

ԱԻԱՔ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ 8 ԱՆՁՈՎ

ՀԼԽԱԹ ՄԱՐԳԱՐՈՎ 12 ԱՆՁՈՎ

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿ[Ե]ԱՆ 10 ԱՆՁՈՎ

ԱՅՐԻ ԿՆՈՋ ՄԻՈՅ՞ 3 ԱՆՁՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ 33 ԱՆՁ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 627)

ՎԵՀԸՓԸՌ ԼԸՅՐԻԿ,

Ը [ՍՏՈՒԸ] ԾԸՆՏԻՐ Կ [Ը] Թ [ՈՒ] Ղ [Ի] Կ [Ո] Ս ԸՄԵՆԸՅՆ ԼԸՅՈՅ

Լիզ գիւղի Աւաք սղքատիկս՝ 10 անձինք գաւակունքս Հաճինազար գիւղն կ[ը] մուրամք՝ վեր Ա[ստուա]ծ յուսալով եւ ներքեւ՝ Ձեր ող[որ]մած Վեհափառութեան: Ձի ազգասիրական գթով ողորմելով տառապեալ Աւաքիս, որ խնդրեմ գպարէն գաւակ[ա]ցս թշուառ եւ երեբուն կենցաղավարութիս:

ԱԻԱՔ ԲԱՂՏ[Ա]Ս[Ա]ՐԵԱՆ

1895/6, Ալէքսանդր[ա]պոլ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՌՈՒԹ [ԸԸ]Ն] ԾԸՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻՐ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸՊԵՏ ԸՄԵՆԸՅՆ ԼԸՅՈՅ Տ [ԸԸՈՒՆ] Տ [ԸԸՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ս [Ր] ԲԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ

ՊՈՒԼՆԵՐԻՈՒ ԼԻԶԵՅ ԳԻԿԸՅԻ ՅԵԿՈՒ ԸՍՕԵՆՆՅԷ

Սրտահառաջ աղերս

Հայրիկդ Վեհափառ,

Ես՝ նուաստս, իմս այս 12 հոգիէ բաղկացած մի խումբ թշուառ ընտանեօքս, այս պահուս Ձերին Վեհափառութեան, ոտք կը խոնարհեմ լալագին եւ ասելով՝ «Տէ՛ր, փրկեա՛ւ»՝ զմեզ գի կորնչիմք»:

Ձեմ համարձակուիլ մի առ մի յայտնել՝ քարտիզին երեսը մրտելով, վ[ա]սնդի մեր ընտանեկան թշուառութեանց մանրամասն նկարագրութիւնը լսողը՝ չեմ կարծէր, որ լաց չը շարժէ, որովհետեւ յոյժ ցաւալի է, եւ լսելով Ձերին այն մեծ սիրտը՝ հարուածէ:

Բայց այսքան միայն կասեմ.

Երբ քրթաց բունութիւնէն աղատուած՝ եկանք մինչ Խասթուր⁴⁶¹ գիւղը, ալ չկրնալով այս կողմ անցկացնել մեր այդ գերինները՝ թէ հովու⁴⁶² եւ թէ մերկութեան պատճառով: Վ[ա]սնդի ինչ որ ունէինք մեր ձեռքէն զօրաւորն⁴⁶³ առած էր, այն պատճառաւ զանոնք յիշեալ գիւղը թողնելով, ինքս, ճարահատեալ, առ Ձերին Ս[ր]բութեանը դիմեցի՝ իրբեւ բոթաբեր սոյն ցաւալի եղելութեան:

Ուստի Վեհ[ափառ] Տէր, կաղաչեմ՝ հայեցարուք ի թշուառութիւնս մեր, որ թերեւս այս գերինները աղատելու եւ պահպանելու կարողութիւն ունենանք:

ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԴ ՎԵՀ[ԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ] ԱՆԱՐԺԱՆ ԾԱՌԱՅ՝
ՅԱԿՈՒ ԱՍՕԵԱՆՑ

1894, Մարտ 24, ի Վաղարշապատ

⁴⁶¹ Խասթուր, Հացառու: Գիւղ երգումի նահանգի Քայազլա գաւառում, Ալաշկերտի գաւառակում:

⁴⁶² Նկատի ունի ցուրտ եղանակ:

⁴⁶³ կառավարութիւն

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 47)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՊԵՌՈՒԹԵՒԵՆ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ԸԶԳԵՍԷՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ՀԵՅՐԻԿՈՒՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՑ**

Ի ԲԵՂՏԵՍԵՐԷ ԸԲԵԳԻՆ, ԲՈՒԸՆՈՒԳ, ԳԵՄԵՌԷ

ԼԻԶ ԳԵՂԶ

Ամենախոնարհաբար Խնդիր

Ահա հազիւ լրանայ երկու ամիս՝ թողնելով մեր ամենայն ինչ՝ ե՛ւ կարողութիւն, եղանք փառազուրկ թափառական: Այժմս բնակիմք աստ՝ Կարուզ գաւառում, Ղզլխախախ գիւղում՝ մերկ, քաղցած, անտերունջ եւ անօգնական: Եօթ հոգի գերդաստանով մնացած եմ բոլորովին ամենավերջին նեղութեան մէջ:

Ուստի դառնալով սոյն աղերսալի խնդրադրով Ձերդ Վեհափառ ազգասէր խնամոց՝ ի գութ, ի խնամս շարժել անօգնական թշուառականիս, ի սէր Աստուծոյ, շնորհել ինձ մի ողորմութիւն՝ ըստ հաճութեան Ձերդ Վեհափառութեան:

**ՍՈՒՐԲ ԳԱՐՇԱՊԱՐԻԴ ՀԱՄԲՈՅՐ ՄԱՏՈՒՑԱՆՈՂ՝
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ԱԻԱԳԵԱՆՑ**

1895 ամի, 18ն Յուլիսի

Ղզլխախախ գեղջ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 59)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՊԵՌՈՒԹԵՒԵՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՑ**

**ՄԵՈՅ ԳԵՄԵՐԻ ԲՈՒԸՆՈՒԹԵՅ ԼԶԸՅ ԳԻՂԻ ԲՆԵԿԷԶ ՀՈՒՓՈՒՄԷ
ՄԿՐՏԵՆԷ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Բարեգու՛թ Հայր,

Խոնարհ աղախինս հայրութեանդ ոսբը ընկած աղաչում եմ՝ այց առնէք որբեւայրույս եւ չորեսին դատեացս: Որբ եւ անօգնական՝ բոլորն

մատաղահաս, որոց մէկն անդամալոյծ, իսկ մէկն՝ **թոփալ**⁴⁶⁴, այս կողմ այն կողմ մուրալով հաղիւ թէ կարողացել եմ նոցա պահպանել: Պաշտելի՛ Հայրիկ, ողորմացէ՛ք թշուառ աղախնոյս, հրամայէ՛ք որոց անկէ տալ մեզ ի թիւս չքաւորաց ողորմութիւն, որով ապրեցնելով իմ որբուկներս որհնարան⁴⁶⁵ լինինք պաշտելի Հայրութեանդ կենաց երկարութեան:

**ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ ՈՐԲԵԻԱՅՐԻ
ՀՈՒՓՈՒՄԷ՝ ՄԿՐՏՉԵԱՆ**

1896, Ապրիլ 15

ՅԱլիբեկլու

⁴⁶⁴ կաղ

⁴⁶⁵ օրհնարան

ԽԱՐԱՔԱՇՀԱՐ ԳԻՒՂ/ՀԱՅԿԱՇԷՆ

(ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ÖRENKENT)

Մովսէս Խորենացու հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն Հայոց նախահայր Հայկ նահապետը հաստատուել էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Հարք կոչուող դաշտում⁴⁶⁶, որտեղ եւ հիմնել էր Հայկաշէնը⁴⁶⁷. «Հայկաշէն: Առաջին գիւղ յաշխարհիս Հայոց՝ յիտ ցրուելոյ անախ ալգաց, զոր շինեաց Հայկ, եւ անուանեաց յիւր անուն»⁴⁶⁸: Արար մատենագիրները, Մանձկերտ գիւղաքաղաքի հետ միասին, Դոնեփանք, Եղէզակ, Հայկաշէն, Հերեան, Մանկանգոմ եւ Տողոտափ գիւղերը եւս ներառել են Հարք գուտուի մէջ⁴⁶⁹: Միւս Հայկաշէն կոչուող բնակավայրը գտնուում է Խարբերդի սահմանների մէջ⁴⁷⁰: Հայկաշէնը տեղակայուած է Բլէջան լեռան արեւելեան ստորոտում: Կարծիքներ կան, որ այն համապատասխանում է Վերին Բուլանքի Խարբաշհար կոչուած գիւղին⁴⁷¹: Խարբաշհար, որ թարգմանաբար նշանակում է «Աւեր քաղաք»: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում այս գիւղը տառադարձուած է Խարբաշէներ ձեւով⁴⁷²:

Բուլանք գաւառն՝ իբրև Հայոց պատմական հայրենիքի օրրան, բացառիկ կարեւոր նշանակութիւն է ձեռք բերում Հայոց համար առհասարակ:

19-րդ դարում Խարբաշհարում իրականացուած պեղումների արդիւնքում դտնուել են ջրանցքներ, խեցեղէն այլեւայլ իրեր՝ վկայելով բնակավայրի փառաւոր անցեալի մասին⁴⁷³:

⁴⁶⁶ Սարգսյան Գ. Խ., Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը» եւ սեպագրական աղբյուրները (Հայկի եւ Հայկյանների առասպելի պատմականութիւնը եւ կարգապահ փոփոխութիւնները). Պատմա-րանասիրական հանդէս, 1992, N 2-3, էջ 36:

⁴⁶⁷ Ազգաբնակչութիւն Տոնիմի Յաբեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիս Խորենացոյ, Ամստերդամ, 1695, էջ 37:

⁴⁶⁸ Ինճիկեան Ղ., Ստորագրութիւն էին Հայաստանեայց, Վիեննայի, Ս. Ղազար, 1822, էջ 115-116:

⁴⁶⁹ Այս գիւղի մասին տե՛ս նաև Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հասմեց եւ քարգմանեց Խալաթեանց Ք., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁴⁷⁰ Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տ[եառ]ն 1784, Ըստ ասանգելոյ այլեւայլ մատենագրաց, յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վ[ա]րդ[ա]յլ[եառ]է Զամչեանց Կասաւնդինոպոլսեցոյ, ի Վիեննայի, հտ. Ա., էջ 160:

⁴⁷¹ Բենաէ, Բուլանքի կամ Հարք, էջ 7:

⁴⁷² Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 197:

⁴⁷³ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բաւարան, հա. Բ., էջ 155:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Խարբաշար, Խարբաշհար, Խարբաշհար, Խարբաշհար, Խարբաշհար⁴⁷⁴ եւ այլ անուններով: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայրը հաշուառուել եւ արձանագրուել է Խարբաշար կամ Շեհիրօրեն անունով (թրք. Şehirören քրդ. xarabêşar): Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը 110 աշակերտ, 2 ուսուցիչ⁴⁷⁵, եւ քարակերտ Ս. Աստուածածին⁴⁷⁶ անունով հարուստ եւ հայաշատ այս գիւղն ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Բնակավայրն այսօր կոչուում է Էօրէնքենթ (Örenkent)⁴⁷⁷:

Պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն 1912ին տեղի հայ բնակչութիւնը հաշուում էր 572 մարդ⁴⁷⁸ (80 տուն⁴⁷⁹): Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրուած Խարբաշհար գիւղն ունէր 77 հայ ընտանիք՝ 606 բնակչով⁴⁸⁰:

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 105, վաւ. 39)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹ [ԵՆՆ] ԻՆՅԲԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԻ
ԿԵԹՈՒՂԻՆՈՒՄ ԵՄ [ԵՆՆՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ [ԵՆՈՒՆ] Տ [ԵՆՈՒՆ]
ՄԿՐՏԶԻ ՍԲԲԵՉՆԵՍՈՒՐԻ ՀԵՅԲԵՊԸՏԻ

ՏԵՃԵՍԵՆՈՒ ԲՈՒԼՆԵՆՈՒԹ ԽԵՐԵՐԵՅ-ՇՀԵՐ ԳԻՂԵՅԻ
ՍԵՀԵԿ Ե [ՍՏՈՒԵ] ԻՆՅԲԵՆՆԻՅ ԵՒ ԲԵՂՏԵՍԵՐ ՍԵՐԳՈՆ [Ե] ՆԻՅ

Ամենախոնարհ Խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,
Սուրանից երեք տարի առաջ, երբ տաճկահայերիս վիճակը դարձաւ անտանելի, մի կերպ իւրաքանչիւրս ընտանիքի մի-մի մասը թողեցինք Հայրենիքում, միւս մասը՝ փախանք եկանք այս կողմը, եւ մնացինք Շիրակայ գաւառում Միրվանջուղ գիւղում, ուր ապրում էինք ամենանեղ դրութիւնով:

⁴⁷⁴ Տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, քրդ. 103, վաւ. 165, նամակագիր՝ Առաքել Յակոբեան, ՄՄ, Խկֆ, քրդ. 105, վաւ. 154, նամակագիր՝ Սահակ Աստուածատրեան:

⁴⁷⁵ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 161-162:

⁴⁷⁶ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոպանքիսի ֆազա, 6եղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁴⁷⁷ <https://nisanyanmap.com/?y=%C3%96renkent&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁴⁷⁹ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁴⁸⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Իսկ այս աշնանը Միրվանջուզից եկանք Միրբար?: Ապրում էինք մշակագործութեամբ: Իսկ այժմ, որ բոլորովիմբ դադարած է մշակագործութիւնը, սաստիկ կարիք ենք զգում հացի եւ հագուստի, որից մինչեւ ցա[յ]ժմ բաժին չէ հասած մէկ՝ թէ Վեհափառութեանդ կողմից եւ թէ՛ տեղւոյս բարեգործական ընկերութեան կողմից: Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրում ենք. բարեհաճեցէք ի թիւս միւս գաղթականաց եւ մե՛զ օգնութիւն հասցրեք ազգային առատ նուիրատուութիւնից, որից մինչ ցարդ զրկուած ենք մնացել:

Վեհափառ Տէր, մեզնից առաջինը Սահակ Ա[ստուա]ծատրեանը ունի ուրտեղ ութն նաֆար⁴⁸¹, իսկ հայրենիքում թողած են կինս եւ երկու որդիս, եւ երկրորդը՝ Բաղտասար Սարգոյե[ան]ը՝ ունիմ այստեղ իրէք նաֆար, իսկ այնտեղ թողած՝ չորս հոգի, այն է՝ հայրս, եղբայրս եւ երկու գաւակնէր, որոց մասին տակաւին հաստատ լուր չունինք, եւ չգիտենք ուրուք կը խնդանա՞ն, եւ ուրու՞ք մեռած ին, եւ կամ ինչպէ՞ս են ապրում...

Միով բանիւ արդէն մնացածները մնացին եւ ոչինչ չենք կարող անել առ այժմ: Միայն թէ այստեղ գտնուողներէս համար խնդրում ենք ամենախոնարհաբար հոգ տանել հագուստի եւ հացի վերաբերմամբ, որպէսզի ապրենք եւ օրհնենք պաշտելի Հայրիկիդ կե[ան]քը յաւիտեանս:

Մնամք սպասող Ձեր մեծ շնորհացը:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅՔԴ՝

ՍԱՀԱԿ Ա[ՍՏՈՒԱ]ՅԱՏՐԵԱՆ ԵՒ ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՍԱՐԳՈՅԵԱՆ

ԽՕՇԳԵԱԼԴԻ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(HOSGELDI)

1870-ական թուականներին Ներքին Բուլանըքի հայաշատ գիւղերից մէկն էլ Խօշգեալդին էր: Այն ընկած էր Վարդ գետի ձախ ափին, Ներքին Բուլանըքի (նահիլէ) վարչական կենտրոն համարուող Լիդ աւանից եօթը կմ հիւսիս-արեւմուտք: Գիւղն ունէր սեւ սրբատաշ քարերով շինուած մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին: 1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով այստեղ կառուցուել էր մէկ դպրոց, որն ունէր 25 աշակերտ⁴⁸² եւ մէկ ուսուցիչ՝ Գոսպար Միրզոյեան⁴⁸³:

Մ. Խրիմեանի ֆոնդում արձանագրուած նամակներում տեղացիները գիւղն անուանել են Խօշգալդի, Խօշգալդի, Խոշկեալտի, Խօշկէլտի, Հոշկելտի⁴⁸⁴: Ռիչարդ Կիպերտի քարտէզում այն նշուած է Chosh Geldi ձեւով⁴⁸⁵: Ընդարձակ Օրացոյցի 1903ի համարում բնակավայրը նշուած է Խոշկերտ ձեւով⁴⁸⁶: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Խօշգալտ, Խոշկելտ տարբերակներին⁴⁸⁷:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուել է Հոշ գեալդի (Hoch queldi) ձեւով⁴⁸⁸: Այսօր ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչոււմ է Հոշգեալդի⁴⁸⁹:

1890-ականներին Խօշգեալդիում հաշուում էր 94⁴⁹⁰ տուն հայ բնակիչ: Գիւղի հոգեւոր սպասաւորներն էին Տ. Յովհաննէս Մանուկեանը եւ Տ. Ղազար Տէր Մելքիսէթեկեան քահանաները⁴⁹¹: Վերջերս «Ավրորա» մարզատիրական

⁴⁸² Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

⁴⁸³ Գոսպար Միրզոյեանի մասին «Իրօշակ» քերքը գրում է, որ նրան շատ անգամ են բանտարկել, սակայն նա յինկով հարուստ մարդ, կարողանում էր ամէն անգամ վճարել 50–60 ոսկի կաշաւ եւ ազատուել: Այնքան նրան բանտարկեցին, որ ի վերջոյ սնանկացաւ: Վերջին անգամ իր որդու՝ Սաղաթլիի հետ բանտ ձգեցին... *Նամակ Բուլանըքից*, «Իրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1890–1897, հմր. 12, էջ 8–10:

⁴⁸⁴ Այլ նամակներ տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 103, վառ. 248, նամակագիր՝ Մարտիրոս Առաքելեան:

⁴⁸⁵ Kiepert R., Karte von Kleinasien (24 pasta), Berlin, 1913:

⁴⁸⁶ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

⁴⁸⁷ «Համբաւարեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 4:

⁴⁸⁸ Son Teşkilatı Mülikiyede Köylerimiz..., էջ 416.

⁴⁸⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁹⁰ Միւրախուեան Մ., նշ. աշխ., էջ 91:

⁴⁹¹ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 101:

ընկերութեան կողմից յայտարարուած «100 կեանք»ի շրջանակներում ընտանեկան տոհմաձառից քաղուած պատմութեան համաձայն 1915 թ. Խոջգեալգի գիւղի տիրացուն եղել է Տէր Գրիգորը⁴⁹²:

1912ին Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Խոջգեալգի գիւղում բնակուում էր 1018 հայ⁴⁹³ կամ 180 տուն⁴⁹⁴, եւ մի քանի տուն թուրք⁴⁹⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Խոջգեալգի գիւղն ունէր 170 հայ ընտանիք՝ 1.428 բնակչով⁴⁹⁶:

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի միւս բնակավայրերը, Խոջգեալգիում եւս Արդուլ Համիդ II սուլթանը իրագործեց տեղի հայութեան կոտորածն ու հարստահարումը: Այս արհաւիրքներին չգիմանալով՝ տասնեակ ընտանիքներ գաղթեցինք Արեւելիան Հայաստան, սակայն ցարական կռուութեան պարտադրանքով նրանք վերստին ստիպուած էին վերադառնալ Արեւմտեան Հայաստան, որտեղ եւ դարձան 1915ի Օսմանեան Թուրքիայի կազմակերպած ցեղասպանութեան զոհերից:

1915ի մայիսի 2ին՝ շաբաթ օրը, քայմաքամ Ասադ բէյը Խոջգեալգիի հայ բնակչութեան կոտորածի հրաման է տալիս: Այն իրագործում են շէյխ Հագրաթի ազգական շէյխ Մասումը՝ Ջմբրանցի թոռնների մասնակցութեամբ. Ջնդին, Սատին, Հայդարը եւ այլք: Քայմաքամի հրամանը բերում է թեշքիլաթ-ը մախսուսայի (առանձնայատուկ գումարտակ) անդամ Նէզիրը, որը գիւղ հասնելուն պէս սկսում է կոտորածը⁴⁹⁷:

1915ին Խոջգեալգի գիւղից տարբեր ապաստարանների խնամքին են յանձնուել 7–14 տարեկան 19 որբ. Գրիգորեան Կէկէլ՝ 9 տարեկան⁴⁹⁸, Յովհաննիսեան Փարէ՝ 14 տարեկան⁴⁹⁹, Աւդալեան Աթլաս՝ 12 տարեկան⁵⁰⁰, Աւդալեան Յակոբ՝ 9 տարեկան⁵⁰¹, Մարտիրոսեան Մանուշ՝ 15 տարեկան⁵⁰²,

⁴⁹² «Ավրուա» 50 կեանք, Աշոտ Վարդանեան:

⁴⁹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁴⁹⁴ Թէոֆիլ Գողգոթա, էջ 101:

⁴⁹⁵ <https://nisanyanmap.com/?v=Ho%C5%9Fgeldi&lv-&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁹⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁴⁹⁷ Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, 1916 թ. Նարաքիլիսա, «Համբարաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

⁴⁹⁸ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկուած հմր. 3:

⁴⁹⁹ Նոյնի Յաւել, հմր. 4:

⁵⁰⁰ Նոյն տեղում:

⁵⁰¹ Նոյն տեղում:

⁵⁰² Նոյն տեղում:

Պաղտասարեան Սիրանուշ՝ 10 տարեկան (Խոջկելտցի)⁵⁰³, Մխիթարեան Ազիզ՝ 14 տարեկան⁵⁰⁴, Յարութիւնեան Մելքոն՝ 13 տարեկան⁵⁰⁵, Գէորգեան Ներսէս՝ 11 տարեկան⁵⁰⁶, Իկիտեան Զլղաթ՝ 13 տարեկան⁵⁰⁷, Մխոյեան Սատաֆ՝ 13 տարեկան⁵⁰⁸, Թուրքինեան Աբրահամ՝ 7 տարեկան (Խոջկալգի)⁵⁰⁹, Գրիգորեան Արիստակէս՝ 14 տարեկան, Գրիգորեան Յովսէփ՝ 12 տարեկան (1916ին տեղափոխուել են Ալաշկերտի որբանոց)⁵¹⁰, Իսրայէլեան Աբրահամ՝ 14 տարեկան, Իսրայէլեան Գէօզէ/Գեօզալ⁵¹¹ 12 տարեկան⁵¹², Գրիգորեան Թուրքին՝ 10 տարեկան⁵¹³, Յովհաննիսեան Սիւն՝ 11 տարեկան⁵¹⁴, Սեդրաբեան Խազալ՝ 15 տարեկան⁵¹⁵:

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 104, վաւ. 18)

ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԼՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԿՈՍԻ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԵԿԵՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՁԻ

ՄՇՈՒ ԽՕՇԿԵԼՏԻ ԳԻՒՂԵՑԻ ԳԸՍՊԸՐ ԸՌԵՔԵԼԵՆՏԵ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Աշնան էլ վեր Վաղարշապատի գոմերի մէջ հիւանդ պառկած էի, բայց Աստուած լսեց թշուառ ծնողոյս աղաչանք եւ ինձ զօրացուց՝ զթաւով զիս:

Եւ այս քանի օր է, որ ոտքի եմ ելած, կը պտրտիմ: Բաւական ուրախ եմ այսօր՝ Ձերդ Վեհութեան շնորհիւ:

⁵⁰³ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկուած հմր. 4:

⁵⁰⁴ Նոյնի Յաւել, հմր. 5:

⁵⁰⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁹ Նոյն տեղում:

⁵¹⁰ Նոյնի Յաւել, հմր. 40:

⁵¹¹ Նոյնի Յաւել, հմր. 44:

⁵¹² Նոյնի Յաւել, հմր. 41:

⁵¹³ Նոյնի Յաւել, հմր. 9:

⁵¹⁴ Նոյն տեղում:

⁵¹⁵ Նոյն տեղում:

Բայց կը տեսնիմ, որ Հայրենակիցներս ամէն օր խումբ-խումբ երկիր են գնում, եւ ես այստեղ մնացած նեղուում եմ: Ուստի յատկապէս ասոր Հ[ա]մ[ար] դիմեցի Վեհաօթեանդ ոտք՝ մի թեթեւ ճանապարհածախս ընդունելու յուսով եւ կը հաւատամ, որ չեմ զրկուիր այն առատաբաշխ շնորհներէն, որով հազարաւորները ուրախացուց:

Եւ կաղաչեմ՝ ինձ՝ դժբաղդս ալ ուրախացնէք, որ փառաբանեմ ընդմիշտ Ձերին փառաւոր Անունը, թէ յայս աշխարհում եւ թէ այն:

ԱՄԵՆԱՆՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԳԱՍՊԱՐ ԱՌԱՔԷԼԵԱՆ ՄՇԵՑԻ

1896, 20 Փետ[րուար]

ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 813)

Ը[ՍՏՈՒԸ]ՆԵՐՏԵՐԵԼ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԵՒ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՐԸՆՅ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԼՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

ԽՆԴԻՐԻ ԲՈՒԼԵՆԻՆԵ ԽՕՇԿԵԼՏԻ ԳԻՒՂԵՑԻ ԳԸՄՊԸՐ ԷՖԵՆՏՈՒ ՈՐԻՒ ԽԵՂԸԹԵԼԻ ՄԸՍԻՆ

Հայրի՛կ ջան,

Բուլանքայ Խօշկելտի գիւղի Գասպար Էֆենտու որդի Սաղաթիէլ այս լման մի տարի Օսմանցու բանտերու մէջ տոչորուելէն զկնի, հազիւ կարողացաւ ազատուիլ եւ *Թեալիս*⁵¹⁶ գալ: Բայց ընդհակառակ՝ Թեալիս գալածատեն, կերթայ իր գիւղի մի տղայի քով, աղի տան կը քնանայ՝ ուրիշ ծանօթ մը չունենալով:

Մի օր այն տղա<յ>[ն], իբր թէ իւր տղայի տանից /// գօղութիւն արած կը լինի եւ *պալիցէն*⁵¹⁷ կը գայ գայն բռնելու: Մեր պ[արոն] Սաղաթիէլն ալ անոր հետ մեկտեղ կը բռնուի եւ այժմ, առանց հարձուփորձի ենթարկելու, նամանաւանդ, որ կարծեօք *Բաշիբօրդ*⁵¹⁸ ալ չունի՝ բռնուած կը կենայ:

Ուստի Ձերին Սրբութեանդ առաջ արկանելով գմեղ, կը խնդրեմք Ձեր աջակցութիւն մեր դժբաղդ եղբօր վիճակի մասին:

⁵¹⁶ Հաւանաբար նկատի ունի Թիֆլիս:

⁵¹⁷ ոստիկանութիւն

⁵¹⁸ Բրբ.՝ անձնագիր:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 714)

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ՎԵՀԸՓԸՌ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԵԼՆ ԳԸՀՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԵԸԾՆԻ Ի ՀԵՅՐԵՆԻՆ ՀԵՅՈՅ

Ի ՏԷՐՈՒԹՋՆԷ ՕՍՍԸՆԵԸՆ, Ի ԳԸԸԸԸՆ ՆԵՐԲԻՆ ԲՈՒԼԵՆՈՒԻ Ի ԲՆԸԿՁԷ ԽՕՇԳԸԼԻԻ ԳԵՂ,Ջ ՄԸՐՏԻՐՈՍ ՄՈՒՐԵՏԵՆԷ

Աղերսախառն խնդիր

Փա՛րք հազար անգամ փա՛րք ընդհանուր հայերին այն օրվանից, երբ Ձերին Վեհափառութիւն բարձրացաւ Հայրապետական գահոյն վերայ: Եւ, որպէս սրբութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցուցեր է<յ>իք Ձերին Ս[ուր]բ կեանք մի եւ նոյն շարունակեցիք եւ օգնէցիք փողոցներում ընկած մեզ նման աղքատ Ղաղարոսներուն՝ ըստ պահանձման Ս[ուր]բ գրոյն, թէ որ [տա] ողորմ[թիւն] աղքատին՝ փոխ տայ Աստուծոյ: Ուրեմն ի՛մ էլ նեղութեան] եւ տաժանելի կեանքիս ժամը հասաւ:

Էլ չկարողանալով տանել, որպէս գթառատ եւ ողորմած եւ հոգեւոր Հայրիկ, կ'իսոստովանիմ իմ վերայի գալած նեղութիւններս ճանապարհորդութեան ժամանակ, որով անօրէն տաճիկները *հարձակվելով*⁵¹⁹ մերս խղճալի եւ աղքատ ընտանեաց վերա[յ], մի կողմից քար խըփեցին միւս կողմից հրացանով *զարկէլով*⁵²⁰ իմ երիտասարդ քսանամեա[յ] տղային՝ վիրաւորելով մեռաւ:

*Յապշտակէլով*⁵²¹ տարան իմ բոլոր կարողութիւն, մինչեւ անգամ հանեցին մեր վերայի հանդերձներ: Վասն որոյ *հարկադրվելով*⁵²² եւ դիմելով Ձերին գթառատ Վեհափառութեան, եւ համբուրելով զգարշապարս Ձերին Սրբութեան, ամենախոնարհաբար եւ աղերսախառն խնդրում եմ՝ օգնէ՛ք իմ տքնած եւ տառապեալ կեանքիս:

Ի 1894 ամի, 14ն Հոգտեմբերի

⁵¹⁹ Իմա՝ յարձակուելով:

⁵²⁰ Իմա՝ զարկելով:

⁵²¹ Իմա՝ յափշտակելով:

⁵²² Իմա՝ հարկադրուելով:

Մկրտիչ Խրիմեանի Ֆոնդից գտել ենք մէկ նամակ՝ գրուած Բուլանըք գաւառի Կաղանջ անուանով գիւղից: Որեւէ այլ տեղեկութիւն այլ աղբիւրներից չենք կարողացել քաղել Կաղանջ անուանով բնակավայրի մասին:

Ամենայն հաւանականութեամբ այն Բուլանըք գաւառի մաս կազմող փոքր գիւղակ է: Մենք յոյս ունենք, որ անտիպ նիւթերի հրապարակման արգիւնքում, դուցէ կգտնուեն յաւելեալ տեղեկութիւններ այս գիւղի առնչութեամբ եւս: Առայժմ սահմանափակուած ենք եղած վաւերագրի հրապարակմամբ, բնակավայրի առանձնացմամբ՝ նշելով, որ Կաղանջ գիւղն ունեցել է 2 տուն, 15 շունչ հայ բնակիչ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 349)

ՆՈՐՔԵ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԸՆ ՏԵՒՈՒՆ ՏԵՒՈՒՆ ՄԵՐՈՅ
ՄԿՐՏՉԻ ՍՐԲԸՋԵՆԸԳՈՒՄ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափառ Հայր,

Մենք Բուլանըքայ Կաղանջ գիւղացի գաղճակներ ենք՝ Մարգար Աստուածատուրեան, Մկրտիչ Պեչրոսեան: Վեհափառութիւնդ լաւ գիտէ մեր զրու թիւնը, թէ ինչ վիճակի մէջ ենք: Փախնելով եկէլ ենք Ռուսաց տերութեան մէջ եւ այստեղ մեզ մի օգնաբան չունինք, բացի Վեհափառութիւնիցդ:

Յայտն[ի] է Վեհափառութեանդ, թէ անձանթք երկրում տծուար է ընդանիք պահել երկուսիս էլ ունինք ընդանիք՝ 15 հոգի: Ա[յ]ժմ խնդ[ր]ում ենք Վեհափառութեանդ, որ մի օգնութիւն անէք. մենք էլ Ձեր որդին ենք:

1895 ամի, Հ[ո]կտեմբերի 15

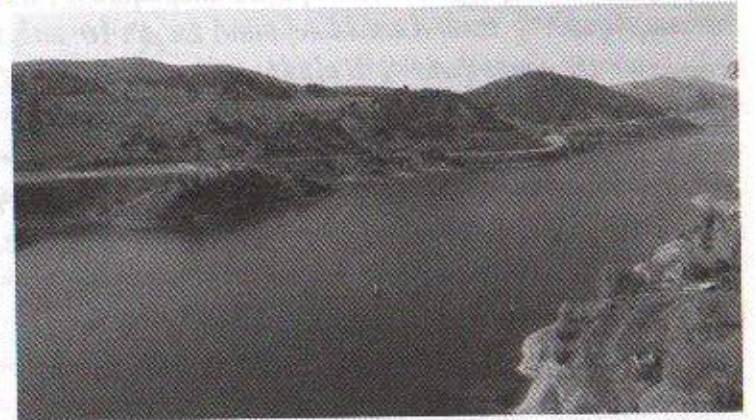
Վաղարշապատ

(DOKUZPINAR)

Կողակը Բուլանըքի հայաշատ եւ հին գիւղերից մէկն էր: Այն ընկած էր Մուշից 12 ժամ հեռավորութեան վրայ՝ Լիզ կամ Վարդ գետի ձախ ափին: Ունէր Ս. Աստուածածին անուանով եռախորան, քարաշէն հին եկեղեցի⁵²³:

1912ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն գիւղում բնակուած էր 472 հայ⁵²⁴ եւ 780 քուրդ⁵²⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում 1914ին Կողակ գիւղն ունէր 55 տուն հայ՝ 417 բնակչով⁵²⁶:

Խրիմեան կաթողիկոսի Ֆոնդում Կողակ գիւղի բնակիչներն իրենց գիւղըն անուանում են Կողակ կամ Կողագ⁵²⁷: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուել է Կողակ (Koğak) ձևով⁵²⁸:

Յեղասպանութիւնից յետոյ այն ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Ներկայումս կոչուած է Դուքուզիքնար (Dokuzpinar): 2008ին պատմական հայկական այս գիւղը մնաց Ալփարսլան 1 (Alparslan 1) ջրամբարի ջրերի տակ⁵²⁹:

Նամակներից քաղուած տեղեկութիւնների համաձայն հայ բնակչութիւնը 1893ից սկսած ենթարկուել է տարբեր բռնութիւնների, իսկ 1895ին՝ Արդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին, որի պատճառով

⁵²³ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բաւարան, հտ. Բ., էջ 445, տե՛ս նաեւ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 341:

⁵²⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁵²⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁵²⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁵²⁷ ՄՄ, ԽԿՖ, քրթ. 105, վաւ. 78; ՄՄ, ԽԿՖ, քրթ. 104, վաւ. 78, Գրիգոր Բանանայ Տէր Գրիգորեան, քրթ. ՄՄ, ԽԿՖ, քրթ. 105, վաւ. 75, վկայագիր:

⁵²⁸ Son Teşkilatı Mülküycde Köylerimiz..., էջ 417:

⁵²⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

Հայութեան մագապուրծ մի հատուած դիմել է փախուսալի՝ գաղթելով Արեւելեան Հայաստան:

1915ի մայիսի 21ին արդէն տեղի է ունենում Կողակ գիւղի կազմակերպուած կոտորածն Օսմանեան կառավարութեան կողմից: Ականատեսի վկայութեան համաձայն կողակցիները ապաստանում են Բուլանքի Կոփո/Կոպո չերքէզարնակ գիւղում եւ բռնի թուրքացում: Մի քանի օր անց՝ Վարդափառի օրը, տեղական կառավարչի հրամանով հաւաքում են բոլորին՝ թուրքացածներին եւս, եւ ճմխուզ կոչուած վայրում կոտորում⁵³⁰: 1915-1916 թթ. կոտորածներից յետոյ Կողակ գիւղից ապաստարան են տեղափոխուել 8-12 տարեկան 6 որբ: Այդ որբերն են. Յակովբեան Կարապետ՝ 9 տարեկան⁵³¹, Յակովբեան Աւետիս՝ 11 տարեկան⁵³², Մուշեղեան Նահապետ՝ 10 տարեկան⁵³³, Աստուածատուրեան Հայկ՝ 10 տարեկան, Ասատուրեան Փարիշա՝ 12 տարեկան⁵³⁴, Մելիքիսեղեան Սատաֆ՝ 8 տարեկան (1916ին գտնուել է Ալաշկերտի որբանոցում)⁵³⁵:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում արձանագրուած նամակներից արտագրել ենք միայն մէկ օրինակ, որը, հաւաստի տեղեկութիւններ փոխանցող եւ դեղեցիկ Հայերէնով շարադրուած չափազանց տխուր մի նամակի օրինակ է:

⁵³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 454, ք. 21, յղումն րստ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, էջ 172-173:

⁵³¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 7:

⁵³² Նոյն անդում:

⁵³³ Նոյնի Յատել. հմր. 13:

⁵³⁴ Այս եւկոյ որբերը 1916ին տեղափոխուել են Ալաշկերտի որբանոց, տե՛ս «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:

⁵³⁵ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

ՆՈՐԲԵ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԻԷՆ ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂՅՈՒՄԻՆ
ԵՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԵՐՏՉԻ ԵՒ ՊԵՇՏԵԼԻ
ՀԸՅՐԻՒՄԻՆ

Ի ԲԵՆԵՂԷ ԿՈՂԵՍ ԳԵՂՁ, ԼՁԸ ԲՈՒԼԵՆԻ ԳԵՆՈՒԹ

ՍԵՐՈՊ ՍԵՐԳԻՍԵՆԵ:

Ամենախոնարհ աղերս

Ձէ ծածուկ ի խորագիտազոյն Հայեցուածոց սրատես աչաց Արծույդ Վեհի, զի անփետուր ձագունքդ՝ որ ի բունս կեդրոնական Տաճկահայաստանի՝ ի կուր սողոսկող թունաւոր օձից լինին: Գիւղն Կողակ աւատական է (չէլալ[ը]դ) անօրէն բռնակալին Սեյիդանցի Մախսոյի, որ ունի բնակութիւն իւր յԱլոյ-Ջարիգ գիւղ յԱրլբուհար լեբինս Մշոյ, որ բարդելով յիմ վերայ դանընբերելի ծանր-ծանր հասս⁵³⁶ զոր ի դրամ փոխարինեալ, պահանջէր յինէն տասնապատիկ յաւելուածով, ոյր սակս⁵³⁷ հանդերձ աղխիւք⁵³⁸ ստորուկ լեալ կամաց մարդախոշոշ գազանին՝ հեծէ ի հանապաղ ի տաժան վաստակս եւ ի զազիր կամս նողկալի անգտութեանց արիւննուշտ տիրանին, զորոյ զկամացն կախեալ կայր ամենայն ինչ իմ. ոչ միայն կեղեքեալ լինէի ի ձեռաց նորա, այլ նաեւ ի յարփանեկացն⁵³⁹ նորին՝ ի հարազատ որդւոցն Մուհամետի, որք նոյնպէս զամենայն չարիս խորհէին ի զլուխ մեր:

Եւ յաւուր միում հրձիգ արկեալ այրեցին զամբարս ցորենոյ եւ զմարագս, եւ ինքեանք պար ասեալ զլափող հրով՝ դիւական կաքաւս յօրինէին: Տեսեալ տիրանին Մախսոյի, թէ այլեւս չիք յերակս իմ յարիւն ի սնունդ պովալի⁵⁴⁰ անձին, յափշտակեաց զերկուս դստերս իմ՝ զերկուտասան ամսոյ Ֆիտանն եւ զինն ամսոյ Ալմաստն: Ջահի հարեալ զայսպիսի բարբարոսութիւննէ՝ հազիւ ճողպարեալ ի ձեռոց նորա՝ եկի այսր, թող[ի]ով անդանոր զմնացուած ընչիցս:

Արդ՝ Արուսեակը Հայաստանեայց, դիմելով յուսս Արբուլեանդ՝ դողդոզազին պաղատանօք հայցեմ զիս հնարիցն յարդարել, զի աղջկունքս իմ

⁵³⁶ հարկ

⁵³⁷ տոււթ

⁵³⁸ ընտանիք, զերդաստան

⁵³⁹ Իմա՝ յարբանեկացն: Եկատի ունի Մուհամմեդ մարգարէի նետետորդներին, որոնք ենթարկում էին կրոնական նկշումների:

⁵⁴⁰ Իմա՝ պոժալի, գարշելի, զգուկի:

զարճցին առ իս եւ իցէ ինձ աստանօր տեղի, ուր տեղից զնժղեհզ զլուխն իմ վշտաբեկ առ ի հայթայթել զոգեպահից միւսոց զաւակացս, զի կեցցուք եւ օրհնեսցուք զանուն պաշտելի Հայրիկի՝ խնդրելով յէջն էիցս հողէէ յերկարել զարեւ կենաց պետիզ Արամեանս զարմի:

ՍԵՐՈՊ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՎԱՍՆ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
ԽՆԴՐԱՆՕՔՆ ՆՈՐԱՅ ԳՐԵՅԻ ՀԱԾԿ ԱՐԱՄԵԱՆ

ի 26 Դեկտեմբերի, 1893 ամի
ի Վաղարշապատ

ԿՈՓ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BULANIK)

11-րդ դարի պատմիչ Արիստակէս վարդապետ Լաստիվերտցին, անդրադառնալով սելջուկների արշաւանքներին, գրում է. «Եւ եկեալ ի քաղաքադիւղն Հարքայ, որ կոչի Մանկան գոմ, եւ կալել զնոսս անհաւատքն...»⁵⁴¹: Որոշ հեղինակներ Մանկան գոմ կամ Մանկագոմ⁵⁴² դիւզաքաղաքը նոյնացնում են Բուլանըքի Կոփ աւանի հետ⁵⁴³:

Այս բնակավայրը յիշատակուած է 1556ին կաղմուած Խնուսի լիւայի մատեանում՝ 21 տուն բնակչով, որից 8 տունը իսլամ եւ 13 տունը հայ (Cemà'at-i Eràmine, Neferan 13)⁵⁴⁴:

Որոշ աղբիւրներում Կոփը համարուում է աւան, որոշներում՝ դիւզաքաղաք կամ գիւղ: Հ. Լինչը այն համարում է Բուլանըք գաւառի կենտրոն, աւելի շատ գիւղ, քան թէ՛ քաղաք⁵⁴⁵: Հայաշատ այս բնակավայրն ընկած էր Մուշից 78 կմ հիւսիս-արեւելք եւ Մանագիւերտից 24 կմ արեւմուտք՝ Մանագիւերտ-Մուշ ճանապարհին, Բլէջան լեռան հիւսիս-արեւելեան մասում, Խաչի լճից հիւսիս՝ Կոր-Չուր գետի ձախ ափին: Բանուկ ճանապարհներով կապուած էր Մանագիւերտի եւ Մուշի հետ⁵⁴⁶:

1869ին Կոփը դառնում է Բուլանըքի վարչական կենտրոն⁵⁴⁷: Այստեղ էր Մշոյ առաջնորդութեանը ենթակայ քայմաքամի նստավայրը, դատարանն ու հեռագրատունը: Կոփ աւանում հայերն ունէին նաեւ սոգոյան ընթերցարան⁵⁴⁸:

1871ին Կոփում Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով կառուցուել էր վարժարան, որն ունէր 55 աշակերտ, եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յովհաննէս

⁵⁴¹ Լաստիվերտցի Արիստակէս վրդ., Պատմութիւն, (Երկրորդ տպագրութիւն), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901, էջ 87:

⁵⁴² Այս գիւղի մասին տե՛ս նաեւ Աւարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հասանց եւ քարգմանեց Խալաբեանց Ք., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁵⁴³ Հակոբյան Ք. Խ., Մեկիմ Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. III, ԵՊՀ, Երևան, 1986, էջ 689:

⁵⁴⁴ 294 Numaralı Hints Livâsı..., էջ 77:

⁵⁴⁵ H. F. B. Lynch, Armenia, էջ 344:

⁵⁴⁶ Միսախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 69:

⁵⁴⁷ Salname-i Diyarbekir Sene 1286 [1869-1870]. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Salnamehleri I., 1999, ըստ՝ Sevan Nişanyan, Index Anatolicus.

⁵⁴⁸ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 182-183:

Բարսեղեան⁵⁴⁹: Աւելի վաղ Կոփայ վանքում կար նաեւ 20 աշակերտանոց մէկ գիշերօթիկ⁵⁵⁰:

1879ին Միացեալ Ընկերութիւնը Կոփում բացել էր նաեւ գիւղական նախակրթարան, որն ունէր 60 աշակերտ, եւ 2 ուսուցիչ: Նախակրթարանը փակուեց 1882ին⁵⁵¹:

1908-1910 թթ. «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը» Կոփ գիւղում եւս բացում է աղջկանց վարժարան⁵⁵²:

Խրիմեան կաթողիկոսի մատենադարանեան ֆոնդում պահպանուել են Կոփից գրուած բաւական մեծ թուով նամակներ, որոնցում տեղանունը յիշատակուում է Կոփ, Կոպ, Կոբ, Կորա-Բուլանք, Բուլանք տարբերակներով⁵⁵³: Այս տեղանունը ծագումի մասին պահպանուել է մի աւանդազրոյց, իր կտակի համաձայն Դանիէլ Ասորու մարմինը պէտք է թաղէին իր ճգնատեղիում: Սայլի վրայ դնելով բերում են եւ գիւղի մօտ սայլի կոփի կոչուած տախտակը կոտրուում է ու վայրի անունը մնում Կոփ⁵⁵⁴: «Դանիէլի մարմինը իւր Շաղիտա եւ Եպիփան աշակերտներուն ձեռքով, եւ արքունական գունդին մէջ գտնուող պաշտօնեաներու գործակցութեամբ, եւ ընկերակցութեամբ ժողովրդական բազմութեան, փոխադրուեցաւ Բառաշ⁵⁵⁵ դղեակէն Հացեաց Դրախտ կոչուած մենարանը, որ Յուլ լերան ստորոտը կը գտնուէր եւ Դանիէլի սեփական ճգնարանն էր: Գերեզմանը կը գտնուէր այժմ Պուլանըն գաւառը, որ է նախկին Հարք գաւառը, Կոփ գիւղի մօտ, պղտիկ ձորակի մէջ առածին մատուռով, որուն քով շինուած է Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքը, իւր անուան նուիրում»⁵⁵⁶: «Մի յերեւելի գիւղորէիցն է Կոբ. յորոյ անուն

⁵⁴⁹ Մասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 247:

⁵⁵⁰ Մրուաննաւանց Գ. վրդ., Համով-Հոտով, էջ 101; տե՛ս նաեւ Մասունի Կ., 2013, էջ 247:

⁵⁵¹ Մասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 252:

⁵⁵² Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿՔ. աւարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 57-73, էջ 69:

⁵⁵³ Տե՛ս Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 108, 110, նամակագիր՝ Մանուկ Մուրատեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 299, նամակագիր՝ Մովսէս Մկրտչեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 17, նամակագիր՝ Աւետի որդի Մարտիրոս, ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 111, նամակագիր՝ Կարապետ Միքայէլեանց, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 334, նամակագիր՝ Մանուկ Մարկոսեան:

⁵⁵⁴ Բեճեւէ, Բոպանրիս կամ Հարբ, էջ 25:

⁵⁵⁵ Բուզանդի մօտ Բառաշըր տեղակայուած է Աղձնիք գաւառում, որ շփոք է առաջացնում ներկայումս վայրի ճիշտ տեղը որոշելու առումով, տե՛ս Փաստաս Բուզանդ, Մատենագրութիւն նախնեաց, Պատմութիւն նախնեաց ի յորս դպրութիւնս, Վննետիկ, 1832, էջ 38:

⁵⁵⁶ Զորբորդ դարու հայ եկեղեցին, (Արտասպած «Վումայ» հանդիսից), Քիֆիս, 1901, էջ 33; տե՛ս նաեւ Մշոյ Գեղամ (Գեղամ Տէր-Կարապետեան), Տարունի վանքերը. ուղևորի յիշատակներ, Երեւան, 2003, էջ 91:

կոչի վերին մասնն՝ Կորայ Պուլանուխ⁵⁵⁷. եւ առ նմա է մենաստանն սրբոյ ծերոյն Դանիէլի, կոչեցեալ Կորայ վանք, եւ գերեզման նորա ի մէջ եկեղեցոյն»⁵⁵⁸:

Կոփի Ս. Դանիէլ վանքը յայտնի է նաեւ Կոփավանք, Կարմիր վանք, Կարմրոյ վանք անուններով: Վանքի կառուցման թուականն յայտնի չէ, սակայն պէտք է կարծել, որ Դ. դարի շինուածք պէտք է եղած լինի, հիմք համարելով Դանիէլ Ասորու սպանութեան ժամանակը⁵⁵⁹: Կոփավանքին կից գերեզմանոցում է թաղուած Ս. Էջմիածնի միաբան Խաչատուր վարդապետը: 1780ին այստեղ է ծնուել Զաքարիա Կոփեցին, որը 1840-1846 թթ. Երուսաղէմի պատրիարքն էր⁵⁶⁰:

Մինչեւ 1915ը Բուլանքի Ս. Դանիէլ վանքը Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու Մուշի փոխառաջնորդութեան նստավայրն էր, վերջին առաջնորդական փոխանորդը եւ վանահայրը Տ. Համազասպ ծ. վրդ. Վարդանեանն է եղել, որ խառնուելով գաղթականական հոսանքին ընկաւ գաղթի ճանապարհին⁵⁶¹:

Մ. Միրախորեանի փոխանցմամբ՝ Կոփում հայերն ունէին երեք եկեղեցի. Ս. Աստուածածին, որը Մ. Միրախորեանի ուղեւորութեան ընթացքին 30 տարուայ շինութիւնն էր, Ս. Թուխ Մանուկ, որը նոյն շրջանում 65 տարուայ շինութիւնն էր եւ Ս. Գէորգ, որ չունենալով շինութեան յստակ թուական, ըստ երեւոյթին, Մ. Միրախորեանի այցելութեան ընթացքին արդէն խոնարհուած եկեղեցի էր. «Կը վառեն մօմ, եւ ՚ի ճրագի կը լեցնեն նուիրական տլուզէն (չաս փոքր բարչ կամ 1/2-1 օխա պարունակութիւն ունեցող սափոր) նուիրեալ ձէթ, յետոյ կը ձխեն խունկ, որոյ բուրումն պառաւ կանայք երեսնին առնելով կը խաչակնքին եւ փառք կըրտան Աստուծոյ, որ այդ մատուռիկ պահպանած է մինչեւ ց՛արդ»⁵⁶²:

⁵⁵⁷ Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում մեծ թուով վաւերագրեր կան, որտեղ նշուած է Մշոյ Բուլանքի՝ նկատի ունենալով Կոփ ասանը:

⁵⁵⁸ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն, 1864, էջ 223:

⁵⁵⁹ Բեճեւէ, Բուլանրիս կամ Հարբ, էջ 27:

⁵⁶⁰ Տէր-Յովհաննէսեան Ա. (Կապ.), Ժամանակագրական պատմութիւն Սուրբ Երուսաղէմի, աշխատասիրութեամբ հատուեաց Աստուածատուր Եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց յառաքելական ոխտը Սրբոյ Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1890, հատ. Բ., էջ 513:

⁵⁶¹ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 99-100: Մշոյ հոգեւորականների մասին տե՛ս նաեւ «Յուշարձան Ապրիլ Տասնընեկի»: Այլ մանրամասնութիւններ տե՛ս Բեճեւէ Ա. Ե Մ., Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 30-31; Tcharian P., The Great Loss of the Armenian Clergy during the Armenian Genocide, translated by Tamar Topjian Der-Ohannessian, Antelias, Lebanon, Armenian Church Catholicosate of Cilicia, 2009, p. 170.

⁵⁶² Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 70:

Սրբավայրերից Բենսէն նշում է Ս. Աստուածածինը, Ս. Թուխ Մանուկն ու Ս. Ստեփաննոս անունով կիսաւեր մի մատուռ⁵⁶³:

Կոփը Հարուստ էր Հանքերով: Կարմրագոյն կաւի բնութիւնը, որից պատրաստում էին թոնիր (տեղի բարբառով՝ թոնդիր), կարմրագոյն եւ ծիրանագոյն քարերի քարահանք (Ալիսու քարահանք), Հանքային ջուր (Շոպեոյ (Աղի ջուր)), որը բուժում էր մաշկային տարբեր հիւանդութիւններ (օր. քոս)⁵⁶⁴:

Տեղի բնակչութեան թուաքանակին եւ կազմին անդրադառնալով նշենք, որ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ Կոփ եւ տեղափոխուել դարափափախ ցեղի թուրք գաղթականներ⁵⁶⁵: Ըստ Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւում պահուող թիւ 57 վաւերագրի 1890-ականներին Կոփն ունէր մօտ 500 տուն Հայ բնակիչ. «Վեհ[ափառ] Տէր, իմ անունը Յովհաննէս է: Ես էնքան Հարուստ չէի թէ եւ, բայց մեր գերդաստանի անունը միշտ կը յիշուէր, ունէր տեղ մեր 500 տնաւոր գիւղի բնակիչների մէջ»⁵⁶⁶: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի Համաձայն 1914ի դրութեամբ Կոփն ունէր 650 ընտանիք՝ 5.103 բնակչով⁵⁶⁷:

1900-ականներին Բուլանքը, Մանազկերտ եւ Խնուս գաւառներում տեղակայուած էր Համիդիէ զօրախմբի 5 զօրապունդ (կորպուս), որից Մանազկերտում N 27 եւ N 28, Բուլանքում N 30, եւ Խնուսում N 26, N 29⁵⁶⁸:

Համիդիէ զնդերի օժանդակութեամբ եւ քրդական հրոսակների մասնակցութեամբ Կոփում կազմակերպուած Համիդեան կոտորածներն ամենադաժանն էին: 1895ի հոկտեմբերի մէկից մինչև տասներեքը Օսմանեան կառավարութիւնը մեծ թուով հոգեւորականների եւ 5–12 տարեկան մի խումբ դպրոցականների Կոփի դպրոցում սպանեց՝ գաղափսիզդ անելու եղանակով: Այս վայրագութիւններին յաջորդեց քաղաքի Հայ բնակչութեան բռնի խլամացումը⁵⁶⁹: Արդէն 1915ին Մուսա բէկի բանակի կողմից⁵⁷⁰ Կոփը ենթարկուեց ցեղասպանութեան:

⁵⁶³ Բենսէ, Թուրքիա կամ Հարթ, էջ 24:

⁵⁶⁴ Նոյն տեղում, էջ 21–22:

⁵⁶⁵ Բաղալեան Գ., նշ. աշխ., էջ VI:

⁵⁶⁶ ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 104, վաւ. 57:

⁵⁶⁷ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁵⁶⁸ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., с. 126.

⁵⁶⁹ Charmetant P. F'Ermeni Katliamları Raporu, 1894–1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik, İstanbul, Peri yayımlar, 2012, էջ 84–85.

⁵⁷⁰ Մովսէսեան Ս., Թուրքիայի կոտորածը, Մեծ-Վարաքիլիսա 1916 թ., «Համբաւարեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

Ներկայումս գիւղաքաղաքն Հայաթափ է, այստեղ ապրում է բացառապէս թուրք բնակչութիւն: Պատմական Կոփն այսօր կոչւում է Բուլանքը (Bulamk)⁵⁷¹:

Կոփ քաղաքից փրկուել ու Արեւելեան Հայաստան է բերուել 17-րդ դարի «Վարդերի տան Կարմիր կող» Աւետարանը, որ ներկայիս պահուում է Գեղարքունիքի մարզի Ծովազարդ գիւղում:

1915ին Կոփ գիւղից տարբեր ապաստարանների խնամքին են յանձնուել 3–15 տարեկան 48 որբ. Մեհերեան Լուսիկ՝ 6 տարեկան⁵⁷², Յոհաննէսեան Տելբեր՝ 10 տարեկան⁵⁷³, Թորոսեան Ջաքար՝ 13 տարեկան⁵⁷⁴, Տոնոյեան Մանուկ՝ 14 տարեկան⁵⁷⁵, Իզիթեան Հլղաթ, 15 տարեկան⁵⁷⁶, Թարգիմուրադեան Արտաւազդ՝ 7 տարեկան⁵⁷⁷, Յովսէփեան Արրաւամ՝ 12 տարեկան⁵⁷⁸, Յակոբեան Աղնիւ՝ 4 տարեկան⁵⁷⁹, Մարդարեան Նուարդ՝ 10 տարեկան⁵⁸⁰, Սամուէլ՝ 6 տարեկան⁵⁸¹, Աւետիսեան Բերսար՝ 8 տարեկան⁵⁸², Աստոյեան Ալէքսան՝ 9 տարեկան⁵⁸³, Բարսեղեան Ֆինջօ՝ 3 տարեկան⁵⁸⁴, Ջաքարեան Մկրտիչ՝ 10 տարեկան⁵⁸⁵, Ջաքարեան Ալէքսան՝ 8 տարեկան, Ջաքարեան Սաթենիկ՝ 8 տարեկան⁵⁸⁶, Կարապետեան Գիւլնազ՝ 7 տարեկան, Կարապետեան Ջիզօ՝ 14 տարեկան, Կարապետեան Նուարդ՝ 12 տարեկան, Կարապետեան Ջարգանդ՝ 6 տարեկան, Կարապետեան Վիրսան՝ 11 տարեկան⁵⁸⁷, Նազարեան Ալմաստ՝ 12 տարեկան, Նազարեան Ռուբէն՝ 11 տարեկան⁵⁸⁸, Աերոբեան Ասատուր՝ 11 տարեկան⁵⁸⁹, Գասպարեան Սանդուխտ՝

⁵⁷¹ <https://www.houshamadyan.org/>, Պուլանքի քաղաք, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁵⁷² «Համբաւարեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յտեղում հմր. 3:

⁵⁷³ Նոյնի Յաւել. հմր. 4:

⁵⁷⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 5:

⁵⁷⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁷⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 6:

⁵⁷⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 7:

⁵⁷⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁷⁹ Նոյնի Յաւել. հմր. 14:

⁵⁸⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 15:

⁵⁸¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 19:

⁵⁸² Նոյնի Յաւել. հմր. 20:

⁵⁸³ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁴ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁹ Նոյն տեղում:

11 տարեկան⁵⁹⁰, Մխիթարեան Ռեհան՝ 10 տարեկան⁵⁹¹, Բարբարեան Սաթե-
նիկ՝ 11 տարեկան⁵⁹², Գրիգոր՝ 14 տարեկան⁵⁹³, Ղազարեան Հայկ՝ 8 տարե-
կան⁵⁹⁴, Պետրոսեան Վարդան՝ 13 տարեկան⁵⁹⁵, Սիրարբի՝ 8 տարեկան⁵⁹⁶,
Սայրօ՝ 9 տարեկան⁵⁹⁷, Արսենեան Վարդանոյշ՝ 5 տարեկան⁵⁹⁸, Մանուկեան
Աստուածատուր՝ 12 տարեկան⁵⁹⁹, Յարութիւնեան Համազասպ՝ 9 տարեկան,
Յարութիւնեան Գարեգին՝ 5 տարեկան⁶⁰⁰, Բարբարեան/Բերբերեան⁶⁰¹ Սա-
թենիկ՝ 11 տարեկան, Բարբարեան/Բերբերեան⁶⁰² Հայկանոյշ՝ 9 տարեկան⁶⁰³,
Մարտիրոսեան Յակոբ՝ 7 տարեկան⁶⁰⁴, Ջաքարեան Սուվար՝ 6 տարեկան,
Ջաքարեան Եղօ՝ 10 տարեկան⁶⁰⁵, Մարտոյեան Վահան՝ 10 տարեկան⁶⁰⁶, Յով-
հաննիսեան Առաքել՝ 5 տարեկան⁶⁰⁷, Կարապետեան Սարգիս՝ 10 տարե-
կան⁶⁰⁸, Յարութիւնեան Փարիշան՝ 11 տարեկան⁶⁰⁹, Յովհաննիսեան Սուսեր՝
7 տարեկան⁶¹⁰, Յովհաննիսեան Առաքել՝ 3 տարեկան⁶¹¹, Մկրտչեան Սար-
գիս՝ 13 տարեկան⁶¹²:

Ցեղասպանութիւնից յետոյ կոփեցիները փրկուած սերունդները բնա-
կութիւն են հաստատել Այէքսանդրապոլում (Գիւմրի), Ղարաքիլիսայում
(Վանաձոր), Համամլու (Սպիտակ), Գոշավանք գիւղերում:

⁵⁹⁰ «Համրաւաբե», Թիֆլիս, 1916 թ., Յավուած հմր. 20:

⁵⁹¹ Նոյն տեղում:
⁵⁹² Նոյնի Յակ. հմր. 21:
⁵⁹³ Նոյն տեղում:
⁵⁹⁴ Նոյն տեղում:
⁵⁹⁵ Նոյնի Յակ. հմր. 23:
⁵⁹⁶ Նոյն տեղում:
⁵⁹⁷ Նոյն տեղում:
⁵⁹⁸ Նոյն տեղում:
⁵⁹⁹ Նոյն տեղում:
⁶⁰⁰ Նոյնի Յակ. հմր. 26:
⁶⁰¹ Նոյնի Յակ. հմր. 46:
⁶⁰² Նոյն տեղում:
⁶⁰³ Նոյնի Յակ. հմր. 45:
⁶⁰⁴ Նոյն տեղում:
⁶⁰⁵ Նոյնի Յակ. հմր. 49:
⁶⁰⁶ Նոյնի Յակ. հմր. 50:
⁶⁰⁷ Նոյնի Յակ. հմր. 7:
⁶⁰⁸ Նոյնի Յակ. հմր. 9:
⁶⁰⁹ Նոյն տեղում:
⁶¹⁰ Նոյնի Յակ. հմր. 10:
⁶¹¹ Նոյն տեղում:
⁶¹² Նոյն տեղում:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում կոփեցիները Հայրի-
կից խնդրել են հաց, հագուստ եւ այլ առաջնային խնդիրները լուծում: Շա-
րադրանքի մէջ գերակշռում են բարբառային, խօսակցական ձեւերը:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 104)

ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԸՓԸՈՒՌԹ [Ե]ՆԵ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐ [Տ]ՉԻ
Ը/ԸՋԻՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ

Խոնար[Հ] խնդիր

Վեհափարճ էքը,

Խոնար[Հ] ապար կաղաչեմ օքնել ինձ՝ թշուառ չքաւորիս: Ես՝ Աւետի կին
Խուտրատ Մարտիրոսեան Սիմոնեանցս, Տաճկաստանի Մշոյ գաւառից Կոպ
գուղից եկածիմ Բուսաստան՝ ճար փնտրելու իմ մանրիկ թոռնակնէրիս ու
հարսիս, որը տաճկի բանտում տանջվում է, իսկ մի հազիկ որդիս /// ուղե-
րէն մեռավ տաճի⁶¹³ բանտում: Եւ մնալով տաճի բանտումըն, հարսըս եւ
մանրիկ թոռնուքըս, պատճառ՝ մէկ տաճկի ասկար եկա՛վ մեր տունը, որ
հիւանտ էր ու բաւականին ժամանակ ապրեց մեր տան մէջ՝ մեր պահպանու-
թամփ ու վերջը՝ մեռա՛վ: Այդ ասկարըն⁶¹⁴ ու Տաճկաց օրէնքը մեզնից պա-
հանջում է 20 թուման ասկարի ա<յ>րեան⁶¹⁵ վարձըն: Ու դորաց պա[տ]ճա-
ռով բանտարկեցին մեր բոլոր տունէցոնց, իսկ ես ձէր⁶¹⁶ կին էի եւ խնայեցին
ինձի եւ հարձակեցին բանդից: Հազիւ ինձի հասցնելով Բուսաստան երկի-
րըն: Ու այս երեք օր է, որ եկածիմ ու /// մուրամ դռնէղոււ, որ հա՛վաքիմ
20 թուման փողէն, որ տանիմ ազադիմ տաճկի բանտից իմ որդիքըս:

Կաղաչեմ Ձերդ Վեհափարու [թիւ]նից օքնել իմ թշվառիս որքան կը պա-
րիհաճէք⁶¹⁷ մի կերպով կարօղանամ հասնիլ իմ որդկերանցըս օքնութանը:
Կաղաչեմ երէսանկալ Ձերդ Վեհութունից պաշտելի՛ Հայր չի մէրժէք իմ
խնդիրս օքնել ի ս[է]ր Քրիստոսի, եւ խնայել իմ ձերբութունս եւ իմ չքավո-
րութունս:

ԽՈՆԱՐ[Հ] ԱՂԱԽԵՆ ԽՈՒՏՐԱՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՄԻՄՕՆԵԱՆՑ
ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՑԻ ՄՇԻ ԳԱՎԱՌԻՑ ԿՈՓ ԳՈՒՂԻՑ

96 թիւ, 1ին Հօկտեմբերի, Վաղարշապատ

⁶¹³ նկատի ունի տանկական բանտ:
⁶¹⁴ Թե՛.՝ զինուոր, asker:
⁶¹⁵ Իմա՝ արեան:
⁶¹⁶ Իմա՝ ձեռ:
⁶¹⁷ Իմա՝ քարեհանկէ:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԵՐՏՉԻ**

ՊՈՒՆԵՆԸԻՈՒ ԿՈՊԸ ԸՌԷՍ ՅՈՎՀ[Ը]ՆԵՆՅ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Դիմեցի այսօր Վեհութեանցի ոտք ոչ թէ ոլորմութիւնն Հայցելու, զի մասնաւոր ոլորմութիւնով անկարելի է ցաւերս դարմանուին: Հապա<յ>, մի շրջաբերական գիրը, որով թերեւս կարողանամ Ձերին Հայրական բարեսրտութեանն շնորհիւ կրկին կենդանանամ եւ ընտանիքս ազատեմ:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, իմ անունը Յովհաննէս է: Ես էնքան հարուստ չէի թէեւ, բայց մեր գերդաստանի անունը միշտ կը յիշուէր, ունէր տեղ մեր 500 տնաւոր գիւղի բնակիչներին մէջ: Մեր տունը անուն ունէր: Մեր հիւրերը բոլոր մեր շէն կելնէին, մեր յարկի տակ կը կերակրուէին թէ՛ փաշան եւ թէ՛ Կովին երեցներով:

Հիմայ այս տունը գոցուած է եւ երեսունի չափ ընտանիքս մոխրի վր[այ] նստած է՝ մերկ, քաղցած: Այն ամէն կարողութիւն վերջապէս կորաւ գնաց: Տաւարներուս զոմերը եւ ցորենիս ամբարները պարապ մնացին:

Երկու անգամ բռնուեցայ: Ամէն մի անգամին 50 ոսկի դուկանք տալով ազատուցիմ: Յետոյ, երբ տեսայ, որ կորուստս անհրաժեշտ է, թողի, ընտանիքս Ա[ստուծոյ] կամաց հանձնելով՝ այս կողմ փախայ:

Եւ այս վեց ամիս էր, որ Ապարանի Խաղնաֆար գիւղ յամոթած մնացեր էի, եւ յասօր ելլելով կաղեկաղ գլիս Ձերին Վեհափառութեան ոտք հասուցի:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, խնդրեմ լսողով ոլորմածութիւնդ՝ իմ խաւար աչքերուս մի լո՛յս շնորհէք, զի Դուք էք այսօր գորութիւն եւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր լուսատու արեւով: Անոր հ[ա]մ[ար] ծնկաչօք Ձերին գանձերով լի սրտի դռան դիմեցի: Հիւանդ եմ, պարտատէր եմ, օտար եմ, ծերացած եմ, հայ եմ եւ Ձերին վիրաւոր ոչխարներէն:

Անոր հ[ա]մ[ար] մատչելով Ձերին Ս[ր]բաղնագոյն դարչապտոց դիմեցի եւ խնդրում եմ, որ իմ միակ խնդիր կատարուի, որ աղօթարար լինիմ Ձեր անգին կենաց:

ԸՆԴՄԻՇՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆՅ, ԿՈՊԵՅԻ

1896, 6ր, Ապրիլ
ի Վաղարշապատ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ
ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ[Ն] ԵՒ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ**

**ՄՇՈՅ ԲՈՒԼՆՈՒԹ ԳԵՌՄԻ ԿՈՊ ԳԻՂԻՅ
ԳԵՂԹԱՆԵՆ ՍԵՐԳԻՍ ՄԵՐՏԻՐՈՍԵԱՆԷ:**

Աղերսանօք խնդիր

Երկու տարուց ի վեր ստիպեալ անտանելի հարստահարումէ, գաղթելով Հայրենիքից, բնակվում եմ Սուրմալուայ գաւառի Փանիկ գիւղում: Բայց սուղ դառամեալ ծերութեանս պատճառաւ անկարող եմ տասն հոգուց բաղկացած ընտանիքս կերակրել: Այդ իսկ պատճառաւ դիմում եմ Ոլորմած Հորդ ոտքը եւ արտասուելով խնդրում եմ Ձերդ Վեհութեանդ գթութիւնը եւ ոլորմութիւն՝ որքանով կհաճին Սրբաղնասուրբ կամք բարերարիդ՝ ի մխիթարութիւն թշուառ ընտանեացս դէթ մի առ ժամանակ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

1895 ամիս, 21ն Յուլիսի
ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 39)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԵՐՏՉԻ**

ՊՈՒՆԵՆԸԻՈՒ ԿՈՊ ԳԻՂԻ ԲՆԵՆԷՉ ԳԻՐԳՈՐ ՌԷՍ ԴԸՋԵՐԵԱՆՅԷ:

Ամենախոնարհաբար աղերս

Վեհափա՛ռ, պաշտելի՛ Հայրիկ,

Երէկ տեղս հասայ եւ այսօր աճապարեցի Վեհութեանդ ոտք զիս ձգել եւ կաղաչեմ, որ ինձ՝ նուաստիս, անձամբ Ձերին Ս[ուրբ] ներկայութեանն արժանացնէք, որ ունիմ քանի խօսքեր բերանացի Վեհութեանդ յայտնելու:

Ասոր հ[ա]մ[ար] յատկապէս կաղաչեմ, որ ժամ առաջ մեկ կանչէք, որ յայտնեմ: Ապա թէ չէք յօժարիր մեր խնդիրը լսելու, պէտք է որ հրամայէք Վեհարանիդ շեմքի վր[այ] զիս զոհել, որ ալ անհնար է ապրել:

Նաեւ ունիմ վից ընկերներ եւս, որ իմ նոյն երկու ամսեայ բանտարկութեն[էն] առաջ թողած եմ Ախլքալակու չաստ, Ուշաւէր գիւղ, /// անձ Մուշեղեան Տէր Գրիգորի տուն, որ այժմ չը դիտեմ թէ ուր են: Եւ նուաստս, այստեղէն ետ դառնալունս պիտի հետեւիմ, որ նորայ գտնեմ:

Այսքան կաղաչեմ՝ երեսիս Ս[ուրբ] քոքդ զրած, որ լսէք իր միակ փափագն եւ շուտով հոռ դառնամ այնտեղ ուրտեղէն որ ելած եմ:

ՄՆԱՄՔ ԶԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՑ ԱՂՕԹԱՐԱՐ
ԳՐԻԳՈՐ ՌԷՍ ՂԱՂԱՐԵԱՆ

1896, 28 Մարտ
ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 769)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌԵ] Տ[ԵԱՌԵ] ՄԿՐՏԻՉ

ՈՐԲԸՉԵՆԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻՈՍԻ ԸՄԵՆԵՆՑ ԸՆՅՈՑ

Ի ՄԵՐԳՆԵՐ ԳԸՄՊԵՐ ԵՒ Ի ՅԵՐՈՒԹԻՒՆ
ԿԻՐԵԿՈՍԷ-ԲԱՐՈՅԵԼՆՑ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհ[ափառ], Սրբազնազոյն Հայրապետ,
Նուաստքս Մշոյ Պուլանրդ զաւտի Կոփ գիւղէն եւ Բարոյեանց գերդաստանէն եմք: Կ'ըղածամք զալ եւ մատչիլ ի համբոյր Աստուածարեալ Աջոյն Սրբոյ Օծութեան Ձերում, եւ յոյս ունեմք, թէ պիտի արժանաւորեմք վայելել սոյն մեծ շնորհէն Հայրական:

Հայր Վեհափառ, ըստ յայտնութեան ներփակ վկայագրոյն, անցեալ 1893 ամի զեկտեմբեր ամիսէն սկսեալ մեր գերդաստանն մատնեալ է մի դառն եւ դժնդակ փորձութեան: Մինչ զի տակաւին ցարդ չորս այր եւ մի կին՝ հանդերձ մանկամբ կը տառապին Մշոյ բանտին մէջ՝ քաղցած, ծարաւ, լքեալ եւ անօգնական: Նոյն քաղաքի հանուր իսլամութիւնն զինուած է իրենց դէմ եւ կը ջանայ, եթէ հնար լինի, ի կախաղան հանել տալ զամենեւին: Մինչ միւս կողմէ, տեղական կառավարութիւնն, բաւական ապացոյց ի ձեռին չունենալով, կը պահանջէ 350 օսմ[անեան] ոսկի՝ մեր սոյն բանտարկեալներն արձակելու համար: Բայց մեր գերդաստանն իւր մնացեալ բանտարկելոց ազատութեան համար այնքան մեծ ծախքեր ունեցաւ եւ այն

աստիճան աղքատացաւ, որ կարող չէ հայթայթել այսօր դէթ 350 օսմ[անեան] դահեկան:

Ուստի ամէն կողմէ ճարահատ կը դիմեմք Վեհափառութեան Ձերում:

Ո՛ր Հայրի՛կդ Հայոց, եւ կաղաչեմք շնորհել մեզ նոյն դրամական օգնութիւնն՝ յազատութիւն մեր բանտարկելոց:

Յոյս մեծ ունենալով մեր խոնարհ խնդրոյս կատարման, պատիւ ունեմք մնալ ընդմիշտ Մեծի Վեհափառութեան Ձերում ամենախոնարհ ծառայք եւ որդիք՝

Ն. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, Ն. ՄԱՐԳԱՐ,
Կ. ԲԱՐՈՅԵԱՆՑ, Գ. ԲԱՐՈՅԵԱՆՑ

1894 Դեկտեմբեր 9,
ի Ս[ուրբ] էջմիածին

ՀԱՄՋԱՇԵՑԽ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(SARIPINAR)

Համգաշեյի գիւղը գտնւում էր Կոփից տասնհինգ կմ հիւսիս-արեւմուտք՝ Ջեռնակ լեռների լանջին: Ունէր մէկ հնաշէն ու քարաշէն մատուռ՝ Ս. Թուխ Մանուկ⁶¹⁸: Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ այստեղ են քահանայազործել Տէր Յովհաննէս եւ Տէր Գարբիէլ քահանաները⁶¹⁹:

Համգաշեյիցի վերապրողների վկայութիւնների համաձայն գիւղն ունեցել է չորս Աւետարան, 10 սենեականոց երկյարկանի դպրոց, երկու ուսուցիչ, 170 աշակերտ, Միսաք Իսոյեանի ջանքերով կառուցուած գրադարան, որտեղ 1915ի դրութեամբ հաւաքուած էր 1000 կտոր գիրք⁶²⁰:

1870–1871 թթ. Գարեգին վրդ. Սրուանձաեանցի ջանքերով Համգաշեյում բացուել էր մէկ դպրոց, որն ունէր 40 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Մինաս Տէր Յարութիւնեան⁶²¹:

Խրիմեանի Փոնդում պահպանուած, մեծամասամբ, բարբառախառն նամակներում գիւղը յիշուած է Համգաշեյ, Համձաշեյի տարբերակներով:

Գիւղի եկեղեցու եւ անուան վերաբերեալ պահպանուել է այս հետաքրքրական աւանդազրոյցը, որ դեռեւս անցեալ դարի 60-ական թուականներին պատմուում էր վերաբնակիչների կողմից: Համգայ անունով շէյի վեցամեայ տղան իր ընկերների հետ ուզում է Աստուածաշունչ ուսանել: Երբ այս մասին իմանում է Հայրը, սպանում է որդուն ու մարմինը յանձնում Հայերին: Բուլանքի Հայերը սրբացրել են մանկանը ու նրա անունով կառուցել եկեղեցիներ, որոնք կոչւում են Ս. Թուխ Մանուկ:

Ս. Թուխմանուկի եկեղեցիներում Հայերը խունկ էին ծխում եւ կանթեղներ վառում ի յարգանս փոքրիկ սրբի⁶²²:

Համգաշեյի գիւղը 1895–1896ին ենթարկուում է Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին, որոնց ընթացքում Հայերից խլում են նրանց ունեցուածքը եւ ստիպում թողնել տունն ու հեռանալ: Այս սեղեկութիւններով են լցուած Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակները,

⁶¹⁸ Ընդարձակ Օրացոյց, 1903, էջ 338: Բենեւ, Բուպանք կամ Հարֆ, էջ 29:

⁶¹⁹ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁶²⁰ ՀԱՍ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 447, քր. 20–24, յղումն ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, էջ 186–188:

⁶²¹ Սասունի Կ., 2013, էջ 247:

⁶²² Ազգագրական հանդես, Գիւր Ե., էջ 25–26:

որոնք ստոյգ ձեւով ներկայացնում են հարստահարումն ու կոտորածը: Տանջանքներին չզիմանալով, զոհեր տալով ու երեսաներ կորցնելով՝ տեղի հայութիւնը զիմում է փախուտով՝ հաստատուելով Արեւելեան Հայաստանում կամ Թուսաստանում: Ցարական կառավարութեան պարտադրանքով, սակայն, 1897–1898ից սկսած, նրանց ստիպում են ետ վերադառնալ: Այս անգամ արդէն Հայերը առաւել զժնդակ դրութեան մէջ են յայտնուում, քանի որ այլեւս չունէին ո՛չ տուն եւ ո՛չ հող: Այս ամէնը արդէն Օսմանեան իշխանութիւնները խլել եւ յանձնել էին մեծամասամբ չերթէզ գաղթականներին⁶²³:

1909ի մի տեղեկագրի համաձայն գիւղն ունէր 65 տուն հայ եւ 3 տուն չերթէզ, իսկ դրանից 20 տարի առաջ 190 տուն հայ: Միւսները գաղթեցին ու փախան...⁶²⁴. «20 տարի առաջ, զեղիս հայ ժողովուրդը ունէր 1200 կտոր արտ-չայիր, 4 արօտավայր, 15 կաղամբանոց, 3 ջրաղաց, 180 մարագ, 120 գոմ, 200 կալ՝ իսկ այսօր (1909 փետր. 24)՝ հազիւ 600 արտ, 9 կաղամբանոց, 1 ջրաղաց, 15 մարագ, 16 կալ-գոմ, իսկ մնացածները այրուած, քանդուած եւ գրաւեալ»⁶²⁵:

– Ունէինք 250 գոմէշի լուծք եւ գութան, 400 մարագ, 1300 կով, 1700 ոչխար, 150 ձի, իսկ ա՛յժմ, 16 լուծք եւ 312 ոչխար, տաւար եւն.:

– Մեր հողերէն 4800 արտավար, 6 կաղամբանոց, 120 դէզ խոտի մարգագետին եւ ջրաղաց գրաւած են Սիւս գեղի Չերթէզները:

– Գիւղիս 41 կտոր արտ եւ չայիր Զրաթ պանգային գրաւ.

– Աշիթէթներու, Չերթեղներու ձեռամբ հետահեռեալ բունի խլուած են մեզմէ 1015 ոչխար, դրամ՝ 19,300 դրշ., գոմէշ՝ 83, եզ-կով 206, ձի՝ 27, հազարաւոր քիլէ՝⁶²⁶ ցորեն եւ խոտի բարտոցներ:

– Սպանեալք 22, առեւանդեալք՝ 11, բանտարկեալք՝ 15 եւն.:

– Կաշառք խլուած մէմուրներէ իբր 16,900 դրշ.:

– Երջակայ քիւրտերէ եւն. յափշտակուած արտեր, չայիրներ իբր 210:

– Պետական սուրբէ մնացորդ պարտքը՝ 80,000 դրուշ»⁶²⁷:

1915ին՝ Համբարձման տօնի օրը, Համգաշեյի վրայ են յարձակուում քրդական հրոսակներն ու համիդիէ զօրագնդերը՝ առաջին օրն իսկ սպանելով

⁶²³ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 8, 43:

⁶²⁴ Նոյն տեղում, էջ 23:

⁶²⁵ Նոյն տեղում, էջ 8:

⁶²⁶ Քառակուսի փայտե աման, որը Օսմանեան շրջանում գործածում էին հատիկատու բոյսերը չափելու, կշռելու համար: Մէկ փիլին մօտաւորապէս հասասար էր 25 կգ:

⁶²⁷ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 23:

400 տղամարդու: Ականատեսի պատմածի համաձայն Համզաչեխի բնակիչները Շիրվանշեխի հայութեան հետ ապաստանում են Սիմո կոչուող չերքէզարնակ գիւղում, որտեղ ըստ վերապրողի՝ օգնում ու պաշտպանում են իրենց: 40 օր անց, Վարդավառի տօնին, քրդերը չերքէզներին ստիպում են նրանց յանձնել իրենց մօտ եղող հայերին, հակառակ զէպքում սպառնալով նրանց եւս կոտորել⁶²⁸:

1915ին Համզաչեխը ամբողջութեամբ դատարկուեց: Բնակիչներից միայն քչերը պատուելով հաստատուեցին Արեւելեան Հայաստանում: 1916ին լոյս տեսած «Համբաւարեր» թերթի յաւելուած բաժնում Համզաչեխ գիւղից գտնուել է ըմբամէնը 4 որբի անուն, որոնք տեղափոխուել են այլեւայլ ապաստարաններ: Այդ որբերն են Աւագեան Արուսեակ՝ 8 տարեկան, Աւագեան Քերիմ՝ 9 տարեկան⁶²⁹, Մանուկեան Բէզօ՝ 18 տարեկան⁶³⁰, Յովսէփեան Ազնիւ՝ 8 տարեկան⁶³¹:

1912ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Համզաչեխ գիւղում բնակուում էր 1299 հայ⁶³², իսկ Թէոդիկի հաշուումների համաձայն՝ հայութեան թիւը կազմում էր 80 տուն⁶³³: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում 1914ի գրութեամբ Համզաչեխ գիւղն ունէր 150 հայ բնտանիք՝ 1050 բնակչով⁶³⁴:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս տեղավայրը արձանագրուեց Համզաչեհ անունով (Hamza cheyh)⁶³⁵: Ներկայումս գիւղն ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչուում է Սարըփընար (Saripinar)⁶³⁶:

⁶²⁸ Հայոց Յեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հա. Բ., էջ 186–188:

⁶²⁹ «Համբաւարեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 9:

⁶³⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 48:

⁶³¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

⁶³² Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶³³ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁶³⁴ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁶³⁵ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları. Ankara 1928, էջ 416:

⁶³⁶ <https://nisanyanmap.com/?y=Sar%C4%B1p%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

ՆՈՐԴՆ ՎԵՀԵՓԵՈՒԹԵԼՆԻ ԵՎ ՆԵՅԲԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԿԵԹՈՒՂՎԻՈՍԻ ԸՄԴԵՆՅԵՆ ՀԵՅՈՅ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ
ՄԿՐՏՉԻ ՍԲԵԼՁԵՍՈՒԹԻ ՀԵՅԲԵՊԸՏԻ

ՄՇՈՒ ԳԵՆԵՈՒ ՀԵՄՁԵԼԵՒ ԳԻՂԻ ԲՆԵԿԻՉ ԶԵՆՈՅ ՍԵՐՈՎԲԵՆ

Ամենախոնարհ խնդիր

Ողորմած Հայրիկ,

Արդէն Տաճկաստանի այժմեան դրութիւնը քաջ յայտնի է Վեհափառութեանդ. թէ ինչ է անցնում եւ ինչ գոհեր են գնում տաճկաց եւ քրթերի սրբերին, որոց մէջ էր եւ իմ ամուսին Գէորգը, որ երկու տարիի չափ անյայտացած է: Չգիտեմ՝ սպանուե՞ր է, թէ՛ կենդանի է: Իսկ ես՝ թշուառս, ընկնելով քրթերի ձեռք, հազիւ հաս ապաստուեցայ եւ մի կերպ դադտնի կերպով մը փախայ-եկայ Ալաշկերտ գիւղը՝ Յարութ[իւն] Յովհաննէս[եան]ի տունը, որին խնդրելով՝ հետս առած ահա մի ամիս է, որ անցել ենք այս կողմ եւ այս երկու օր է, որ Վաղարշապատ եմք:

Թէեւ ցանկանում էի ողորմած Հորդ Ս[ուր]բ աջը համբուրելով անձամբ յայտնէի ցաւերս, որպէս զի փոքր-ինչ փարատուէր վիշտերս, բայց չկարողացայ ներկայանալ:

Ուստի այս խնդրագրովս դիմում եմ պաշտելի Հայրիկիդ ուռքը եւ աղաչում եմ՝ փոքր ինչ ողորմութեան բաժին հանէք ինձ՝ մերկութիւնս ծածկելու եւ ապրելու միջեւ Աստուծոյ ողորմութեան հասնելը՝ ինձ նման բոլոր թշուառներին:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ ԶԱՆՈՅ ՍԵՐՈՎԲԵԱՆ

Ի 24ն Սեպտեմբեր, 1895 ամի

Ի Վաղարշապատ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՑ ՓԼՈՒԹԻՒՆ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉԻ
Ը. ՍՐԲԵՉԸՆԳՈՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՍԵՆ ՀԵՅՈՅ

ՏԸՆԿԵՆՆԵՐ ՄՇՈՅ ԲՈՒԼՆՈՒԹ ԳԵՂԵՐ ՀԵՐՉԵՅՇԵԻ
ԳՈՒՂԻ ԲՇՆԸԳԻՉ Ս [Ը] ՀԸԿ ԿԸՐԸՅՊԵՏԷՆ

Կազաչվարութեն⁶³⁸ եւ տաճկաց ըարբարոսութիւնն մեր յարնիք⁶³⁹ թող
տրվիք փախչիլով դէպի Ռուսաստան եկիք: Իմ յերիս⁶⁴⁰ մեռայվ: Իմ ծիրունի մայր
եւ մենք մնցիք⁶⁴¹ յեզ⁶⁴² հոգի՝ ոջլտոց մենչը: //⁶⁴³ յիմայ Առմիալու գուղին մէջի
պայիմ յիմայոնք: Մենք անճար մնայլով դէպի քոյ վեհայվառութիւնին եկիք, որ
մեզի համ[ա]ր ձ[ե]ռք⁶⁴⁴ բռնիս քոյ գիտութիւնամբ չ[ա]տ պաշտելի Հայրիկ:

ՈՐԳԻԱԿԱՆ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Ղ] Ս[Ա.]ՀԱԿ ԿԱՐԱՅՊԵՏԷՆ

1895, 17 Յուլիս

⁶³⁷ Այս վաւերագրի մէջ բարբառային ձեւերի եւ սխալագրութիւնների մեծամասնակ լինելու հան-
գամանքով պայմանատրուած՝ ամբողջը շեղել ենք:

⁶³⁸ Հաւանաբար նկատի ունի կառավարութիւն:

⁶³⁹ Իմա՝ հայրենիք:

⁶⁴⁰ Հաւանաբար հայր բառը նկատի ունի:

⁶⁴¹ մնացինք

⁶⁴² Իմա՝ յէզ:

⁶⁴³ Այստեղ բաց ենք բողել անընթեռնելի մէկ ամբողջ նախադասութիւն:

⁶⁴⁴ Մեզ ձեռք մեկնել, օգնել:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՑ ՓԼՈՒԹԻՒՆ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՍԵՆ ՀԵՅՈՅ

ԽՐՆԵՐ ՀԵՐԸ ԽՆԴԻՐ ՊՈՒԼՆԵԹՈՅ ՀԵՐՉԵՅՇԵՐ ԳԻՒՂԵՅԻ
ԸՍԵՏՈՒՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ: ԵՒ ՍԵՐՈՒ ՄԻԹՅԵՐԵՆԵ:

Բարերա՛ր Տէր,

Ինն<ը> ամիսէ ի վեր ռուսական հողին մէջ դեքերելէ յետոյ, ընտանյօք
կայանք առինք յԱլեքսանդրաքօլ, ուր մեր ընտանեկան դրութիւն դառն
կացութեան ենթարկուած լինելով, ըստ ամենայնի ապրուստէ զրկուած լի-
նելով, մեծ յուսով, խղճահար՝ Հօրդ կը դիմենք խնդրելով զթութեան մի
չնոր[հ] անսուաղ⁶⁴⁵ վիճակի մէջ մնացած զաւակաց վերայ:

ՄԵՆԱՄԻ ԽՆԴԻՐԱՆԱՅՍ ՏՈԿԱՑՈՂ:

ԱՍՍՏՈՒՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ ԵՒ ՍԵՐՈՒ ՄԻԹՅԵՐԵԱՆ

1895, 23 Յուլիս

Ս[ուրբ] էջմիածին

⁶⁴⁵ անօրի

ՄԷՋԻԹԼՈՒ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(MESGITLI)

Մէջիթլու գիւղը գտնուում էր Կոփ աւանից հինգ կմ դէպի արեւելք: Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիները գիւղն անւանել են Մաջիթլու⁶⁴⁶, Մէջիթլու, Մաճուլու, Մաշտլու ձեւերով: 1970-ական թուականներին ՀՀ ԳԱԱ Լեզուի ինստիտուտի բարբառագիտութեան բաժնի կազմակերպած դաշտային ուսումնասիրութիւնների համաձայն մեջիթլեցիներից ոմանք իրենց գիւղն անուանել են նաեւ Մաղտրլու կամ Մուշտլու⁶⁴⁷: Բենսէի մօտ հանդիպել ենք նաեւ Մաշտլու տարբերակին⁶⁴⁸: Տարածուած են եղել գիւղանուան Մեջիթլու, Մաճիթլու, Մաչիտլու, Մաշտլի, Մաջիդլու, Մեճիտլու, Մեջետլու, Մեջիթլի, Մեջիտլու, Մեջիդլու, Մեսիդլի, Մաշտլուոց⁶⁴⁹, Մալթլու (Maltlu)⁶⁵⁰ տարբերակները:

Օսմանեան ռազմական քարտէզում տեղավայրը նշուած է Մեսջիդլի (Mesdjidli)⁶⁵¹, որը պահպանուեց նաեւ Քեմալական Թուրքիայի՝ ամբողջութեամբ թուրքարնակ⁶⁵² Մեջիթլու գիւղում⁶⁵³:

Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին այստեղ բացուել էր դպրոց, որն ունէր 25 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ տէր Կարապետ քահանայ⁶⁵⁴:

Վերապրողների վկայութիւնների համաձայն՝ գիւղում պահուել է երկու ձեռագիր Աւետարան՝ «Շէկ Աւետարան» եւ «Գէնճէ Աւետարան»: Ամենայն հաւանականութեամբ նշուած Աւետարանները չեն փրկուել, քանի որ վերապրողի վկայութեան համաձայն բուն տեղահանութեան ընթացքին քրդերը եւ համիդիէ զօրաջոկատները տները նախ թալանել էին ապա՝ հրդեհել⁶⁵⁵:

⁶⁴⁶ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 104, վա. 445, նամակագրեր՝ Մամուկ Յարութլուեան, Ալմաստ Յարութլուեան:

⁶⁴⁷ Հայկական ժողովրդական հեֆթաթներ, կազմողներ՝ Հակոբյան Ն., Սահակյան Ա., Երեւան, 1980, էջ 275:

⁶⁴⁸ Բենսէ, Բուքանըխ կամ Հարֆ գաւառ, էջ 30:

⁶⁴⁹ Գործածուած է սեռական հոլովով:

⁶⁵⁰ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶⁵¹ Erkân-i Harbiye-i Umumiye ...:

⁶⁵² <https://nisananmap.com/?y=%C3%9C%C3%A7tepe&ly=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁶⁵³ Son Teşkilatı Müllkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416:

⁶⁵⁴ Սասունի Կ., 2013, էջ 247:

⁶⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, թթ. 9-12, ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանություն..., էջ 191-193:

Իբրեւ պատերազմական տուրք հայերը Օսմանեան կառավարութեանն են վճարել «840 ոչխար, 1400 քիլէ ցորեն, 630 քիլէ գարի, 700 սայլ ցան ու յարդ, 270 փուտ իւղ, 60 փուտ բուրդ, 40 ճոպան, 67 ձեռք անկողին, 240 թաղիք, 2000 գոյգ գուլպայ եւ տրեխ. 1070 գոյգ ձեռնոց, 890 թևո, 2070 փուտ բլղուր, 56 սայլ՝ իրենց եղներով: Բացի այդ, գտնուելով Կոփ-Մանազկերտ ճանապարհի վրայ, ամէն օր կերակրել են 150ից աւելի զինուորների»⁶⁵⁶:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Մէջիթլու (Maltilu) գիւղում բնակուած էր 195 տուն⁶⁵⁷ կամ 850 հայ⁶⁵⁸: Նրանցից Արեւելեան Հայաստան են հասնում միայն 35 տուն մէջիթլեցի: Մնացածների մասին որեւէ տեղեկութիւն յայտնի չէ: Փրկուածները հաստատուել են Մուլա-Ղասիմ (ներկայիս Զովունի) եւ յարակից այլ գիւղերում⁶⁵⁹: 1916ի մայիս ամսին Մէջիթլու են փորձել վերադառնալ մօտ 20 փախստական հայ⁶⁶⁰:

Մէջիթլուում է ծնուել բանաստեղծ եւ արձակագիր Վահան Արմենակի Գրիգորեանը (1905-1989), որ տարբեր ուրբանոցներում լինելով 1920ին մէկ անգամ էլ գերեզմանում է Ալէքսանդրապոլ ներխուժած թուրքական զօրքերի կողմից⁶⁶¹:

Մեծ եղեռնից մազապուրծ փրկուած միայն մէկ հայ որը է արձանագրուած «Համբաւաբեր» թերթի յաւելուածում՝ հինգամեայ Նազիկ Հայրապետեանը⁶⁶²:

⁶⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, թթ. 9-12, ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանություն..., էջ 191-193:

⁶⁵⁷ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶⁵⁸ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁶⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, թթ. 9-12:

⁶⁶⁰ Նոյն տեղում:

⁶⁶¹ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հտ. 3, էջ 227:

⁶⁶² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յավուած հմր. 23:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԷՌՈՒԹԻՒՆ Ս[ԵԼ]Ն Ս[Բ]ԲԸՁԵՆԵԳՈՅՆ
ԿԷԹՈՒՂԻՅՈՒՄ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԿԵՆ ՀԵՅՐԸՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
Տ[ԵԼԻՖՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ

ՊՈՒԼՆԵՐԺՈՒ ՄԼՁԻԹԼՈՒ ԳԻԻՂԵՅԻ ՆԵՊԻ ՊՐԸՀԻՄԵՆՆԵՔ:

Խոնարհական խնդիր

Ա[ստուա]ծընտիր Հովուապետ,

Մեր խոնարհական խնդրագիրն Վեհափառութեանցդ ներկայացնելէ 12-
օրն անցաւ, որոց պատասխանին դեռ անձկանօք կսպասիմք:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, մեր խնդրանք ուրիշ ակնկալութեան հ[ա]մ[ա]ր չէ, եւ
ոչ ալ դրամի օգնութեան: Մեր հայցուածը հոգեւոր է: Ես՝ նուաստ[ա], ինչ-
պէս մի առ մի յիշած եմ նախորդ խնդրագրովս, հեռու ճանապարհէ դիմե-
ցիմք, եկամք՝ ձմերնային բոլոր նեղութիւնն ոչինչ համարելով, միայն թէ
Ս[ուրբ] Երրորդութիւնն անուամբ մկրտէ՛ք, եւ Ձերին Քրիստոնէական
ճշմարիտ հաւատոյ Առաքելական Ս[ուրբ] Եկեղեցւոյ որդի կանչուելու
բաղդ ունենամ, եւ՝ փրկուիմ:

Ուստի այսօր հասուցած եմ զիս Ձերին Վեհափառութեան ոտք. միայն
թէ մկրտուիմ՝ բաւական է, որով անմիջապէս կը հաւատամ. մկրտուելովը
հոգով փրկուած եմ:

Ապա թէ ոչ՝ Ձերդ Ս[ուրբ]բազան ներկայութեան զիս արժանացնելով
քննեցէ՛ք... եւ ըստ այն՝ մկրտէ՛ք:

Եթէ արժանի եմ՝ եղիցի...

Թէ ոչ՝ թո՛յլ տուք մեզ դատ ի սրտի հեռանայ:

ՄԵԱՄՔ ՁԵՐԴ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԿԵՆԱՅ
ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂՕԹԱՐԱՐ Ա[ՆԱՐԺԱՆ] Ծ[ԱՌԱՅ] ՆԱՊԻ

Եր. Մարտ, 1896

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԷՌՈՒԹԻՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
ԸՁԳԷՍԷՐ ԵՒ ՍՐԲԸՁԵՆԵԳՈՅՆ ԿԷԹՈՒՂԻՅՈՒՄ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ

ՊՈՒԼՆԵՐԺՈՒ ՄԼՁԻԹԼՈՒ ԳԻԻՂԻ ԳԷՂԹԸՆԵՐՔ

ԱՅՆ է՛

ՄԱՐԳԱՐ ԳԷՈՐԳԵԱՆ (7 ՇՈՒՆՁ):

ՄԵԼԻՔ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (6 ՇՈՒՆՁ):

ՍԱՐԳԻՍ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆ (6 ՇՈՒՆՁ):

ԽԱԶՕ ՅԱԿՈՐԵԱՆ (8 ՇՈՒՆՁ):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ 27 ՇՈՒՆՁ

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Այս վեց ամիսէն աւելի է, որ Աղէքսանդրապօլու մէջ կը բնակինք: Եթէ
անդէն Ձերին վեհութիւնն հրամայէր Կառնեայ Թաղա գիւղ, բայց այնտեղի
օղը մեր տղեքներու վ[ե]ր[ա]յ չեկա՛ք: Վասնզի սկստան հիւանդանալ: Անոր
հ[ա]մ[ա]ր եկանք այստեղ: Իսկ այս տեղիս, Վեհ[ափա՛ռ] տէր, քաղաք է. ի՞նչ
արհեստ բանտցնենք, որ մեր ընտանեաց ապրուստը ըստ ամ[ե]նայն[ի]
հոգալէն յետոյ, մեր հոտած սնեւրու վարձք տանք: Այդ անհնար է, չենք
կարօղ:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, խորհեցանք առ այս, որ չենք կարող մի տեղ փոխա-
դրուիլ, եթէ Ձերին Վեհափառութեան հրամանով չը լինի՝ ինչպէս առաջ: Զի
Դուք էք մեր հոգեւոր հովուապետ եւ մեր ազատարար Մովսէս: Ձերին Վե-
հափառութեան շնորհն է, որ կապրինք եւ ազատ չունչ կառնինք երեկ եւ
այսօր եւ յախտեան:

Անոր հ[ա]մ[ա]ր դիմեցինք Վեհութեանդ՝ իմացնելու մեր այս դատն
նիւթական անապահովութեան հ[ա]մ[ա]ր կրած անձուկն: Դուք զիտէք
վասն զի Ձեզ ենք ///՝ մեզ այսօր մի ապահով գիւղ խրկէք, որ կարող լինինք
ապրել, եւ ժողովուրդ բանիմաց մարդիկ լինին: Եթէ Շիրակայ գաւառի
գիւղերէն կամենամ ամէն մի գիւղը 20-30 տուն գաղթական լեցուած է,
ուստի կը խնդրեմք, որ Կառնուայ գիւղերու վ[ե]ր[ա] բաժանում ընէ[ք]
զեթ այս ձմեռ գլուխ հանէն[ք], վասն զի ո՛չ մի ապրուստ չունինք:

Ամենախորին ակնածութեամբ մատչիմ համբոյր աջոյդ վեհութեան:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ] ՄԱՐԳԱՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ

ՎԵՀԵՓԵՆՍԻՐ ԽՐ,
Ս[ՈՒՐԲ] ԳԵՐԸԸՊԵՐԸՅԳՒ ՄԵՏՉԻՄ ՀԸՄԿՈՒՐ

Արդէն մեր երկիր Ի՞նչ գրուած[եա]ն մէջ է, եւ Ի՞նչ յարստահարութիւններ կայ. Վեհափառութեանդ յայտնի է: Միւրսամիտջ գրելս յա չորրդ է: Միմիեան նոյն յարստահարութիւն մեր վրայ հասնելով, զմեզ ալ շանգամ կողոպտէցին, եւ նոյն պատճառաւ երկու ձեռքս սաղըթուաւ⁶⁶³:

Վասն զի ձիւմ հ[ա]մ[ա]ր երեկոյե[ա]ն ժամանակին մեր տան վրայ եկան: Իմ անցս ազատելու հ[ա]մ[ա]ր փախայ, որ ուրիշ գիւղ մը էրթամ: Բուքի սաստկութենէն մոլորէցա[յ], գիշեր դուրս մնացի, ձեռքերս մռսապ:

Դատարան գնացի՝ բողոք տուի: Ասոր վր[ա]յ քուրտեր սաստիկ բորբոքուեցան, թէ մեր վր[ա]յ բողոք կուտաս: Ըսկսէցին մեր յետեւէն ինալ⁶⁶⁴:

Օր մ[ը], երկու, երեք, ամէն օր գիշեր մեր տուն կուգա[յ]ին: Չը կրցանք դիմանալ: Վէրուցի⁶⁶⁵ մեր երախաներ՝ այս կողմ եկայ: Հիմա Բէրնա⁶⁶⁶ գիւղ կու մնամ: Ամուսին չունիմ: Միան հինգ հատ մանր երախա[յ] ունիմ: Ես ալ գիմէցի Վեհափառութեանդ, թէ օգնու[թիւն]ի կու կարօտիմ:

ՄԱՃՏԼՈՒ ԳԻՒՂԱՅԻ

⁶⁶³ Sakat, prof., անկեայ, այստեղ՝ անդամայոյժ դառնալ:
⁶⁶⁴ Բրք.՝ րնկնել:
⁶⁶⁵ Բրք.՝ վեցնել:
⁶⁶⁶ Բէրնա, Բէրնա, Բեռնաս՝ գիւղ Այրարատի Վանանդ (Կարս) գաւառի մէջ:

(ՄՇՏԵՔԵ)

Հայաբնակ Մերպար գիւղը բնկած էր ձորի մէջ՝ Կոփ աւանի մերձակայքում: Շրջակայ բլուրների վրայ պահպանուած էին մնացել հին բերդերի մնացորդներ: Տեղական աւանդազրոյցների համաձայն այս բերդերը պահանել էին երկու եղբայրների, որոնք, լինելով հայ իշխաններ, հիմնել էին այսհայաբնակ գիւղը: Աւագ եղբոր՝ Միհրդատի (Միարդատ) անունով էլ գիւղը կոչուել էր Մերպար⁶⁶⁷:

Անցիակ դարի 60-ական թուականներին արուած ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուեցին, որ այստեղ կան ուրարտական շրջանից մնացած հարուստ արձանագրութիւններ⁶⁶⁸:

1556ի Խնուսի լիւայի գրանցամատեանում այս բնակավայրը նշուած է էմիր-բար (Emir-bar) եւ Ռըբաթ (Ռըբաթ) տարբերակներով՝ որպէս 15 շունչ ունեցող, զուտ հայաբնակ գիւղ⁶⁶⁹: Օսմանեան աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ էյմիրբար, Միրբար, Լեբար, իսկ հայերէն աղբիւրներում Միրգար⁶⁷⁰, Միթիպար⁶⁷¹ տարբերակներին⁶⁷²: Ինչ վերաբերում է 1914ի ռազմական քարտէզին, այստեղ այն նշուած է Միրբար (Mirbar) ձեւով⁶⁷³: Այս անուանումը պահպանուեց նաեւ Քեմալական Թուրքիայում⁶⁷⁴: Այժմ բնակավայրն անուանափոխուած է, կրում է Իւչթեփէ (Üçtepe) թուրքական անունը եւ ամբողջութեամբ քրդաբնակ է⁶⁷⁵:

Մերպար գիւղում Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին բացուել էր դպրոց, որն ունէր 20 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յարութիւն

⁶⁶⁷ Բաղայան Գ., Արեւմտյան Հայաստանի Պատմաժողովրդական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին, «ՎԷՏ», համահայկական հանդես Ը. (ԺԳ) տարի, թիվ 3 (35), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, էջ IX:
⁶⁶⁸ Burney C. A., Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies, 1957, Vol. 7 (1957), էջ 40, 43:
⁶⁶⁹ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 16:
⁶⁷⁰ Նամակ Բուլանրդից, «Գրօշակ», հմր. 12, էջ 9:
⁶⁷¹ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:
⁶⁷² 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 34:
⁶⁷³ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...: էջ 416:
⁶⁷⁴ Son Teşkilatı Müllkiyede Köylerimiz..., էջ 416:
⁶⁷⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=%C3%9C%C3%A7tepe&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

Տ. Կիրակոսեան⁶⁷⁶: Գիւղում զործում էր Ս. Ստեփանոս անուանով մէկ եկեղեցի⁶⁷⁷:

Պատրիարքարանի կաղմած տեղեկագրերի Համաձայն նախքան Հայոց մեծ եղեռնը այստեղ ապրում էր 472 հայ⁶⁷⁸: Ս. Կարայեանի կաղմած ցուցակի Համաձայն 1914ի դրութեամբ Մերպար գիւղն ունէր 50 հայ ընտանիք՝ 772 բնակչով⁶⁷⁹:

Մեծ եղեռնի հետեւանքով որբացած եւ տարբեր տպաստարանների խնամքին են յանձնուել մերպարցի 3 որբ. 5 տարեկան Զոզան⁶⁸⁰, 6 տարեկան Խաչէեան Սինամը⁶⁸¹ եւ 15 տարեկան Տոնոյեան Արշակը⁶⁸²:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 682)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԾԵՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԻ ԵՒ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԵՅՐԸՊԵՏ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ
Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻԶ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻՈՍ
ՊՈՒԼՆԵՐԻ ԵՄԵՊԵՐ ԳԻՂԻ ԲՆԵԿԻԶ ՄԵՆՈՒԿ ՄԵԳՕԵԼՆՅԷ

Ցաւալի աղերս

Վեհափա՛ն Հայրապետ,

Երեկ Վաղարշապատ գիւղս հասնելուս պէս, այսօր անապարեցի Ձերի Վեհափառութեանն ոտք գի[ս] ձքել:

Տէ՛ր Վեհ[ափառ], եթէ սոյն վերջի քանի տարուան կրած բնական աղէտները մի առ մի թէ պատմեմ, կարծեմ գրչի կարողութենէ վեր է: Միայն սա կասեմ, որ այսօր աղքատաց շարքին ամենաթշուառ ես ինքս եմ: Վ[ա]սն զի ինչ որ ունէինք՝ բոլոր քուրդ տարաւ, եւ անով չը բաւականացաւ: Այսօր հետեւէս ինկած զիս մահացնելու կաշխատին: Անոր հ[ա]մ[ար] թողեր եմ 12 թշուառ գերիներ՝ ի տան սոված: Եւ զիս այս կողմը ձգեցի ո[ր]պ[ես] թէ ազատուիմ:

Մեծ եղբայրս երեք տարի առաջ Կարս բռնուեցաւ եւ իրեն ընկերներով ազգին զոհ եղաւ, որ այժմ Սիպիրն է:

⁶⁷⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 247:
⁶⁷⁷ <https://www.houshamadyan.org/>. Պոպանրիսի Բագա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:
⁶⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:
⁶⁷⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:
⁶⁸⁰ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկուած հմբ. 19:
⁶⁸¹ Նոյնի Յատկ. հմբ. 27:
⁶⁸² Նոյնի Յատկ. հմբ. 41:

Իսկ Հայրս ն[ո]րա ետեւէն եկած է այս կողմ: Եւ հիմայ չը գիտեմ ո՞րչէ է, թէ՛ մեռած:

Ասոնց ընտանիքը 12 նաճարի կը հասնի: Պարտատէրերը, անտիէն մնացած թէ հող եւ թէ անասնեղէն, բոլոր խլեցին առին:

Վեհ[ափա՛ն] Տէ՛ր, երեսանկեալ կաղաչեմ մի խնամ տարէք մեր այն ողորկիներուն, որպէսզի այն մօտալուտ պատուհասներէն թերեւս ազատուինք, որ աչքերնիս իմ ճանապարհին յառած կսպասին դարձիս...

Օգնեցէ՛ք... կաղաչե՛մ, գթառա՛տ Հայր:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄԲ] ՄԱՏՁԻՄ
ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝ ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՐԴՕԵԱՆՅ

1894 – 18 Սոս[տոս]
ի Վաղարշապատ ի Ս[ուր]բ Էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 152)

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԻ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻԶ
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

Խնդիր

Առ ողորմա՛ծ Հայրիկ,

Արդէն Վեհափառութիւնդ քաջ գիտէ Տաճկահաստանի ցաւալի վիճակ, զորս հազարաւորներ զոհ գնացին ի փառս ուղղափառ ս[ուր]բ հաւատոյն, զոր եւ ես՝ մեղսամածս, հազի՛ւ թէ գերծայ նոյն վիճակէն՝ անց կենալով ի Ռուսիայ, որ այժմ Հայթաղ ըսուած զիւղում բնակուած եմ հանդերձ եօթն ընտանեօք:

Ո՛չ հաց, ո՛չ վառելիք, ո՛չ տեղաշոր եւ ո՛չ հագուստ, որոնցմէ բոլորովին զուրկ եմ: Վասն որոյ երես անկեալ աղաչեմ յիշեալ տառապիւոց մասին զանց չառնէք, որովհետեւ բառական⁶⁸³ գերգաստանի տ[է]ր [եմ] եւ չունիմ ոչ ոք աշխատող եւ ութանասունամեա[յ] ծեր [եմ]: Ոչ կարող եմ աշխատել եւ ոչ մի կերպով ձգտել աստ եւ անդ: Տարակոյս չկայ՝ պիտի չմոռանայ Ձեր ազգասիրական հոգին իւր անճար տառապեալքն, որոնք կարօտ են Ձերդ առատ ողորմութեան:

ՄՆԱՄԻ ԶԵՐԴ ԾԱՆԿԱԼԻ ԿԵՆԱՅ ԱՂՈԹՈՂ ԵՒ Վ[Ա]ՄՆ
ՄԵՐ ԱՊԱԻԷՆ՝ ՊՈՒԼԱՆԸԽ ԳԱԻԱՌԻ ՄԵՐՊԱՐ ԳԻՒՂԻ
ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ԱՎՏԱԼ՝ ՅԵՏՆԵԱԼ ԹՇՈՒԱՌ

1897, Ս[ա]րտ 20

⁶⁸³ Իմա՛ քաւական:

ՄԱԼԱՔԵԱՆԴ ԳԻՒՂ/ՁՈՐԱԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(MOLLAKENT)

Մուլազքանդ, Մուլաքեանտ, Մուլաքենդ, Մուլա-Քենդ, Մալաքանդ, Մալաքեանտ անուններով յայտնի գիւղն ընկած է Լիզ աւանի հարաւարեւելեան կողմը, Նազիկ լճից մօտ 11 կմ հիւսիս-արեւմուտք: Այս բնակավայրը ձորի մէջ տեղակայուած լինելու պատճառով կոչուել է նաեւ Ձորագիւղ (Դէրէքէնթ): Գիւղում գործել է Ս. Յակոբ անունով եկեղեցի⁶⁸⁴:

Օսմանեան կառավարութեան վարած հակահայկական քաղաքակա- նութեան արդիւնքում Ձորագիւղում տիրապետող են դառնում քուրդ ազգեցիկ շէյխերն ու մուլլաները, որոնք ձեռք բերելով կայսրական կալուածաթղթեր (Էվզաֆի հիւմայիլ գոչանի) գիւղն անուանել են Մուլա-քենտ, իրրեւ մուլլայի գիւղ⁶⁸⁵: «Էվզաֆի-գոչաններով» գրաւուած եւ անւանափո- խուած հայկական գիւղերի թիւը բաւական մեծ է⁶⁸⁶:

Արեւմտեան Հայաստանի բուն հայկական բնակավայրերի թուրքերէն անուանումները գալիս են տիրապետող այս շէյխերի ձեռքն անցած կայս- սերական կալուածազբերից, որոնք նրանք Հայթայթում էին զանազան կեղծ ու պատիր ձեւերով⁶⁸⁷:

Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Մուլաքեանդ⁶⁸⁸, Մալաքանդ, Մուլաքյանդ, Մուլազ- քանդ անուններով: 1916ի ռազմական քարտէզում գիւղը նշուել է Մուլա- քենդ (Mollakend) ձեւով⁶⁸⁹, որը պահպանուեց նաեւ Քեմալական Թուրքիա- յում (Molla quend)⁶⁹⁰:

1894–1895 թթ. արդուլհամիդեան կոտորածների հետեւանքով մալա- քեանդցիները, միւս գիւղերի հայութեան պէս, սկսում են կամաց-կամաց դաղթել շրջակայ գաւառներ, ոմանք՝ դէպի Կովկաս⁶⁹¹: Ինչպէս վերելում

⁶⁸⁴ Մանասեան Գ., Բուլանդի կոտորածը, «Համբարտե», 1917 թ., հմր. 6, էջ 142–143:

⁶⁸⁵ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁷ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁸ ՄՄ, ԽԿՖ, քղք. 102, վտ. 593, նամակագիր՝ Մելիք Եղիազարով:

⁶⁸⁹ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...:

⁶⁹⁰ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz... էջ 417:

⁶⁹¹ Մանասեան Գ., Բուլանդի կոտորածը, էջ 142–143:

նշեցինք, սա տեղի էր ունենում մինչեւ 1915ը շարունակուող Հարստա- Հարութեան հետեւանքով, որն արտայայտուած էր յատկապէս հողերի բռնագրաւումով:

Հողային յափշտակութեան ձեւերը իրենց բազմազանութեան հետ մէկ- տեղ բաժանուած էին մի քանի խմբի. Ա) մուրհակաւոր, սպաֆով կամ մա- րաբայութեամբ (առեւտուրի վատ տարբերակներ), Բ) ապօրինի իլմուհա- բէրներով (ստացագիր) կամ շինծու մուրհակներով, որի ժամանակ հողն առգրաւուած էին նոյնիսկ տիրոջ բացակայութեան ընթացքում⁶⁹²: Սա իրա- կանացւում էր հիմնականում եղած վկայաթղթերի զանդուածային կեղծ- ման ճանապարհով:

Այս ձեւով հողային յափշտակումներ տեղի ունեցան նաեւ Մալա- քեանդ գիւղի մէջ եւս: Հասնանլը Սիւլէմանի Յուսուֆ աղան՝ 80 ոսկիով իւրացնում է Ռէս Յարէ Պետրոսեանի 1000 ոսկի գնահատուած հողերը՝ կեղծ կնիքներ պատրաստել տալով: Ապա նոյն ձեւով խլում է նաեւ նրա անասունները⁶⁹³:

Յափշտակումները յատկապէս մեծ թափ էին ստացել 1895–1896ի հա- միդեան կոտորածների ընթացքում: Այս քաղաքականութեան արդիւնքում հայերն ի վիճակի չլինելով մնալու իրենց երկրում՝ սկսում են գաղթել: Ըստ տարբեր աղբիւրների 1915ի Մեծ եղեռնից առաջ գիւղում կար 31–37⁶⁹⁴ տուն (253⁶⁹⁵–318 անձ) հայ եւ 150 տուն քուրդ բնակչութիւն, որոնք ոչ միայն գրաւել էին վաղ գաղթածների տները, օջախն ու այգին, այլեւ մեծ իշխանութիւն ունէին մնացեալ հայ բնակչութեան վրայ⁶⁹⁶:

Գիւղի կոտորածների մասին տեղեկութիւնները մեզ է հասել տեղա- բնիկ, ահանատես Ղազար Մանուկեանի վկայութեամբ: Լիզ գիւղի սոսկալի կոտորածը տեսնելով Ալազեազ գիւղի թուով 30 քուրդ Կօթոյի եւ Սալմանի Խայոյ անունով անձանց գլխաւորութեամբ գալիս են գիւղ: Հաւաքում են հայ բնակչութեանը, մարդկանց կահ-կարասին ու տանում Ալազեազ, որ- պէսզի ազատեն կոտորածից: Երբ այս մասին տեղեկանում է Աբրիի շէյխ Սլէն եւ մալաքեանդցի շէյխ Յէթուլազը անմիջապէս բողոքագրերով դի- մում են բանակի հրամանատար հաջի Համտի փաշային՝ Ալազեազում ապաստանած հայերին կոտորելու հրաման ստանալու պահանջով⁶⁹⁷:

⁶⁹² Տե՛ր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 8:

⁶⁹³ Նոյն տեղում, էջ 9:

⁶⁹⁴ Ատրպետ, Բուլանդ, հմր. 214:

⁶⁹⁵ Մարտիրոսեան Ն., էջ. աշխ.:

⁶⁹⁶ Մանասեան Գ., Բուլանդի կոտորածը, էջ 142–143:

⁶⁹⁷ Նոյն տեղում:

Փաշան Այադեհազ է ուղարկում Ֆէթուլլահ չաուշին՝ 15 ժանդարմի (իմա՝ թեղթիլաթ-մախսուսայի ջարդարար, Վ. Ս.) ուղեկցությամբ, որոնք տանջանքների ենթարկելով այս մարդկանց՝ սպանում են: Այս գիւղից ազատում է միայն 51 ծեր կին ու երեխայ, որոնք ապաստանել էին զանազան գիւղերում⁶⁹⁸:

Մեծ եղեռնից առաջ մալաթեանդի հայերն ունէին 318 բնակիչ, 367 եղ, դոմէշ, մատակ եւ այլ մեծ եղջերաւոր անասուններ, 369 ոչխար, 19 ձի եւ էշ, 9253 կօտ հորուած ցորեն եւ այլ հացահատիկ, մէկ փայտաշէն եկեղեցի, մէկ դպրոց, մէկ ձիթհանք եւ 5 ջրաղաց, 4560 կօտ սերմ պարունակող ընդարձակ եւ բիրրի վարելահող, որոնք բոլորն էլ մնացին քրդերին⁶⁹⁹:

Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Մալաթեանդ գիւղն ունէր 70 հայ ընտանիք՝ 457 բնակչով⁷⁰⁰:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում պահուող նամակներում նկարագրուած են 1895-1896 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներն ու արհաւիրքները, անտանելի կացութիւնն ու գաղթելու համաձայնագրերը:

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 21)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Տ [ԵԱՌԵՆ] Տ [ԵԱՌԵՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՉԵՆԳՈՅՆ ԿԸԹՈՎԼԻԿՈՍԻՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ ԵՒ
ԵԱՅՐԸԳՈՅՆ ՊԸՏՐԻԸԳԻ ՆԸԽԸՄԵԾԸՐ ԸԹՈՒՌՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԷՋՄԻԸԾՆԵՒ

ՄՇՈՒ ՆԸՀԸՆԳԻ ՄՈՒԸՀՔԸՆԳԻ ԳԻՎԼԻ ԾԻԸՏԸՐ ՅՈՒՀԸՆՆԷՍ
ՔԸՀԸՆԸՅ Տ [Է]Ր ՊԸՏՐՈՍԸՆԵՆԻՅ

Խնդիր

Ինչպէս յայտնի է Վեհ Օծու թեանդ, սապատակուելով քրտերից եւ համէտեայ զօրքերից, թողինք տուն, տեղ եւ կալուած, հազիւ կարողացանք Գաղտնի փախչելով Ռուսաստան՝ ազատուել: Այժմս անդաստական թափառում ենք՝ խեղճ, մոլոր, քաղցած եւ մէկ կտոր չոր հացի կարօս:

⁶⁹⁸ Մանասեան Գ., Բույսնրդի կատրածը, էջ 142-143:

⁶⁹⁹ Նոյն տեղում:

⁷⁰⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Վեհափա՛ն Տէր, թէեւ բազմիցս աշխատեցայ մի կերպ գնալ Հայրենիք, որպէսզի մի կերպ կարողանայի գոնեայ տունս ձեռք բերել, բայց եւ այնպէս մեծամեծ դժուարութիւնների հանդիպեցայ եւ մինչեւ անգամ այդ մասին երբ եկայ Կարին՝ փաշին բողոքելու, քրտերն, հետամուտ լինելով ինձ, կամենում էին սպանել. թողի փախայ դարձեալ Ռուսաստան: Այժմս բնակւում եմ Երրակայ Քորակտարայ գիւղում: Գերզաստանս բաղկացած է 28 շնչից. մեծամասնութիւնն երեխայ են:

Ինչպէս յայտնի է Օծու թեանդ, մեզ նմանների թիւն շատացել է, տուրք ողորմութիւնն նուազել են, մնացած ենք խեղճ, աւուր պարէնի կարօս:

Ուստի աղերսելով պաղատում եմ՝ ս[ուրբ] գարշապարդ Համբուրելով՝ ի նկատի ունենաք իմ տառապեալ եւ թշուառ գերդաստանի դրութիւնն, առնէք տնօրէնութիւն: Եթէ հնար է, ճանապարհածախսս տաք, գնամ Հայրենիք, կամ թէ չէ մի որ եւ իցէ տեղ նշանակէք քահանայազործութիւն անելու, որպէս զի կարողանամ գերզաստանս կառավարել:

Տէ՛ր ՅՈՒՀԸՆՆԷՍ Տէ՛ր ՊԸՏՐՈՍԸՆԷՆ

Ի 11ն Յուլիսի, 1895 ամի

յԱխալքալակ

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 689)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԻՒՆ ՏԵ [ԸՌ]Ն ՏԵ [ԸՌ]Ն ՄԿՐՏԻՉ
Ս [Ր]ԲԸՉԵՆԳՈՅՆ ԿԸԹՈՎԼԻԿՈՍ ԸՄ [ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՅ
ՊՈՒԸՆԸՐՈՒ ՄԸԸՔԸՆԳԻ ԳԻՎԼԻ ԲՆԸԿԻՉ ԳԸՉՊԸՐ ՄԸՆՈՒՍԸՆԷՆԷ

Խոնարհական խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Նուաստս, որ 45 տարեկան հասակը մտած եմ, աչքի լուսէ տկար անձ մ'եմ:

Ունիմ անհաշիւ պարտք, որ կարծեմ 30-40 ոսկիէն աւելի է: Թէեւ հողերն բոլոր պատանդ դրի, դարձեալ 10-15 ոսկի կը մնայ: Ուրիշ բնութե[ա]ն բարիքներէ զուրկ եմ, վ[ա]սնդի բունի բոլոր յափշտակեցին: Վերջապէս ստիպուեցայ 9 գերիները թողուլ այնտեղ եւ փախչել: Ուստի այսօր ն[րան]ք այնտեղ մերկ, ծարաւ նստած, իսկ ես՝ այս կողմ՝ անտուն, քաղցած յօտարութե[ա]ն թափառեմ:

Վեհ[աբա՛ւ] Տէր, կաղաչեմ երեսանկեալ՝ նայէք ի մեր թշուառութեան, մեզ մի խնամք, մի մարդասիրական օգնութեան ձեռք կարկառէք, որ թողումք, գնամք այն հողին վր[այ]՝ ուրկէ որ ելանք:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿԵԱԾ[ՈՒԹԵԱՄ]Բ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ
Ն[ՈՒԱՍՏ] Ծ[ԱՌԱՅ] ԳԱԶՊԱՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1894, 15 Օգոստոս
ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պատ

ՆՈՐԱԴԻ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(NURETTIN)

Նորադի բնակավայրի տեղադրութիւնը ե՛լ աղբիւրներում, ե՛լ Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հակասական է⁷⁰¹: Արխիւում հանդիպել ենք երկու նամակի, որոնցից մէկը գրուած է Բուլանըք գաւառի Նորադի⁷⁰², միւսը՝ Մանազկերտի Նորադին գիւղից⁷⁰³:

Մեզ հանդիպած միւս աղբիւրը Կ. Պոլսի Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի 1903 թ. «Ընդարձակ Օրացոյցն» է, որտեղ Բուլանըք գաւառի եկեղեցիները բաժնում հանդիպում ենք Նորաշէն անունով գիւղ՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցով⁷⁰⁴: Հակուած ենք կարծելու, որ Նորաշէնը վաւերագրում մեզ հանդիպած Նորադին գիւղը կարող է լինել:

Կ. Սասունու⁷⁰⁵ եւ Թէոդիկի մօտ⁷⁰⁶ սակայն Նորադինը (Նորատին) ընդգրկուած է Մանազկերտի շրջանի մէջ:

Հիմք ընդունելով Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակը, ինչպէս նաեւ նոյնացնելով Նորադին/Նորաշէն գիւղերը, Բուլանըք գաւառի մէջ ենք ներառում նաեւ Նորադին գիւղը, հաւանական համարելով, որ նոյն անունով գիւղեր եղել են երկու հարեւան գաւառներում էլ:

Ինչ խօսք, այս առումով չափազանց կարեւորում ենք տեղացիների վաւերագիր նամակները՝ ճշգրտելու համար վարչական առումով գիւղերի այս կամ այն գաւառին պատկանելու խնդիրը, եւ գիւղանունների ցանկերի առաւել ամբողջական եւ ստոյգ ներկայացնելու պահանջը, որն էլ սոյն հետազօտութեան մէջ մեր առջեւ դրուած գլխաւոր նպատակներից մէկն է եղել:

⁷⁰¹ Տե՛ս Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների բառարան; Վերապրածների վկայություններ..., հտ. 2; Բաղապան, Գ., Արեւմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրէին, մաս վեցերորդ; Բիթլիսի նահանգի հյուսիսային, արեւելյան եւ արեւմտյան գավառները, «Վէմ» համահայկական հանդես, Ը. (մԳ) տարի, քի 3 (55), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, հավելված, էջ XVIII; Պուլանըքի Կարապետ, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմբ. 26:

⁷⁰² ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 101, վաւ. 244:

⁷⁰³ Նոյնի վաւ. 313:

⁷⁰⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց» Սուրբ Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, տոմար, գանազան գիտելիքներ, վիճակագրական տեղեկութիւններ, Կ. Պոլիս, 1903, էջ 338:

⁷⁰⁵ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 319:

⁷⁰⁶ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 102:

Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի փոխանցմամբ Առաջին աշխարհամարտից առաջ Բուլանըբ գաւառի մաս կազմող Նորադին գիւղն ունէր 150 տուն հայ բնակիչ⁷⁰⁷: Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում այս գիւղից որեւէ հայ չի փրկուել⁷⁰⁸: Մենք ունենք միայն 3 որբի մասին տեղեկութիւն, որոնք հաստատուել են տարբեր ապաստարաններում: Այդ որբերն են. Ջուլհակեան Ազատ՝ 5 տարեկան⁷⁰⁹, Ջուլհակեան Սէյրան՝ 7 տարեկան⁷¹⁰, Ջուլհակեան Սադաֆ՝ 12 տարեկան⁷¹¹:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 244)

ԽՆԴԻՐ ՆՈՐԻՆ ՀԵՅՐԸՊԵՏԻ ՍՐԲԸՉԸՆ ԿԵԹՈՒՂԱԿՈՍԻՆ ԸՄՔՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ

Մենք ի ներքոյ էջմիածնու գաւառի Տոխս գիւղի բնակիչներս ունենք վերաբնակեալ գաղտական <գաղտական> հայ ի Բուլանուխ գաւառի Նորատին գիւղացի: Իսկ կան մի տուն եօթը նաֆար, որ լինում են//// Ու ունի որդիկ՝ երից սղայք ու երկու աղջիկ փոքր, եւ կինն վախճանեալ: Եւ ունի առաջի որդի վեց տարեկան: Կամի ամուսնացնէլ, որովհետեւ չի կարողանում կառավարել՝ ըստ պատճառաւ *երէխաօյց* փոքրութեանը: Այլ կամի սոճուսնանալ: Այդ մասին եւ կամին օգնութիւն ձեզանից, ինչպէս չքաւորութիւն ունէնալով կը խնդրէն ողորմութիւն՝ այլ համարեայ ազատել ամէնայն մի ազտէցութիւնից:

ԱՌ ՈՐ ՍՏՈՐԱԳՐԵՄ՝ ՍԱՐԳԻՍ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ,
ՏՈՆՍ ԳԻՒՂԱՑԻ

Ի [18]97 ամի, 4 Մարտի
Լեւոն Յակոբեան

⁷⁰⁷ Ատուպեա, Բուլանըբ, հմր. 213:

⁷⁰⁸ Նոյնի հմր. 214:

⁷⁰⁹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 25:

⁷¹⁰ Նոյն անդում:

⁷¹¹ Նոյն անդում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 591)

ՆՈՐԻՆ ՎԷՀԵՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Ը [ՍՏՈՐԱԳՐԵՄ] ԵՐԵՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԱԿՈՍԻՆ
ԵՒ ՆԵՅՐԸՊԵՏԻ ՊԵՏՐՈՒԿՈՒԹԻ ԸՄ [ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
Տ [ԵՆԸՊԵՆ] Տ [ԵՆՈՒՆ] ՍԵՐՏԻՉ ՀԵՅՐԻԿԻՆ
ՄՇՈՑ ՆԵՀԸՆԳԻ ԲՈՒԼԸՆՈՒԹԻ, ՆՈՐԸՊԻ ԳԻՒԼԸՑԻ ԳԷՍՈՒԳ
ԳԸՄՊԸՐԵԱՆԷ

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափառ Տէր,

Անցեալ տարի մեր գիւղի մէջ մէկ թուրք հարիւրապետ պաշտօնեայ ի դուր ամբաստանելով եղբօրս վրայ, բանտարկել տուաւ ամբողջ մէկ տարի: Այժմ արձակուած, բայց կիսամեռ տանն ընկած է: Մեր գերդաստանը բոլորովին թալանուելով յիշեալ թուրքի ձեռամբ, 23 հոգին այժմ թշուառ դրութեան կան:

Ուստի դիմելով յոտս Վեհ[ափառ] տէրութեանդ՝ աղաչում եմ եւ խնդրում եմ գթութիւն եւ ողորմութիւն, որքանով կբարեհաճին Սուրբ կամք Վեհափառութեանդ:

1894 ամի, 18, Փետրուարի
ի Վաղարշապատ

ՇԵԽ ՅԱՂՈՒԲ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(GÜLLÜOVA)

Շեխ Յաղուբ դիւղը Հիմնադրուել էր մօտաւորապէս 1750-ական թուականներին, Բաղրկան Սաֆար անուանով տիպրանակերտացի մի Հայի կողմից: 25 ջրաղացներով շէն ու Հարուստ մի գիւղ էր⁷¹², որոնք գիշերուցօր աշխատում էին Խաչի լճից հոսող քչփչան վտակով⁷¹³:

Չուտ Հայ բնակչութիւն ունեցող այս գիւղն ընկած էր Կոփի Հարաւարեւելեան մասում՝ Խաչի լճի հիւսիսարեւելեան ափի մօտ, Կոր-ջուր կամ Քու-ջուր գետի աջ ափին:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում գաղթականներն իրենց գիւղն անուանել են Շէխ Եաղուպ, Շէյխեաղուպ, Շէյխաղուբ, Շեխ Եաղուպ, Շաղուբ անուաններով⁷¹⁴:

Իուլանդացի աշխարհագրագէտ Հ. Լինչն այս բնակավայրն անուանում է Շէյխ Յակուբ (Sheikh Yakub) եւ նկարագրում որպէս նախկինում բարեկեցիկ, Հարուստ Հայկական գիւղ, որ ցաւօք իր այցելութեան ընթացքին ծայրայեղ աղքատութեան մէջ էր⁷¹⁵:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայրն հաշուառուեց ու արձանագրուեց Շէյխ Եակուբ (Cheih Yakob) անունով⁷¹⁶: Ներկայումս ամբողջութեամբ հայաթափուած է եւ կոչւում է Գիւլլիօվա (Güllüova)⁷¹⁷:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը այստեղ գործում էին երկու եկեղեցիներ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ⁷¹⁸: Համաձայն Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող նիւթերի, գիւղի եկեղեցին կոչուել է Ս. Թուխ Մանուկ, իսկ նախքան Հայոց մեծ եղեռնը տեղիս ծառայող հոգեւորականն էր Տէր Յովսէփը, իսկ Ս. Գէորգ եկեղեցու⁷¹⁹ ծառայող քահանան Տէր Դանիէլն էր, որը սպանուեց գաղթի ճանապարհին⁷²⁰:

⁷¹² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 200–201:

⁷¹³ Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարբ, էջ 25:

⁷¹⁴ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 103, վաւ. 97; ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վաւ. 75:

⁷¹⁵ H. F. B. Lynch, Armenia, v. 2, էջ 344:

⁷¹⁶ Son Teşkilatı Müllkiyede Köylcrimiz... էջ 416:

⁷¹⁷ <https://nisanvanmap.com/?v=G%C3%BCI1%C3%BCova&lv=&ti=&u=1&ua=5>

⁷¹⁸ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլանըխի Բագա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁷¹⁹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 200–201:

⁷²⁰ Նոյն տեղում, էջ 198–200:

Գիւղը Հարուստ էր ե՛ւ նիւթապէս ե՛ւ հոգեւոր մշակոյթով: Աղութի Մելքոն, Տէր Յովան, Տօնի Յակոբ, Տէր Վարդան, Տէր Ղազար, որոնք այն շէյխաղուբցիներն էին, որոնց տներում պահուում էր ընտանեկան Հնարժէք, ձեռագիր Աւետարաններ, որոնք բոլորն էլ այժմ կորսուած են համարում⁷²¹:

Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակի Համաձայն Շեխ Յաղուբ գիւղն ունեցել է երկու ձեռագիր Աւետարան (1681 թ., 1750 թ.)⁷²²:

19-րդ դարի երկրորդ կէսից դիւղում գործել է 2 դպրոց:

Չնայած Մ. Միրախորեանը դրում է, թէ տեղիս Աւետարանական Համայնքի հետեւորդները մի քանի տուն էին, սակայն աղբիւրները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ազգային արխիւի նիւթերի Համադրամաբ պէտք է նըշենք, որ 1869–1870ին այստեղ Հիմնուել էր ամերիկեան ներդրումով երկսեսու վարժարան⁷²³: Հայ Աւետարանական եկեղեցու հետեւորդների Համար⁷²⁴, որն ունէր 60 աշակերտ: Սա յստակ թիւ է Աւետարանական Համայնքի հետեւորդների թուի ճշգրտման համար:

Տեղիս միւս դպրոցն ունէր 100 աշակերտ եւ երկու ուսուցիչ՝ տարեկան 50 օսմանեան ոսկի բիւջէով⁷²⁵:

1915ի յուլիս 28ին Միրզա բէկի որդի Մուսա բէկը, Միրզա աղայի որդի Խալիֆ աղան, Այազ բէկի որդի Եուսուֆ բէկը եւ Դարա բէկի որդի Խալիֆ բէկը առաջնորդում են քուրդ ամբոխին եւ Համիդիէ զօրքին դէպի Շեխ Յաղուբ եւ Կոփ: Գիւղը հերոսաբար դիմադրում է՝ մէկ օրում, սակայն, տալով 120 զոհ: Ժողովուրդը նահանջում է դէպի Մանազկերտ՝ դէպի ռուսական զօրք: Վախը սրտում, սովահար մինչեւ Կովկաս հասնելու ճանապարհին են մնում 250 շէյխաղուբցի⁷²⁶:

1895–96 թթ. Արդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածները ընթացքն ու հետեւանքները շարադրուած են շէյխաղուբցիները՝ Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում: Դրանցում աննկարագրելի դաժան իրականութեան մէջ ապրելու, ընտանիք պահելու եւ զաւակներ մեծացնելու կամքն է. «Միւս կողմէն երեկ եղբօրս որդիէն նամակ առայ, որ կիւնը ձեռքէն առեր թըրքացրեր են: Ինքն ալ վիրաւոր, իր երեք որդիով եկած

⁷²¹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 198–200:

⁷²² Մուսատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Ցուցակ Ձեռագրաց..., էջ 220:

⁷²³ Esenkali Ebru, Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, 2007, էջ 18:

⁷²⁴ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 198–200:

⁷²⁵ Նոյն տեղում:

⁷²⁶ Նոյն տեղում, էջ 200–201:

ինկած է Կարսի Փալատրուան գիւղ եւ ինձ իմաց է տուած, որ շուտով հասնիմ, տեսնինք ինչպէս պիտի լինի մեր ճար...»⁷²⁷:

Մեծ եղեռնից առաջ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Շեխ Յաղուբ գիւղում բնակոււմ էր 1200 անձ⁷²⁸ կամ 200 տուն հայ⁷²⁹: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Շեխաղուբ գիւղն ունէր 200 հայ ընտանիք՝ 1.200 բնակչով⁷³⁰:

Թիֆլիսի «Նպաստամասոյց» ընկերութեան որբանոցի փախստական հայ որբերի մէջ կային շեխաղուբցի մի քանի որբ. Բաղդասարեան Արմենուհի՝ 12 տարեկան⁷³¹, Բաղդասարեան Գեղանոյ՝ 8 տարեկան⁷³², Եւնիկէ՝ 12 տարեկան⁷³³, Սապրո՝ 11 տարեկան⁷³⁴, Յովհաննիսեան Ազիզ՝ 8 տարեկան⁷³⁵, Գալոյեան Մուշեղ՝ 10 տարեկան⁷³⁶, Մանուկեան Անգիին՝ 10 տարեկան⁷³⁷, Մանուկեան Յովհաննէս՝ 8 տարեկան⁷³⁸, Մուրադեան Միխիթար՝ 14 տարեկան, Մուրադեան Ազնիւ՝ 16 տարեկան, Մուրադեան Զոհրաբ՝ 6 տարեկան, Մուրադեան Յովհաննէս՝ 1 տարեկան⁷³⁹ եւ այլք:

Շեխաղուբցիներից փրկուածները հաստատուել են էջմիածնի շրջակայ գիւղերում⁷⁴⁰, Դաշբուռուտում, Դարաչիչակում (Մաղկաձոր) եւ Աղբարա-յում⁷⁴¹, Ալէքսանդրապոլում, Բամբակաձորում եւ այլուր:

⁷²⁷ ՄՄ, ԽԿՖ, Բղթ. 104, վաւ. 74:

⁷²⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷²⁹ Թէոզիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷³⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁷³¹ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 19:

⁷³² Նոյն տեղում:

⁷³³ Նոյն տեղում:

⁷³⁴ Նոյն տեղում:

⁷³⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 23:

⁷³⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 26:

⁷³⁷ Նոյն տեղում:

⁷³⁸ Նոյն տեղում:

⁷³⁹ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁰ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 198-200:

⁷⁴¹ Ամասիան Կարսի մարզից Հայաստանին մնացած միակ մասն է:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԸՆ Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍԻՐԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՑՆ ՀԵՅՈՅ

Ի ՍԵՀԸԿ ԳԵՀԸՆԵՑԷ ՊՕՂՕՍԵԸՆ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհ[ափա՛ն] Սրբազնագո՛յն Հայրիկ,

Նուաստս՝ բնիկ Մշոյ Պուլսնրգ գաւառի Շէյխնաղուպ գիւղէն եմ: Ես տասներկու տարիէ հետէ, ընտանեօք գաղթած, կը բնակէի ի Խաստուր գիւղն Բազրեւանդայ: Սակայն անդ չկարենալով տասն հոգիէ բաղկացած ընտանեացս օրական ապրուստն հոգալ, դառն աղքատութենէ ստիպեալ, իբր երկու ամիս առաջ փոխադրուեցայ ի Պայպուրտ գիւղն Կարուց:

Հայր Վեհափառ, իմացայ հաստատապէս եւ անձամբ իսկ վնացի, տեսայ, որ Կարուց վիճակի Սոկթլու եւ Չղրղան հայ գիւղօրայք չունին քահանայ: Այնպէս որ, եկեղեցիք փակ մնացեր են, եւ մերձակայ Բայխարայ գիւղի միակ քահանայի ձեռամբ կը հովուին: Յիշեալ անքահանայ գիւղօրէից ժողովուրդք սիրով ընդունեցին զիս իրենց մէջ մնալու եւ քահանայագործելու, բայց Կարուց Արթ[անապատիւ] յաջորդն եւ Հոգեւոր կառավարութիւնն չհաւանեցան եւ առաջարկեցին ինձ դիմել Ձեր Վեհափառութեան եւ հրամանագիր ստանալ:

Ուստի կը խնդրեմ Ձեր Հայրութիւնէն, որ պթալով ընտանեացս դառն եւ չքաւոր վիճակին վրայ՝ գէթ մինչ ի գարուն նոյն գիւղօրէից միոյն մէջ քահանայագործելու համար հարկաւոր հրամանն բարեհաճիք շնորհ բերել:

Մատչելով ի համբոյր սուրբ Աջոյն Ա[ստուա]ծարեալ Հօրդ հասարակաց:

ՊԱՏԻՒ ՌԻՆԻՄ ՄՆԱԼ ԹԱԻՏ ՄԵԾԻ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹ[ԵԱՆ] ՁԵՐՈՒՄ Խ[ՈՆԱՐՀ] ՈՐԴԻ

1894, Դեկտ[ե]մ[բերի] 11

Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 49)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՌՈՒԹԵԼԸՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԵՆՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԼՐԳԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ**

**ՊՈՒԼԵՆՈՒԹԻ ՇԵԽԵՂՈՒԹԻ ԳԻՒԼԵՅԻ ՎԵՐԴԵՆ ՍԻՄՕՆԵԼԵՆԻՑ
(ՌԵՇՕ ՄԻԷԻ ԵՂԲՕՐՈՐԳԻՅՆ)**

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

Հրամանաւ Սուրբ Հօրդ Ալիբեկլու զիւղի հասարակութիւնն իմ գերդաստանս ընդունեց անցեալ սեպտեմբերի 21ին եւ մինչ այսօր մեզ կապահասնեն: Նոյն ամսում կինս որդէծնութեան պատճառաւ մահացաւ:

Այն օրից ես ոչ մի աշխատանքի չեմ կարողանում գնալ: Երեք որդոյս մատաղահաս լինելու պատճառաւ մայրակորոյս որդիքս ինձ փոխանակ մօր կսիրեն եւ մէկ ըսպէ ինձնէ չէն բաժնուի, որ աշխատանքի գնալով մերկութիւններս կարողանամ ծածկել:

Ուստի համբուրելով Ս[ուրբ] Ուրբ կողաչեմ, որ օգնես թշուառներիս:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆ ՍԻՄՕՆԵԱՆ

*ի 10ն Ապրիլի, 1896 ամի
ՅԱլիբեկլու*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 74)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼԸՆ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ**

**ՊՈՒԼԵՆՈՒԹԻ ՇԵԽԵՂՈՒԹԻ ԳԻՒԼԵՅԻ
Մ[Ը]ՀՏ[ԵՍ]Ի ԸՐԲ[Ը]ՀԸՄ ՍԵՐԳԵՐԵՆՅԻ:**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Այս երեք անգամ կը լինի, որ խնդրագրովս ոտէդ կը համբուրեմ, բայց չստացայ մի պատասխան: Այս երեք շաբաթէն աւելի է, որ կսպասեմ տեղս:

Շորէս ծախեցի՝ կերայ: Պատերի տակեր եւ վանքի դռներ պառկուեց՝ կսպասեմ: Ոտքիս չարուի վերջացաւ, աչքս վեհարանիդ պաղուհան միշտ կը նայի, բայց բան մը չեմ լսեր:

Միւս կողմէն երեկ եղբօրս որդիէն նամակ առայ, որ կինը ձեռքէն առերձրբացրեր են: Ինքն ալ վիրաւոր իր երեք որդիով եկած ինկած է Կարսի Փալտրուան գիւղ, եւ ինձ իմաց է տուած, որ շուտով հասնիմ, տեսնեմք ինչպէ՞ս պիտի լինի մեր ճար:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, ի սէր Աստուծոյ, մի այցելուի՛րն, մի ճար արէք թշուառ ծերոյս, որ գնամ... :

*ՄՆԱՄ ՁԵՐԴ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԿԵՆԱՑ ԱՂՕԹՈՂ ԵՒ Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝
Մ[ԱՀՏԵՍԻ] ԱՐՐԱՀԱՄ Մ[Ա]ՐԳ[Ա]ՐԵ[Ա]Ն*

*1896, Մայիս 26
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշապ[ա]տ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 75)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼԸՆ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ**

ՊՈՒԼԵՆՈՒԹԻ ՇԵԽԵՂՈՒԹԻ ԳԻՒԼԵՅԻ

Խոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի Հայրիկ,

Բաւական ժամանակ է տեղս եմ եկած, բայց ուր որ գնացի ձախորդութիւն, հիւանդութիւն, թշուառութիւն զիս հալածեց: Եւ ահա վեց ամսեայ հիւանդութենէն նոր ոտք ելած կը շարժեմ՝ սոված եւ թափառական: Ունէի մի քանի կոպիկ ձեռիս այն ալ անցեալները դողացան եւ կը տեսնեմ ոչ մի գործի չեմ պէտք գալի, զի աչքերս կը մթագնին, ոտներս կը դողայ եւ ուր գնալս բնաւ չը գիտեմ:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, այս տեսակ մի նեղութեան մէջ եմ, մի բարեբար չունիմ ծերութեան հասակիս մէջ. ամէն թշուառութիւն զիս պատեց: Այսպէս ամեն բանի կարօտ մնացած եմ: Կը գնամ մինչ վանքի խոհարանի դուռը՝ կերակուրների հոտով կշտացած՝ ետ կը դառնամ:

Ահա ծերութեանս մէջ պատահած անտէր վիճակիս դրութիւն մը, որ այն աստիճան հասցրից ինձ: Ի՛նչ լաւ կը լինէր, եթէ հասնէր ինձ մահ եւ ազատէր...

Ուստի կաղաչեմ Ձերին Վեհափառութեան՝ ինձ մի շնորհ, մի օգնութեան ձեռք մեկնէք այս նեղ ժամուս, որ երկինք Ա[ստուա]ծ եւ յերկրի՝ Ձերդ Վեհափառութեանն եմ յուսացեր, եկեր եմ:

ՈՐՈՎ ՄՆԱՄ ԸՆԴՄԻՇՏ ՁԵՐԴ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՑ ԵՐԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂՕԹԱՐԱՐ
ԵՒ ՇՆՈՐՀԱՅ ՍՊԱՍՈՂ՝ ՄՇԵՑԻ ԱՐԲԱՀԱՄ ՄԱՐԳԱՐԵՆՑ

1896, Մայիս 11
ի Վաղարշապատ

ՇԻՐՎԱՆՇԵԽ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ADIVAR)

Շիրվանշեխ հայարնակ գիւղն ընկած էր Կոփից տասնհինգ կմ դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Արածանի եւ Խնուս գետերի միացման դատում զրտնուելու շնորհիւ գիւղն ունէր կանաչ ու փարթամ բուսականութիւն: Տարբեր ուսումնասիրողների եւ բնիկ շիրվանշեխցիների վկայմամբ բնակավայրը Բուլանըք հարթավայրի ամենամեծ եւ հայաշատ գիւղերից էր, որն ունէր Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ անուններով երկու գողտրիկ սրբավայրեր⁷⁴²: Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակի համաձայն Շիրվանշեխ գիւղում եղել է երեք ձեռագիր Աւետարան (1471 թ., 1509 թ., 1566 թ.) եւ մէկ ձեռագիր Շարակնոց (1606)⁷⁴³:

Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին այստեղ բացուել էր դպրոց, որն ունէր 50 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յովակիմ Աստուածատուրեան⁷⁴⁴: Մեծ եղեռնից առաջ գիւղում կար գիւղական համայնքի ծախսերով պահուող 90 աշակերտանոց մէկ դպրոց⁷⁴⁵:

1915 թ. գիւղի ծխատէր քահանան էր տէր Միքայէլ Տէր Սամուէլեանը, որ հետագայում ապաստանել էր Արագզեղ (Կարսի մարզ) գիւղում⁷⁴⁶:

Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող Շիրվանշեխի ծխատէր քահանայի վկայութեան համաձայն Մեծ եղեռնից առաջ իր հովուութեան ներքոյ կար 180 տուն հայ՝ 2000 շունչ ազգաբնակչութեամբ⁷⁴⁷: Նոյն քահանայի ձեռամբ փրկուել եւ Արեւելահայաստան է տեղափոխուել գիւղի ձեռագիր «Մաղիկ» կոչուող Աւետարանը⁷⁴⁸:

1912ին Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Շիրվանշեխ գիւղում բնակուում էր 1300 անձ⁷⁴⁹ կամ 150 տուն հայ⁷⁵⁰: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Շիրվանշեխ գիւղն ունէր 150 հայ ընտանիք՝ 1.050 բնակչով⁷⁵¹:

⁷⁴² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 201–203:

⁷⁴³ Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Յուզակ Անուագրաց..., էջ 220:

⁷⁴⁴ Սասունի Կ., Պատմություն..., 2013, էջ 247:

⁷⁴⁵ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 201–203:

⁷⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 206–208:

⁷⁴⁷ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁸ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁵⁰ Թլղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁵¹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի Փոնդի նամակներում բնիկ շիրվան-
շեխցիներն իրենց գիւղն անուանել են Շիրվանշէխ, Շիրվանշէյխ, Շէրվան-
Շէխ անուններով: Այլ աղբյուրներում յանդիպել ենք նաև Շէյվանշէյխ
տարբերակի⁷⁵²:

1914ի ուղղմական քարտէզներում գիւղն արձանագրուել է Շիրվան-
շէյխ (Şirvanşeyh) անունով⁷⁵³: Այսօր այս բնակավայրը հայաթափուած է եւ
կոչուում է Ադըվար (Adıvar)⁷⁵⁴:

1914ից սկսած գիւղից պարբերաբար զինուորագրութեան պատրուա-
կով սկսում են տեղահանել տղամարդկանց: Ապա օրինական ու ոչ օրինա-
կան հարկահաւաքութեամբ հարստահարում ու թալանում են գիւղացիու-
թեանը: Քիչ աւելի ուշ՝ ռուսական զօրքի կողմից Այաշկերտի գրաւումին
յաջորդում է Ալաշկերտի՝ 50 տուն իսլամ դաղթականութեան վերաբնակե-
ցումը Շիրվանշէխ գիւղում⁷⁵⁵:

Շիրվանշէխ գիւղի հայ բնակչութեան կոտորածը սկսուեց 1915 թ. ապ-
րիլի 27ին: Ռուսական զօրքի յաղթանակով պայմանաւորուած թուրքական
համիդիէ հեծելազուններ դիմում է փախուստի: Նահանջի ճանապարհին
նրանք մտնում են Շիրվանշէխ գիւղ, թալանում այն ու սպանում բնակչու-
թեանը: Նրանց է միանում նաև Այաշկերտում տեղակայւած 85 տուն մու-
հաջիր բնակչութիւնը: Տեսնելով այս արհաւիրքը՝ Շիրվանշէխի բնակչու-
թիւնը Համզաշէխի հայութեան հետ փախուստի է դիմում դէպի մօտակայ
Սիմօ կոչուած չերքէզական գիւղ՝ յոյս ունենալով այնտեղ որոշ ժամանակ
ապաստան գտնել եւ անցնել Մանազկերտ⁷⁵⁶:

Ականատեսը պատմում է, որ չերքէզները օգնել են իրենց դրացի հա-
յերին, սակայն կառավարութիւնը այդ իմանալով, Լիզից անմիջապէս այն-
տեղ է ուղարկում մի գունդ ոստիկան՝ հայերին հաւաքելու եւ կառավա-
րութեանը յանձնելու խիստ կարգազրուցեամբ⁷⁵⁷:

Հայերի խումբը, որ բերուեց Սիմօ գիւղից, կոտորուում է Քարասղըլ
գիւղում՝ Արածանի կամրջի վրայ: Ականատեսի վկայութեամբ այդ օրը

սպանուել է Շիրվանշէխ եւ Համզաշէխ գիւղերի շուրջ 400 տղամարդ, իսկ
կանայք ու աղջիկները մեծ մասամբ գերուել են⁷⁵⁸:

Այս գիւղից փրկուածները թիւը կազմում է մօտ 200 մարդ, որոնք բնա-
կութիւն են հաստատել Ալէքսանդրապոլ, Արազ (Կարսի մարզ), Ճալէն, Բա-
բլու (Ալէքսանդրապոլի գաւառ) գիւղերում: 1916ի ապրիլին մի խումբ
հայեր որոշում են վերադառնալ եւ փնտրել իրենց կորած հարազատներին:
Վերադարձողները գտնում են իրենց քոյրերին եւ դուստրերին՝ քուրդ եւ
թուրք ընտանիքներում՝ իսլամացած: Սակայն նրանց վերադարձնել երբեք
այլեւս չի յաջողում⁷⁵⁹:

Ցեղասպանութեան ընթացքում Շիրվանշէխ գիւղից որբերի մի խումբ
է փրկուել, որոնք հաստատուել են այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որ-
բերն են. Վարդանեան Փէֆօն՝ 18 տարեկան, Վարդանեան Նանօն՝ 16 տա-
րեկան, Վարդանեան Զանանը՝ 15 տարեկան, Վարդանեան Սամուէլը՝ 6 տա-
րեկան⁷⁶⁰, Մանուկեան Հայկը՝ 7 տարեկան, Մանուկեան Հրաչեայն՝ 5 տա-
րեկան⁷⁶¹, Յարթինեան Զիջօն՝ 17 տարեկան, Յարթինեան Զանօն՝ 12 տա-
րեկան⁷⁶², Վարդանեան Այմաստն՝ 11 տարեկան⁷⁶³:

Խրիմեանի Փոնդում պահուող վաւերագրերում շիրվանշէխցիների
պարզ ու բարբառախառն խօսքն է, Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակեր-
պած ջարդերի ու զրկանքների հետեւանքները՝ հայրենազրկման ու որդե-
զրկման ցաւը:

⁷⁵² «Համբաւաբեր», Քիֆլիս, 1916 թ., Յաւելում հմր. 26:

⁷⁵³ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...:

⁷⁵⁴ <https://nisanyanmap.com/?v=Ad%C4%B1var&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁷⁵⁵ Վերսպրածների վկայություններ..., էջ 204-205:

⁷⁵⁶ Աւմենակ, Շիրվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406-407; տն՝ս նաեւ

Մովսէսեան Ս., Պուլանդի կոտորածն ու պայթիւ, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1-2:

⁷⁵⁷ Աւմենակ, Շիրվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406-407:

⁷⁵⁸ Աւմենակ, Շիրվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406-407:

⁷⁵⁹ Վերսպրածների վկայություններ..., էջ 206:

⁷⁶⁰ «Համբաւաբեր», րեթթ, 1916 թ., Յաւելում հմր. 26:

⁷⁶¹ Նոյնի Յաւել, հմր. 27:

⁷⁶² Նոյն տեղում:

⁷⁶³ Նոյնի Յաւել, հմր. 45:

ՇԵՐՎԱՆՇԵԼԻՑԻ ՆԱՑՈՑԻ ՄՈՐ ԵՐԳԸ

Իմ նատուս էր Շերվանշեխցի
կրեք ամիս ֆէրար էր մնացի,
Օր մըն ալ մոռցեր էլեր դացի.
Մ'յ օ'յ օ'յ, կարաւ նատուս:

Կրակ բնկաւ գոմեր վառան,
կարաւ նատուս մեջէն թուս.
Մ'յ օ'յ օ'յ կարաւ նատուս:

Քրդեր եկան աղբրու թենով,
զնատուն բրունին խարնու թենով.
Մ'յ օ'յ օ'յ կարաւ նատուս:

Քրդեր եկան քրիվաու թենով,
զնատուն սպաննին դուշմու թենով.
Մ'յ օ'յ օ'յ կարաւ նատուս:

Մայրիկ նրսակեր թուներայ շրթին,
Հայրիկ նրսակեր շեմքի մրթին
Քրդեր բրունին զնատուն բրթին,
Մ'յ օ'յ օ'յ կարաւ նատուս:

Իմ նատուս էր ալաշ մալաշ,
Մըր արաու մէջ փրոխն զիր լաշ.
Մ'յ օ'յ օ'յ, կարաւ նատուս:

Հաւաքեց՝ Է. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Կարապետեան Ք., Երզարան «Տարօն», Տարօնի անցեալ
բանաստեղծութիւնները, հերոսներու նկարները եւ ժողովրդական անտիպ
երգերը, ինչպէս նաեւ սիրերգեր եւ պարերգեր, 1930, էջ 95:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 543)

ՎԷՆՔԵՆ ԼԵՅՐԻԿ.

ԸՄԵՆԵՆ ԼԵՅՈՅ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԵՐՏԻՉ ԿԼՏՈՒՂԻԿՈՍ

ԽՆԹԻՎՐ

ՍԻՄՕՆ ՍԵԼԵԿՈՎ, ԲԼԵՆՈՒՑԻ ՇԻՐՎԱՆՇԻՒՄԻ ԳԻՒՂԻՑ

Իմ ջոջ տղեն զնացել է թիֆլիզ: Այնտեղ մեռել է: Ես մնացել եմ
անտէր-անտիրական: Իմ տղէքս մնացեր են անտեր 6 ջանով: Ես օղլուշաղ⁷⁶⁴
չունիմ իմ վրես հոգայ: Ես այստեղ մնացել եմ խեղճ, մօլօր: Ես այստեղ հաց
ցրվելուն հոս չեմ եղել: Կը խնդրեմ Հայրիկ, քեզանի<ի>ց Քո անտեր մնա-
ցաց զաւակներին շնօր[հ]ես ինչ որ քո սրտիցդ կանցնի:

ՎԷՂԱՓԱՌ ՀԱՅՐԻԿ ԱՄԵՆ<ե>ԱՆ ՀԱՅՈՅ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 38)

ՆՈՐԻՆ ՍՐԻՈՅ ՕՇՈՒԹԵԼԵՆ ՎԷՆՔԵՆ ԼԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄԵՆԵՆ ԼԵՅՈՅ

ՅԵԿՈՐ ՄԻՆԵՍԵԼԵՆԻ ԽՈՆԵՐՉ ԽՆԹԻՎՐ Է:

Ձեր ամենախոնարհ ծառա<յ>ն Բուլսանդզի Շիրվանշեխի գիւղի բնակիչ-
ներէն Յակոբ Մինասեանս, Հայրենիքէս Կարս գաղթելով, տարի ու կէս է,
որ կը բնակիմ Բաղդադ գիւղը: Ունիմ երկու որդի, որք Տիխիս կը գտնուին
այժմ, բայց հազիւ կրունան իւրեանց օրապահիկը ճարել, իսկ ես, այժմ մարմ-
նով խիստ տկար լինելով, անկարող եմ հոգալ տասն եւ երկու հոգիէ բաղ-
կացած թշուառ ընտանիքս:

Ա՛րդ, դիմելով Ձերդ Վեհափառութեան՝ պաղատանօք, սոյն արգահատե-
լի վիճակիս սփոփում մը կը խնդրեմ: Հայրենիք վերադառնալու միակ յոյս
թողած եմ Ձեր բազմազուլթ կարեկցութեան:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՉ ԾԱՌԱՅ՝ ՅԱԿՈՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1895 Յուլիս 24

ի Ս[ուրբ] էջմիածին

⁷⁶⁴ Կին, ընտանիք

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԷՋԵԳՆԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԵԿԵՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՍԿՐՏԻ

ՄՇՈՒ ՊՈՒԿԵՆԻՈՒ ՇԵՐՎԵՆ-ՇԻԽ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԹԵԱՆ
ՆՈՒՊՕ ՄԿՈՏԵՉԵՆՅԷ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԲ ՊԵՏԵՆԻՆԵՐԷ
ՄԵՆՈՒԿ ՅՈՎՀԵՆԵՎՍԵԱՆ[Է], ՍԿՐՏԻՉ ԳԵՋԵՐԵՆՅԷ:

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Խոնարհ աղախինդ երկու տող խնդրագրովս կը դիմեմ Վեհափառութեանցդ ոտք եւ կողաչեմ լալով, ինձ՝ նուաստիս, մի օգնութիւն տւէ՛ք, զի ոչ թէ ես միայն եմ, այլեւ ունիմ գիւղը ութ ընտանիք եւս, որ Հիմամ-Շահ-լու⁷⁶⁵ կը սպասին, որոց յոյսը միմիայն յԱ[ստու]ծոյ եւ ի Ձերին Վեհափառութեան վր[այ] են դրեր: Ձի ամէն ժամ Ձերին քաղցը կենաց երկարութեան կաղօթեն ընդմիշտ:

Նմանապէս վերեւ յիշած երկու որբեր, որ միոյն աչքերը վատատես է, եւ ունի Հինգ ընտանիք, իսկ փոքր «Մկրտիչ»՝ ունի չորս: Եւ այս պահուս մեր բոլոր գերիները յիշեալ գիւղի մէջ ծրարուած մնացած են: Ամէն բանի կարօտ: Վասնզի այն տեսակ թշուառութիւնն մէջ եմք, որ բնաւ վերջ չունի...

Ուստի կողաչեմք Վեհ[ափա՛ն] Տէր, մեր սոյն թշուառ գերիներուն վր[այ] մի մարդասիրական ակնարկ մ'ղարձրէ՛ք, որ սպրիմք, ապա թէ ոչ՝ մեռած եմք արդէն: Մնամք Ձերին Վեհութեան անգին կենաց աղօթարար:

ԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ՆՈՒՊՈՒ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԲԵՐ

22ն Փետր[ուար], 1896
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

⁷⁶⁵ Իմամշահրու՝ գիւղ Այրարատի Ոստան (Էջմիածին) գաւառում, Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 68: 1935ից կոչում է Մխչեան:

(NURETTİN)

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում գտնուել է մէկ վաւերագիր՝ գրուած Բուլանըք գաւառի Պազրան անունով գիւղից: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Կայսերական Գերմանիան մեծ աշխատանք էր կատարում աշխարհագրական այն շրջաններում, որտեղ նպատակ ունէր ծաւալուելու հնարաւոր պատերազմի ընթացքում: Մասնագէտները լրջօրէն սկսեցին ուսումնասիրել Օսմանեան կայսրութեան տարածքը եւ մանրամասնօրէն այն քարտէզագրեցին: Նմանատիպ աշխատանքներ էր իրականացնում նաեւ Յարսիան Ռուսաստանը եւ Օսմանեան Թուրքիան:

Ահա այդ նպատակով պատրաստուած գերմանական ռազմական քարտէզում Բուլանըք գաւառի Լաթար (Էլմաքայա) գիւղից 1.6 կմ դէպի հիւսիս-արեւելք նշուած է Բեքիրան/Bekiran անունով մի բնակավայր: Որեւէ հեղինակի մօտ առայժմ մենք չենք հանդիպել Բուլանըք գաւառի մէջ ընդգրկուած Պազրան կամ Բեքիրան անունով գիւղի, փոխարէնը՝ տարբեր հեղինակների մօտ հանդիպում ենք Բազրան ձեւով նշուած մի գիւղանուն, այն էլ՝ ընդգրկուած Մանազկերտ գաւառի սահմաններից ներս:

Ինչ վերաբերում է Բազրան կամ Բազարան կոչուող բնակավայրին, հայ մատենագրութեան մէջ ունենք տեղագրութեան երկու նկարագրութիւն. Առաջինը Բազրան կամ Բազարան ձեւով, որը կառուցուել էր Երևան-Ղաշատ քաղաքից դէպի հիւսիս, Ախուրեան գետի վրայ՝ իբրեւ թագաւորանիստ⁷⁶⁶ քաղաք:

Երկրորդ Բազարանի մասին Մովսէս Խորենացին նշում է Միւս Բազարան ձեւով տեղագրելով այն Կոզովիտ գաւառում⁷⁶⁷:

Մենք հակուած ենք նոյնացնելու Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակում եղած Պազրան գիւղը վերը տեղագրուած քարտէզի Բեքիրան/Bekiran բնակավայրի հետ: Ինչպէս երեւում է այս քարտէզից Պազրան գիւղը Մանազկերտի սահմանից դուրս է: Այն ընկած է Եկմալ եւ Լաթար գիւղերի միջեւ: Որոշ աղբիւրների համաձայն Եկմալ գիւղը եւս ընդգրկուած

⁷⁶⁶ Բազարանը յիշատակուած է Երեմն Բաղաթ, Երեմն՝ Բազարանիստ Բաղաթ, Երեմն Երեմն էլ՝ Բաղաթագիւղ, տե՛ս Իճճիճեան Ղ., Ստորագրութիւն, 1822, էջ 394-395:

⁷⁶⁷ Բազարանի տեղագրութեան մանրամասն քննութիւնը դուրս է սոյն ռուսամատենագրութեան սահմաններից:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս տեղանունն արձանագրուեց Ռուսթեմգեդիկ ձևով (Rüstemgedik)⁷⁷³:

Ներկայումս գիւղն ընդգրկուած է Մանազկերտի շրջանի մէջ: Մեծ եղեռնի տարիներին այս բնակավայրից միայն մէկ կրեխայ է տեղափոխուել որբանոց-ապաստարան, Ռուստամկէտ գիւղի բնակիչ՝ ութամեայ Սարգը-սեան ինթուներ⁷⁷⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 710)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԵՓԸՌՈՒԹԻՒՆ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ԿԸԹՈՒՂԵՎՈՍ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՑ
ԽՐՆԵՐՀԵՐԵՐ ԽՆԴԻՐ ՌԶԿՕ ՍԼՈՅԵԱՆԷ
(ՊՈՒԼԵՆԵՅ ՌՍԵՄ ԿԻՐՈՒԿ ԳԻՒՂԻՑ)**

Աստուածարեւոյ Հայրապետ,

Նուաստս ընտանեօքս դիմեցի Ձերդ Վեհափառութեան եւ յայտնեցի, որ յօծարակամ դառնալու եմք լուսաւորչական քրիստոնեայ եւ թէ սիրով ընդգրկած եմք զայն: Ձեր Վեհափառութեան կարգադրութեամբ այն օրէն ցարդ զետեղուեցայ Եղուար[դ] գիւղն, որպէս զի մինչեւ նաճանդասպետի կարգապրութիւնը հասնելը՝ նոյն գիւղը մնամ:

Այն օրէն ցարդ կսպասիմ: Այժմ կինս մահամերձ հիւանդ է: Քահանայք եկեղեցական արարողութիւն չեն կատարեր՝ մկրտուած չլինելուն:

Այժմ յերես անկեալ Ձեր կարգադրութիւնը կը խնդրեմ: Ենթո՛րհ արէք հրամայելու, որ մկրտուի եւ եկեղեցական օրինօք հաղորդուի, որպէս զի անհաղորդ չմեռնի:

Կը սպասիմ Ձերդ կարգադրութեան:

ԽՆԴԻՐԱՆԱՅՍ ՍՊԱՍՈՂ՝ ՌԶԿՕ ՍԼՈՅԵԱՆ

1894, Հոկ[տեմբերի] 28

Վաղարշապատ

⁷⁷³ *Նամակ Քուլանըղից, «Իրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1890-1897, հմր. 12, էջ 8-10, Pdf. էջ 250-252:*

⁷⁷⁴ «Համբաւարե», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկուած հմր. 25:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 121)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԵՓԸՌՈՒԹԻՒՆ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԵՎՈՍ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՑ
ՊՈՒԼԵՆՈՒԹԻ ԽՐԻՍԵՄ ԲԵՏՈՒՐ ԳԻՒՂԻՑ ՄԿՐՏԻՉ
ՅԸՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԷ**

Խոնարհ խնդիրն է

Վեհափա՛ռ Տէր,

Ծառանիդ Պուլանուխի Խրիստամ Քատուք գիւղի գաղթականներէն լինելով, արդէն Ձեզ յայտնի եղած խժողժութեանց պատճառաւ հազիւ հազ կարողացանք Օսմանեան կատաղի կառավարութեան անգուլթ ճիրաններէն ազատուիլ եւ ինքզինքնիս ձգել բարեխնամ ուսւ մեծաղօր ինքնակալութեան հովանոյն ներքեւ, եւ մի քիչ ազատ շունչ քաշել՝ իջեւանելով Բալուքարիս գիւղ՝ չորս անձէ բաղկացած ընտանիքովս հանդերձ:

Ինչպէս որ Ձերին Վեհափառութեան յայտնի է, այժմ՝ այս ձմեռ եղանակին, ինչ կը քաշեն Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող գաղթականներ, եւ որոնք սփոփիչ մը չունենալով, բացի Ձերին Վեհափառութենէդ, որ այսպիսի տագնապիլի վիճակի մէջ Հայ ազգութեան սփոփիչ դարձաք:

Ուստի նուաստ ծառանիդ եւս իրրեւ գաղթական եկած եմ առ ոստ Ձեր, որպէսզի ինձի եւս մի քանի ուրբլի ճանապարհածախք եւ մի քանի կտոր լաթ շնորհելով, որպէսզի կարողանամ այս ձմեռ եղանակին մէջ իմ ընտանեաց ցուրտէն պատսպարել եւ օրական պարէն հայթայթել, որով Ձեր անգին կենաց միշտ աղօթող կը լինիմք:

*ՄՆԱՄ ՁԵՐ Ս[ՈՒՐԲ] Ա.Ջ ՀԱՄԱՌԻՐՈՂ՝
ՄԿՐՏԻՉ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ*

[18]97 Յունուվար 13/25

ՓԻՕՆՔ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(YEMİŞEN)

Ըստ 1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն տեղեկագրի, Բլէջան գաւառակի (իմա՝ Ներքին Բուլանըք, Վ. Ս.) կազմում Աբրի եւ Փիօնք (ընագրում Piyonk, 11 տուն բնակիչ⁷⁷⁵) գիւղերը՝ Քեօշմիր, Քեշիր եւ Քըղվանք (kağvan'k՝ Գեղվանք) արտերի հետ միասին վճարել են 1.753 աքչա հարկ⁷⁷⁶:

Կոփ աւանից 17 կմ հարաւ-արեւմուտք, իսկ Աբրի գիւղից հիւսիս ընկած Փիօնք գիւղը 1890-ական թուականներին Ներքին Բուլանըքի շէն ու հայաշատ բնակավայրերից էր: Գիւղի 90 տուն բնակչութիւնից 60ը հայեր էին:

«Փիօնք՝ Պուլանըգի ամենահին գեղերէն մէկն է: Նախապատմական դարերուց ի վեր՝ էնիկ շինուած է Հացեաց եկեղեցական թեմին է՛ն արգասաբեր հողերու սրտին վրայ: Գետնէն վեր ցցուած պղտիկ ու կլորակ հողազանգուած մը կը գրկէ Փիօնքի շինական խրճիթներու ամբողջութիւնն, որ հազիւ կը բաղկանայ յիսուն-վաթսուն տներէ ու տնակներէ: Ռամիկ ու Դմիլիկ գեղ մը էլ: Նահապետական շէնք ու սարուածք կան հոն. օճախ տներ՝ խանութան, հազարաշէն առիքով, նախշուն սներով՝ բակ ու բակընունով, որոնց մէջ գետեղուած են քրտնաթոր գեղջուկի բուխերիքներ, սրահն ու մառանն, ախոռները, ամառուած սաքունները, ցանոց ամբարանոցը, Աստուածաշէն թոնիրները, որք միշտ կը ծխան, կը մխան ու օրհնուկ հացը կը պատրաստեն դատականին, մշակին, որբին, աղքատին, եկին, բնիկին...»⁷⁷⁷:

Գիւղն առատ էր աղբիւրներով, որոնք, միախառնուելով Մալաքեանի գիւղից սկիզբ առնող սառնորակ ակունքներին, կազմում էին վտակներ՝ ջրառատ դարձնելով Վարդ գետը, որի ջրերով աշխատում էին բազմաթիւ ջրաղացներ, ոռոգուած էին արտեր, իսկ հոսելով դէպի արեւմուտք՝ թափուած էին Արածանի գետի մէջ:

Գիւղում դպրոց չկար: Այստեղ կառուցուած էր միայն գեղեցիկ ու կոկիկ մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ⁷⁷⁸, որ զրուած էր Տ. Ռաֆայէլ քահանայի սպասաւորութեան ներքոյ⁷⁷⁹: «Իր բոլորսած խաչքարերով կը հսկէ գօրաւոր եւ հրաշագործ ժամտունը, հազար տարեկան եկեղեցին՝ հոյակապ, կամարշէն,

իր ինկիլի խորանով: Հասարակ ժամտուն մը մի՛ նկատէք: Ուխտելի, պատկառելի սրբահովան տաճար մը, որու ծոցը կը հանգչին արագահաս, լուսաթթախ թուխմանուկներ»⁷⁸⁰:

Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց բնակավայրն անուանել են Փիոնիկ, Փիոնկայ, Փիօնք, Փիօնգ, Բիօնք, Պիոնգ⁷⁸¹ տարբերակներով: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաև Փիօնկայ⁷⁸², Փէօնգ, Յենիշէն (Yenişen)⁷⁸³ ձևերին⁷⁸⁴:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս բնակավայրն արձանագրուեց Փիյոնք (Piyonk) անունով: Ներկայումս ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Այստեղ ապրում են հիմնականում քրդեր, իսկ բնակավայրն անուանափոխուած է Յեմիշեն (Yemişen)⁷⁸⁵:

1912ին Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Փիօնք գիւղում բնակուած էր 457 հայ⁷⁸⁶ կամ 70 տուն⁷⁸⁷: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Փիօնք գիւղն ունէր 66 հայ բնատանիք՝ 572 բնակչով⁷⁸⁸:

Ըստ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի աշակերտ եւ Մշոյ երեսփոխան Գեղամ Տէր-Կարապետեանի՝ Փիօնք գիւղում է պահուել Հէյրոյենց տան Կարմիր Աւետարանը⁷⁸⁹:

Փիօնք գիւղի կոտորածներն սկսուեցին 1915 թ. ապրիլին՝ շարունակուելով մինչև ելուստի 28ը⁷⁹⁰: Բնակչութիւնն ամբողջութեամբ զոհ գնաց թուրքական իշխանութիւնների կազմակերպած Մեծ եղեռնին:

Արեւելեան Հայաստան հասած փիօնքցի որբերը ընդամենը երկուսն են եղել. Գարեգին Գասպարեան՝ 13 տարեկան⁷⁹¹, Հարէդ Միսաքեան՝ 12 տարեկան⁷⁹²:

⁷⁸⁰ Տե՛ր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 103:

⁷⁸¹ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վաւ. 55:

⁷⁸² Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ», հմր. 12, էջ 9:

⁷⁸³ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 197:

⁷⁸⁴ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁸⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=yemi%C5%9Fen&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>.

⁷⁸⁶ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁸⁷ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁸⁸ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁷⁸⁹ Տե՛ր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 104:

⁷⁹⁰ Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358-1360:

⁷⁹¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յտեղում հմր. 5:

⁷⁹² Նոյն տեղում:

⁷⁷⁵ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 86:

⁷⁷⁶ Նոյն տեղում, էջ 7:

⁷⁷⁷ Տե՛ր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 102:

⁷⁷⁸ Միսախառեան Մ., նշ. աշխ., էջ 89:

⁷⁷⁹ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 382)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԵՌՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԵՄՄԵՆՆԵՆԻ ԼԵՅՈՑ ՏՆԵՆԻՆ ՏՆԵՆԻՆ ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՆԵՍՈՒՐԻ ԼԵՅՐԸՊԵՏԻ**

1. ԵՐՃԵՇՈՒ ԶՈՒՏԳԻԵԼԻ ԳԻՒՂԵՅԻ ԳԻՐԳՈՐ ՓՈԹԵՆԵՆԵԻ
2. ԲՈՒՂԵՆՈՒԹԵՑ ՓԹՈՆԻԿ ԳԻՒՂԵՅԻ ՄՈՒՍԵՍ ՎԵՐԳԵՆԵՆԵԻ
3. ՄԵՆԳԵՍԵՐՅԻ ԲԵՆԿՈՑ ԼԵՐԴՈՅԵՆԵԻ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Ահա մէկ ամիս է, ինչ մենք երկրից փախել-եկել ենք այս գիւղ, որ ապրում ենք Վաղարշապատում՝ բարեպաշտ ժողովրդոց օգնութեամբ եւ մասամբ մեր մշակագործութեամբ օրական մի քանի դուռուչ առնելով:

Բայց տեսնում ենք, որ արդեն ձմեռը եկել է, եւ մշակագործութիւնը դադարել է: Իսկ մեր դրութիւնը անորոշ եւ անտանելի է:

Վասն որոյ ստիպուեցինք այս խնդրագրով դիմել Վեհափառ Հայրիկիդ, եւ գարշապարդ համբուրելով՝ խնդրել մի արժանաւոր տնօրէնութեամբ մեզ այս ձմեռ դռնէ ապրեցնելու այստեղ՝ մեր ընտանիքով, ինչպէս որ կրարեհաճի Ձեր Վեհափառութիւնը թէ հացի եւ թէ հագուստի մասին հոգալու:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՆԵՐԴ ԳՐԻԳՈՐ ՓՈԽԱՆԵԱՆ՝ 7 Ն/ԱՅ/ԱՂ
ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ՝ 10 Ն/ԱՅ/ԱՂ
ԲԱՆԿՈՑ ՀԱՐԴՈՅԵԱՆ՝ 6 Ն/ԱՅ/ԱՂ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 55)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՏՆԵՆԻՆ ՏՆԵՆԻՆ ՄԿՐՏԶԻ Ե.
ՍՐԲԸՆԵՍՈՒՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՄՄԵՆՆԵՆԻ ԼԵՅՈՑ**

**ՄՇՈՑ ԳԵՐԵՈՒ ԲՈՒՂԵՆՈՒ ՓԹՈՆԻԿ ԳԻՒՂԻ
ԵՐԲԸՆԵՍՈՒՐԻ ՄՆԵՅԵԿԵՆԵՆԵԻ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Բարեգո՛ւթ Հայր,

Այս մի ամիս է, որ հիւանդութեան մահճի մէջ ընկած կը տառապիմ եւ

իմ չորս հոգուց բաղկացած ընտանիքս նօթի ու ծարաւ կեցած է]:

Մենք այս ձմեռ բնակուում էինք Ալիբէկլու գիւղում: Ենթահակալ եւ նորանցից որ ամեն կերպ մեզ օգնելով ապրեցրին մինչեւ հիմայ:

Պաշտելի՛ Հայրիկ, հիմայ, որովհետեւ նորանց միջոցն է, այլեւս չէն կարողանում օգնել: Եւ ես տկար եւ առանց աշխատանաց դիմում եմ հայրութեանդ եւ աղաչում որպէսզի հրամայէք [նրանց] որոց անկէ՛ տալ մեզ գոնէ մի ամսուայ հացագին, որ կարողանանք ապրել՝ մինչեւ աշխատանք առնելով ապրինք: Այժմ անաշխատանք եւ տկար, ով է մեզ համար մտածող, եթէ ոչ պաշտելի հայրութիւնդ, որով մնամք երախտապարտ եւ ակնկալու Մեծի չնորհաց պաշտելի Հայրութեանդ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԱՐԲԱՀԱՄ ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ

1896 Ապրիլ 15

յԱլիբէկլու

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 10)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ԵՄՄԵՆՆԵՆԻ ԵՄՄԵՆՆԵՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԵՄՄԵՆՆԵՆԻ ԼԵՅՈՑ ՏՆԵՆԻՆ ՏՆԵՆԻՆ ՄԿՐՏԶԻ ԼԵՅՐԸՊԵՏԻ
ՄՇՈՑ ԲԱՆԿՈՑ ԳԵՐԵՈՒ ՓԹՈՆԻԿ ԳԻՒՂԻՑ ԳԵՂԹԵԱՆ
ԵՐԲԸՆԵՍՈՒՐԻ ԲՈՂՈՐԵՆԵԻ**

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Ահա երկու ամիս է, որ իմ գերդաստանեայցս հետ, որ թւով հինգ հոգի եմք, բնակուում եմ Սուրմալու Ալիդամարլու գիւղում՝ անտէր, անօգնական, մերկ եւ թշուառ դրութեամբ]: Ուստի յոտս անկեալ բազում ողորմ չօրդ հասարակաց, եւ մեր վր[այ] գթալ կաղաչեմ: Բարեհաճիք յայսմ ձմեռ ժամ[անա]կին ի մահուանէ փրկել, այն է՝ շուտափոյթ տնօրինել հայցեմք՝ ուր կցանկայ ս[ուր]բ կամք Ձերոյին Վեհափառութեան կարգադրել մեր թշուառացս հ[ա]մ[ա]ր բնակութիւն]:

1893 ամի, յ30 Պէկտեմբերի

ՓՐԿԱՇԷՆ/ՔՐԿԱՇԷՆ ԳԻՒՂ

(ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(OĞLAKKAYA)

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Լիզից Հարաւ-արեւմուտք ընկած Փրկաշէնը Բուլանըքի Հայաշատ գիւղերից մէկն էր: Տարբեր աղբիւրների փոխանցմամբ 1890–1915 թթ. ընթացքում այստեղ եղել է մինչեւ 100 տուն Հայ բնակչութիւն⁷⁹³:

Մեզ Հասած սկզբնաղբիւրների Համաձայն բնակավայրը կոչուել է Փրկաշէն, Բրգաշէն, Բրգայ-Շէն⁷⁹⁴, Թրքաշէն⁷⁹⁵: Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում Հանդիպել ենք Փրկաշէն եւ Փրքաշէն տարբերակներին⁷⁹⁶:

Օսմանեան շրջանում կազմուած տեղեկագրերում գիւղանունը արձանագրուած է Pürkaşen ձեւով, որ ինքնին տալով տեղանուն մէկ այլ տարբերակ՝ Բիւրքաշէն (Հազար շէն ունեցող) խօսում է բնակավայրի գոլտ Հայկական լինելու մասին⁷⁹⁷: Ինչ վերաբերում է Կ. Սասունու եւ Ա-Գօի նշած Թրքաշէն տարբերակին ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է Համարել վրիպակ⁷⁹⁸:

Քեմալական Թուրքիայում՝ 1928ին գիւղն Հաշուառուել եւ արձանագրուել է Փրկաշէն անունով (Prkashen)⁷⁹⁹: Ներկայումս ամբողջութեամբ բնակեցուած է քրդերով եւ կոչուում է Օղլաքքայա (Oğlakkaya)⁸⁰⁰:

20-րդ դարասկզբին Վերին Բուլանըքի Փրկաշէն գիւղում Հայերն ունէին մէկ ուսումնարան, վեց ջրաղաց եւ մէկ քարաշէն եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին⁸⁰¹ Տ. Խաչատուր եւ Տ. Յարութիւն քահանաների սպասաւորութեամբ⁸⁰²:

⁷⁹³ Այլ վիճակագրութիւններ տե՛ս Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350; Մարտիրոսեան Ն., Վան-Տապ; Աւրպետ, Բուլանրկ, Թեղիկ, Գողգորսա, էջ 100:

⁷⁹⁴ Միւսխանեան Մ., նշ. աշխ., էջ 93:

⁷⁹⁵ Ա. Գօ, էջ 147:

⁷⁹⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վառ. 344:

⁷⁹⁷ 294 Numaralı Himis Livâstı..., էջ 19:

⁷⁹⁸ Սասունի Կ., Պատմագրիւն Տարօնի..., 1957, էջ 355:

⁷⁹⁹ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Taksimati Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928:

⁸⁰⁰ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոպանրիսի Բագա, Բեզ, Մարտիրոսեան Տ.:

⁸⁰¹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 149–150:

⁸⁰² Թեղիկ, Գողգորսա, էջ 100:

1912ին Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի Համաձայն Փրկաշէն գիւղում բնակուում էր 38⁸⁰³ տուն Հայ: Թէոդիկը Հայոց տների քանակը Հասցնում է 60ի⁸⁰⁴: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի Համաձայն 1914ի դրութեամբ Փրկաշէն գիւղն ունէր 50 Հայ ընտանիք՝ 350 բնակչով⁸⁰⁵:

Խրիմեան կաթողիկոսի Ֆոնդում փրկաշէնցիների նամակները բաւական մեծ թիւ են կազմում, որն էլ վկայում է Մեծ եղեռնից առաջ տեղի Հոծ Հայկական բնակչութեան գոյութեան փաստը, որ Հնայած շարունակական Հարստահարումներին, ունէր նիւթական մեծ կարողութիւն. 500 գոմէշ ու մատակ, 600 կով ու եզ, 1647 ոչխար ու այծ, 400 մեզրի փեթակ եւ այլն⁸⁰⁶:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի յայտարարութիւնից յետոյ Բաղէշի եւ շրջակայքի Հայութեան վիճակը դարձաւ պարզապէս անտանելի: Ջիբրանցի ու այլ աշիրէթներ, որոնք Համիդիէ գնդերի Համազգեստ Հազած, խմբերով մտնում էին Մեղրագետի աջ ափին սփռուած Հայկական գիւղերը, կամայական բռնազրաւումներ ու անսանձ թալան էին կազմակերպում: Այս ամենին աւելանում է նաեւ զինուորագրութեան հրամանը⁸⁰⁷:

Կառավարութիւնը նախ զինուորագրում է Հայութեանը, ապա, Համիդիէ գնդերը կենտրոնացնելով Բաղէշի մէջ, անիշխանութեան պայմաններում թալանի ու կոտորածի մատնում Հայ խաղաղ գիւղացիութեանը: Բաղէշի նահանգի կոտորածը գլխաւորեց Աբդուլհալիբը (Ռէնտա), որ Հետագային՝ Քեմալական Թուրքիայում ոչ միայն դարձաւ Յինանսների նախարար, այլեւ պաշտպանութեան նախարար եւ խորհրդարանի նախագահ⁸⁰⁸:

Փրկաշէն գիւղի կոտորածը տեղի ունեցաւ 1915ի մայիսի 1ին՝ ուրբաթ օրը, վաղ առաւօտեան: Կոտորածի հրամանը տուեց քայմաքամ Ասադ բէյը, իսկ այն իրագործեց շէյխ Հազրաթի ազգական շէյխ Մասումը՝ տեղացի քրդերի օգնութեամբ⁸⁰⁹:

⁸⁰³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁸⁰⁴ Թեղիկ, Գողգորսա, էջ 100:

⁸⁰⁵ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁸⁰⁶ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 149–150:

⁸⁰⁷ Մաժակ, Բաղէշի կոտորածը, Աշխատանք, թերթ, Երեւան, 1916 թ., հմր. 28:

⁸⁰⁸ Փափազեան Վ., Համաշխարհային պատերազմը եւ Տարօնի աշխարհը, «Վէմ», Հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, 1936, էջ 68–86:

<https://www.biyografya.com/biyografi/19527>

⁸⁰⁹ Մովսէսեան Ս., Բուլանրղի կոտորածը, «Համբաւակ», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

Վկայութիւնների համաձայն Փրկաշէնի 570 բնակչից գրեթէ բոլորը սպանուել են⁸¹⁰: Մազապուրծ փրկուելու Արեւելեան Հայաստան են հասել տասնամեայ Տոնոյեան Մկրտիչը⁸¹¹ եւ Տոնոյեան Սեդան՝ 8 տարեկան⁸¹², հինգամեայ Մուշէհան Բերսուն/Բերսո⁸¹³ եւ յոթամեայ Սարգսեան Մարգարը, որոնք 1916ին տեղափոխուել են Այաշկերտի որբանոց⁸¹⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 56)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ս [Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
Ե [ՍՏՈՒԸ]ՆԻՆՏԻՔ ԿԵԹՈՒԴԻԿՈՍԻ ԵՄ [ԵՆԵՅՆ] ՎՆՅՈՅ
Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ**

ՊՈՒԼՆԵԸՆՈՒ ՓՐԿԵԸԸՆ ԳԻՒԴԻ ԳԵՂԹԵԱՆՆ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑԻ:
Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Լողալ չգիտցող անօգնական մարդու նման ինկած եմ այսօր աշխարհային այն փոթորկալից ծով: Ատոր Հ[ա]մ[ար] սկար ձայնս առ Ձերին Վեհ[ու]թեան կը բարձրացնեմ: Օգնէ՛ ինձ եւ որբերուս: Մի դ[ա]րման եւ մի օգնութեամբ] հասէ՛ք մեզ, ո՛վ գթութեան Հայր:

Վեհափա՛ն Տէր, ունիմ չորս մտաղ որբեր, որ աշնանէ ի վեր եկած վանուցս պլանում կապրիմք: Մեծապէս շնորհակալ եմք ողորմածարտութենէ Ձերմէ, որ այս ձմեռս մեզ՝ որբերովս, պահեցիք: Իսկ հիմայ կը ստիպեն ինձ գնալ, եւ չգիտեմ՝ թէ ո՛ր գնամ, եւ որ ո՛ր տամ այս մեր չորս անմայր որբեր, որոց մեծը 10 տարեկան է: Ոչխար չեն, որ պահ տամ, ատոր Հ[ա]մ[ար] կապուած եմ եւ չեմ կարեր բաժանուիլ, գործերու գնալ եւ մուրալ եւս չեմ կարող:

Ուստի կը խնդրեմ, կողացեմ երեսանկեալ՝ կ[ա]մ ինձ մի շրջաբերական գիր մը շնորհէք, կամ մի ճանապարհածախս, որ թողում-գնամ հայրենիք:

Թերեւս աղատուինք այս անտանելի դժբաղդութեան]էն:
Որ միշտ եւ յախտեան Ձերին Հայրական քաղցր կենաց աղօթարար լինեմք:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ] ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ

*Ապ[րիլ] 10, 1896
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ*

⁸¹⁰ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 149-150:
⁸¹¹ «Համբարտեր», Քիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 23:
⁸¹² Նոյն տեղում:
⁸¹³ Նոյնի Յաւել. հմր. 40:
⁸¹⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 344)

**ՎԵ՛ՀԵՓԵՌՈՒ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏԶ ԿԵԹՈՒԴԻԿՈՍ
ԵՄՆԵՆՑՆ ԿՆՅՈՅ Ի Ս. ԷԶՄԵԱՆԻՆ**

Գթառա՛ն Հայրիկ,

Ստորագրեալս՝ Պուլանգ գաւառի Փրքաշէն գիւղացիս, անցեալ տարի մեր կողմ պատահած հացի թանկութեան պատճառաւ կինս մեռնելով, երեք մանչ զաւակ եւ մէկ աղջիկ որբ մնացին: Ես ալ չ'կրնալով նոցա ապրուստն հայթհայթել, այնպէս անճար մնալով, փոքր որդիս երկիր թողլով, միւս երեք զաւակունքս առած՝ այս կողմ անցայ՝ ամենատանջանքով: Եւ այժմ այստեղն ալ որդիքս չեն թողուր, որ գնամ աշխատեմ եւ բերեմ գիրենք պահպանեմ: Եւ ուրիշ մարդ ալ չունիմ, որ գանոնք նոցա քով թողլով դիմեմ աշխատութեան:

Այսպէս մի տարի լման է, որ առած ասդին-անդին ման կուգամ ու ճարելով-մուրալով հագիւ կը կարողանամ սովամահէն պաշտպանիլ:

Բայց չունին ոտնաման, չունին եւս հագնելու զգեստ: Նոցա պատըս պարան՝ միայն իմ գիրկն է:

Այսպէս թափառելով մէկ օր մը լեռան գլուխ ցուրտէն կամ ջուրէն պիտի մեռնին: Եւ եթէ տանելու ըլլամ՝ մի գիւղ կամ մի տուն, երկու կամ երեք օր կը պահպանին, ապա դուրս կը վաճառեն, ինչն որ տղոցս ձեռքէն ոչինչ աշխատանք չէլէ եւ ինձանից չեն բաժնուիր եւ այնպէս վզովս ինկած գիշեր եւ ցորեկ մօր նման շալկած՝ ման կուգամ:

Հայրի՛կ, այժմ երկու մանջ զաւակունքս առնելով դիմեցի Վեհափառութեանդ, եւ համբուրելով զարշապարդ կը խնդրիմ եւ կը պաղատիմ, որ գթառատ ձեռքդ կարկառես ամենաթշուառ ծառայիդ եւ զաւակացս, որ նոցա ուսանելու լաւ միջոցն է: Բարեհաճիս ընդունել հովանեացդ տակ, որ թէեւ աշխարհային հարստութենէ զուրկ եմք, դոնէ ա[ստուա]ծային գիտութեամբ] եւ շնորհօք դուրկ չ'ստնուինք:

Որ եմք հանապազ աղօթող առ բարձրեալն Ա[ստուա]ծ թանկագին կենացդ:

ՄՆԱՄ ՀԼՈՒ ԶԱԻԱԿ ՔՈՅ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄԻՆԵՆ Ե [ՍՏՈՒԵ]ՆԵՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԸ ՀԵՅՐԵԿԻՆ ԸՄԴԵՆՅԵՆ ՀԵՅՈՑ
ԻՎԵՆՈՒՄԵՑ ՓՐԿԸԸՆ ԳԻՒՂԻՑ. ԳԵՂԹԵՆԸ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎԱԷՓԵՆԵՆ:

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Երեք մատաղահաս գաւակներին անճարութեան մասին 20 օր առաջ
յայտնելով Վեհափառութեանը՝ անմիջապէս ի դուք շարժելով ուղարկեցիք
Օշական գիւղն: Բայց այնտեղ էլ, հազիւ մի քանի օր հաց գտայ երեխայոցս:

Ստիպեալ դարձեալ առի՝ վերահարձայ: Այս 10 օր է՝ Ս[ուրբ]
Աթոռոյդ պլանումն անօթի եւ բոլորովին անխնամ ապրում ենք, բայց այն
եւս կինայեն մեզի՝ թշուառներին, արտաքսելով անտի:

Արդ, ողորմած Հօրդ գթութիւնը եւ ողորմածութիւնը խնդրելով, կը
զիմեմք Սուրբ Հօրդ գարշապարը: Բարեհաճիք մի պատսպարան որոշել իմ
անմայր զաւակացս, որ ինքս միջոց ունենամ մշակու[թեամ]ք հայթայթել
օրական ցամաք հաց դոնիայ: Որով երախտապարտ կացուցանելով զմեզ
օրհնելով պիտի օրհնեմք անգին կեանքը Վեհ[ափառ] բարերարիդ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎԱԷՓԵՆԱՆ

1894 ամի, 17ն նոյեմբերի,
ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

(KARAAĞIL)

Քարաաղըլ գիւղը գտնուում է Կոփ աւանից 16 կմ հիւսիս-արեւմուտք՝
Արածանի (Մուրադ) գետի աջ ափին: Դաստիարակ նամակների մեծ քանակից՝
Քարաաղըլ գիւղը պէտք է համարել Բուլանըք դաւառի հայաշատ գիւղե-
րից մէկը: Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում 1893–1896 թթ. ընկած ժամա-
նակահատուածում նամակների թիւն անցնում է 5 տասնակը: Տեղացի-
ներն իրենց գիւղն անուանում են Գարաղըլ⁸¹⁵, Խարախլոյ, Խարախըլ⁸¹⁶,
Կարաղըլ, Ղարաուլ, Ղարաղըլ⁸¹⁷, Ղարաուլ, Ղաղլ, Ղարայ զալ, Ղարաղըլ,
Ղարաղլ, Քարա-աղըլ, Քարաղել, Քարաղըլ, Ղարաղըլ⁸¹⁸: 1916ից մինչ օրս
գիւղը կոչւում է Քարաաղըլ (Karaağil): Քրդերն այն անուանում են
Քերեգիլ⁸¹⁹:

Տեղանունն առաջացել է քարա/սել եւ աղըլ/գոմ բառերի միացումից:
Այսպիսի տեղանունակազմական ձեւեր հայերէնում շատ ունենք, ինչպէս
օրինակ Ատոմունգոմ, Ամրագոմ, Խորգոմ եւ այլն: Կ. Սասունու մօտ գիւղը
յիշուած է Գարագել ձեւով⁸²⁰:

Քարաաղըլ կամ Խարախլոյ գիւղն ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Մինաս⁸²¹,
որը տեղացիների վկայմամբ 1915 թ. 400-ամեայ հին կառոյց լինելով, ունէր
75 ոսկի արժողութեամբ մազաղաթեայ Աստուածաշունչ⁸²²: Գիւղում
գործում էր 150 աշակերտանոց երկու դպրոց, կային բազմաթիւ ջրաղացներ
ու ձիթհանքեր⁸²³:

⁸¹⁵ Ներսիսյան Մ., 1965 թ., էջ 88; Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:
⁸¹⁶ Պոպանդզի Կարապետ, «Համբարտեր», 1916 թ., հմբ. 26:
⁸¹⁷ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վա. 264, նամակագիր՝ Յովակի Տէր Յարութիւնեան, ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 105,
վա. 63, նամակագիր՝ Կօկո Ասադեան; ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վա. 17, նամակագիր՝ Մանէ
Դարբեանց; Ղարաղլու ձեւով հանդիպել ենք 103/45 վաւերագրում; Խարաղի ձեւով տե՛ս թղթ.
103, վա. 86ում, նամակագիր՝ Գասպար Յարեան, Խարաղի գող, 1895 թ.: Ղարաղլ ձեւով,
տե՛ս թղթ. 103, վա. 93ում, նամակագիրներ՝ Ապտալի Պողոսեան, Պետո Սօսեան, Օսանէ
Բարսեղեան; Փոլսիցայ Ղաղլ ձեւով տե՛ս ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վա. 252:
⁸¹⁸ «Համբարտեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմբ. 48:
⁸¹⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Karaa%C4%9F%C4%B1l&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>
⁸²⁰ Մասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի, 1957, էջ 355:
⁸²¹ ՀԱԱ, Ֆ. 227, ց. 1, գ. 452, ք. 9–11:
⁸²² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 168–170:
⁸²³ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 168–170:

1895ին գիւղը ենթարկուել է Արդուլ Համիդ II կոտորածներին, տեղա-
հանուել է բնակչութիւնը, հարստահարուել ու գրկուել ունեցուածքից:

1877–1878 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմից յետոյ այստեղ սկսում
են բնակութիւն հաստատել Կովկասից գաղթած օսեր:

Քարաաղլը գիւղի կոտորածը կազմակերպուել է 1915ի ապրիլի 29ին:
Քուրդ Ջեբրանի Սաղի աղայի 90 ձիաւորները, Խալիդ աղա Բախոյի 75
ձիաւորները, բիդլուեցի Մուրադ աղա Խալիլ-օղլուն՝ 35 ձիաւորով յար-
ձակուում են Քարաաղլը գիւղի վրայ⁸²⁴: Մէկ օր առաջ՝ ապրիլի 28ին, քուրդ
ցեղապետերը գիւղից տանում են 475 զոյգ եզ, բոլոր կովերը, ոչխարներն
ու մատակները: Թիֆլիսի Մշակ թերթի փոխանցմամբ Ցեղասպանութիւնից
առաջ այստեղ եղել է 191 հայկական տուն՝ 1550 բնակչով, որից սպանուել
են 575ը, իսկ 975 անձ գիւղի ծխատէր քահանայ Տէր Յարութիւն Բօ-
յաճեանի առաջնորդութեամբ կազմակերպել են յամառ ինքնապաշտ-
պանութիւն⁸²⁵:

Գաղթից յետոյ քարաղլեցիների փրկուած բեկորները բնակութիւն են
հաստատել Խապու (Ղափլի⁸²⁶ Արթիկի շրջանի գիւղերից), Բաշ-Շիրակ,
Ճգիլար (Կարսի մարզի՝ Աղբաբայի շրջան), Խանուալ, եւ այլ գիւղերում:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիների ցաւն է,
բողոքն ու դանդատը հարստահարութեան, կրօնափոխութեան, գրկանքնե-
րի ու զաւակների յափշտակութեան մասին, որին այլեւս չզիմանալով
նրանք վերցրել են գաղթականութեան ցուպն ու գիմիլ դէպի Արեւելեան
Հայաստան:

Սակայն այստեղ նրանք հարկադրուած եղան ապրել առանց ծածկ ու
տանիք, հանապազօրեայ հացի կարօտ, ուստի խնդրանքներից զատ նա-
մակները կարծես թէ բողոք ու սրտի ցատում են արտայայտում. «Մեր քաղ-
ցածութիւնը մթնեց աչքերիս լոյսը, չկարողացա[յ] լիովին խոսքերս պարզել
դրչին, որ մատուցանէի Սրբոյդ Հայրութեանդ»⁸²⁷:

Թշուառութեան մէջ, ապագայի հանդէպ ունեցած տարակարծութեամբ
լցուած՝ գաղթականները, յաճախ Հայոց Հայրիկի խնամքին են յանձնել զա-
ւակներին՝ իրրեւ ապագայի ամենաճշգրիտ որոշում. «Վեհափառ տէր, ես
Բուլանուղ Ղարաղլ գուղից եկածիմ, ու բէրէլով Հէր իրէք որբիս սա թշուա-
ռութեանըս պատճառով, խոնարապար կաղաչիմ Ձերդ Վէհափառութան՝
վէրցնէք իմ թշվառ զավակներիս Ձերդ որբախնամ հովանաորութան տակ,

⁸²⁴ Ատրպետ, Բուլանուղ, հմր. 213:

⁸²⁵ Նոյն տեղում:

⁸²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 440, քր. 27–30, ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 452, քր. 9–11:

⁸²⁷ ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 104, վաւ. 20:

որ արայգաին մի լուիս ճարած լինին իրանց: Խոնարապար կաղաչիմ պաշ-
տելի Հայր չի մէսժէք իմ խնդիրըս ու ապակային օքնազան լինիք իմ
թշվառիկ որբկերանցըս»⁸²⁸:

Հայոց մեծ եղեռնից առաջ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած
տեղեկագրերի համաձայն Քարաաղլը գիւղում բնակուում էր 1312 բնա-
կիչ⁸²⁹: Թէոզիկի հաշուամների համաձայն Հայրութեան թիւը կազմել է 160
տուն⁸³⁰: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ
Քարաաղլը գիւղն ունէր 85 հայ ընտանիք՝ 595 բնակչով⁸³¹:

Մեծ եղեռնի արհաիրքներից փրկուել եւ տարբեր որբանոց-ապաստա-
րաններ է տեղափոխուել միայն մէկ որբ՝ տասնամեայ Մանուկեան Մուշե-
ղը, որը 1916ին գտնուել է Ալաշկերտի որբանոցում⁸³²:

(ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 104, վաւ. 20)

ՆՈՐԲԵ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՎԵՀԵՓԵՌ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻՆՆՆԵ [Յ]

ԲՆԵԿ [ԻԶ] ՄՈՒՇԷ [Յ] ԳԵՆԵՌՈՒ ԳՈՒՂԵՆՂՈՒ ՍԵՀՄԵՆԻ
Ի ԳԻՒՂՆ ԳԼԵՐՂԼ ԲԵՋ ԵՆՈՒՅՅ ՄԿՐՏԻԶ ԼՍՏԵՏՈՒՐԵՆՅՅ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Սուրբ Հոյրդ մերում Աստուածածնա[յ] երեսակեալ համբուրում ենք
Սուրբ աղդ, աղբրսալի արտասուք առաջի Աստուծոյ, եւ զթառստ Սուրբ
Հօ<յ>րն մերում: Բացատրում ենք մերում ցաւալի վիշտ այնմ, որ յայտնի
լինելով ամբողջ երկրիս էութիւնն եւ պատուհասն, մեզ տիրելով ի ձեռամբն
Տաճկա[յ] քիւրդերից, որ սեփակալեցին մեր ամենայն ինչ իրերն: Բացի մեր
ունեցեալ իրերից: Ենշարկեցին տանջանաց՝ ստիպելով մեզ կրօնափոխու-
թեան: Եւ մենք, չ՛զիմանալով քիւրդերի առաջարկութեանը, առանք մեզ
հետ մեր գերդաստանն, զաւակներով, գիշեր ու մթին ժամանակ, 1894 ամի
մայիս ամսոյ մէջ, ճանապարհորդեցինք բարեխնամ Ռուսեայի երկրում՝
Ձերին Սրբոյդ Հայրական գթութեանդ հովանաորութեան տակ պաշտպանե-
լու կրօնն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերում:

⁸²⁸ ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 104, վաւ. 97:

⁸²⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁸³⁰ Թէոզիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸³¹ Karayan S.Y., M.D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁸³² «Համբաւբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

Բնակուեցինք մի առ ժամանակ Մալկա[յ] սահմանում՝ Ղուշլի գեղջ՝ քաղկացած քառասուն եւ եօթն անձանցից: Այժմույս գրտնըվում ենք Ղուշլի գեղջ տասն եւ երկու անձ, իսկ Ախլքալակա[յ] սահմանում՝ Տամալագեղջ տասն եւ ութ անձ, Խանտոգեղջ՝ ութ անձ Օրճա գեղջ, Վաչխան գեղջ՝ ինն անձ: Այնպէս որ, ամբողջ երկու ամիս չենք կարող մի տեղ բնակուիլ, որով հասարակութիւնը կարծիք է ունենում մեր վերայ, թէ ժամանակին կարող է[ն] սեփականի մեր արտերից:

Թափառում ենք մինչ ի ցայսօր օտարութեան մէջ՝ զրկուած լինելով մեր հայրական հողից, նաեւ մեր ունեցած կալածքից: Գիշեր եւ ցերեկ ախ եւ հառաչանք անելով, մեծերս եւ փոքրերս թափում ենք ամեն մի ժամ դառն արտասուք՝ ի դէմ առաջի Աստուծոյ եւ Ձերին Սրբութեանդ դէմ:

Արդ, անկեալ աղաչում ենք՝ խնա[յ]ել մեր գերդաստանեաց եւ երեխանց ցաւալի վշտերն ու վէրքերն, որ կարող էք փարատել ի դէմ առողջութեան:

Ուստի մեր երկրի բնակիչ հայերի վշտերն ու վէրքերն յայտնի լինելով Ձերին Սրբութեանը՝ սպասում ենք օգնութեան՝ ազատելու մեզ քաղժածութիւնից⁸³³: Եւ ի՞նչ լինելու է մեր վերջը, որ այժմուս մնում ենք խորին լուութեան մէջ: Սպասում ենք Սրբոյդ օգնութեանը:

Ախ, Հայրիկ ջան, Հայրիկ,

Մեր ամեն մի խոսքերին առ Ձերին սրբութեանդ դէմ թափում ենք մի-մի բուռ արտասուք: Դժուարին կարողացանք այսքանը թերթիս մէջ բացատրել, որով մտաբերելով մեր արտերն, եզներն, տան կայք-կարասիքն, մեր քաղցածութիւնը՝ մթնեց աչքերիս լոյսն, չկարողացա[յ] լիովին խոսքերս պարզել գրչին, որ մատուցանէի Սրբոյդ Հայրութեանդ: Վերջի բացառութեանս թուլացած սրտերովս ընկնում ենք երեսանկեալ Սրբոյդ առջեւն եւ համբուրում ենք Սուրբ աջ ջերմեռանդ սրտով ու արցունք թափելով, որ չ'խնա[յ]ել մեզնից սուրբ օրհնութիւնդ՝ ականատես խեղճ ու մոլոր, պանդուխտ, քաղցած ծառաներիդ:

Ուստի ո՞ւմ դիմենք մեր վիշտն ու քաղցածութիւնն, եթէ ոչ Սրբոյն Հօյրն մերում, որով կարող ես բժշկել եւ արձագել:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՍՏԱՏՈՒԲԱՆՅ, ՎԱՃԱՆԵԱՅ ԳԻԻՅՈՒՂ ԳԸ ՄԸՆԱՄ

1895 ամի, Յուլիս ամսոյ 11ին

⁸³³ Այս նոյն նամակում հեղինակը բաղձաբերութիւն քաղցածութիւն է երկու անգամ: Առաջին անգամ քաղժածութիւն եւ երկրորդ անգամ՝ քաղցածութիւն: Եւստի հեղինակը գիտէր, որ նամակները արտագրել ենք նոյնուպէամբ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 97)

ՆՈՐԲԵ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹ-ԵՆ ՏՊԵՆՏԵՆ ՏՊԵՆՏԵՆ ՄԿՐՏԻՉ
ԵՄԵՋԵՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅԻ ՀԵՅՈՅ

Խոնար[չ] խնդիր

Վէհափա՛ր Տէր, ես Բուլանուղ Ղարաղլ գուղից եկածիմ, ու բէրէլով հէր իրէք որբիս սա թշվառութեանըս պատճառով, խոնար[չ]ապար կաղաչիմ Ձերդ Վէհ<չ>ափառութեան՝ վէրցնէք իմ թշվար զազակնէրիս Ձերդ որբութեան⁸³⁴ հովանաորութեան տակ ու աբա<յ>գա[յ]ին մի լուխ ճարած լինին իրանց:

Խոնար[չ]ապար կաղաչիմ պաշտելի Հա[յ]<ի>ք չի մէտէք իմ խնդիրս ու ապակային օքնութեան տված լինիք իմ թշվառիկ որբկերանցըս:

ՄՆԱՄ ԽՈՆԱՐՉ ԾԱՌԱՅ՝ ՉԱՄԻՄ ԲՈՉՈՅԵԱՆՅ

ԲՈՒԼԱՆՈՒՂ ԳԱԻԱՌԻՅ, ՂԱՐԱՅ ՂԱԼ ԳՈՒՂԻՅ

96 թիւ, 20ն Սեպտեմբեր

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 93)

ՆՈՐԲԵ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵՆ Ե [ՍՏՈՒԸ]ՆԵՐԵԼԼ ՀԵՅՐԸՊԵՏԻՆ
ՄԵՐՈՅ Տ [ԵՆՈՒՆ] Տ [ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ե. ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅԻՆ
ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅԻ ՀԵՅՈՅ

Ի ԲՆԵԿՉԸՅ ՂԱՐԸՈՒԼ ԳԵՂՋ ԲՈՒԼՆՈՒԹԻ ՂԱՉԵՅԻ,

ՏԵՃԳԸ-ՀԵՅԵՍՏԵՆԻ ԸՊՏԵԼԻ ՊՈՂՈՍԵՆ [Է].

ՊԼՏՈ ՍՈՍԵՆԵ: ԵՒ ՕՍԸՆԵ: ԲԵՐՍՆՂԵՆ [Է]⁸³⁵

Աղերս

Ի թիւս թշուառ գաղթականաց տարաբաղդ Հայուն Տաճկա-Հայաստանի, որք յանցելումն ամի, յողի ապաստան, տարաբերեցան ի մայրենի ծոցոյն առ Ռուսահայս:

⁸³⁴ Իմա՛ որբախնամ:

⁸³⁵ Նամակի սկզբնամասում ունենմ Բարսեղեան, իսկ վերջնամասում Բարսեղեան: Մենք արտագրել ենք նոյնուպէամբ:

Մեք երիւք ընտանեօք՝ հոգիք քսան եւ երեք, թողաք զհայրենի շէնս ի յաւերակ եւ մազապուր զերծաք աստ՝ ի գիւղն Դահարլի՝ վիճակին՝ Աղէք- սանդրապօլոյ:

Բազումք ի մերոց գաղթականացս զչորարեկն հաց պարէնի ի մուրաց- կանութ[եան] հայթայթեն, իսկ մեք, դայդ վաստակեմք դառն մշակութեամբ զամս այս ողջոյն՝ աննպաստ օրավարձիւք, որով սպառեցան զօրութիւնք ոգոցս եւ սիրտք մեր գալարեցան ի սովոյ:

Ձեղեւ մեզ ոչ յուստիքէ նպաստ օգնութեան, թէպէտ չ՝ուրանամք զայս խնամ ժողովրդեանն Դահարլի գեղջ, որք ոչ խնայեն ի մասնէ կերակրոց իւրեանց, երբեմն մասն Ս[ուրբ] բաժին մատակարարել որդւոց մերոց: Սա- կայն այդուհանդերձ զի՛նչ կեանք գերեվարելոյս ի պանդխտութեան, եթէ ոչ՝ սով ընդ մերկութեան, վիշտք ընդ կարօտոյ հայրենեաց՝ հալին եւ մաշին անձինք մեր, եւ ցաւք, որպէս ձէթ անցին ընդ ոսկերս մեր:

Առ Ձե՛զ դիմեմք, ա՛ն բազմավիշտ Հայրիկիդ՝ թշուառացեալ որդոցս ձեռն մատուցանել, եթէ հնար է, առ յօգնութիւն բազմակարօտ ընտանեացս, աղաչեմք:

ԱՊՏԱԼ ՊՕՂ[ՈՍ]Ե[Ա]Ն,
ՊԷՏՕ ՍՕՍԵ[Ա]Ն,
ՅՕՀԱՆ ԲԱՐՍԵՆԵ[Ա]Ն

13ն Յուլիսի, 1895 ամի
Ի գ[իւղ] Դահարլու

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ, 103, վաւ. 258)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄԻԹ-ԵՆ]Ն Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
Ս[Բ]ԲԵՂՆԵԳ-ՈՅ]Ն ԵՒ Ե[ՍՈՒԵ]ՆԸՆՏԻԲ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՄ[ԵՆԵՑՆ] ՀԵՅՈՅ

ՄՇՈՒ ՊՈՒԼԵՆԸԻԻ ԽԵՐԵԿՈՅ ԳԻԻՂԻ ԵՐԿՈՒ ՏԵՂՈՐ ԳԵՂԹԵԱԸՆ
ՈՐԳԵԿԵՅՐԻՆԵՐ

- 1. ԵԱՂՈՒՇ՞ ՄԿՐՏԻՉ[ԵԱՆ] – 5 ՀՈԳԻ
- 2. ԵԱԼՏՈՒՄ՞ Մ[Ա]ՐՏԻՐՈՍ[ԵԱՆ] – 6 ՀՈԳԻ

Խոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Երկուքս ալ անայր եմք այս երկու տարի կը լինի: Վ[ա]սնզի մեր գլխա- ւորները քուրտերը սպանեցին: Մենք ալ վախէ թողիմք այս կողմ եկամք:

Վ[ա]սնզի ամէն ունեցածնիս տարան: Բան չը թողուցին. ո՛չ մալ, ո՛չ ապ- րանք: Ընտանիքնիս, որ բոլորը գրէթէ աղջիկ անհատներէ կը բաղկանայ...

Ես՝ Եալտուս աղ[ա]խինդ, որ մի ինն տարեկան որդի ունիմ, եւ նա է ինձ շրջեցնող, որ աստ բերաւ աւանակա՞: Ձի ոտք չունիմ, որ քալիմ, ձեռքերս ալ քամին⁸³⁶ բունք է: Դարձած իմ կորչ⁸³⁷: Ի՞նչ ընեմ: Այստեղի մարդիկ մեզանէ տան վարձք են ուղում: Մենք ապրուստ չունինք, վարձք ո՞ր տե- ղէն վճարեմք: Մի դ[ա]րման տուէք մեզ:

Հայրիկ, ի սէր Ք[րիստո]ս[ի] մեզ մի գրկիւր քոյին առատ-առատ շնորհ- ներէն: Ձի քոյ հոգեւոր որդիքներն իմք:

ՀԱՄԱՌՅՐ Ի ԱՄ[ԵՆԱ]ԲԱՇԽ ԱԶՈՅԴ ՁԵՐԻՆ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆՅ՝
ՄՆԱՄ ԽՈՆԱՐՀ ԵՒ ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ ԱՂԱԽԻՆ ՁԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ՝
ԵԱՂՈՒՇ ԵՒ ԵԱԼՏՈՒՄ

1895, 30 Սեպ[տեմբեր]
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ, 102, վաւ. 620)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՎՈՒՄԻԹ-ԻՒ]Ն ԵՒՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒՐԳ ԵՒ
ԸՆԳՆԵՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԵՄ[ԵՆԵՑՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵՆՈՒՆ]
Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ ՍՐԲԵՂՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼԵՆԸԻԻ ԿԵՐԵ-ԵՂԸ ԳԻԻՂԵՅԻ ՆԵՏՕ ՏՕՆՕԵՆՅԷ

Ցաւալի աղերս

Հայրիկդ Վեհափառ,

Այս քանի օր կը լինի, որ տեղս եկած իմ, եւ ոչ մի հայ սրտակից ինձ չը պատահեց, որ հարցընէ, թէ դու ո՞վ ես եւ կ[ա]մ ի՞նչ պատճառաւ տեղս եկած ես, եւ այլն:

Վեհափա՛ն Տէր, ես ունիմ 11 ընտանիք, բոլորն ալ գրէթէ անթեւ ձա- գուկներ: Ձը կրնալով համբերել քթական հարստահարութ[եան]ց՝ թողի ամէքը այնպ[է]ս՝ երեսի վր[այ], եկած իմ առ ոստ Ձերդ Վեհափառութ[եան]ն. մի օգնութ[իւ]ն եւ մարդասիրական շնորհաց փափագանօք:

⁸³⁶ հողացաւ, ոսկրացաւ
⁸³⁷ Կորչ, տե՛ս կորչ, կարիք: Կտնարան, բնաւած, ծուռ: Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերէնի բա- ցատրական բառարան, Թեհրան, 1982, հտ. 2 Զ-Կ, էջ. 479:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, չեմ կարող պատմել մեր թշուառ ընտանեաց ցաւալի կեանք, վ[ա]սնգի մերկութ[իւ]ն, քաղցածու[թիւ]ն, նեղութ[իւ]ն, հալածանք անտանելի են:

Գալով հողային եւ կարողութեան մասին, որ բնաւ չունիմք եւ մարմնական կարողութ[իւն]է զուրկ:

Այսպէ[ս]՝ յուսալիլ փափագանօք Ձերին ոտք կը դիմիմ եւ կը խնդրիմ, որ մեզի ալ անմասն չը հանէք, վ[ա]սնգի յոյժ նեղեալ եւ վշտագնեալ եմք:

ՄՆԱՄԻ ԶԵՐԻՆ ՎԵՀ[ԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ] ԱՆՔԱԺԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵԿԱՆ⁵³⁸
ՆԱՏՕ ՏՕՆ[ՕԵԱՆ]Ց

23 Մարտ, 1894
Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 805)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՌՈՒԹԻՒՆ, ԵՆՅՐԸԳՈՅՆ ՊԸՏՐԻԸՐ
ԿԸԹՈՒՂԻԳՈՍԻ ԸՄՆՆԸՅՆ ՀԸՅՈՑ
Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.

ՄՇՈՒ ԲՈՒԱՆԵԻ ԽԸՐԸՂԱ ԳԻՒՂԸՅԻ Ս[Ը]ՀԸԿ ՏԵՐ
ԿԸՐԸՊԵՏԵՆՅԵՆ

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն տէր,

Ես՝ լինելով ի յարգանդի բուն Մուշ Բուլանիս Խարաղըլ գիւղի բնակիչ, եւ իմ գերդաստանս բաղկանում է թուով 16 հոգուց: Չնայելով, խնամաշնորհ Տէր, իմ հայրը յիսուն տարեկան տէրտէր է, եւ տաճիկներին են մատնէ հօրս: Տաճիկները բանտարկիկ են, չեն թողում, որ եկեղեցի գնայ, իսկ հօրեղբորս՝ մեր ոչխար[ի] հօտի մէջ սպանել են, եւ բոլոր հօտը յափշտակիկ են: Իսկ մենք մնացել ենք անտէր ու քաղցած: Ուստի այժմ ամենազթաւաւ Հօրդ խնամողը խոնարհաբար հայտնում եմ. կամ ինձ ողորմացէ՛ք, կամ մէկ թուխտ տուէք ինձ՝ ման դամ ես, փող ժողովիմ, տանիմ իմ երեխանց պահիմպահակներս:

ՁԵՐՈՒՄ ՎԵՀԱՔԱՌՈՒԹԵԱՆ ՍՐՔՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ՝ Ս[Ա]ՀԱԿ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

⁵³⁸ Իմա՝ հոգեգաւակ: Հոգեկան ձեռով մի քանի անգամ հանդիպել ենք նաեւ Հայ ժողովրդական հեֆիաթներում, օր. *Յագաւորի տղեն ընդունեց Գելվենի մարդուն հոկեզան ախպեր* (արտագրել ենք պահպանելով բնագրի ուղղագրութիւնը), տե՛ս Հայ ժողովրդական հեֆիաթներ, խմբ. կալեցիա՝ Առաքելյան Բ. Ն. եւ ուրիշներ, Երևան, 1984, հտ. 12, էջ 596:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 63)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԸՆԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԳՈՍԻ
ԸՄ[ՆՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ

1. ՊՈՒԸՆԱԼՈՒ ԽԸՐԸՂԱ ԳԻՒՂԻ ԿՕԿՕ ԸՆԸԳԵԱՆ [Է]
2. ՄՇՈՒ ՕՐԿՆՈՑ ԳԻՒՂԸՅԻ ՄԻԹԹԸՐ ՄԸՆՈՒԿԸՆՅԵՆ:

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

Խոնարհ երկու ծառաներդ եւս համարեայ թէ մի տարուան ծնունդ եմք, թէեւ որոշ գիւղի մարդիկ, բայց ցաւերնիս գրէթէ միեւնոյնն է:

Նուաստ Կօկօ ծառաղ, որ իրեք ընտանիքս թողեր իմ մեր գիւղը, անձս աղատելու հ[ա]մ[ար] փախեր իմ: Բայց հիմայ ո՛րքան փոշմաներ իմ: Երանի թէ այնտեղ մեռնէի, քան այս չարչարանք: Եկած իմ, բայց ինչ կարող է անել 75 տարին հասած ծերունին: Մուրալու եւս չիմ սովոր եւ միտս դրեր իմ Ձերին աղօթիւքներ[ով] ընտանեաց մօտ պիտի գնամ: Ոտիս մէկ կայ, բայց ձեռքս՝ չկայ:

Գալով մեր ընկեր Մխիթար եղբորս, որ նա ալ երկու փոքր /// որդիքներ ունի, կիներ հետն ա, իսկ միւսը՝ Ծօրակալ Փալտրուան գիւղ հիւանդ ինկած է: Նորայ գրութիւն շատ ցաւալի է... Աչքերէն վար կը թափէ արտատուք ինքնին:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, երկուքս ալ 75 տարուան մօտ եմք: Մեր ցաւերը չէ գրի առնուիլը. Բայց միայն կը խնդրեմք, որ մեզ չը գրկէք Ձերին հայրական շնորհներէն: Մնամք Ձերին հայրական կենաց երկարութ[եան] եւ բ[ա]րօրութ[եան] աղօթարար:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ՌԱՅ]՝ ԿՕԿՕ ... ՄԻԹԹԸՐ ...

Մայիս 19, 1896

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

ԿԵՐՈՒՅ ՆԵՇԵՆԳԻ ԶԵՐԻՇԵՏ⁸³⁹ ԳԵՌԵՈՒ ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ⁸⁴⁰
ԳԻՒՂԻ ՀԵՍԵՐԵՆՈՒԹԵԼՆ ԿՈՂՄԵՆ ՕՍՄԵՆԵԼՆ ՀՊԵՏԵՎ
ԲՈՒԼՆԵԳ ԳԵՌԵՈՒ ՂԵՐԵՂԱ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵԿԻՉ
ՅԵՐՈՒԲ ՍԵՐԳԻՍԵԼՆԻՆ

Վկայական

Տուաւ այս ի գիւղական հասարակութենէ Փոքր-Փարկիտ գեղջ՝ վերոյ յիշեալ առնն յայնմ, զի նա ի բազում ճնշմանէ այլաղվոյն (որ ի տես Զերդ Վեհափառութեան եղեն) /// կարող եղեւ ամիս ի Տէրս Հանդերձ ընտանեօք (որք են 7 անձինք նորահաս մանկունք) ոտք զնել ի սահմանս Նորին Կայսերական Մեծութեան ամենայն Ռուսաց: Յորում թափառեալ եկն եհաս ի գիւղս Փոքր-Փարկիտ: Ի խնամատարութեան մերս զբացեաց ողորմածագոյն անձնաւորութեանց կենցաղավարի մինչ ցարդ:

Ուստի առ ի բազմութիւն ընտանեաց՝ չեղեւ բաւական ի մէնջ, ոյր սակս տուաք զայս վկայաթերթս յիշելոյն, զի կարասցէ սովաւ շնորհ զտնել առաջի Զերդ ազգասէր Վեհափառութեան՝ յուսալով, թէ կարէ ձեռք ճարել կերակուր քաղցեալ ընտանեաց իւրոյ, որք ազատելով ի սովամահութենէ՝ անզոյար աղօթելոց են առ Հայրն ամենից՝ յաղագս երկարութեան կենաց Զերոյ Հայրութեան:

Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ԲԱՆԻՑ ՄԵՐՈՅ ՍՏՈՐԱԳՐԵՄՔ ԵՒ ՏԱՄՔ ՎԱԻԵՐԱՑՈՒՑԱՆԵԼ ՏԱՆՈՒՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ:

1. Զաքար Տէր-Ղաղարեանց
2. Մխիթար Զաքարեան
3. Աւետիս Յարութիւնեան
4. Մովսէս Պողոսեան

⁸³⁹ Ըստ Աետնդ Ալիշանի, Զարիշատը Արաւշտականների օրօք եղել է արեայական ամուր դաստակերտ, որ կառուցուել էր Արտաշես Ա քազատրի օրօք եւ նրա հօր՝ Զարեհի անունով կոչուել Զարեհաշատ, իսկ հետագայում ձևափոխուելով դարձել Զարիշատ: Պատմագրութեան մէջ քաղաքը յիշատակում է նաև Զարեհաշատ, Զարոշատ անուններով: Մովսէս Խորենացին Զարիշատը յիշատակում է «Զարիշատ Վանանդայ» ձևով՝ Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գաւառի Զարիշատից տարբերելու համար: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Վննատիկ, 1843, էջ 266:

⁸⁴⁰ Բարեք Փոքր, Պարգեա Նեւբին, Պարգեա Փոքր, Պարկեա Փոքր, Փակիրք Փոքր, Փարգեա Նեւբին, Փարկիա Փոքր, Փերկիրք Նեւբին, Փերկիրք Փոքր: Գիւղ Կարսի մարզի, Կարսի շրջանում, Մեծ Փարգեա գիւղից հս.:

5. Յովհան[ն]էս Գասպարեան
6. Գրիգոր Աղամեան
7. Խաչօ Ստեփանեան
8. Վալադ Զալոյեան
9. Թորոս Գրիգորեան
10. Մարքար Բոգոյեան

ՏԱՆՈՒՏԵՐ ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱԲԵՏԻՍԵԱՆՑ
ԵՐԵՍՓՈՒԱՆ ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱԾԱ]ՄԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝
ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑ

1894 ԱՄԻ Տ[ԵԱՌ]Ն, 15Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ
ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՇԵՓԵՆՈՒԹԵԼՆ ԸՍՏՈՒՆԵՐԵՒԼ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ
ՍՐԵԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԱՐՏՉԻ

Ի ՄԵՆՑԻՒ ՊՈՒԼՆԵՆՈՒԹ ԴԵՐԵՂՈՒ ԳԵՂՁ ՍԵՐՈՒԲԷ
ՅԵՐՈՒԹԻՒՆԵԼՆ [Է]

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,
Ամբողջ աշխարհի[ն] յայտնի է, թէ Մշեցիքս ինչպիսի նեղութիւններ, ինչպիսի հալածանքներ, որպիսի չարչարանքներ եւ սպանութիւններ քաշեցինք կեանքերուս մէջ բարբարոս քրտերու ձեռօք, որ շատ տծուար է գրի առնել եւ նկարագրել: Շատերս, տեսնելով, որ կեանքերէս պիտի զրկուիմք եւ այլեւս անհնար է դիմանալ: Ես եւս, իմ բազմամարդ թշուառ եւ ողորմելի ընտանեացս հետ, որ կը բաղկանայ տասն եւ ինն հոգուց, թողնելով

ամենայն ինչ. սուսն-տեղ եւ ամենայն կարողութիւն, հոգիներս ազատելու համար գաղթեցինք եկանք յԱխալցխայ: Գնացինք մօտ յԱխալցխաու Տամալայ գիւղն, որ մի օգնութիւն դտնենք: Տեսնելով տամալեցի գիւղացիներ մեր դառն, ցաւալի վիճակը, մեր մերկութիւնը, որքան եւ իցէ մեզ ողորմեցան եւ նորանց ողորմութիւններով մինչ ցարդ կապրինք: Եւ այս մասին կը վկայէն բոլոր գիւղացիներ:

Վեհափա՛ն Տէր, այս ամենը ամենախոնարհաբար յայտնելով ամենաողորմած բոլոր հայոց ազգի Հայրիկիդ, երեսն անկեալ եւ արտասուելի աջօր կաղերսեմ՝ համբուրելով գարշապարդ՝ մի խնամք եւ ողորմութիւն անելու թշուառիս, որ մնացած եմք ներկայիս խեղճ եւ ողորմելի եւ սոված:

ՍԷՐՈՔ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՆՑ,

ԱՆՔՐԱՔԻՏՈՒԹԵԱՆՆՑ /// ԽՆԴՐԱՆՕՔ ԸՍՏՈՐԱԳՐԵՅԻ ՊՈՂՈՍ ՏԷՐ ///

Ի 4ն Յուլիսի, 1895 ամի

յԱխալցխայ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 11)

Վկայագիր

18 յուլիս, 1895 ամի, մեք՝ ի ներքոյ սորին ստորագրողք, Աղէքսանդրապօլի վիճակի Դահարի գիւղի բնակիչքս, տալիս եմք սոյն վկայագիրը Տանկահայաստանի Ղարաղլի գիւղի բնակչաց Ապտալ Պօղոսեանին, Պետոյ Սուքիասե[ան]ին, Օհան Բարսեղեանին, այն պատճառաւ, որ սոքա յիրաւի անցեալ տարում, ընտանիքով, որոնց թիւն է քսան ու երեք, գաղթեցին մեր գիւղը՝ ամենաողորմելի միճակի մէջ եւ սոքա այն անձինքն [են], որոնք ներկայ օրերումս Աղէքսանդրապօլում խնդրագիր մատուցին նորին Վեհափառութեան ազգիս Հայրիկին՝ նպատտ խնդրելով, որի ստուգութեան համար ստորագրուեմ ենք՝

ԱՐՍԷՆ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆ ԅՕԶԱՆԷՍԵԱՆ,

ԱԲԵՏԻՍ ԅՕԶԱՆԷՍԵԱՆ, ԳՐԵՅԻ ԱՐՍԵՆ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ,

ԅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ,

ԱԼԷՔՍԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ԳԱԼՍԵԱՆ, ՍԱՐՔԻՍ ԼՕՄԷՔԵԱՆ

ԿԱՐ[Ա]ՊԵՏ Տ[Է]Ր ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԳԱԼՈՒՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԳՐԵՅԻ ՄԿՐՏԻՉ ՄԱԴՈՅԵԱՆՍ,

ՕԳՆԱԿԱՆ ԹԱԹԷՈՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ՅԱԿՈՔ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ] Տ[Է]Ր ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ԴԱԻԹ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ] Տ[Է]Ր ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Handwritten document in Armenian script, likely a certificate or official record. The text is written in a cursive style. At the top right, there is a date: 37-29 11. The document contains several lines of text, some of which are crossed out or written over. At the bottom, there are several circular stamps or seals, and a signature.

ՔԱՔԱՌԼՈՒ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(KIRKGÖZE)

Վերին Բուլանքի Քաջաուլու հայաշատ գիւղը գտնւում էր Նազիկ լճից հիւսիս-արեւմուտք: Այս բնակավայրը հնագոյններից մէկն է: Այն նշուած է նաեւ 1556ին կազմուած Խնուսի լիւայի մանրամասն տեղեկագրում՝ Kekrelü ձեւով⁸⁴¹:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներում քաջաուլեցիներն իրենց գիւղն անուանել են Կաքարլու⁸⁴², Կաքաուլու, Կեկելի (Kekeli)⁸⁴³, Կեկելու, Քաքաուլու, Քեքերլի, Քեաքաուլու, Քակարլու, Քյաֆյարլու, Թաքարլու, Թաքաուլու, Թաքեարլու, Թաքիաուլու, Թաքարլու⁸⁴⁴, Գաքաուլու⁸⁴⁵: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Քաքաուլու⁸⁴⁶, Քէքէրլու⁸⁴⁷, Քեակաուլի⁸⁴⁸, Քեաքուլու⁸⁴⁹, Խարախլու⁸⁵⁰ ձեւերին:

Նախքան Հայոց ցեղասպանութիւնը հայաշատ այս գիւղն ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ, որը տեղացիների վկայմամբ 1915ին մօտ 100 տարուայ մի շինութիւն էր: Եկեղեցու հոգեւոր սպասաւորները երկուսն էին: Տէր Յակովբ քահանայ Գալստեանի վկայմամբ իր հօտը բաղկացած էր 200 ծխից, որոնք հաւատով պահում էին «Յաղրչու», «Ս. Ստեփանոսի» եւ «Կարմիր կող» Աւետարանները: Այս ձեռագրերը Յովհաննէս Զաքարեանի, Զաքար Յակոբեանի եւ Ճազո Տէրտէրեանի ձեռամբ, բարեբախտաբար, հրաշքով փոխադրուել են Արեւելեան Հայաստան⁸⁵¹:

⁸⁴¹ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 17:
⁸⁴² ՄՄ, ԽԿՖ, քղք. 104, վաւ. 105, նամակագիր՝ եղիազար Յակոբեան:
⁸⁴³ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2, էջ 343; Kiepert R., Karte von Kleinasien (24 pafte), Berlin, 1913:
⁸⁴⁴ ՄՄ, ԽԿՖ, վաւ. 255: նամակագիր՝ Բուլանուլայ Քաքարլուվայ բնակիչ՝ Կարապետ Սաֆարեան:
⁸⁴⁵ ՄՄ, ԽԿՖ, քղք. 104, վաւ. 73, նամակագիր՝ Բաղդասար Մելիֆոնեանց: Թափարլու ձեւով տե՛ս քղք. 103, վաւ. 329, նամակագիր՝ Բաղդասար Մինասեան:
⁸⁴⁶ նամակ Բուլանլըղից, «Կոջակ», հմր. 12, էջ 9:
⁸⁴⁷ Թլղիկ, Գողգոթա, էջ 100:
⁸⁴⁸ «Համբաւաբե», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանկուած հմր. 26:
⁸⁴⁹ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:
⁸⁵⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 40:
⁸⁵¹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214: Մշոյ Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից ձեռագրացուցակի համաձայն Քափարլու գիւղում եղել է երկու Աւետարան՝ գրուած 1300 եւ 1302 թուականներին, տե՛ս Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Յուցակ Ձեռագրաց..., էջ 220:

1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձաեանցի Ջանքերով գիւղում բացւում է առաջին դպրոցը: Այդ շրջանում դպրոցն ունէր 36 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Գալուստ Ղազարոսեան⁸⁵²: Մեծ եղեռնից առաջ արդէն գիւղում գործում էր շուրջ 100 աշակերտանոց ծխական դպրոց, որի բիւջէն կազմում էր 30 օսմանեան ոսկի⁸⁵³:

Նախքան Առաջին աշխարհամարտը Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի, Թէոդիկի եւ այլոց Հաշուումների համաձայն Քաքաուլու գիւղում բնակւել է մօտ 1306 հայ⁸⁵⁴ (190 տուն⁸⁵⁵):

1915–1916ին Օսմանեան կառավարութեան հրամանով նախ գինւորագրուած են մօտ 70 տղամարդիկ, որոնք, գրեթէ բոլորն էլ սպանուեցին⁸⁵⁶, հետագայում Քաքաուլուի հայ բնակչութիւնն ամբողջութեամբ ենթարկուեց Ցեղասպանութեան: Արեւելեան Հայաստան հասան ընդամէնը մի քանի տասնեակի հասնող քաքաուլեցիներ, որոնք բնակութիւն հաստատեցին Հայաստանի տարբեր շրջաններում⁸⁵⁷:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուեց Քեքելի (Kekeli) անունով⁸⁵⁸: Ներկայումս այն ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչւում է Քըրքգէօզէ (Kırkgoze)⁸⁵⁹:

Խրիմեանին ուղղուած նամակներում նկարագրուած են 1895–96 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածների պատճառով ծանր կացութեան մէջ յայտնուած քաքաուլեցիների վիճակը. աղքատութիւն, սով, հիւանդութիւն, զաւակների կորուստ:

Կարծիքներ կան, թէ Արեւմտեան Հայաստանից դաղթելու պատճառներից են եղել բարեկեցիկ ապրելու ձգտումը: Սակայն այս նամակների բնոյթն ու բովանդակութեան քննութիւնը բացառում են այս կարծիքը: «Մենք եօթը անձինքս մնում էինք Թաքարլու գիւղում: Մեզ ուզում էին սպանեն: Մենք գիշերն փախանք-եկանք Ալաշկերտ...»⁸⁶⁰, «Քուրդ բարբարոսաց սպանու [թիւն]ից ազատուելով, որովհետեւ, բացի բոլորովին թալանուելուց, սղայիս մեռուցին, եւ ես էլ հազիւ փախայ՝ միայն իմ աջ

⁸⁵² Սասունի Կ., Պատմություն..., 2013, էջ 247:
⁸⁵³ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214:
⁸⁵⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350; Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:
⁸⁵⁵ Թլղիկ, Գողգոթա, էջ 100:
⁸⁵⁶ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214:
⁸⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 217–219:
⁸⁵⁸ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkîyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928:
⁸⁵⁹ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոպանլիսի ֆազա, Բեկ. Մարտիրոսեան Տ.:
⁸⁶⁰ ՄՄ, ԽԿՖ, քղք. 101, վաւ. 255, նամակագիր՝ Բուլանլի, Թափարլու (բնագրում՝ Թափարլուվա) գիւղի բնակիչ Կարապետ Սաֆարեան:

ձեռքի մասները կորսնցնելով...»⁸⁶¹, «Վեհափառ տէր, ներկայ սովատան-
ջութիւնը մեզ, 10 հոգի հմք, սմէն օր քաղցեալ մահ է սպառնում, վ[ասն] ո[րո]յ աղաչեմք արտասուօք, ողորմիլ մեզ, բարեհաճել մեզ փրկութիւն սովից, որ քաղցու կմեննիմք...»⁸⁶², «Զիմ հղբօր որդի Պօղոսն սպանեցին չորս որբուկ գաւակներ Ալաշկերտն մնացին: Ես փախայ: Եւ Սարգիսին բոլոր ունեցածներն ալ թալանեցին...»⁸⁶³:

Մշոյ Բուլանըք գաւառի Քաքառլու գիւղից փրկուել եւ որբախնամ ապաստարան են տեղափոխուել ընդամէնը 9 որբ, որից մէկը՝ 1916ին գանուել է Ալաշկերտի որբանոցում: Այդ որբերն են. Մուրադեան Յովհաննէս՝ 2 տարեկան⁸⁶⁴, Մանուկեան Հլղաթ՝ 7 տարեկան, Մանուկեան Զօցօ՝ 9 տարեկան, Մխօեան Նուշօ՝ 11 տարեկան, Մխօեան Նուրադ՝ 7 տարեկան⁸⁶⁵, Մանուկեան Մուշեղ՝ 10 տարեկան (1916ին տեղափոխուել է Ալաշկերտի որբանոց)⁸⁶⁶, Արշակեան Սահակ՝ 12 տարեկան, Արշակեան Աբրահամ՝ 12 տարեկան, Աւետիսեան Գարեգին՝ 9 տարեկան⁸⁶⁷:

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 558)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԼԵՆ ՄԿՐՏԻՉ ԸԶԳԵՍԷՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԼՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ, ԵՄՅԵՐԵՂՈՅՆ ՊԵՏՐՔԵՐԹԻ, ՀԵՄԸԶԳԵՅԻՆ
ՆԵԽԼՄԵԾԵՐ ԸԹՈՒՈՅՍ ԵՐԵՐԵՏԵԼՆ ԸՌԵՐԵԼԵԿԵՆ ՄԵՅՐ
ԸԹՈՒՈՅՍ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ՍՐԲՈՅ ԿԵԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԵՇՇԵՐ
ԸՄԵՆԵԹՆԵՐ [Հ]ԵՐԵՐ ԽՆԳԻՐ
ԲԵՂՏԵ [ՍԵ]ՐԷ ՄԵՐԿՈՍԵԼՆ ՄՈՒՂՆԻ ՇԵՀՆԵԶԸՐՅ
Ի ԳԵՒԵՌԷ ՄՇՈՒ, Ի ԳԻՒՂԷ ԲԵՆԵՐԸՈՒՈՒ

Ո՛վ Ա[ստուա]ծարեալ Հայրապետ,

Որդիք Հանապազ Հային ի ձեռս ծնողաց իւրեանց եւ վիրաւորք բժշկաց, քանզի նօքօք լցին դպէտս նոցա: Նոյն Համարեալ զիս, Վեհափառ Տէր, արտասուաբեր աչօք եւ բազմալիմի թախանժանօք կաթոզին Համբոյր սրբազնասուրբ աջոյդ ի գահ անկեալ առ ոտս Վեհհիդ Հայցեմ ի քէն օգնութիւն:

⁸⁶¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 105, նամակագիր՝ Եղիազար Յակոբեան, 1896 թ.:
⁸⁶² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 181, նամակագիր՝ Թագարու գիւղի բնակիչ՝ Աւագ Յովհաննէսեան, 1894 թ.:
⁸⁶³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 19, նամակագիրներ՝ Մահակ Յովնանով, Սարգիս Արմաշատով:
⁸⁶⁴ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յատկութիւն հմր. 26:
⁸⁶⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:
⁸⁶⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 40:
⁸⁶⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 41:

Արդէն յայտնի է ձերինդ Վեհափառութեանը Տաճկական գաղանացեալ իշխանութեան բռնարարութիւնը եւ անիրաւութիւնը Վեհափառ Հայրիկ: Ահա յայտնում է իմ անարժան գրիչս մեր վերքերը՝ Ձերինդ գթառատ Հայրութեանդ:

Անօրէն դաւթիէքը⁸⁶⁸ Հանդերձ Հուքմաթիօք⁸⁶⁹ վրայ Հասնէլով մեզի բռնարարութեամբ բանտարկեցին, յաղագս այնմ թէ դուք ունիք մասնակցութիւն «Հայկական ընկերութեանը»: Ուստի բազմաթիւ չարչարանք եւ տանջանք տալով Հաղիւ Հազ ազէտուհցանք⁸⁷⁰ մահից, մեզանից պահանջելով ութ<ա>նասուն ոսկի անօրէն բանտապահը եւ արձակեց մեզ: Չկնի այնմ աւուր կողոպտեցին ամենայն շարժական եւ անշարժ ապարուրքն⁸⁷¹ իմ եւ բանտարկեցին բռնարարութեամբ որդին իմ:

Վ[ա]ս[ն] որոյ, ամենախոնարհաբար խնդրեմք եւ Համբուրեմք Ս[ուր]բ գարշապարդ Հոգեւոր Հուսակոտիդ⁸⁷², զի ներկայացնել Ձերինդ սրբութեան աջը ըստ բարեհաճութեան Վեհափառ Հօրդ, ի տես եւ ի տնօրէնութիւն:

ՄՆԱՄ ՁԵՐ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ ԵՒ ՍՈՒՐԻՐ ԱԶԴ ՀԱՄԲՈՒՐՈՂ՝
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆՑԻ

1894 ամի 15ն Մարտոյ

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 128)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԼԵՆ Տ[ԵՒՌԵՆ] Տ[ԵՒՌԵՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ՍՐԲԸԶԵ [Ը]ԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ
ԲՈՒԼՆՈՒՂՈՒ ԶԸՍԻՑ՞՞ ԲԵՐԸՈՒՈՒ ԳԻՒՂԻ ՄԻՆԸՍ
ԸՄՊԵՏՈՒՐԵՆԵՑ
Խոնարհ խնդիր

Գթառատ Հայր,

Մենք՝ եօթ անձինքս, ահա լրանում է երկու տարին, եկել ենք Ռուսի Հողի մէջ եւ աշխատում էինք: Երբ որ լսանք այս անտանելի բարբարոսութիւնն, մտազիր եղանք գնալու մեր Հայրենիքը եւ ճանապարհորդեցինք:

⁸⁶⁸ Զարփա, թուրքական ոստիկան, գափքիլ, ան՝ս Գասպարյան Գ., Գրեգորյան Ա., Հայոց Ազգի Բարբառային բառարան, Երևան, 2001, հա. Ա., էջ 401:
⁸⁶⁹ Hükümet – թրք. կառավարութիւն:
⁸⁷⁰ Իմա՝ ազատուցանի:
⁸⁷¹ Թերեւս տտացուած, ունեցուած իմաստով է գործածուած:
⁸⁷² Իմա՝ հովուապետ:

Մինչեւ գնացինք Ղարս եւ դիմեցինք Օսմանեան *կոնցոլին*, որ մեզ ճանապարհի համար թուղտ տայ, որ մենք ապահով զնայինք մեր երկիրը: Բայց նորայ պահանջը շատ էր, մենք էլ աւելորդ համարեցինք տալը:

Ելանք, կանչեցինք մեր Աստուածը ու ճանապարհորդեցինք մինչեւ Զիվին⁸⁷³ գիւղը: Անցանք գիշերուայ ժամանակը, եկան մեզ վերայ արիւնարբու բարբարոս քիւրտերը, յարձակուեցան վրաներս: Մեզնից մէկին վիրաւորեցին, միւսներին էլ եղած-չեղածը յափշտակեցին, տարան: Մենք մի կերպ փախանք: Մի երկու ժամից յետոյ տեսանք՝ դադարեց, յետ դառանք մեր վիրաւոր եղբորը վերցրինք, բերեցինք Ղարսու մօտ՝ Փալտրուան գիւղը, դրեցինք մէկ տուն, որը իրեն ամեն մի ծախքով խնամատարում է այդ թշուառին:

Մենք եկել ենք Վաղարշապատ, դիմում ենք Սրբութեանդ ոտքն ընկած, աղաչում ենք՝ զիջանէք թշուառիս ի դրութեանն, որով կարողանամք թէ նորայ վիրաւորութիւնն բժշկելը եւ թէ նորան այս ձմերուան ցուրտ օրերից ազատիլը, խնամել նորա հարկաւոր պիտոյքները: Մենք կարող ենք մեր կեանքը մշակութեամբ անցկացնել եւ մի տեսակ ապրիլ, բայց նա չէ կարող:

Վեհափա՛ն Հայր, խնդրում ենք եւ աղաչում՝ ձեռքներս կառկառած դէպի Վեհափառութեանդ:

ՄԵԱՄ ՍՊԱՍՈՒ ԵՒ ՕՐՀՆՈՂ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՏԿ

ՄԻՆԱՍ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆՑ

Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

1896 թ., 22ն նոյեմբերի

⁸⁷³ Կարսի մարզ, Զիվին գիւղ:

(ՄՄ, ԽԿՖ., [թղթ. 101, վաւ. 254])

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼԵՆ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ
ԵՊԻՍՈՊՊՈՍԵՊԵՏ, ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՔԵՐԻ
ՉՏԷՐ ՄԵՐՏԻՉ Ե[ՌԵ]ՉՆՈՅ Ե[ՍՏՈՒԷ]ՆԵՐԵԱԼ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ
ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
ՊՈՒԼԵՆԵԹՈՒ ԳԵԳԵՌՈՒ ԳԻՂԻ Գ[ԻՖ]ՈՒՂ[ԵՅԻ] ՄԵՐԳԵՐ
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻ:

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Հայրիկ,

Քրթաց վախէն անցեալ աշնան *մէքս* եւ *ճահիլ*⁸⁷⁴ քոյրս հազիւ կարացայ այս կողմ բերել, որ հիմայ քիւղիս մէջ մայրս հիւանդ, մի մութ յարկի տակ երկուք մէկ տեղ կապրին:

Բայց Վեհ[ափա՛ն] Տէր, մեր ընտանեաց մեծ մասը, որ 15 հոգի է կը բաղկանայ, այն կողմն է, որ եկողներէն լսեցի շատ նեղ վիճակի են: Եւ միտք ունիմ մայր եւ քոյր մի ծանօթ բարեկամի յանձնել: Եւ ես դառնամ դէպի զանոնք: Բայց կամաջեմ ասել, որ մի փող չուսիմ ձեռիս եւ անպատմելի տրութին իմ⁸⁷⁵:

Միտքս տատանեալ ծով է դարձեր: Որ կողմ կը նայիմ վիշտ է, թէ՛ այն կողմը, եւ թէ՛ այս կողմը դարմանուելու պէտքեր ունին, եւ ձեռքս չկայ: Ծանապ[ա]րհի ծախուց հ[ա]մ[ար] դիմեցի Վեհութեան[ց]դ ոտք՝ մի օգնութիւ[թ]ի[ւ]ն խնդրելու: Թէեւ մինչ հիմայ այսպ[ի]սի դիմումներ չեմք արեր, վ[ա]սնդի մենք սովոր ենք տալ, քան թէ առնիլ: Ասոր հ[ա]մ[ար] ներող խնդրեմ պիտի լինի Ձերին Վեհութիւն[ը]:

Ժամանակի յանգամանքներու գոլով, որ անթիւ մեծատուն[ն]երը մուրիկ դարձուց, եւ մուրացկան վայրենի թափառականները՝ մեծատուն:

Վերջապէս, խնդրեմ երեսանկեալ՝ մեր խոնարհական խնդիրը կատարէք վաղ ընդ փոյթ, որ թերեւս, նպատակիս արժ[ա]նանամ Ձերին Հայրութեան շնորհիւ:

ՄԵԱՄ ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂՕԹԱՐ[ԱՐ]՝ ՄԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

10ն Մարտի, 1897 թ.

էջմի[ա]ծ[ի]ն

⁸⁷⁴ Իմա՝ ջահիլ:

⁸⁷⁵ Քրթ. իմա՝ որովհետեւ մէջ եմ:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԼՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌ]Ն Տ[ԵԱՌ]Ն
ՄԿՐՏԶԻ ՍՐԲԸՉՆԸԳՈՅՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԼՄԻՆԸՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Աչնան, երբ եկանք այստեղ բարեհաճեցիք մեզ ուղարկել Մաստարայ՝ վանքապատկան գիւղը ապրելու՝ մինչեւ պարուն:

Մինչեւ այժմ մեզ պահեցին, բայց, որովհետեւ նրանց հացն էլ է պրծել⁸⁷⁶, տենում⁸⁷⁷ ենք, որ դժուարանում են մեզ կերակրել: Եկայ Ձերդ Վեհափառութեանը աղերսելու, որ մեզ մի ողորմութիւն անէք: Տնով եօթը հոգի են[ք], հինգ մանր երեխաներ ես եւ կինս: Այժմ, գալով եւ ծուներ խոնարհելով Հայրիկիդ առջեւ, աղերսում եմ, որ մի ողորմութիւն անէք կամ հացով, կամ՝ փողով: Անհամբեր սպասելով Ձերդ Վեհափառութեան բարեհաճ տնօրինութեան:

*ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՄՈՒՇԻ ԲՈՒԼԱՆԸԽԻ,
ՄԵԼՔՈՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ*

1894, Մայիս 13
էջմիածին

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԼՈՒԹԵԱՆ
Ե[ՍՏՈՒԸ]ԾՐՆՏԻՐ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԿԵՅՐԸԳՈՅՆ
ՊԵՏՐՅԱՆՔԻ ԼՄԻՆԸՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻԶ
ՀԱՅՐԻԿԻՆ**

**ՄՇՈՅ ՆԵՂՇԵԳԻ ԲՈՒԼՆԸՄԻ ԳԵՆՈՒ ԹԵՔԵՐԸՄԻ ԳԻՂՎԵՑԻ
ԵՅՐԻ ՆՈՒՐԸՄ ՄԵՐԿՈՍԵԱՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

⁸⁷⁶ Բրբ.՝ վերջացել:
⁸⁷⁷ Բրբ.՝ տեսնում ենք:

Ո՛վ Տէր,

Ահա երեք տարի է, որ ամուսինս մեռած [է]: Իւր մահից յետ թողուց ոչ միայն մերկ եւ քողցած դաւակներ, այլեւ մէկ պարտամուրհակ, որով պարտ ենք ութ մէծիթեայ ոսկի. մինչեւ ցայժմ հարկաւ անտէր, անօգնական լինելով, չեմ կարողացել յիշիպ պարտքն վճարել:

Յիշեալ պարտատէր քուրդ Իսայ աղան, սոյն հանգամանքից օգտուելով, քանիցս բունարար առաջարկութիւն է արած. կ[ա]մ յիշեալ պարտքը վճարեմ, կ[ա]մ եթէ ոչ՝ իմ աղջիկս կնուծ[եան] տամ իրեն: Սորա համար էլ մէկ ամիս հազիւ ինձ միջոց է տուել. որովհետեւ մի քանի անգամ հարձաքուեց տանս վր[ա] սրբերով եւ ստորճանակներով:

Ուստի ո՛ւր կարող էի դիմել, եթէ ոչ Ձեզ՝ միակ Տիրոջդ, որէվ⁸⁷⁸ յոյս եւ ապաւեն ինձանման նեղելոց եւ անճարից: Աղաչում եմ Տէ՛ր, բարեհաճէ՛ք ողորմանալ եւ փրկել իմ աչքիս լոյս աղջկանս անմեղ կեանքը՝ քուրդ բարբարոս եւ արիւնարբու պարտատիրոջ ճիրան[ն]երից, որի յոյսով բոկոտն ճանապարհ եկի:

*1894 ամի, 5ն Փետրվարի
Վաղարշապատ*

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԼՈՒԹԵԱՆ Ե[ՍՏՈՒԸ]ԾՐՆՏԻՐ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՀԱՅՐԸՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԸՆԻ ՀԱՅՐԻԿԻՆ ԼՄԻՆԸՅՆ ՀԱՅՈՑ**

**ԲՈՒԼՆՈՒԹԵՅ ԲԵՆԵՐԸՄԻ ԳԻՂՎԻՑ ԳԵՂՎԵԱՆ ԼԹԵՏԻՍ
ՄԻՆԸՍԵԱՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմա՛ծ Տէր,

Սորանից մէկ ամիս առաջ տնօրէնութեամբ եւ ողորմածութեամբն Վեհափառութեանդ մինչեւ Իզդիր գնալով, ստիպեալ ներկայ անտանի ձմրան եղանակներից, յետ դառանք. ինձ հետ շատերը: Եւ մինչեւ ցայժմ գիւղերն թափառում եմ իմ մատաղահաս երեխայոց հետ:

Ո՛չ մի տեղ պատուապարած կ[ա]մ հանդիստ չեմ գտած: Ուստի, միակ յոյս եւ ապաւեն ողորմած Հօրդ ընդունելով դիմում եւ աղաչում եմ, որպէս

⁸⁷⁸ Իմա՛ որ է:

սովորն էք, եւ իմ ընտանեացս բարեհաճէք ողորմանալ մի որեւիցէ գիւղում տնօրինել, օթեւանել ներկայ ձմրան ցրտից չմեռնելու համար, որով աւելացնելով եւս մերայնոց նման թշուառների թիւը օրհնել Սուրբ կեանքն Վեհ[ափառ] բարերար եւ մարգասէրիդ:

Յաւելում եւ այս, որ ներկայումս ընտանիքս գտնվում են ինքնազուգ գիւղում:

1894 ամի, 14 նոյեմբերի
Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 771)

**ՆՈՐԻՆ ԼՍՏՈՒԵՆՆԵՐԵԼԼ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ԵՎ ՆԵՐՄԵՐՈՅՆ
ՊԵՏՐՈՒԹԵՐԻ ԵՒ ՎԵՀԵՓԵԼԻ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉ ԼՈՒԼՋՆՈՅ**

**Ի ԲՆԵԿՉԷ ՄՇՈՅ ԲՈՒԼՆԵԼԻ ԳԵՒԵՈՒ ԲԵՎԵՐՈՒ ԳԵՂՋ
ԲԱՂԻՍԵՐԷ ՊԵՏՐՈՍԵՆ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափառ Տէր,

Անողորք բաղդէն եւ անողորմ թշնամիէն հալածեալ, թողած մեր քաղցր Հայրենիք, ընտանեօք անհնարին դժուարութեամբ եկանք, հասանք Շիրակ գաւառի Շիրվանջուղ գիւղ: Սակայն այնտեղ մեծ եղբայրս ծանր հիւանդացաւ, իսկ գիւղին ժողովուրդ առանց հոգեւոր կառավարութեան դիտութեան չի կամենում օգնել մեզ՝ սնունդ ու բնակարան տալ մինչեւ վարուն պատսպարուելու:

Վասն որոյ անկանելով յօտս Աստուածընտիր Օծութեանդ, աղերսեմ գթալ մեր տառապիւս վիճակին վրայ, ողորմածաբար կարգադրել տալ հրաման տեղւոյն հոգեւոր վարչութեան վերայ, որ մեզի պատսպարեն եւ սնունդ մատակարարեն մինչեւ վարուն, երբ միայն կրնանք ծանրատար աշխատանք մեր օրական պարէնս հայթայթել:

ՏԱՌԱՊԵԱԼ ԳԱՂԹԱԿԱՆ՝ ԲԱՂԻՍԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

1894 թ., 18 Դեկտեմբեր
ի Ս[ուրբ] էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 27)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Տ [ԵՌԵՆ] Տ [ԵՒՄԵՆ]
ՄԿՐՏՉ ԼՈՒԼՋՆՈՅ ՍՐԲԵՋՆԵԿԵՏԵՐ ԵՎ ՆԵՐՄԵՐՈՅՆ
ՊԵՏՐՈՒԹԵՐ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԻ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ ԼՐԵՄԵՏԻՆ
ՆԵՒԼՄԵՆՆԵՐ ՄԵՅՐ ԼԹՈՒՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԵԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻՆԵՆԻ
ՊՈՒԼՆԵԼԻ ԵՅԼԵԵՅԼ ԳԻՂԵՐԻՅ ԼՍՊԵՏՈՒՐ ՎԵՐԻՊԵՆՅ, ՀԵՃԻ
ԼԲԲԸԼՄ ՄԵՐԳԵՐԵՆՅ, ՄՇՈՅ ՍԵՐԳԻՍ ՄՈՒՐԵՏԵՆՅ, ԲԵՐՍԷՂ
ՄԻՆԵՍԵՆՅ, ՎԵՍՊՈՒՐԵԿԵՆԻ ՄՈԿՈՒՆԵՐ ԳԵՒԵՈՒՅ ՄՈՒՐԵՏ
ԳԵՒԹԵԼՆՅ, ՄԵՐՏԻՐՈՍ ՍԵՀԵԿԵՆՅ, ԿՈՅՐ-ՍԻՄՅՈՆ
ՅՈՎՀԵՆՆԵՍԵՆՅ, ՍԵՐԳԻՍ ՅԵՐՈՒԹԻԲԵՆԵՆՅ, ՎԵՆ [Ե]ՅԻ
ՅՈՎՀԵՆՆԵՍ ԿՈՍՏԵՆԵՆՅ, ՄԵՂԻՐ ՍԵՀԵԿԵՆՅ, ՏԵՍԷ
ԳԵՂԹԵԿԵՆՆԵՐԻՅ՝**

Ամենախոնարհ խնդիր

Ներկայ խնդրագրով Ձեր Վեհ[ափառ] Օծութեան դիմող՝ մերկ, քաղցած, բոկոսն, ողորմելիք, գաղթական դաւակունքն են՝ Հայոց Վեհափառ Հայրիկի սիրած աշխարհին: Որի կինն սպանուած, չորս կիսամեռ մանուկներ յուսերով⁸⁷⁹, որի որդիք խողխողուած, որն հիւանդ, որն իւր հարստահարչի անողոք ձեռք թալանուած՝ ընկած գիւղէ գիւղ կաշխատին՝ մի պատառ հաց մուրալով, կին ու որդիք սննդել, ի ցնցոտիս պլլուած, օտար մարագի, դոմի մի անկիւն կծկուած, հեծեծելով դառնապէս...

Խոնարհաբար համբուրելով Ձեր Ս[ուրբ] Օծութեան բարերար Աջն, իբրեւ գաղթական թշուառներ, այցելութիւն, ողորմութիւն ենք խնդրում Հայոց Վեհափառ Հայրիկից:

Ասպատուր Ղարիպեանց, Հաճի Աբրահամ Մարգարենց, Մշոյ Սարգիս Մուրատեանց, Բարսեղ Մինասեանց, Մուրատ Դաւթեանց, Մարտիրոս Սահակեանց, Սիմօն Յովհաննէսեանց, Սարգիս Յարութիւնեանց, Յովհաննէս Կոստանեանց, Մելիք Սահակեանց:

ԼՈՅԱ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԻՐԲԱՆՅ ՁԵՌՆՏՈՒ ԽՆԴՐԱՆՕՔՆ ՍՏՈՐԱԳՐԵՅԻ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ

1895 թ., 11ն Յուլիսի
յ Ախալքալաք

⁸⁷⁹ յուսարով

ՆՈՐԲԵ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԻՒՆ [ԵԼ]Ն Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄ [ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ ԵՒ
ՆԵԼԵԳՎԷՒ ԺԵՌԵՆԳ ԸՐԸՐԵՏԵԼԵՆ ՄԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԿԵԹՈՂԻԿԷ ԷՋՍԻՄՈՆԻ

ՊՈՒԼՆԵՐԻ ԵՒ ԸԼԸԿԵՐՏԻ ԵՕԹ ՏՆՉՈՐ ԳԸՂԹԸՄԸՆ ԸՆՏԵՆԻՐ
ԽՍԿ ԸՅԺԻ ԸՐԸԿԸԼՈՒ ԵՒ ԲԸՄԿԸՆՉՈՐԻ ԳԻՒՂՈՐԷՐ ԲՆԵԿՈՒՐԸ

- Ա. ՄԵՕ Կ[Ա]Ր[Ա]ՊԵՏ[ԵԱՆ], (7 ՇՈՒՆՉ):
- Բ. ՏԻԼՊ[Ե]Ր ԿԻՐԱԿՈՍ[ԵԱՆ], (6 ՇՈՒՆՉ):
- Գ. ՊՕՂՕՍ ՅԱՐՈ[ԵԱՆ], (8 ՇՈՒՆՉ):
- Դ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐ[ՈՒ]ԹԻՒՆ[ԵԱՆ], (7 ՇՈՒՆՉ):
- Ե. ԿՕԼԷ ՍԱՀ[Ա]Կ[ԵԱՆ], (5 ՇՈՒՆՉ):
- Զ. ՏԻԳՐԱՆ Մ[Ա]ՐԳ[Ա]Ր[ԵԱՆ], (2 ՇՈՒՆՉ):
- Է. ՆՈՒՊԱՐ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Ն[ԵԱՆ], (6 ՇՈՒՆՉ):
- ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ 41 ՇՈՒՆՉ:

Նուստատկան խնդիր

Պաշտելի Հայրիկ,

Ջքաւորութիւնը մեզ այն աստիճանի նեղեց, որ ամօթն ու երկիւղը մէկ կողմ դնելով, Հ[ա]նդգնորէն դիմեցինք Վեհիղ՝ ի բժշկութիւն մեր սոյն ցաւոց:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, Համբերել անհնար եղաւ: Տեսնելով, որ չքաւորութիւն իր ետեւէն կը բերէ բոլոր թշուառ[ութիւն]ը իր կարգով. քաղցած[ութիւն], մերկ[ութիւն], հիւանդ[ութիւն] այլովք հանդերձ: Գիացանք անմիջապէս, որ այսօր, սոյն Հարուածին դէմ ոչ ով չէ կարող առնել, բացի Ձերին զօրաւոր ու յոժկու բազուկէն, որ միշտ բաց է եւ բաշխելու պատրաստ իր շնորհներ ամէն մի ուխտաւորին՝ իր տկարութեան համեմատ:

Ասոր Հ[ա]մ[ար], Վեհ[ափա՛ն] Հայրիկ, այսօր մեք՝ /// մեծ եւ փոքր, կին եւ այր, Ձերին ոտք դիմեցինք բոբիկ՝ չը նայելով ոտքերնուս պատուժածքէն վազած արեան, եւ մարմիններուս ցնցոտիներուն:

Ուրիշ մի բան եւ խնդրվածք չունինք. մի միայն կամինք ապագայ ապահովութիւն, մի ճար եւ դարման, դի ո՛չ մի ապաւէն եւ յոյս չունինք, զի մեր պարտքն է մի միայն աղօթել առ երկնաւոր՝ ասելով.

ՊԱՀԵԱ՛ ԶԱՄՍ ԵՐԿԱՐ ՀԱՅՐԻԿ ՄԵՐ ՎԵՀԱՓԱՒ:
ՄԱՏՉԻՄՔ ՀԱՄԲՈՅՐ ԳԱՐՇԱՊՐԱՅԳ ՄԵՕ ԵՒ ԸՆԿԵՐԴ

1895, 24 Յուլիս, ի Վաղարշապատ

ՆՈՐԲԵ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԵՒՆՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱՐ ԵՒ
ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄՆԵՆԵՆ ՀԵՅՈՅ Տ [ԵԼՈՒՆ] Տ [ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻ
ԸՌԸՋՆՈՅՆ

ՏԵՃԿԸՀԵՅՍՏԵՆԻ ԲՈՒԼՆՂ ԳԵՌՈՒ ԲԸՐԸՈՒՄ ԳԻՒԳԻ
ԲՆԸԿԻՉՐ ՄԵԼԻՐՈՆ ՅԸԿՈՒԲԵՆՅԻՑ ԵՒ ԹՈՎՄԸՍ ՄԻԹԸՐԵՆՅԻՑ

Աղերսախառն խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր եւ Աստուածարեա՛լ Հայրապետ,
Արդէն Վեհափառութեանդ քաջ յայտնի է այն բոլոր աղէտները, որ կրեց տաճկահայաստանցին բարբարոս քրդերից եւ տաճիկ կառավարութիւնից:

Հեռու լինելով Վեհափառութեանդ ձանձրութիւն տալու նպատակից, կաշխատեմք կարճօրէն պատմելու այն տխուր անցքը, որը պատահեց մեզ Հետ անցեալ 1894 թ. օգոստոս ամսում:

Մենք երկուքս պարսպում էինք առեւտրով, եւ Հայթայթելով մեր օրական ապրուստը, ուրախ եւ անվրդով կեանք էինք վարում մեր սիրելիների գրկում՝ մեր բնիկ օջախում: Բայց այդ մարդավայել կեանքի վերայ տաճիկ կառավարութիւնը եւ քիւրդ հրոսակը անսովոր են նայել խաղաղ սրտով եւ հաշտ աչքով:

Ուստի, երբ մենք Բաղէշ քաղաքում ապրանքներ վնելուց յետոյ վերադառնում էինք տուն, յարձակուեցին մեզ վերայ քրդերը եւ, անպատմելի նեղութիւններ հասցնելուց յետոյ, տարան այն բոլորը, ինչ որ մենք գնել էինք մեր վերջին կոպէկներով:

Այդ բոլոր չարիքների պակասութիւնը լրացրեց տաճիկ կառավարութիւնը. իսկ մեզանից այն ինչ որ պէտքական էր, ինչ որ գին ունէր: Մի քանի օրից յետոյ սկսուեցան ձերբակալութիւններ եւ անվերջ հարստահարութիւններ, այն ժամանակ մենք ստիպուեցանք թողնել մեր լքեալ Հայրենիքը, մեր պապենական օջախը, մեր սիրելի ամուսիններին եւ դաւակներին, որոնց սովոր էինք այնքան խնամքով սիրել եւ փայտայել:

Մեզ Հետ առնելով մեզանից Մելքոն Յակովբեանցի երկու չափահաս Աւետիս եւ Մամբրէ որդիք՝ եկանք Ռուսաստան եւ այժմ բնակում ենք Կոստէյց⁸⁸⁰ գաւառի Բաշգիւղում, Հեռու Հայրենիքից, Հեռու սիրելիներից:

Վեհափա՛ն տէր, այլեւս աւելորդ է մի առ մի նկարագրել թէ ինչ նեղութիւններ ենք կրում բացակայ մեր ընտանիքից: Ահա բոլորում է մէկ

⁸⁸⁰ Կոտայք

ամբողջ տարի, որ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք մեր սիրելիներէից, չը գիտենք տեսնես ապրու՞մ են մեր մանրիկ դաւակները, թէ՛ արդէն գոհ են զնացել քրդի անյագ եւ դաժան սրին, ուստի այդ տարտամ զրուծիւնից ազատելու համար վճռել ենք վերադառնալ մերայնոց գիրկը՝ գոնէ մեր գերեզմանը այնտեղ գտնելու:

Վասն որոյ վստահ լինելով Վեհափառութեանդ ողորմածութեան եւ որդեւորութեան վերայ, աղերսանօք խնդրում ենք հայրական գթասիրութեանդ տալ մեզ՝ տառապեալներիս ճանապարհածախք՝ վերադառնալ մեր սիրելիների գիրկը, որով կը մնամք հրախտապարտ որդիքը:

ԹՈՎՄԱՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԵՒ ՄԵԼՔՈՆ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

1895 թ., 8ն Սեպտեմբեր

Քաշգիւղ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 296)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԵՒ ՆԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԼՐԳ ԵՒ ԸՆԳՆԵՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԸՄԼԵՆԵՆՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ՏԵՄԵՆՆ ՄԿՐՏԻՉ ՍԵՐԵՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂՎԿՈՍ ՊՈՒԼԵՆԵՌՈՒ ԲԵՐԵՆՈՒԹ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵՆԻՉ ՊՕՆՏՕ ԸՄՊԵՏՈՒԲԵՆՑԷ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափառ Հայրիկ,

Երկու բիբերս եւս ջրով ծածկուած է, ոչ թէ ծննդեան օրէ ի վեր իբրեւ այլի, այլ ծաղկապսակ որդւոյս վաղամեռիկ մահուան պատճառան, որ իր անձը ձգեց քուրդ աւազակաց սրին եւ զինուց դէմ, ո[ր]պ[էսզ]ի իր անասու[ն]ները ազատէ, բայց՝ ի գուր:

Մալին⁸⁸¹ հետ ամենքն ալ կորաւ, աչքերս ալ քոքաւ⁸⁸² որդիս ողբալէն եւ գլխուս զարնելէն, ինչպ[է]ս մայրն կսկիծէն:

Վեհ[ափառ] Հայրիկ, ալ այսուհետեւ ապրելն ալ նեղարտէ ինձ: Վասնզի հարստութիւնս զնացին եւ որդիս մեռուցեալ է տարածամ հասակաւ: Ի՞նչ պէտք է կեանք եւ առողջութիւն, ինչպ[է]ս կարող եմ եօթն ընտանեաց անհատները պահպանել օտարութեան մէջ, որ ամէնն ալ անօթի եւ կայտառ՞ են:

⁸⁸¹ Թրք.՝ ապրանք, հարստութիւն:

⁸⁸² Բրբ.՝ կուրացաւ:

Չնաշխարհիկ ոգի Հայրիկդ հայրենեաց, իմ ցաւերը անթուելի են, չեմ համարձակիր կրկնել դ[ա]րձեալ ի գութ խանդաղատելու այն մեծ սիրտն, որ լի է զանազան տեսակ վառ, զգացումներով:

Միմիայն սա կաղաչեմ. մեր անտէրութիւն եւ գերութիւն գթացէ՛ք եւ շնորհէ՛ք մեզ այն՝ ինչ որ պիտոյ է եւ անհրաժեշտ սոյն ճգնաժամիս:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԳԻԱԿԱՆ՝ ՊՕՆՏՕ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆՑ

1895, Հոկ[տեմբեր] 16ի

Ի Վ[ա]ղ[ա]րջ[ա]պ[ա]լ[ա]տ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 343)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ՏԵՄԵՆՆ ՏԵՄԵՆՆ ՄԿՐՏԻՉ ՍԵՐԵՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂՎԿՈՍ ԵՒ ՆԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԼՐԳ ԵՒ ԸՆԳՆԵՆՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԲՈՒԼԵՆՈՒԹ ԹԵՐԵՆՈՒԹ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵՆԻՉ ԸՄՊԵՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆՑ

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափառ Տէր,

Շատ թշուառ պանդուխտներու նման եւ ես՝ ծերութեանս հասակում, մայրս, որդեկորոյս, աստանդական կ'ըջեմ անմխիթար, կ'ըջեմ նաեւ աղեկոտոր իմ քաղցած, խմորակեր զաւակունքս արիւնարբու գաղաններու ճանկերում, աչքիս առջեւ կանգնած՝ անտէրունջ օգնութեան կ'սպասէն:

Այլեւս ցաւ է ինձ համար աստ եւ անդ ապրել, լալով պիտի դառնամ անճարներիս. կ[ա]մ ն[ոցա]յ հետ մեռնիլ, կ[ա]մ միասին ապրել:

Երես անկեալ արտասուածաթափ աչօք աղաչեմ Վեհափառ Ս[ուրբ] Հօրդ՝ օգնել որդեկորուստ թշուառ մօրս:

ԱԼՄԱՍ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Ի 21ն Հոկտեմբերի 1895 ամի

ՅԱԿԻԲԵԿԿԻ

ՆՈՐԻՆ ՕՆՈՒԹԵԼԵՆ Ս[Ր]ԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԿՈՍԻ ԵՒ
ՊԵՏՈՒԵԿԵՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ

ՊՈՒԼՆԵՐԿՈՒ ԳԵՔԸՌՈՒ ԳԻԳԻ ԲՆԵԿԻՉ ԳԸՂՈՍՍ ՍՈՒՐԵՏԵԼՆՅԷ

Ամենախոնարհական խնդիր

Պաշտելի Հայրիկ,

Գարնան է ի վեր է, որ եկած էմ, բայց ո՛ւր որ գնացի՝ գործս անյաջող գնաց: Անցայ Պաթոճմ: Չորս ամիս այնտեղ սպասելէն յետոյ բան մը չը կարացի շահել: Հիւանդ ինկայ բաւական միջոց: Երբ վեր ելայ, տեսայ, որ *մաշինի*⁸⁸³ ճանապարհ աւրուած, եւ բոլոր գործարան[ն]երը դադրած⁸⁸⁴ [են]: Նամակ մը ստացայ տնէն, որ ինձ էին կանչում, եւ խորհելով տեսայ, որ իմ երկիր գնալը աւելի լաւ է, քան այս կողմեր այսպ[է]ս թափառական շրջելըն, զի 15 ընտանիքս անտէր ու թշուառ պիտի կորսուի երեսի վր[այ]:

Ուստի Վեհ[ափա՛ն] Տէր, տեղս եկայ այն մտքով եւ կողաչեմ՝ ինձ՝ դժբաղդիս, մի օգնութեան ձեռք մեկնէք, մի ճանապարհի ծախս բաւական է: Եւ կը խնդրեմ ժամ յառաջ ատիկա, ո[ր]պ[է]ս զի գնացող ուրիշ ընկերներէս չը մնամ ետ:

ԱՄԵՆԱՆՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԻ ՄԱՏՉԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ
ԳԱՂՈՒՍՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

1896, 12 Յուն[ուա]ր
ի Ս[ուրբ] էջմիածին

883 Բրբ.՝ մեմենայ:
884 Բրբ.՝ դադար առնել, կանգնել:

ՆՈՐԻՆ ՕՆՈՒԹԵԼԵՆ Ս[Ր]ԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՊՈՒԼՆԵՐԿՈՒ, ՄՇՈՒ, ԽՆՈՒՍԸՅ ՎԻՃ[ԵԿԻ] ՏՆՃՈՐ ԳԸՂԹԵԿԵՆ
ԸՆՏԵՆՈՒՅԷ

ՎԱՅՐ	ԱՆՈՒՆ	ՇՈՒՆՉ
ՊՈՒ[ԼԱՆԸԽՈՒ] ԵՕՆՃ[Ա]ՂՈՒ	Մ[Ա]ՐՏԻՐՈՍ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ	8
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ԵՕՆՃ[Ա]ՂՈՒ	ԶԱՔԱՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ	5
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ԵՕՆՃ[Ա]ՂՈՒ	ՍԱՐԳԻՍ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	6
ԽՆՈՒՍԱՅ	ՂԱԶԱՐ ՔԱՄԱԼԵԱՆ	6
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ՄԱՃԻԹԼՈՒ	ՄԽՕ ՍԱՅԱՐԵԱՆ	5
ՄՇՈՒ ՔՐԹ[Ա]ԳՈՄ	ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	4
	ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	34

Խոնարհական խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Մեր յիշեալ վեց տնջոր ընտանիքը, որ 34 հոգի է կը բաղկանան, որ այժմ եկած եմք, Կառնեայ Թագայ գիւղի գոմերու մէջ ծախարեր եմք:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, չենք գիտեր մեր մեղքէն է, որ այս նեղութեան հետ հիւանդութիւնը մեր ընտանիքը կաշկանդեր է: Ամէն տուն 2-3 ինկած են, կը տքան, ձեռքերնիս կապեկ չկայ, որ ուզածնին հասցնեմք: Ամէնք բոբիկ, տղոր մնացեր եմք ի սէր Ա[ստծո]յ:

Ասոր համար, Վեհ[ափա՛ն] Տէր, դիմեցիմք, եկամք Ձերը Վեհութեան ոտք՝ կողաչեմք, լալոտ աչօք կը խնդրեմք, որ մեր սոյն սողաչանաց ձայնը լսէք այս անգամ եւս, եւ մեզ մի շնորհ ընէք՝ ժամ առաջ տանեմք, մեր

ընտանեաց սնունդ հասցնեմք: Մինչեւ մարտ ամիսը տեսնեմք՝ ինչ դուռ կը բանայ մեզ ամենակարող:

ՄԵԱՄՔ ՁԵՐԴ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՑ ԱՂՕԹԱՐԱՐ՝
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՔ

22 Յունվ[ար], 1896
ի Վ[ար]դ[ար]շ[ար]պատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 16)

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵՆՈՂ]Ն Տ[ԵՆՈՂ]Ն ՄԿՐՏԶԻ Ե.
ՍՐԲԸՉՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՅՈՑ

Ի ՅԵԿՈՒՐ ԲԵՀԵՆԵՅ ՏԵՐ ՅԵԿՈՒՐԵՆՅՑ Ի ԲՈՒՂՆԵԹՅՑ ԲԸԲԸՈՒՄ
ԳԿՂՁԷ

Խոնարհ խնդիր

Ամենախորին յարգանք եւ որդի[ա]կան անկեղծ սիրով առ ողորմ սրբազնագոյն օծութեան Ձերում մատուցանելով զհաւատիս յարգանաց իմոց եւ յայտ առնելով նժդէ[հ]ութան ձախող հանգամանս, որոյ մէջ տուայտեմ, զոր ո՛չ ծածուկ է ի Ձերումէ վեհափառութենէ:

Արդ, Սրբազնագոյն Տ[է]ր յայտ լիցի Ձերումդ Վեհափառ տ[է]րութեան, որչափ որ մեք՝ Ձերդ նուաստ ծառայքս, ընդ վեհագոյն հրամանի Օծութեան Ձերում աստ ի՛ Ղազարապատ մնամ ըսպառեալ մինչեւ զՁեր հայրական մարդասիրութեան բարեհաճ տնօրէնութիւնն կարգադրեսցէ վասն թշուառացեալ անձին իմոյ բարեհաճեսցէ ինչ զոր եւ նուաստ սիրով ըսպասեալ մնամ:

Այլ սակայն ցաւ ի սիրտ յայտնեմ սրբութեան Ձերում, որ յոյժ կարօտեմ նիւթական պիտոյից, մինչ զի ոչ ունելով /// ինչ առ ի լուանալ զհանդերձեղէնս: Այդպիսի որբութեան յաւուրս եւ միանգամայն կարօտ ///: Ուստի դիմելով Ձերդ Հայրական մարդասիրութեան համեստաբար կխնդրեմ. եթէ կարելի է փոքր ինչ քաղցրացնել մեր այս դառնութեան օրեր ըստ կարելոյն: Նիւթական կարօտութիւնս պակաս մասամբ մը լցուցանելից: Որդիական խոնարհ համբոյրներս Տէրութեան Սրբասուն Աջոյն: Աստուածային օրհնութիւնդ հայցելով կմնամ միշտ աղօթարար՝ Ձերդ Սրբազնագոյն Տէրութեան թանկագին կենաց երկարութեան:

ՁԵՐԴ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ՝ ՅԱԿՈՒՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԵՐ ՅԱԿՈՒՐԵԱՆՅ

1897, Յունվ[ար] 3
ի Ս[ուր]բ էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 38)

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՉՆԵԳՈՅՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ
ԿԸԹՈՒՂԿՈՍԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԸՅՈՑ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ]
ՄԿՐՏԶԻ

ՊՈՒՂՆԵԹՅՑ ԲԸԲԸՈՒՄ ԳՄՂԸՅԻ ՄԿՐՏԶ ՊՕՂՕՍԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛, Ա[ստուա]ծընտի՛ր հայրապետ,

Լալոտ աչօք յոտս վեհիդ կը դիմեմ, բայց չեմ գիտեր, թէ ինչ կերպ յայտնեմ Ձերում Վեհափառութեանցդ մեր սոյն վերջի վեց ամսուայ մէջ պատահած ցաւալի նեղութիւն[ը]:

Ոչ թէ իմ հիւանդութիւն, չքաւորութիւն եւ բոլոր ձախողութիւնք, որ դիս չըջապատեցին այսօր, այլեւ այն ցաւալի լուրին, որ անցեալ օր լսեցի, թէ մեր կողակից անցեալ ամսուան մէջ քրդերէն սպանուած է: Եւ երեք որբերս այնպէ[ս] մնացած են երեսի վր[այ]:

Այն մահուան հետ հիւանդութիւնս այժմ փոխուած է թեթեւ հիւանդութեան: Ինքզինքս կը պատրաստեմ, որ թողում գնամ ն[ոցա]յ մօտ, ո[ր]պ[է]ս[գ]ի ն[ոցա]յ ազատեմ: Բայց ինչ օգուտ, որ երբ կը տեսնիմ ձեռք ունայն է...: Ասոր հ[ա]մ[ա]ր աչքերէս արտասուաց հեղեղները վար կը սահի ինքնայորդոր:

Վեհ[ափառ] Տէր, ասոր հ[ա]մ[ա]ր դիմեցի ծնկաչոք այժմ Վեհափառութեանդ ոտք. ինձ մի ճանապարհածախս շնորհէ՛ք, որ ժամ յառաջ թողում, գնամ այն մեր երեք որբերուն հասնիմ: Որով մնամք Ձերին Վեհութեան անդին կենաց երկարութեան ընդմիշտ աղօթարար:

ՄԿՐՏԶ ՊՕՂՕՍԵԱՆ

1896, 26 Մարտ
ի Ս[ուր]բ էջմիածին

1895 ՅՈՒՂԻՍ 5-ԻՆ

ՆՕՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԼԸՆ ԼՈՒՍԸՆԻՍՏ ԳԸՀԻ ԵՐԺԸՆԵՄՈՐ
ԳԸՀԸՄԵՆՆԵՐ Ս[ՈՒՐԲ] ԷՋՄԵԸՆՆԻ Տ[ԼԵՄԲ] Տ[ԼԵՄԲ]
ՍԿ[Ր]ՏԻՉ ՍՐԲԸՋՆԵՐԸՆՆԵՐՆԵՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ՊԸՏՐԸԸՐԲԻՆ
ԸՄԻՐ ՀԸՅՈՒ ԳՏԸՈՒՍ ՀԸՅՐԻԿԻՆ ՀԸՅՈՅ

Խոնարն Խնդիր

Տաճկայ Հայաստանի գաղթական[ն]երս, երեք անձինք որոշեցինք, որ մեզի համար պիտի խօսին մեր վիճակին. նեղութիւն որ է յայսպիսի:

Ասինքն, Բաղտասար Վա[ր]ժապետեանց Խօզլու գիւղէն եւ Խնուսայ չուուրմէցի⁸⁸⁵ Ղուկաս Ս[ա]հակեան եւ Կարնոյ ղորաղցի Թորոս Ն[ա]հապետեան:

Կարնոյ, Խնուսի, Բուլանիսի, Մշոյ, Վանայ, Բիթլիզու եւ այլ գաւառացն անսերունջ եւ ողորմելի գաղթականացն, որոց այժմիկ կրնակին Կարնոյ չաստին 84 գիւղօրէից մէջն: Գաղթող տանց թիւ է 2420 տունք, եւ կ'բաղկանայ 10.267 նուֆուս, որոյ, շնորհիւ Կովկասեան բարեգործական ընկերութենէն նուֆուսին գլուխն 30 արուանքայ ցօրեն շնորհելով, եւ ի մէջ Կարս քաղաքին բնակեալ յիշեալ թուէն 1043 փուտ ալիւր բաշխեցին, ան ալ միայն մէկ ամսուն տուին: Ինչպէ՞ս պիտի ապրին ըստրուկ թշուառներն:

Արդարեւ մեծ շնորհակալութեամբ կյայտնեմք Կովկասեան բարեգործական ընկերութիւնէն [որ] այցելում էն եւ Կարսի անդամն էն: Այսինքն այս բժիշկ Ղալաչովից եւ Տէր Խօրէն քահանայից որ թշուառ գաղթականացն օգնելով սիրեցին եւ այսօր հասուցին: Բայց եւ այնպէս Կարսայ քաղաքին մէջն բնակած, թէ տնով եւ թէ մշակներն, որոց թիւն կը հասնի 2000 նուֆուսի եւ գժբաղդ վիճակն այս է, որ գործ նուազ եւ քիչեր կրնան 35 կօպկով գործել: Ինչպէ՞ս պիտի ապրին:

Եւ կը բնակի[մ]ք խօնաւ եւ թաց, հօտած, ցիխոտ գոմէրու մէջ բնակելով գրեթէ բոլորովին սպառեցան եւ թաղուեցան օտար հողերու մէջ՝ մնալով կարօտ Հայրենեացն հողերուն: Եւ կենդանի մնացեալքն ի մէջ արտասուացն

⁸⁸⁵ Չատուրմէ՝ գիւղ Էրզրումի նահանգի, Խնուս գաւառակում, Հայաստանի եւ Հարակից..., հտ. 4, էջ 216:

եւ խորին մտատանջութենէն հեծնն եւ հառաչեն, հարցանելով խնդրին թէ արդ<ի>եօք զի՞նչ լինելոց [է] իւր ցաւալի ապագան:

Ահա գարուն եւ ամառն անցան: Կուգայ մեծ թշնամին, որ է ձմեռ: Մերկ, քաղցած բուկունք⁸⁸⁶, ըստրուկ, թափառական գաղթականներ ո՞ւր ապաստանին եւ թէ զի՞նչ անիցեն:

Տան քրէք⁸⁸⁷ խստիւ կը պահինջին⁸⁸⁸ ըսելով կամ կուտակ եւ կամ դորս կելնէք: Եւ այսպէս ներսէն նեղութիւն եւ դրսէն նախատինք: Այս վիճակին ճնշումէն հոգիներս մեր սրտի մէջ մաշեցան, թառամեալ վարդի պէս չորացանք եւ ամէն մեզ տեսնողներ մէզմէն կը վարչին՝ նախատելով՝ այ մշեցիք, այ մշեցիք, ըսելով, ձեր հետքն վերջանայ, ըսելով...

Ո՛հ Հայրիկ ջան, կը մնայ քու ողորմած եւ գթառատ հայրական խնամոցն: Ո՛հ, կարեկցիլը խեղճ, ողորմելի, նուաստ գաղթականներին, որոնց յոյսն Աստուած եւ երկրորդ դուն ես, որ պիտի դարմանիս տարաբաղդ Հայաստանի ցրուած դաւակներդ, որ աշխարհիս չորս կողմն են ցրուած՝ հովիւ չունեցող ոչխարներու պէս, որ կը մոլորին լեռներուն եւ երկրին խօրերու մէջ:

Ո՛հ Հայրիկ ջան, եթէ մեզի պատահածներու դէպքեր պատմենք, չափէն դուրս է մեր նեղութիւններ զօր մենք կը քաշինք միշտ եւ հանապաղ:

Յուսալի ենք, որ պիտի լսիս մեր աղերս եւ աղաղակն ու պաղատանքն, եւ քու հայրական եւ Վեհափառ բարի պատասխանը պարգիուես⁸⁸⁹ քու զաւակացի:

Կը խնդրեմք, որ մեզ քոյ քովդ կանչիս, որ քոյ Սուրբ Աջդ համբուրելով, քու կինդ օրհնութիւն ըստանալով դառնամք մեր կացարան: Եղաւ այս ութ օր է, որ Կարսից եկած եմք հոս: Քու տեսութեանդ կարօտ եմք, ո՛հ կարօտ եմք քեզի: Վեհափառ Հայրիկ, Հայո՛ց հայրապետ, պահեա՛ Հայոց տունն:

ՄԸԱՄՔ ՔՈՒԿԻՆ ԶԱԻԱԿՆԵՐԴ
ԽՆՈՒՍՅԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐ Վ[Ա]ՐԺ[Ա]Պ[Ե]Տ
ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ Ս[Ա]ՀԱԿԵ[Ա]Ն ԵՒ ԹՈՐՈՍ Ն[Ա]ՀԱՊԵՏԵԱՆ

⁸⁸⁶ Բրք.՝ կոկորդ:
⁸⁸⁷ Բրք.՝ տան վարձ, բարեբէկն Kira բառն է:
⁸⁸⁸ Իմա՝ պահանջել:
⁸⁸⁹ Իմա՝ պարգևես:

ԲՈՒՂԱՆԵՐԻ ԳՈՒԹԱՆԵՐԳ

Գուլթա՛ն, գուլթա՛ն, աստուածաբան⁸⁹⁰

Ելաւ ընկաւ հրտ⁸⁹¹ առափան⁸⁹²,

Հրտ ալօսին, հրտ արօսին⁸⁹³,

Շէկն⁸⁹⁴ է տրւեր զրսու սամին,

Զուհաբ⁸⁹⁵ տարէք խազնադարին⁸⁹⁶:

Հորեւոր⁸⁹⁷ հորու⁸⁹⁸ ի գետին,

Փոշետուն⁸⁹⁹՝ փոշին⁹⁰⁰ գլխուն,

Մկընտուն⁹⁰¹՝ մուկն ի բերան,

Խնձորտուն⁹⁰²՝ խնձոր⁹⁰³ գօտին,

Խարզընտուն⁹⁰⁴՝ խարզան⁹⁰⁵ թելին,

⁸⁹⁰ Աստծու կողմից ստեղծուած, աստուածաստեղծ:

⁸⁹¹ հետ

⁸⁹² Առափ՝ արտի երկու եզրերով աւրուած ակօս:

⁸⁹³ Հերկուած հող՝ խոփքող:

⁸⁹⁴ Շիկամորք, նկատի ունի եգանք:

⁸⁹⁵ Արաբերէն՝ պատասխան:

⁸⁹⁶ Պարսկերէն՝ գանձապետ, հազինեղար:

⁸⁹⁷ Հորիկը վարող հօտաղ:

⁸⁹⁸ Հորի՝ գութանի լուծը, որ միսներից առաջ է:

⁸⁹⁹ Փոշետուն՝ գութանի հինգերորդ կամ եօթներորդ գոյգը, փոշետո՛ր՝ գութանի փոշետան եզները վարող հօտաղ: Գութանի յաջորդ գոյգ եզները կոչուում են ուժտուն, խարզնտուն, խնձորտուն, մկնտուն, փոշետուն, հարեաուն: «Ասոնց շարքը գաւառէ գաւառ կը տարրերի: Կան զեռ արծիւ կամ սա(ր)ծիլ, սասկեփ, ճիլիթ, ախոռ, դարազայիշ, մարդատակ, աւելատուն, մաճքաշ, հորիք-սետեւ կամ հորքատակ, միշնալուծ, շնալուծ (քէօրակ), օգնակիշ, սարգեան՝ ու մուռտլտուն կամ մուռտտուն յորջորջումներով անդներ», տե՛ս **Թեղիկ**, Ամէնուն տարեգոյցը, Փարիզ, 1927, էջ 266: Մէկ գութանին են լծում 12 լուծ ու փոխադարձ օգնութեամբ վար անում, առաջինը վարելով գութանամօր՝ մահկալի արտը:

⁹⁰⁰ Փոշի՝ մետախնայ սեւ ու փայլուն բաշկիմակ:

⁹⁰¹ Մկն/տուն՝ գութանի երրորդ կամ վեցերորդ լուծը:

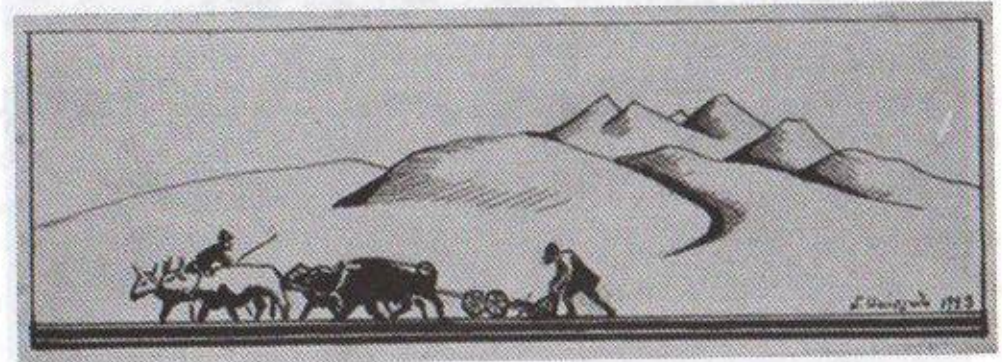
⁹⁰² Գութանին լծուած չորրորդ գոյգ գոմէշ:

⁹⁰³ Խնձոր՝ երեսին ցայտած եւ կարմիր մասը:

⁹⁰⁴ Խարզնտուն՝ երրորդ, չորրորդ կամ հինգերորդ լուծը, որ գաւառից գաւառ տարրեր է:

⁹⁰⁵ Խարազանը գութանի սկզբնամասն է: Գերանաչափ փայտ, որի մէկ ծայրը հաստառած է սեռնի մէջտեղը, իսկ միւս ծայրը ամուլի լուծի վրայ է: Խարազան է կոչուում նաեւ գութանը լծին միացնող շղթան:

Ուժտուն⁹⁰⁶՝ ուժն ի թներ
Սերն ու պանիր ամուլորին,
Խէրն ու բարին մանճկալորին,
Առաւէ՛լ⁹⁰⁷, հա՛յ առաւէ՛լ⁹⁰⁸...

Մ. Սարեան. Արագած (1923)⁹⁰⁹

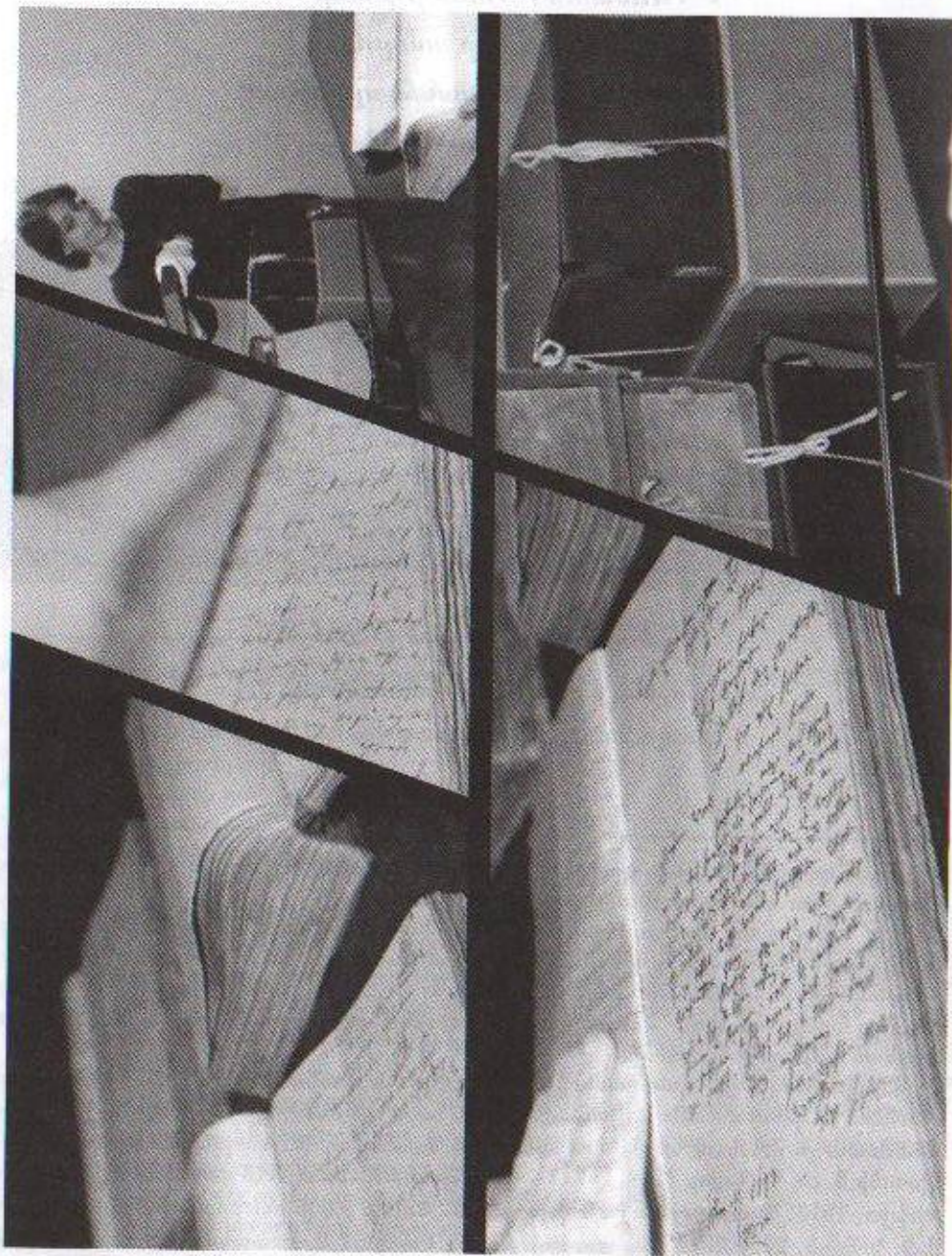
Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երևան
(թուղթ, տուշ, գնդիկատը գրիչ, 5x15 սմ)

⁹⁰⁶ Ուժ/տուն՝ գութանի երկրորդ գոյգը, եթէ չորս գոյգ է լծուած, երրորդ լուծը՝ եթէ հինգ գոյգ է լծուած: Ուժ/տը կամ ուժաունուոր՝ ուժաունը բշող հօտաղ:

⁹⁰⁷ Առաւել՝ երկու արտի միջոցում պարապ ու անմշակ մնալիք հող: Մէկ եզրը վարելուց յետոյ, մէկ առաւելից դառնալով դէպի միւսը՝ դիմացի առակը, վարում են: Գութանատը ձգտելով շուտ հասնել առակին, այդ բառին է ակնացրել *հո՛* բացակասնչութիւնը, որից եւ գոյացել է հոռովեկ կապակցութիւնը: Հորովելներ կամ գութաներգերը պատկերում են հայ հողագործութեան ամբողջ ծիսակարգը:

⁹⁰⁸ Սոյն գութաներգի մէջ եղած բառերի բացատրութեան համար գործածեցինք հետեւեալ աղբիւրներն ու բառարանները: **Կոմիասս վրդ.**, *Լուսու գութաներգը Վարդաբաբը գիւղի սճով*, «Նաւասար» գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., կազմեցին Վարուժան Գ. եւ Սիրունի Յ. Ճ., Գ. Պոլիս, 1914, էջ 312–340: **Աճառեան Հ.**, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913: **Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա.**, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Ա-2, Երևան, 2001-2010: **Նաուսարգեանց Տ.**, Բառգիրք Աւարատեան Բարբառի, Տիֆլիս, 1903: **Մալխասեանց Սո.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. I, հտ. II, հտ. III, հտ. IV, Թեհրան, 1982: **Կասեան Ա. վրդ.**, Բառգիրք հայերէն լեզուի, Պէյրութ, 1998: <http://naviri.com/> բառարանների կէտրոնային շտեմարան: Իսկ բուն երգը հաղեցինք «Ամէնուն Տարեցոյցի» էջերից, տե՛ս **Թեղիկ**, Ամէնուն Տարեցոյցը, տպ. Մասիս, Փարիզ, 1927, էջ 266:

⁹⁰⁹ Հեղինակային իրաւամբը պատկանում է Սարեան ընտանիքին:

«Հայաստանի համփեմով» հաղորդաշարի երիմեան Հայրիկի 200-ամեակին նուիրուած ֆիլմից

SUMMARY

Some part of the archive of the 125th Catholicos of All Armenians, Mkrtych' I Khrimian (1893–1907) – around 8000 documents – is preserved in Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Matenadaran. Initially, the aforementioned archive was based in Holy Ejmiatsin. Later, as an individual archive separate from the entire archive of the Catholicosate, it was transformed to Matenadaran. Seventeen files mainly include letters; requests; testimonies; and lists of the refugees sheltered in Holy Ejmiatsin written by the Armenian refugees that were addressed to Father Khrimian.

These documents pass significant details on the socio-economic situation of Western Armenians, and on the politics of the Armenian persecutions pursued by the government of the Ottoman Empire. They are particularly valuable assets in terms of documenting the Armenianness of the habitats that were annihilated in the process of the Armenian Genocide, as well as in terms of conducting studies on their being populated by Armenians; the number of Armenian population and their movement; the toponyms; the local dialects and manners of speech.

In 2017, we were assigned to study documents of Matenadaran on the Armenian Genocide. In the framework of this research, we selected Mkrtych' I Khrimian Catholicos's archive, among others. Firstly, the documents were grouped based on the provinces. Afterwards, materials related to Bulanyk' Province of Mush were selected and prepared for the publication of the first book (volume). Meanwhile, the mentioned documents were also digitized. Resting on the addresses of the letters, we conducted a large study on the habitats of Bulanyk' Province and the Province in general.

Generally, a large inconsistency exists regarding the numbers and names of villages that belonged to any Armenian-populated Province in the Ottoman period. The reason for this phenomenon is, on the one hand, the repetitive

administrative divisions pursued by the Ottoman Empire, and, on the other hand, inaccessibility of archival documents and insufficient original sources.

In the framework of our study, while around 200 original letters significant for the historiography became accessible to the scientific community, a study was also conducted on the name, formation, and topography of Bulanyk' Province resting on the Armenian, Ottoman, and foreign sources. Particularly, we clarified the borders of Bulanyk' and Manazkert provinces, and the ones for the villages of the mentioned provinces.

In the process of the study, some letters were discovered to be from the villages that have been so far considered purely Kurdish- or Cherkess-populated in the foreign sources, while the Armenian sources almost do not touch upon whether they were Armenian or Armenian-populated or not.

The language and orthography of the digitized letters differs from the original ones. The inhabitants of Western villages of the Upper Bulanyk' and, with slight exceptions, the whole population of the Lower Bulanyk' were the former inhabitants of Bsherim, Sasun, Motkan, and Taron provinces. Their language belonged to provincial dialects of Taron and Mush.

Accordingly, the correspondents' language of communication from Bulanyk' belongs to the dialects of Western group of the Mush-Tigranakert or the South-central dialect group and is spiced with the phonological, grammatical, sintaxal, and stylistic peculiarities specific to the mentioned dialects.

The Mush-Tigranakert dialect belongs to a "K" branch dialect group. It was spoken in the Armenian-populated parts of the Mush Valley; Alashkert; Bulanyk'; and the surrounding places. A large number of alternants, deformed words, and orthographic errors exist in the letters. Besides, there are letters written in Grabar [Classical Armenian]. The selected letters, requests, and documents are published in compliance with the standards of publication for original sources and archival documents.

BGN/PCGN romanization scale was used for the transliteration of the toponyms and proper names into English.

Although this volume is devoted to the 200th anniversary of Mkrtich' I Khrimian; his life, activities of the patriarchal period, and scientific and literary heritage is not reflected in it. Significant studies about the Laborious Father have been published by intellectuals and renowned specialists of the Armenian studies. Through this study, the Armenian and foreign readers will have the opportunity to read the pure speech of the Armenians who were living in Bulanyk' Province of Mush; to share their pains; to feel the endless faith and commitment of an Armenian towards the Armenian Father and the Holy Ejmiatsin; to witness the efforts that the Catholicos of All Armenians made to amend Armenia, deliver the Armenian refugees, and preserve Armenianness.

The research titled "The Armenian-populated villages of Mush's Bulanyk province according to the letters addressed to Mkrtich I First Khrimian Catholicos (Volume I) Catholicos" focuses on the study of the formation of Bulanyk' Province (k'aza) of Mush and the Armenian-populated villages. The study answers the research questions such as: When and under what historical circumstances was Bulanyk' Province formed? What is the etymology of the name? Which parts of Mets Hayq comprise the Province? Which villages were Armenian-populated during the Catholicosate of Mkrtich' I Khrimian.

Based on the files of the archive preserved in Matenadaran that cover the periods from 1893 to 1895, presently we have identified letters from 28 villages. We have digitized, annotated, and additionally translated the letters. The villages are presented alphabetically – for each village a one- to two-page study is presented in the research.

To Your Holiness, Pious Catholicos of All Armenians,
Father, Lord Mkrtych'
From Abraham K'och'arian, a refugee from P'iong village of
Mush's Bulanukh Province

A suppliant plea

Venerable Lord,

It's already been two months that, with my family of five people, I have been dwelling in Alighamarlu village of Surmalu in forlorn, helpless, naked, and miserable conditions. Thereupon, falling at your feet, people's merciful Father, I beseech you to shed mercy upon us. Be gracious enough to redeem us from death this winter — please address our plea before the ink is dry on the page and bestow shelter upon us, the miserable, wherever your holy will dictates.

The year 1893, December 30.

To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch, and
Merciful Father of All Armenians From Yeghiazar Hakobian, a refugee
from Bulanukh's Kak'arlu village of Mush

A most humble plea

I was able to flee the barbaric Kurdish killings — besides totally looting us, they murdered my son, and I barely escaped, only losing the fingers of my right hand. It's already been four months that I have been wandering around here begging for alms. Hence, I am throwing myself at your feet, merciful Father. I beseech you to be gracious enough and take pity upon my family, who, famished and naked, are impatiently waiting for me back in the homeland. I beseech you to at least grant me some travel money.

Your most humble servant, Yeghiazar Hakobian.

The year 1896, October 29.

To Your Holiness, Mkrtych', Holy Catholicos of All Armenians,
Holy Ejmiatsin

A plea

Father, successor of Prophet Elijah,

Holy Father, the Prophet Elijah prayed for unbounded rainfall and the world was drenched, relieving your forefathers [from sins] too. You have been safeguarding all of the refugees for four years. I hope you will not bypass us either. We came from our homeland several days ago. I only rely on God above and your fatherhood down here. Please be a refuge for us. Shower us with nourishing rain.

I am unable to work. I am ashamed to beg. Sargis Hovhannes from Bulanukh's Yonjalu village and I, seventy-year-old Melik' K'oloz, are incapable of working. What should we do for people who can't even take the Holy Communion from the priest? At least by taking the communion bread, they would be able to receive blessings from God — as if eating crumbs that fell from His table.⁹¹⁰

Holy Father, I don't deserve to kiss your Holy Right Hand. I [only] yearn and hope for it. I ache and long to kiss your Holy Right Hand, Father. I solicit, beseech, and entreat you, please open, Lord, open your doors of mercy for us to pour out our lament to you.

Holy Father, stay healthy, Amen.

⁹¹⁰ "Yea, Lord; for the whelps also eat of the crumbs that fall from the table of their masters." — Matthew, 15:27.

To Your Holiness, Venerable Catholicos of the Holy See of
Ejmiatsin, Father of All Armenians
From Martiros Muratian, an inhabitant from Khoshgaldi village,
Lower Bulanukh, the Ottoman Empire

A suppliant plea

A thousand glories, glories have descended upon all Armenians since the day Your Holiness took the patriarchal throne. You have lived your holy life with sanctity and clemency and have persisted accordingly. Adhering to the Holy Book which claims "He that gives unto the poor lends unto the Lord," you have helped many destitute, wandering Lazaruses⁹¹¹ like us. And now, misery and affliction have dropped in on me as well.

Compassionate, merciful, and spiritual Father, no longer being able to stand [the situation], I am disclosing all the adversities that happened on our way. The unlawful tachiks⁹¹² attacked my lamentable, destitute family, beating us with stones on the one hand, and fatally shooting my twenty-year-old son on the other hand. They pillaged my whole fortune and even disrobed us.

Thereupon, I am compelled to appeal to you, merciful Holiness. Kissing the feet of Your Holiness, I most humbly and meckly beseech you to help me get over my destitute life full of sufferings.

The year 1894, October 14.

⁹¹¹ Lazarus of Bethania, John, 11:1-45.

⁹¹² Turks

To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All
Armenians, Supreme Patriarch of the Most Esteemed Holy See of
Ejmiatsin
From Parish Priest Hovhannes Ter Petrosian, Molahk'and village
of Mush Province

A plea

As Your Holiness already discerns, being attacked by Kurds and Hamidian troops, we abandoned our homes and possessions and barely fled to Russia to survive. Now we are wandering poor, desolate, famished — bereft of even a single piece of dry bread.

Reverend Lord, although I have tried to go back to my homeland numerous times in order to at least somehow get my house back, I have encountered huge hardships, and even when I came to Karin to complain to the Pasha about it, the Kurds started pursuing me aiming to kill. I fled to Russia again. Now I am living in Shirak's K'oraktar village. My family of 28 people mostly consists of children.

As Your Holiness is aware, the number of people like us has increased and the almsgiving has decreased — we are left poor, in want of daily sustenance. Therefore, kissing the feet of Your Holiness, I entreatingly implore you to consider my miserable, wretched family's condition. Please be so good as to take care of my travel costs for me to go back to my homeland. If not, please at least appoint me as a priest to any church, so that I will be able to manage my household.

Ter Hovhannes Ter Petrosian.

The year 1895, July 11, Akbalk'alak.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 2)

To Your Holiness, Holy Catholicos, Honorable Patriarch of All Armenians, Lord Mkrtich'

From Galust Muratians', an inhabitant from Pulanykh's Gak'arrlu village

A most humble plea

Adored Father,

I came here in spring but wherever I went it fell through. I went to Pat'um. I stayed there for four months; yet, I got hold of nothing. I was sick for quite a while. When I recovered, I found out that the roads for conveyance had been destroyed and all the factories had stopped working. I received a letter from my family calling me back, and, after thinking it through, I realized that I had better go back to my homeland rather than wander around here — otherwise, my forlorn, desolate family of 15 would be wiped off the face of the earth.

Thereupon, honorable Lord, I've come here and beseech you to lend me, an ill-fated man, a helping hand. Travel costs would be enough. I solicit you to address my entreaty with the utmost haste, so that I can catch up with my friends who also intend to leave.

*With a most humble reverence, asking for your blessings —
Galust Muratian.*

The year 1896, January 12, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 8)

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtich'

From Hakob Levonians' (Archimandrite Yesa's nephew), an inhabitant from Pulanykh's Liz village

A humble plea

Adored Patriarch,

About ten days ago we were in Oshakan village and longed for

presenting ourselves to you. But you, Your Holiness, mistook us for someone else and sent us away by the way of your shat'yr⁹¹³ — and we, lowly people, went back just taking a small gift of money from you.

Reverend Lord, we neither intend to gain money nor plead for alms. If it were so, we would work and live on in Romania or in other rich cities rather than here. On that day, we expressed our thoughts to your shat'yr, but he never delivered them to you, Your Holiness.

Adored Father, we know that you are bighearted towards our miserable nation and other nations as well. Our intention is to defend ourselves. We appeal to you, throw ourselves at your feet, Your Holiness, hoping that you will free us, our people, and our homeland from the Turkish subjugation. Please give us several weapons to go and join our eight friends, who have been writing one letter after another for illegible] months asking us to reach out to them.

In a word, today our hearts have become a tempestuous sea of blood. Please don't detain us here. We have expressed our intention. There are ten of us in all. We have taken an oath to struggle to death. This is our final resolution. Our attire makes us look suspicious; that's why I think we shouldn't stay here.

Esteemed Lord, oh, I wish you could honor us with your presence and you would hear so many secret words from our mouths. I wish God heard our vow and made our longing come hastily true. And if you don't utterly want to see us, slaughter us in front of your doors and pour out our blood as Odysseus's to somehow accomplish our longing.

Forever praying for your sweet life — Hakob Levonians'.

The year 1896, January 2, Vagbarshapat.

⁹¹³ a servant

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians

From Mkrtich' Harut'iunians', Pulanukh's
Khristam K'atuk' village

A humble plea

Venerable Lord,

I, your servant, am one of the exiles of Pulanukh's Khristam K'atuk' village. We barely survived the atrocities of which you are already aware, and freed ourselves from the pitiless claws of the furious Ottoman government. We left for the guardianship of the solicitous and powerful Russian Empire and settled down in K'alaearkh village with my family of four people — there we [finally] caught our breath.

Your Holiness already discerns what hardships the exiles have to endure while fleeing from different parts of Armenia during the wintertime. They have no other refuge than you, Your Holiness. You have become the only hope for relief for the Armenian nation during this critical time.

Thereupon, as your lowly servant, I also throw myself at your feet to plead for some rags and some rubles that will cover my travel costs, aiming to protect my family from the frost and to attain daily sustenance for them during the wintertime. We will always pray for your priceless life.

Forever kissing your Holy Right Hand — Mkrtich' Harut'iunians'.

The year 1897, January 13/25.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians, [illegible] Heir of the Araratian Mother See
of Holy Ejmiatsin

From seven refugee families coming from Pulanykh and
Alashkert, who are presently living in Shorakalu and Bambakadzor
villages

A lowly plea

Mkho Karapetian: seven people

Tilper Kirakosian: six people

Poghos Haroian: eight people

Matiros Harut'iunian: seven people

Kole Sahakian: five people

Tigran Margarian: two people

Nupar Vardanian: six people

Total: 41 people

Adored Father,

Privation has forced us to a point where, putting aside the shame and fright, we dared to plead with Your Holiness to heal our pains.

Esteemed Lord, it's outside the bounds of possibility to persevere. Witnessing all the miseries that were brought about by privation — starvation, nakedness, disease, among other things — we immediately realized that today nothing else can better resist these hard knocks of life than your powerful and vigorous arm, which is always open for every pilgrim to relieve their wants.

That's why, esteemed Father, today we [illegible] — young and old, woman and man — throw ourselves barefoot at your feet, without paying attention to the blood running from our wounds that spot the rags covering our bodies.

We don't have anything else or any other plea. We only yearn for our future safety, some alms, and remedy [for our pains]. We don't have any other refuge and hope. Our duty is to solely pray to the Almighty and ask for His blessings, asking "[Please Lord], grant a long life to our honorable Father."

Kissing the feet of Your Holiness — Mkho and friends.

The year 1895, July 24, Ejmiatsin.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Chosen of God, Holy
Catholicos of All Armenians
From two widows of refugee families from Pulanykh's Kharakhlo
village of Mush Province

Yaghush Mkrtch'ian: five people

Yaltuz Martirosian: six people

A humble plea

Venerable Father,

Both of us have been widowed for almost two years, as the heads [of our families] were killed by the Kurds. Being frightened, we fled here. My home was ransacked. They didn't leave anything — neither cattle nor possessions. My family mostly consists of females. I am Yaltuz, your servant, and have a nine-year-old son, who helped me come here on a donkey. I am unable to walk well and I have rheumatism in my hands. I am hunchbacked. What should I do? People here demand rent. We don't have sustenance to live on. How are we supposed to pay the rent? Please bestow a remedy upon us.

Father, for the love of Christ, don't deprive us of your generous alms, as we are your spiritual daughters. Kissing your generous Right Hand, Your Holiness.

*Forever your humble and unprotected servant[s], Your Holiness —
Yaghush and Yaltuz.*

The year 1895, September 30, Vagharshapat.

To Your Holiness, Deserving of the Lustrous Throne of the Holy
Ejmiatsin, Lord Mkrtich', Holy Catholicos, Patriarch,
Compassionate Father of All Armenians
Baghtasar Varzhapetiants' from Khozlu village, Ghukas
Sahakian from Khnus's Ch'avurme, T'oros Nahapetian
from Karin's Ghorugh

A humble plea

We, three refugees from Western Armenia, have decided to speak out about the hardships we endure. They are presented below:

[The letter is] from forlorn and wretched exiles coming from Karin, Khnus, Bulankh, Mush, Van, and Bitliz provinces, among others. The aforementioned are now dwelling in 84 villages of the province of Karin. The number of refugee families is 2,420 comprising 10,267 people in all. Due to the Caucasus Benevolent Organization, they were granted 30 grvank⁹¹⁴ of wheat per head, and this year, the inhabitants of Ghars city were allotted 1,043 p'ut⁹¹⁵ flour for one month only. How should we, miserable slaves, persist to live?

We truly express our deep gratitude to the Caucasian Benevolent Organization which visits us [regularly] and is considered a part of Kars. We are particularly grateful to Doctor Ghazazovich' and Priest Lord Khoren, who have thus far loved and have been taking care of the miserable exiles.

However, the number of families and farmers of Kars city has reached 2,000, and a disastrous situation has resulted in that there is little work. Few people are able to work with 35 cents. What should they live on?

We are living in muddy stables in damp, humid, and tainted conditions. Longing for the homeland, almost everyone wasted away and were buried in foreign soil. Those of us who survived, wept from affliction and sighed, querying what was going to happen to our doleful future.

And now, spring and summer are gone. The biggest enemy, the winter, is coming. Where should these naked, famished, barefoot, lowly, and

⁹¹⁴ a bushel to measure wheat

⁹¹⁵ unit of measurement: 1 p'ut'=16,3kg

vagabond exiles settle? What should they do?

They [the locals] demand rent and strictly threaten us that we have to either pay or leave. So we have only agony inside and reproach outside. On account of this pressing situation, our souls and hearts were emaciated — we dried like a fading rose. Whoever sees us, loathes and scolds us saying, “Mshets’ik’, Mshets’ik’ (people of Mush), you should be wiped off the face of the earth.”

Oh, dear Father, we yearn for your merciful and compassionate fatherly care. Oh, please have pity upon the poor, wretched, and lowly exiles whose only refuge is God and you. Rescue the hapless, scattered children of Armenia, who are dispersed to the four corners of the earth as sheep without a shepherd that get lost in the mountainous depths.

Oh, dear Father, if we disclose all the incidents that have happened to us, you will see that the agony which faces us daily is too much to bear. We hope you will hear our entreaties, cries, and supplications and will grant your esteemed, kind, fatherly response to your children. We solicit you to call us by your side and allow us to kiss your Holy Right Hand and take your blessings with us back home. It’s been eight days since we came here from Kars. We strive to meet you — oh, we yearn to see you.

Reverend Father, Patriarch of All Armenians, please safeguard the Armenian land.

Forever your children — Master Baghdasar from Khnus, Ghukas Sahakian, and T’oros Nahapetian.

The year 1895, July 5.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 75)

To the Nation-loving Patriarch of Constantinople, Chosen of God, Lord Mkrtych’ I, Holy Catholicos of All Armenians, Venerable Patriarch of the Lustrous Throne of Holy Ejmiatsin

Nation-loving Father,

Barely fleeing from the infernal bonds of the prisons in the Ottoman Empire, I found shelter in your mercy.

Oh, you visible sun! From the beginning, your holy essence, Father, has been composed of divine, shadowless light. Shed light on the malicious and the kind; sprinkle the endless dew of your mercy on the grateful and the ungrateful.

Now, oh, merciful Father, I solicit you to spread your mercy on my captive family as well, who are waiting in the homeland, weeping day and night, imploring your help. The vicious Hamidian troops of the Kurds pillaged all my cattle and possessions, disrobed us, and left us half-dead, like a wounded man lying on the ground on the way to Jerusalem.⁹¹⁶

Thus, oh, you true Samaritan, the healer of the half-dead Armenian nation — only you can raise me, a wounded man, up with your mercy by sprinkling me with wine and oil. Please, Lord, hear and consider me, as I am destitute and homeless.

Oh, you, benefactor of my nation, don’t deprive me of your divine guardianship. From your infancy, you were predestined by God to shed mercy upon the impoverished. Your soul, our nation-loving Father, is chosen by the heavenly, almighty God. You are entitled to this holy divine grace that binds God and the impoverished together. This designation is more powerful than any other that exists in our daily life and around the world. Alas, I am in want of seeing you, esteemed Father.

A letter from your familiar land,⁹¹⁷ from Yeonchalu village of Bulankh (Apaghunis) Province, from a most humble, hapless Master Malkhas Yesayi. I rest on God and Your Holiness, patriotic Khrimian Father.

Supreme Master Yesayi, Yeonchalu village, Khorkhorruni.

The year 1895, July 16, Agheksantrpol.

⁹¹⁶ The parable of the Good Samaritan, the Gospel of Luke, Chapter 10.

⁹¹⁷ homeland

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 53)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From villagers Asatur Kirakosian and Serob Mkhit'arian of
Pulankh's Hamzashekh [village]

A humble plea

Beneficent Lord,

After having wandered on the Russian soil for nine months, our family settled in Alek'sandrabol, where we braved bitter conditions on account of privation. As we are devoid of any way to make a living, with great hope in our hearts, we contritely appeal to you, Father, to bestow alms upon your famished children.

*Patiently yearning for your response — Asatur Kirakosian and
Serob Mkhit'arian.*

The year 1895, July 23, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF file, 101, doc. 18)

To Your Holiness, Holy Catholicos, Lord Mkrtich',
Adored Father
From Serop Sargisian, an inhabitant from Koghak village,
Liz-Bulanykh Province

A humble plea

Indeed your sagacious and keen eagle eye hasn't neglected the fact that the rascal snakes insinuate themselves into the nest of your featherless nestlings in Central Turkey. Koghag village belongs to an unlawful oppressor Sheikh Maiso from Seyidan. He lives in Alo-Zarig village, which is located near Mount Abluhar in Mush. He has imposed terribly heavy taxes on me. On top of that, now he demands a tenfold increase in money.

Consequently, we live like slaves in that bloodthirsty beast's hands — we are weeping, as we are famished; we work toughly; we make a living with difficulty in the hands of that pitiless and harsh oppressor. Everything rests on his will. And not only are we being harassed by him but also by

his servants — the adherers of Muhamed's sons. They have been deliberating and exercising all kinds of malice towards us. Once they set fire to my wheat granary and hayloft and then made a circle around it and started dancing and making up savage songs.

So when oppressor Maiso saw that there is no blood left in our veins to satiate [the hunger of] his loathsome body,⁹¹⁸ he kidnapped my two children — twelve-month-old Fidan and nine-month-old Almast. Being terrified of that barbarism, I left everything behind and fled here barely escaping from his oppression.

Now as you are a refuge for all of Armenia, I shiveringly appeal to you, Your Holiness, and plead for your help to bring my daughters back. Please bestow shelter upon me, where I will be able to make a living for my other children; even though I am a forsaken, grieving vagabond.

As an earthly creature, I am praying to God for your longevity and asking for blessings for the esteemed, adored Father of the Aramyan nation.

*Serob Sarkisian — (as he is illiterate, I, Hayk Aramian,
wrote instead of him).*

The year 1893, December 27, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 152)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All
Armenians

A plea to the merciful Father

Your Holiness is already well aware of the grievous situation in Western Armenia, where thousands perished for the sake of the Orthodox faith. I, a sinful man, barely avoided the same fate and came to Russia. My clan, consisting of seven families, is now living in a village called Hay'agh. We have neither bread nor fuel nor bedding nor clothes — I am completely deprived of them.

For this reason, I prostrate myself before you, beseeching not to forsake the aforementioned sufferers, as I have quite a big clan, I don't have anybody

⁹¹⁸ as he looted everything and there wasn't anything left

working, and I am 80 years old. I am unable to go to one place or another. It's beyond doubt that your patriotic soul will not turn a deaf ear to these helpless sufferers, who are devoid of your prosperous alms.

Always praying for your precious life — you are a refuge for us.

*Martirosian Avdal from Merpar village, Pulanykh Province,
a destitute [villager].*

The year 1897, March 20.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 181)

**To Your Holiness, Patriarch, Catholicos of All Armenians, Lord
Mkrtich'**

From Avag Hovhannesian, an inhabitant from T'agarlu village

A supplication

Venerable Lord,

The prevailing famine daily threatens us (ten people in all) with starvation. For this reason, I tearfully beseech you to have mercy upon us. Please deliver us from starvation. Don't let us die from lack of food. We will pray for your life, reverend Father.

Your most humble servant, Avag Hovhannesian.

The year 1894, March 25, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 254)

**To Your Holiness, Holy Archbishop, Supreme Patriarch, Lord
Mkrtich' I, Pious Patriarch of All Armenians**

**From Margar Grigoriants', a villager of Pulanykh's K'ak'arrlu
village**

A most humble plea

Venerable Father,

The previous fall, scared of the Kurds, I barely relocated my mother and young sister here, who are now living together under one, dark roof in

the village — and my mother is ill.

However, honorable Lord, a considerable part of my family, 15 people in all, are still there, and I've heard from the recent arrivals that they are poverty-stricken. I am thinking of leaving my mother and sister with a friend of mine here and going back to [see the rest of my family], but I am ashamed to say that I don't have any money in my hands. I am in a very unspeakable situation.

My mind is like a tempestuous sea. Wherever I look, I see sorrow — both here and there. They [my family members] need to be healed,⁹¹⁹ but I don't have anything in my hands.

Thereupon, I throw myself at your feet, Your Holiness, to plead for travel money. We have never made such requests before, as we are more used to giving rather than receiving. That's why I implore your forgiveness, Your Holiness. Under the current circumstances, innumerable rich people have become beggars, and many savage, homeless beggars have become rich.

Last of all, I prostrate myself before you, asking to address our plea with the utmost haste — most probably my wish will come true due to your fatherly [love].

Forever your unworthy supplicant, Margar Grigorian.

The year 1897, March 10, Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 255)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Karpēt Safarian, an inhabitant from Bulanukh T'ak'arlu**

village

A humble plea

Adored Father,

We, seven people, were living in T'ak'arlu village, where [the Muslims] were itching to kill us. Once we fled at night, came to Alashkert, and settled in the Khach'k'ilisa Monastery. We stayed there for three days and then

⁹¹⁹ to be taken care of

came to Bayazit, where I left my tormented family and I alone fled and came here. Now they are living in hunger in Bayazit.

Esteemed Father, I would love to go and bring my family here, but I don't even have a penny to my name. I plead for alms, Your Holiness — as much as your heart wishes.

Your humble servant, Karapet Safarian.

The year 1897, March 4, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 543)

To the Venerable Father, Catholicos of All Armenians,
Lord Mkrtych'

From Simon Sahakov, Blanukh's Shirvanshekh village

A plea

My elder son went to T'iflitz and died there. I am forsaken and bereft of hope, as are my six sons. I don't have a spouse to take care of me. I am left here poor and desolate. I wasn't here when bread was being distributed. I solicit you, Father, to grant your destitute children whatever your heart wishes.

Reverend Father of All Armenians.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 558)

To Your Holiness, Mkrtych', Patriotic Catholicos
of All Armenians, Supreme Patriarch of the Araratian Pontifical
Diocese, Mother See of Holy Ejmiatsin

From Baghtasar Markosian Mughni Shahnazarts',
Mush Province, K'eak'arllu village

A most humble plea

Oh, pious Patriarch,

Offsprings depend on their parents, just as the wounded depend on

doctors. Perceive me in the same way, honorable Lord. With lachrymose eyes and manifold entreaties, I throw myself at your feet to implore your help — affectionately kissing your Holy Right Hand.

Your Holiness is already aware of the violence and injustice exercised by the atrocious Turkish authorities. Reverend Father, here my unworthy pen reveals our sorrows to you, benevolent Father. Upon the government's request, the unlawful officials attacked and forcibly imprisoned us, blaming us for partaking in [the activities of] "the Armenian Union."

Enduring numerous tortures and sufferings, we could barely free ourselves from death — the unlawful warder released us from prison, demanding eighty pieces of gold. Afterwards, they looted all my movable and immovable property and forcibly imprisoned my son.

Therefore, kissing the feet of Your Holiness, spiritual Pontiff, I am pleading in a most humble manner — please show me your Holy Right Hand as a sign of your benevolence, reverend Father.

Forever your lowly servant, kissing your Holy Right Hand —
Baghtasar Markosian from Western Armenia.

The year 1894, March 15.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 571)

Venerable Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All Armenians

I have an entreaty for Your Holiness — please have mercy upon my destitute condition. I have a son named Hrahand. After he had graduated from the Saint Karapet Monastery in 1884, I sent him to the Seminary of the Holy See. He studied there for two years; then he went to Armash Monastery and totally forgot us — he hasn't helped us even a little ever since.

There are nine of us in all — some of us are already old, others are young. Not being able to earn a living in our homeland, we came to Aghcha village of Ghars Province. We are bereft of hope and support. I solicit you, Your Holiness, to either make Hrahand come back here or give us alms.

Forever yearning for your holy mercy — Hakob Kirakosian, a villager
from Liz village of Pulanukh Province.

October 15.

To Your Holiness, Lord Mkrtych' I, Holy Catholicos
of All Armenians

From Sahak Karaypetian, an inhabitant from Hamzayshekh
village (which is under Turkish rule) of Mush's Bulanukh Province

*On account of the barbarity committed by the Turks and the
authorities, we left our homeland and fled to Russia. My father passed
away. Now there are five of us, including my old mother.*

*[illegible] Presently my family is forced to live in a [hut] full of
lice⁹²⁰ in Armitlu village. As we were bereft of hope, we came to you
to plead for a helping hand, Your Holiness – as much as your heart
wishes, oh, adored Father.*

Your most humble son, Sahak Karaypetian.

The year 1895, July 17.

Venerable and merciful Father,

*I, Zakian Marto, a destitute and banished Armenian exile, a villager
from Yonchalu, have a family of ten people; and Enko, my brother-in-law,
has five offsprings. Having fled from T'azak'eand village in Yerevan, we
are currently living in Aghek'sandrapolis due to your mercy.*

*Now, oh benevolent Father, we are devoid of daily sustenance, and
our hope is in God above and you, the Father of All Armenians. Merciful
and caring savior of all the poor Armenian exiles, I beseech you not to deny
my entreaty and bestow us with some alms, as our hope and refuge hang
only on this thread. Glory to Your Holiness and the savior of Armenia.*

From Marto and Enko who came to Armenia from Yonchalu.

The year 1895, July 12, Alek'sandrapolis.

⁹²⁰ in unsanitary conditions

To Your Holiness, Patriarch, Holy Catholicos of All Armenians

A plea

*We, the inhabitants of Tokhs village of Ejmiatsin Province, have a
resettled Armenian refugee among us from Noratin village of Bulanukh
Province. There is also one family of seven people that are staying here. The
family consists of four children – two sons and two little daughters – and
a late wife. He [the family head] has a six-year-old son and wants to get
married, as he is unable to handle the little child. So he wants to get married.
For that reason, I implore your help as a destitute person begging for alms.*

*I am signing instead of Sargis Nikoghosian from the village of Tokhs
– Levon Hakobian.*

The year 1897, March 4.

To the Nation-Loving Savior

Venerable Father,

*I, your servant, Ter Mkhit'arian Gaspar from Yeonchalu village, have
fled and found refuge in Russian Armenia. Taking my little son with me, I
am wandering here and there poor and vagabond; yet, I am unable to live
on. Oh benefactor Father, I want to go back to my homeland, but the foreign
savages are killing people on the way.*

*Oh Father, please come out and deliver us, the exiles. I hope that you
will bestow your fatherly mercy upon me too, as I, Gaspar, son of Tonakan,
am also in the ranks of the poor and desolate exiles.*

Yeonchalu village, Gaspar Ter Mkhit'arian.

The year 1895, July 17, Agbeksandrapol.

To the Venerable, Merciful Lord

A most humble supplication

I beseech you, Your Holiness, to accept our supplication. I, Khlghat' Mousisian, am a villager from Bulanykh's Yeonjalu [village]. I have a family of seven people, and owing to your benevolence, we could flee and come to live in Haji-Nazar village near Alek'sandrapol.

Appealing to Your Holiness, we beseech you to shed mercy upon us. We don't have bread to eat — we are deprived of even one piece of dry bread. As you have had mercy upon our other compatriots, we beseech you, our Lord and Father, to take pity upon us and give us some bread to eat in order not to starve to death. Oh, you, the most compassionate One!

Your most humble servant, Khlghat' Mousisian, a villager from
Yeonchal.

The year 1895, August 5, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 596)

Testimony

The following testimony, written by the inhabitants of Pulanukh's Liz village (which is under Turkish rule) — by the refugees, Avak' Baghdasarian, Hlkhat' Margarian, and Petros Manukian — testifies that the aforementioned exiles have been living here for almost a year.

Each of them has a family of nine youthful people. This month they have been ill, so they were unable to obtain sustenance for the coming month. The increasing number of exiles is a burden on the village. Consequently, they are left naked and barefoot, hungry and homeless, and they don't have a penny to bless themselves with.

Your Holiness, I entreat you to give a command [illegible], as these sufferers are being tormented and they plead for relief. They are indeed weeping and begging for alms.

Signed by Georg Martirosian; Manuk Shahbazian; Melik' Tonoian; Mekhak Georgian; Ter Khachatur Manukian; Parish Priest Mkrtych' Ter Melik'ian; Avak' Baghdasarian: eight people;

Hlkhat' Margarov: twelve people; Petros Manukian: ten people; a widow's son-in-law: three people. Total: 33 people.

The year 1895, October 12, Hajinazar.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 632)

To Your Holiness, Holy Catholicos of All Armenians,
Father of the Suffering Orphans
From Gohar, the wife of Ghazarapat's Khacho who was
recognized by his broken leg; from T'eghut village, Pulanykh. [She is]
with six fatherless children.

Owing to Your Holiness, I found refuge in the Holy Ejmiatsin after my husband's death. I perpetually bless you and pray for the longevity of your priceless life. The month is almost over, but my children are still naked, with no bed under them. They lay on a rigid board day and night.

Therefore, I appeal to you to plead for your endless mercy — please bestow us with a little money on a monthly basis, so that I will be able to handle my six children. I will express my gratitude by always praying for your priceless life.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 424)

Venerable Father,

The savior and refuge of my Armenian nation! I, a senior priest of the village, Ter Karapetian Ikit', was ruined and deprived of my whole property. So I left my family under Turkish captivity and found refuge in Russian Armenia. However, I am extremely poor and destitute.

Because of my unbearable debts and atrocious persecutions by merciless Turks, I have fled to foreign soil and I am in the dark about my future. Patriotic Father, I beseech you not to deny us your mercy.

Your most humble servant, Ikit' Ter Krpian, Yeonchal village.
The year 1895, July 17, Agheksantrpol.

To Your Holiness, Patriarch of All Armenians
From Pulanukh Province of Turkey, Bostak'eand village,
from Mkhit'ar Galustian

A most humble plea

In the previous year of 1893, as Your Holiness is aware, we were slandered by a barbarian Kurd for our patriotism. Following this, they kidnapped my nine-year-old son Hovhannes from the field in spring.

My old wife and I, having lost our son, have been in search of him for four months, wandering across all over the provinces. After bribing one Turkish person with 30 pieces of silver, he reluctantly told us that our son is in the Kurdish-populated Norshen village near Bitliz. When we found him, we couldn't see him until we applied to the village court. And then they brought my child, who was sometimes happy and sometimes sad, as he was circumcised according to the Muslim law.

With God's mercy, the Judge heard from the child's mouth that he is Christian. And suddenly the circumcised barbarians were ashamed and we, the Christians, rejoiced. I took my child from the court and, accompanied by two military men, brought him home.

Several days later, they appealed against me again — a new evil — as if my child stole 50 pieces of gold and some women's jewelry from their house, and this slander was followed by a big quarrel. They had swords and my sons had scythes and both sides wounded one another.

Twenty days later, one of the wounded named Avdal died. When we learned about it, my sons, Yeranos and Serob, took their brother Hovhannes and fled to Russia. My home was ransacked, and my life went to rack and ruin in the hands of these unlawful [Kurds], as they sold everything for just three hundred and fifty pieces of gold for the sake of Avdal's blood.

This year I learned that my missing son died in prison. The harbour has immersed Yeranos in remote Russia and Sereob is lying in a sickbed with a serious disease in K'iuraktar, Khars.

Still and all, as if that weren't enough, they captured my two daughters and kept them in the house of the devout village head, in exchange for the

debt. And I have been wandering around since last month, but haven't been able to cover even one seventh of my debt.

For this reason, I humbly entreat you, compassionate Holiness, to address this issue. As I would rather die than live this painful and disastrous life.

Forever seeking your mercy — from your lowly servant,
Mkhit'ar Galustian.

The year 1894, February 15.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 592)

To Your Holiness, Holy Catholicos, Supreme Patriarch of All
Armenians, Father, Lord Mkrtich'
From widow Nubar Markosian, a villager from T'ak'earlu of
Mush's Bulanukh Province

A suppliant plea

Oh, Lord,

It's already been three years since my husband passed away. After his death, he has left not only naked and hungry children in my care but also one debt (bill) which states that we owe eight mejit gold [to the authorities]. As I am abandoned and have no one to rely on, indeed, I haven't been able to pay the mentioned debt back.

Taking advantage of the circumstances, the lender Kurd Isah Agha has forcibly made impudent proposals for several times — either to pay his debt back or marry my daughter to him. For this, he gave me a month and after that he attacked my house with swords and guns several times.

Thereupon, to whom could I appeal if not to you, the only Lord? You are the hope and refuge of those like me, who are helpless and in need. I beseech you, Lord, please be gracious and shed mercy upon my beloved daughter, the light of my eyes, and redeem her innocent life from the claws of that barbarian and bloodthirsty Kurd lender — with this hope I came here barefoot.

The year 1894, February 5, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 620)

To Your Holiness, Supreme and General Patriarch of all
Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Nato Tonoiants', a villager from Pulanykh's Kara-Aghyl
[village]

A doleful supplication

Venerable Father,

I have been here for several days; yet, I haven't met any cordial Armenian, who would ask me who I am or for what reason I came here, or something else.

Reverend Lord, I have 11 family members, and almost all of them are wingless sparrows. Being unable to stand the Kurdish depredation anymore, I left everyone there in need and threw myself at your feet, your Holiness, yearning for your help and humanitarian grace.

Esteemed Lord, I am unable to reveal the afflictive life of my miserable family, as the nakedness, hunger, adversity, and persecution are unbearable. As for land or property, we don't have any and we are deprived of the means to meet our basic needs.

So, with hope in heart, I throw myself at your feet, Your Holiness, and auspiciously entreat you not to forsake us, as we are in huge need and anguish.

Forever your spiritual daughter, Your Holiness — Nato Tonoiants'.
The year 1894, March 23, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 621)

To Your Holiness, Supreme Patriarch and General Bishop
of All Armenians, Lord Mkrtich' Holy Catholicos
From Hakob Asoyants', a villager from Pulanykh's Liz [village]

A heartfelt supplication

Venerable Father,

I, your lowly [son], with my miserable family of 12 people, come to

you on bended knees, Your Holiness, and say tearfully, "Lord, deliver us from devastation." I don't dare to tell you all, as I don't have enough paper to blacken with soot the detailed description of my family's misery — the recounting of which would bring a tear to a listener's eye. As it is extremely afflictive, it would hurt your big heart.

But I will tell you only this. When we barely survived the Kurdish oppressions and came to Khas'tur village, we weren't able to take the captives with us because of the weather and of our nakedness, since whatever we had the authorities took from our hands.

That's why, leaving the aforementioned village, I was helplessly compelled to appeal to Your Holiness, as a bearer of bad news, who has to present this afflictive reality. Reverend Lord, I beseech you to take pity upon us, miserable creatures, so that we will be able to free the captives and take care of them.

Forever the unworthy servant of Your Holiness, Hakob Asoiants'.
The year 1894, March 24, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 644)

To Your Holiness, Catholics of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Priest Matt'eos Ter Georgian from Bulanugh village (which
is under Turkish rule) and Sahak Serovbian from Karakilisa village

A suppliant plea

Venerable Lord,

Since September 1893 the Kurds and Turks of Turkey have been torturing our Armenians intensely and oppressing and maltreating them. They have been looting our harvested wheat. They have been pillaging our stored wheat. At nights they commit adultery with our wives and then kill them. When the Armenian farmers come back from abroad, they [the Kurds and Turks] wrench their earnings, despoil their homes, and kill them.

Eighteen families from Hamzashekh village were forcibly converted into Turkish religion. Three of them were killed and now there is a command to hang 28 people on a gibbet. Master Margar from Vardenis village was kept hanging for three days, and when his body was in the Karmrakan church

of Baghish, Turkish nightguards saw how a light descended on him and testified about it. Because of this, the witness Turks were sent to prison for three months.

Effendis and aghas forcibly demand 40–50 pieces of gold from the Armenian peasants, and when they fail to meet the precondition they kill them. Leader, Archimandrite Nerses is now imprisoned for a two-year term. They made him gather 450 pieces of gold through a communion-plate and now he is in prison.

Effendis and aghas are forcibly taking over the Armenian villages, harming and torturing people, filling the churches with sheep, so that Armenians would rather die than live their lives as half-dead.

Esteemed Lord, Armenians are forbidden to send a telegraph, which would possibly help find assistance. Witnessing these adversities and murders, kissing the feet of Your Holiness, I prostrate myself before you and tearfully beseech you to help and deliver our poor Armenians.

The most humble servants of Your Holiness, Priest Mat'eos Ter
Georgian and Sahak Serovbian.

The year 1894, April 19.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 645)

To Your Holiness, Supreme Patriarch of All Armenians,
Lord Mkrtich', Holy Catholicos,

From the people of T'eghut' village of Mush's Bulankh Province

A doleful supplication

We, the leaders of T'eghut' village, including archimandrites, priests, and iskhans,⁹²¹ appeal to Your Holiness to reveal all the hardships we endured in the hands of the barbarian Kurds and the unlawful local government.

On account of all this, now we own neither our lawful earnings and cattle nor family, as all was sacrificed to the savage, barbarian Kurds — and they [the Kurds] still keep doing it [their unlawfulness].

In a word, they want the Armenian nation to flee from their homeland

⁹²¹ prince, an Armenian medieval feudal title

— a place that gave birth to them — and wipe them off the face of the earth. Such as Archimandrite Nerses who was imprisoned in Baghesh city for two years. They released him after charging him 400 pieces of Ottoman gold, and took him to Khndraktar Monastery. They forbade him to repent his sins and didn't even let him see the light of day.

Similarly, they took 400 pieces of gold as a fine from Manuk Agha's son, T'elo Effendi, without any reason; though he was a government member. And there are innumerable others who have been severely punished in similar manner.

Reverend Patriarch, I am presenting the following issue to Your Holiness: Khandil, Manuk Agha's nephew from our village, has come to this side and has been wandering around for about five months. The reason is that the village head, who is his neighbor, slandered him and told the government that Khandil killed his son, but we are well aware that he is slandering.

As Khandil's cattle entered their threshing floor, they [the Kurds] beat his son cruelly almost to death, and he was bedridden for a year. They also added more fake evidence against him — that he killed their six-month-old son, too. For this, Khandil and his two friends were imprisoned for a year. Then they charged them 150 pieces of Ottoman gold and released them. Khandil was tormented without rhyme or reason.

Honorable Lord, our misery has passed all the limits, as later, the Kurds took all the sheep of our village, and the locusts have destroyed my wheat this year. Especially Khandil with his family of 21 is left here in big misery.

For the love of Christ, I beseech you to help this poor and desolate person as much as possible, as presently he is subject to begging. He is worth getting your alms and is now here. Please bestow him with alms, so that he takes care of his miserable family.

Forever [grateful] to Your Holiness — Archimandrite Ghukas, Haratium Hovhannes.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 669)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos

of All Armenians
From Khandil Harut'iunian from T'eghut,
Mush's Bulanukh Province

A humble plea

Adored Father,

Last year our neighbor adversely slandered me — as if we had beaten and killed his brother. Though we had an argument, his brother had already been dead by that time. However, the authorities were compelled to arrest me along with two other people.

After spending a year in prison, we were reluctantly released based on the villagers' evidence claiming we were innocent. But they charged me 140 pieces of gold, otherwise they would deport me to Siberia.

Benevolent Lord, last year during the Vartavar⁹²² fast, the Kurds plundered our villagers' sheep, including my 120 sheep. Benevolent Lord, you are already aware of our previous position that we were the first among the villagers — now we are lowly and the very least of all. You Father, and Karapet Agha were hosted at our place in Bulanukh and you saw how well we managed our household. But now we are poor and not respected in Bulanukh. On top of that, we own numerous debts.

Reverend Lord, if you don't believe me that I have encountered so many hardships and I have so much debt, here there are people from our nearest villages — such as Priest Lord Karapet from Mashtlu — who can confirm that I'm telling you the truth about facing so many adversities.

Leaving my home and coming here, I have been wandering around for six months in a vain attempt to find a cure for my pains. Placing all my hope and refuge in you, Father, I fall at your feet and appeal to you. I wish to go back to my homeland, but I have no money for travel and food.

So how should I go back to my homeland and to my children? My friends and neighbors will come and ask me questions. What should I answer them? They will inquire if I saw you, Father, if I kissed your Holy Right Hand, and if I revealed my pains to you. "How come the Father didn't help you? He furnishes the whole country with bread, he would have helped you,

⁹²² Transfiguration of Jesus Christ—an Armenian festival which takes its origins from pagan times.

too," [they may say].

Benevolent Father, I beseech you with tears in my eyes to help me — the poor, miserable, and ill-starred Armenian — to uninhibitedly return to my homeland, to my family and children.

Father, when I go back, my friends and neighbors will secretly ask me about the prevailing state of our country to see what you have revealed to me. What should I answer them? If I don't have so much honor, please at least help me for the honor of Manuk Agha.

Forever your most humble servant, Khandil Harut'iunian.

The year 1894, May 17, Bulanukh, T'eghut.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 682)

To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Manuk Madoiants', an inhabitant from Merpar village
of Pulanykh

A doleful supplication

Venerable Patriarch,

Yesterday, I reached my village, Vagharshapat, and today I promptly hurried to throw myself at your feet, Your Holiness.

Reverend Lord, I believe it is beyond the power of my pen to reveal all the natural disasters that have happened to us during the recent years. I will tell you only this — I am the most miserable among the impoverished, as the Kurds took all from me — lock, stock, and barrel — and they are still not satiated.

Now they are chasing me aiming to kill. That's why I have left 12 miserable captives at home in hunger and came here hoping to find salvation. My elder brother was caught in Kars three years ago and together with his friends was sacrificed⁹²³ for the sake of our nation — they are now in Sibir.

⁹²³ here: deported

My father came here to find him, but now I am in the dark whether he is alive or dead. Our family consists of around 12 members. The lenders plundered all the land and cattle that were left there.

Esteemed Lord, I prostrate myself before you and beg to take care of those wretched people and deliver them from the impending doom. They are looking forward to my return, their eyes fixed on me. Please help, I beseech you, benevolent Father.

*I am giving you a son's kiss with a most humble reverence —
Manuk Masdoiants'.*

The year 1894, August 18, Vagharshapat, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 689)

**To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All
Armenians**

**From Gazpar Manukian, an inhabitant from Pulanykh's
Malak'and village**

A humble plea

Adored Father,

I, your lowly subject, who turned 45 years old, have poor eyesight. I have innumerable debts — more than 30 to 40 pieces of gold, I think. Even though I have mortgaged all my land, I still lack ten to 15 pieces of gold. I am bereft of other favors of nature, as they forcibly pillaged everything. Last of all, I had to leave the nine captives⁹²⁴ there and flee. So today they are staying there naked and thirsty, and I am here homeless and hungry, wandering in foreign lands.

Honorable Lord, I prostrate myself before you and beseech you to deliver us from misery; take care of us; lend us a helping hand, so that we can go back to the lands where we came from.

*Giving you a sons kiss with a most humble reverence — your
lowly servant, Gazpar Manukian.*

The year 1894, August 15, Vagharshapat.

⁹²⁴ family members

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 710)

**To Your Holiness, Lord Mkrtych' I, Catholicos of All Armenians
From Rrzko Sloyian from Rrstam Ketuk, Pulankh**

A humble plea

Pious Patriarch,

I, a lowly subject of yours, with my family wished to inform Your Holiness that we willingly chose to become Apostolic Christians, and we accepted that with love. From that day on, with Your Holiness's command, I have settled down in Yeghuard village and will be living in the same place until I receive the command of the province governor. Since that day, I have been waiting.

Now my wife is sick and at the point of death. The priests refuse to hold a religious ceremony, as she is not baptized. Thereupon, I prostrate myself before you and ask for your command. Please grant us a command, so that she gets baptized and doesn't die without repenting her sins.

Yearning for your response — Rzko Sloyian.

The year 1894, October 28, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 712)

**To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos
From five new refugee families from Yeonchalu
village of Pulanykh**

Murat Hoveian: five people
Ghazar Shareian: three people
Poghos Khach'oian: seven people
Hakob Margarian: four people
Minas Hovhannesian: three people
From Pulanykh's K'ak'rrlu village:
Avetis Minasian: seven people
From Shirvansheykh village:
Armo Markosian: six people
From Kharo village of Mush valley

Kirakos Karapctian: four people
From Alashkert's Ch'lkan village
Khlkhat' Mosesian: five people

Total: 44 people

Venerable Father,

Our nine families, 44 people in all, have been here for four days. I am expressing my endless gratitude to Your Holiness, particularly for accepting us as a nation and providing us with two loaves of bread per head, as well as, sometimes, not always, with a warm dish.

But reverend Patriarch, we lack in something greatly that we can't stand any longer. Indeed, you are already aware that we, the miserable, don't have anything with us — neither money nor clothes nor blanket — nothing, as the authorities wrenched everything from us.

I beseech you prostrating myself before you, esteemed Father. The winter is coming and the exiles will get cold without clothes, lying down on the stones in the churchyard — those exiles that look like wilted and yellowed flowers cut off their stems. They once used to freely breathe and sing in their fluorescent fields. If you look at these young creatures' faces now, you'll see they have become corpse-like figures.

Please don't open the heart wounds of our parents. Take these run-down people under your wing and give them life and breath — clothing, shelter, and bread. If not, the winter is near and the sound of storms is already heard from afar.

Giving a son's kiss with a most humble reverence — a villager from
Yeonchalu, five families, and more.

The year 1894, October 27, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 743)

To Your Holiness, Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtych' I
From Martiros Mehrian, an inhabitant from Yatkonts' village,
Bulanugh

A suppliant plea

Venerable Lord,

Back in the fall of 1893, one Kurd unexpectedly died at my place during the night. The Kurds then imprisoned me for two years and looted all my possessions. Following this, I had to flee with my family of ten. Now we are naked and devoid of daily bread.

Prostrating myself before you, honorable Lord, I beseech you to relieve me and my family of this misery. Please be gracious to grant a pastoral letter with which I will be able to receive assistance and get rid of this adversity.

Blessing your life, holy Father — the most humble servant of Your
Holiness, illiterate Martiros Mehriants'.

The year 1894, November 14, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 744)

To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch,
Merciful Father of All Armenians
From T'oros Hovsep'ian, an exile from P'rkashen
village of Blanukh

A suppliant plea

Merciful Lord,

When I notified Your Holiness about the state of helplessness of my three minor children 20 days ago, having mercy upon us, you sent us to Oshakan village. But there too I could barely find bread for my children that was enough for some days only.

I had to come back against my will. It's already been ten days that we have been living in the churchyard of the Holy See, in hunger and bereft of care. But we, the miserable, are not allowed to stay, as they⁹²⁵ banish us from there.

Now imploring your compassion and mercy, merciful Father, I am

⁹²⁵ not clear who banishes them

throwing myself at your feet. Please be generous to bestow shelter upon my motherless children, so that I am able to at least obtain a piece of dry bread through cultivation. We will be immensely grateful to you and will bless your priceless life, reverend benefactor.

Your most humble servant, T'oros Housep'ian.

The year 1894, November 17, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 748)

To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch,
Merciful Father of All Armenians
From Avetis Minasian, an exile from K'akarlu village, Bulanukh

A suppliant plea

Merciful Lord,

Under the command and mercy of Your Holiness, we reached Igdir a month ago and had to come back because of the unbearable winter weather. Many others came back with me. And from that day forward, I have been wandering across the villages with my minor children. I have found no place to feel safe or at peace.

Therefore, considering you, merciful Father, as the only hope and refuge for us, I appeal to you and beseech you to be generous and have mercy upon my family, as you always do. Help us settle down [in some village] and not die from the winter's cold. Prevent my family from being added to the ranks of the perished, and we will bless your holy life, our benefactor and philanthropist [Lord].

A Postscript: My family is currently in the village of Khznavuz.

The year 1894, November 14, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 754)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Avdal and Vardan Karapetian from Yeonchalu

A humble plea

Venerable Lord,

We, the signers, being from Pulankh's Yeonchalu village, were forced to leave our precious land and coast, our beloved ones, and our house and property in the most unspeakably bitter circumstances. We carried our beloved offsprings on our backs, held family members' hands. Under the threat of death, we passed through dreadful places with darkness as our only protection. Finally, we reached the savior land of Russia, where we could catch our breath.

We settled down in Shirak's T'ik'nis village with ten people in all and we have already spent on our way whatever we had. As we have also been ransacked, we are left absolutely naked and without care. Now my whole family is in the most bitter condition and is shivering from hunger, nakedness, and cold. We are yearning for help in front of your savior doors.

Eagerly awaiting for your response — Vardan Karapetian, Avdal
Karapetian.

The year 1894, November 29, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 769)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Margar Gasparian and Harut'iun Kirakosian-Baroiants'

A most humble plea

Venerable Holy Patriarch,

We, the lowly members of Baroiants' clan from Kop' village of Mush's Pulanyg Province, wish to come and kiss the Holy Right Hand of Your Holiness. We yearn to be granted that Fatherly grace.

Esteemed Father, according to the following evidence, our family has

braved bitter and dreadful adversity since December 1893. From that time forward, four men and a woman with her child have been helplessly suffering in the prison of Mush — hungry, thirsty, and forsaken. Meantime, all the Muslims of the same city have come against them with weapons and have been making every effort to get the order to hang them.

On the other hand, despite not having any proof in their hands, the local government is demanding 350 pieces of Ottoman gold to release our prisoners. But our family has spent so much for the freedom of other prisoners of ours and got so destitute that now we are unable to obtain 350 pieces of Ottoman gold.

As we are bereft of hope, we appeal to Your Holiness. Oh, Father of All Armenians, I beseech you to bestow us with the mentioned financial assistance to free our prisoners. Yearning to have our humble plea accomplished, we are honored to forever remain the most humble servants and sons of Your Holiness.

N. Haru'iun, N. Margar, K. Baroians', G. Baroians'.

The year 1894, December 9, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 770)

To Your Holiness, Esteemed Patriarch, Supreme, Holy, Fatherly
Patriarch of All Armenians, Lord Mkrtich' I

We hold the most meritorious thoughts and the Armenian liberal spirit. We are among those who leave behind their families, relatives, and beloved ones [for the sake of the homeland] and entreat everybody to do so. As a hapless occasion I, a powerless man, drank from a torturous glass of the dark prison of the Turkish barbarian government, and, with my bright-minded and freedom-loving friends, I was barely able to flee and come here.

We, the pilgrims, don't desire to live in prosperity, with [precious] clothes and soft beds meant for humans who waste a lot. The wish of our heart and the expression of our thought is in line with your will and decision — whether we will live or die. We are looking forward to that decision.

We are not alone. One person can bring about change, but two can

change the world. Yes, merciful Father, our lives rest on your expression of will and we are awaiting. We don't want to commit the sin of turning the stones into bread⁹²⁶.

Forever awaiting for your prudent command, Your Holiness —
Armenak Ter Matt'eosian from the village of Yadkun of Bolanukh; Sargis
Derjints'; Avetis Sasunts'i.

The year 1894, December 14.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 771)

To Your Holiness, Pious, Supreme Patriarch, Venerable
Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Baghdasar Petrosian, an inhabitant from K'akarlu village of
Mush's Bulanykh Province

A most humble plea

Venerable Lord,

Oppressed by the atrocious fate and harsh enemies, we abandoned our sweet homeland and, enduring extreme hardships, reached Shirak's Shirvanjugh village. My elder brother got sick there, but, without the awareness of the religious administration, the villagers don't want to help us with food and shelter, so that we survive till spring.

For that reason, I am falling at your feet, Your Holiness, to beseech you to have mercy upon our sufferings and mercifully give a command to the local religious administration to shelter us and furnish us with food till spring — at that time we will be able to earn our daily living with arduous work.

Suffering refugee, Baghdasar Petrosian.

The year 1894, December 18, Holy Ejmiatsin.

⁹²⁶ "And the tempter coming said to him: If thou be the Son of God, command that these stones be made bread."—Matthew, 4:3.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 774)

To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos
of All Armenians

From Yeghiazar Seropian from the village of Yeonchali of Pulang,
Mush

A most humble plea

Venerable Father,

My father was a merchant. With his unceasing, arduous work he was able to take care of all our wants. We were living in peace under one roof. He wanted to go to Karin last fall. The Kurds attacked him, killed him on the way, and plundered all he had. My home was ransacked, too. So we fell into a severely miserable situation.

It is outside the bounds of possibility to make a living for my family. I took my eight family members and brought them here. It's been almost forty days since I came here. I am an old man who was unable to furnish them with bread and peace. I left the village of P'rkid of Shirak to throw myself at your feet, Your Holiness, to plead for help for us, the starving.

Forever the most humble servant of Your Holiness —
Yeghiazar Seropian.

The year 1894, December 15.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 776)

To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos
of All Armenians

From Khach'ik Petrosian from Yeonchali village
of Mush's Pulang

A most humble plea

Venerable Father,

On account of the various sufferings we endured, we took our family and came to Russia. While passing the gorge of Bagrevand Province, four Kurd horsemen attacked us at night — they beat us and, binding us, took

our twelve-year-old daughter.

So I had to leave my brother's six orphans and my five little children in Shirak Province to come to this side. Now there is neither bread for my family nor I have money to at least obtain food for them or go after my daughter to see where she is.

Reverend Father, I, a destitute man, entreat you to hear my plea, as you are our Lord — please help my destitute beloved ones, so that I will be able to go and look for my child, hoping to find out where she is. It's already been a month since we came here and I, being the only man in my family, cannot leave them and go to look for my child.

Forever your most humble servant, Khach'ik Petrosian.

The year 1894, December 12.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 789)

To Your Holiness, Lord Mkrtych' I, Holy Catholicos
of All Armenians

Giulzar Vardanian, a villager from Yeonchalu
of Mush's Pulanyg Province

A suppliant plea

Venerable Lord,

I am a miserable woman with two children, whom alas I was unable to take with me. I barely fled with nothing but the clothes on my back, having with me my brother-in-law, Mkrtych' Mherian, and my youngest baby, who I buried in the village of Khasdur of Bagrevand.

Oh, Father of Armenia, it's already been a month that I have been dwelling in the Holy See with my brother-in-law. My shame makes me end this and entreat you, honorable [Lord], to help us survive the winter until we see how God will assist us and our compatriots in spring.

I have the honor to forever remain the humble servant of Your
Holiness — Giulzar Vardanian.

The year 1894, December 11, Holy Ejmiatsin.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All
Armenians
From Margar Avdalian Khach'aturiants' from Yeonchalu village
of Mush's Pulanyg Province
A suppliant plea

Venerable holy Father,

The unbearably miserable situation made me leave the arms of my hometown, and today I am presenting my humble plea for your judgment, Your Holiness. Oh, Father of Armenia, I am extremely ashamed to reveal to you the reason for my miserable poverty.

Esteemed Father, it was not a stranger who destroyed the prosperous home of my ancestors. Yes, not a stranger was he that led me into this dreadful situation but my blood relative, my cousin from my father's side, a traitor Mkhit'ar Melik'ian, a son unworthy of his decent father, who, like a locust, has been destroying Pulanyg, Yeonchalu, and particularly me, your humble subject, for three years. He made me a poor debtor by slandering and exposing me multiple times to imprisonment and fines.

Yes, the fact that Khach'atur's children are beggars with no bread affected our reputation among Pulanyg's villagers and the whole nation. Now I am hesitantly pondering how to take care of my deprived children; particularly how to get rid of the lenders — even my inheritance is not enough to pay them back.

That's why, throwing myself at your feet, Your Holiness, I implore your help as a consolation to my starving children. Giving a modest kiss to your fatherly Holy Right Hand, I have the honor to forever remain the humble servant and son of Your Holiness — N. Margar Avdalian.

The year 1894, December 28, Tp'khis.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All
Armenians
From Priest Sahak Poghosian
A most humble plea

Venerable holy Father,

I, a lowly subject of yours, am a native from Mush's Pulanyg Province, from the village of Sheykheghup. I fled here 12 years ago and since then I have been living in the village of Khastur of Bagrevand. However, not being able to make a daily living for my family of ten and because of my dire poverty, I moved to Paypurt village, Karin, two months ago.

Reverend Father, I have definitely learned and personally went and saw that there is no priest in the Armenian villages of Sokl'lu and Ch'ghrghan of Karin Province. The churches are closed and are administered by the only priest of the nearest village of Baykhara. The locals from the mentioned priestless villages accepted me with love to stay and head the church as a priest, but the honorable successor of Karin and the spiritual leadership didn't approve it and suggested that I appeal to Your Holiness and get permission for that.

Therefore, I entreat you, Father, to have mercy upon my family's bitter and destitute condition and be generous enough to grant me the command, so that in spring I can take the position of the priest in the mentioned villages.

Kissing the Holy Right Hand of people's pious Father, I have the honor to forever remain the humble son of Your Holiness.

The year 1894, December 11, Holy Ejmiatsin.

To Your Holiness, Venerable Patriarch of All Armenians
From Avetis Grigorian and Mkrtich' Barseghian, inhabitants
from Yeonchalu village of Mush's Pulanykh

A supplication

Venerable Lord,

While living on the Turkish land, we sustained various hardships and violence provoked by the Muslims. Besides the fact that we are deprived of all of our property, each of us has huge debts on account of the oppression, the heavy burden, and the royal taxes the government has placed on us.

Not having overcome those hardships and suffering that all the lands of the peasants have been covered and destroyed by the locusts this year. So we fell into the most bitter situation. We thought through fleeing we could find a way to feed our families and deliver them from starvation, but the local government, on the one hand, and the debt owners, on the other hand, forbade us from changing our location and started to kill us by various means. Moreover, they were even persuading us to convert to Islam, promising to pay off our debts. Thus, we, having no other way of salvation, had to leave our families and set off to Russia. We, desolate and helpless, had to entrust our families' daily sustenance to God.

Now compassionate and merciful Father of All Armenians, throwing myself at your feet, I beseech you with tears in my eyes to grant us mercy and alms. Please deliver our forsaken and innocent children that are weeping hungry in the Muslim world. Free them from starvation by granting us your holy pastoral letter, which will enable us to earn a living through ambling around the pious nation, and pay our debts back.

Alternately, please, holy Lord, be gracious to help us, the sufferers, in a way your heart wishes. Let it be possible for us to go back to our homeland, to our destitute families. With that you will deliver us and them from the abyss of destruction.

Avetis Grigorian, Mkrtich' Barseghian.

The year 1893, October 30, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 814)

From the people of P'ok'r-P'arkit village of Zarishat
of Karin Province

To the inhabitant Hakovb Sargisian from Gharaghl village
of Bulang Province (that is under the Turkish rule)

Testimony

This testimony from the villagers of P'ok'r-Parkit states that due to

numerous oppressions against the nation which happened before your eyes, Your Holiness, I along with my family of seven newborn offsprings stepped onto the holy land of Imperial Russia. Wandering around, we reached the village of P'ok'r-P'arkit. Up until now we have been living off the care and selflessness of the merciful neighbors.

However, their care hasn't been enough, as my family is quite big. For that reason, we gave this testimony to the above-mentioned person, so that on our behalf he is able to present himself in front of you, nation-loving Holiness, to ask for sustenance for my starving family. If we survive, we will endlessly pray to the Father of all people for the longevity of your fatherhood.

Signed by the people and verified by the landlord (patron):

*Zak'ar Ter Ghazariants'; Mkhit'ar Zak'arian; Avetis Harut'iunian;
Mouses Poghosian; Hovhannes Gasparian; Grigor Adamian; Khach'o
Tep'anian; Valad Jaloyian; T'oros Grigorian; Mark'ar Bozoyian; Vardan
Avetisiant's, landlord of the people of P'ok'r-P'arkit; Grigor Ter-
Ghazariants', deputy of the St. Astuatsatsin Church of P'ok'r-P'arkit.*

The year 1894, January 15.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 7)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians

A most humble plea

Your esteemed Holiness is aware that recently in Western Armenia, particularly in Sasun and Mush, no Armenian's life is secure. No one is able to [safely] come out of their homes; otherwise they will become victims of the Turks and Kurds.

One of these unfortunate victims was the family of an eighty-year-old priest, Lord Arak'el Avagian from Atkon village of Mush Province (Bulanykh). During the Sasun massacres they imprisoned him and me, his son, in the prison of Kop' and kept us there for four months. In the meantime, they forcibly made my brother Gaspar renounce his faith.

My ill-fated father had to spend all his fortune and sell whatever he had to free him and me from prison. But even now they don't leave him in

peace at all. They don't allow him to go to church, but instead make him and his family renounce their holy faith and convert to Islam, saying "as Aproyian Gaspar became Muslim, so should you, so that you serve Gaspar and the other converted Armenians as a mullah."

I was barely able to borrow seventy Ottoman liras from a Hamidian captain named Assad Agha and rescue my Islamized brother from the Kurds' hands. We came to K'iurek' dere village of Chars Province in Russia, where I left my brother and his family.

Meanwhile, my family along with my other brother stayed in my native village where my two daughters and my brother's two daughters are serving as captives. They will undoubtedly become victims of Islam if I don't pay back that seventy-lira debt. The Kurd gave me that money just because he thought I would either convert to Islam like my brother did or that I would intend to do so.

Enduring the hunger and all the privation, I hastened to come to New Nakhijevan from Chars to throw myself at your feet, Your Holiness, to express my most humble plea and entreat you to grant me a pastoral letter that will allow me to walk around my nation, gather the needed money, and free my family and the young virgins' souls from the hands of the Turks and Kurds.

Please, esteemed Lord, don't reject the supplication of a sufferer, who came here after having passed such a long path, having endured thousand types of hardships, hoping not to remain empty-handed.

The most humble servant of Your Holiness — Serob Ter Aproian,
an inhabitant from Atkon village of Mush.

The year 1895, May 9.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 13)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians

From Georg Manukiants', an inhabitant from Onchalu village
of Mush Province

Because of the unbearable happenings and the continuing atrocities and oppressions from 1894–1895 towards the people of Sasun, Mush, and other

places of Western Armenia, I with my family composed of my husband and son fled from my hometown in 1895 and have been wandering through various cities and villages gathering few alms from the people.

Finally, being in a suffering and indescribable condition, we came to the city of Akhalk'alak', where working for some time on, we got severely sick. My prevailing state, as well as that of my husband and son's is immensely doleful, unbearable, and unenviable. It's been more than a month that we have been under the care of one kind man.

Therefore, revealing the aforementioned to you, kneeling down before you in a most humble way, reverend Father, shiveringly and suppliantly I implore the mercy of Your Holiness for the love of the Savior and philanthropy — please acknowledge my and my family's unenviable and miserable condition and support us materially, so that I will be able to go and find my other damsels, who are wandering in the city of Cars as beggars.

Gevorg Manukov — as he is illiterate, it is signed
by Vagharshak Ayvazian.

The year 1895, July 11, city of Akhalk'alak'.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 15)

To the Venerable Father, Chosen of God, Catholicos of All
Armenians

From an inhabitant of the village of Yeonchalu of Bulankh, from your unworthy servant, Yezo Harut'ianian, who was betrayed by a mischievous ⁹²⁷vasak Melik'ian Mkhit'ar, born in my village. He betrayed the leader of my native state — honored and patriotic Supreme Patriarch Nerses Kharakhanian⁹²⁸ — and many other Armenians, including the Master of the village.

Yet, he was not satiated with chaining him in prison. He went to the village of Cherkess people, bought 250 bullets, poured them into a sack and secretly hung the sack from the chimney of my house. All of a sudden,

⁹²⁷ traitor

⁹²⁸ Archbishop Nerses Kharakhanian, the spiritual leader of Mush

without our awareness of it, he brought two troops that surrounded the village, investigated the houses, and came to my, the miserable man's house. Soon after, the aforementioned *vasak* found what he had hidden, but our Master's son, *Hamazasp*, shed light on his wickedness.

He [*Mkhit'ar*] let them loot us totally. He despoiled the Master's house. The latter's son has been going to the court and coming back for a month and finally *Mkhit'ar* fell into a pit he had dug. We have been here for already 40 days, and he was in prison before we came.

Now oh, benevolent Father, both of our houses — the wretched Master's house and *Khochi Harut'iun's* house — had been ruined before *Hamazasp* could check and discover the wickedness that *Mkhit'ar* had committed. So much money and bribe did they take before they shed light on that wickedness — and only with the help of the ambassador's inspector it was clarified.

Therefore, because of *vasak Mkhit'ar Melik'ian*, the wretched Master and I are wandering in the foreign land and begging for alms. I appeal to you, in front of your holy chair — please don't turn a deaf ear to us, the wretched, and compensate for our loss to take revenge.

Yezo Harut'iunian.

The year 1895, July 23, Ycheonalu.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 27)

To Your Holiness, Lord *Mkrtich' I*, Supreme Patriarch-Catholicos of All Armenians, Holy See of Mother *Ejmiatsin*

From ten refugees of *Pulanykh's* various villages — from *Aspatur Gharipiants'*; *Haji Abraham Margariants'*; *Sargis Muratiants'* from *Mush*; *Barsegh Minasiant's'*; *Murat Davt'iant's'* from *Vaspurakan's Mokunk' Province*; *Martiros Sahakiant's'*; blind *Simon Hovhannesiant's'*; *Sargis Harutiuniant's'*; *Hovhannes Kostaniant's'* from *Van*; *Melik' Sahakiant's'*

A most humble plea

This letter is a plea to Your Holiness from your naked, hungry,

barefoot, and wretched refugee-children, who came from the honorable Father's favorite land. The wife of one of them is murdered, leaving him with four hopeless, half-dead minors; the sons of another are slaughtered; one is sick; the other is ruined at the hands of a cruel oppressor. They are surviving, wandering around from village to village and begging for a piece of bread to feed their wives and sons — my rags are folded in one of the corners of a hayloft or a stable in a foreign land, where we are weeping bitterly.

Humbly kissing your merciful Holy Right Hand, as miserable exiles we beseech you to have mercy upon us, to redeem us, reverend Father of Armenians.

*As they are illiterate, I am signing their request —
Harut'iun Sargsiant's'.*

The year 1895, July 11, Akbalk'alak'.

(MM, Kh. CF, file 103, doc. 45)

To Your Holiness, Pious Patriarch and Catholicos of All Armenians, Lord *Mkrtich'*
From *Serovb Harut'iunian* from *Mush's Gharaghlu* village of *Pulanukh*

A most humble plea

Venerable Father,

*The whole world is aware what kind of hardship, oppression, torture, and murders the *Mush* people have been enduring because of the barbarian *Kurds* — it is fiendishly difficult to put pen to paper and describe. Many of us here realized that we would lose our lives, as it's outside the bounds of possibility to sustain this situation anymore.*

*So I took my populous, miserable, and wretched family of 19 people and, leaving everything behind — our house and the whole property — fled to *Akhalts'kha* to relieve our souls. We went to *Tamal* village near *Akhalts'kha* to seek some assistance. *Tamal's* villagers, seeing our bitter, sorrowful condition and our nakedness, assisted us any way they could and*

from that day forward we have been living off their alms — all the villagers can attest to this.

Esteemed Lord, humbly disclosing all this to the most merciful Father of our nation, I prostrate myself before you and, kissing the feet of Your Holiness, tearfully beseech you to have mercy upon us. Please bestow alms and care upon me — the poor, wretched, and hungry man.

*Serob Harut'iunians — signed by Poghos Ter Hovhannesian
because of his illiteracy.*

The year 1895, July 4, Akhalts'kba.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 46)

Your Holiness, Lord Mkrtych', Nation-Loving and Holy
Catholicos of All Armenians
From the refugees of Majit'lu village of Pulanykh:

Margar Georg'ian: seven people

Melik' Minasian: six people

Sargis Aspaturian: six people

Khach'o Hakobian: eight people

Total: 27 people

Venerable Father,

It's been more than six months that we have been living in Agheqsandrapol. Your Holiness commanded us to live in the village of T'aza of Karin, but the air wasn't favorable for my sons and they got sick. That's why we came here.

Esteemed Lord, now we are living in a city. What handicraft can we do to take care of our family's livelihood — not to mention the rent of our stinked houses? It's outside the bounds of possibility; we can't!

Reverend Lord, we pondered and realized that we will not be able to move to another place without your command. As you are our spiritual chief pastor and savior Moses, it's due to Your Holiness that we live and breathe freely yesterday, today, and forever.

That's why we appeal to Your Holiness to disclose the hardships we

endured caused by the bitter, material poverty. You know as we are [illegible] you. Please send us to a safe village where we will be able to live. Please consider that we would prefer the villagers to be educated. I would prefer the villages from Shirak Province but each of them already houses 20–30 refugee families. Therefore I would entreat you to send us to the villages of Karin to just manage to reach there this winter. Currently, we don't have a penny to bless ourselves with.

With a most humble reverence kissing the Right Hand of Your Holiness — your humble servant [illegible] and friends.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 91)

Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All Armenians,
Supreme Patriarch of the Mother See of Holy Ejmiatsin
From Petros Ter Davt'ian, a villager from Abri of Bulanugh
Province in Turkey, Tarson

A humble plea

Venerable Lord,

Here I am coming humbly to kiss the feet of Your Holiness. I don't dare to reveal our sufferings and hardships anymore, as Your Holiness is already well aware of them. Our solicitation would add more grief to yours, as you have immense love towards your nation. Your holy prayer is a light that alleviates us.

Due to the same barbarians, it was beyond the bonds of possibility to stay in our native province, where one of my sons was murdered. Afterwards I along with my wandering family was made to flee to the land of Russian-Armenians and now we are in Tatalu village.

I entreat you, Your Holiness, to grant us alms for several days to live temporarily under your mercy until the divine light will descend upon us due to your holy mediation.

Petros Ter Davt'ian from Tarson, Bulanugh Province, Abri village.

The year 1895, July 18.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 93)

To Your Holiness, Pious Patriarch, Our Lord Mkrtich' I,
Holy Catholicos of All Armenians
From the inhabitants of Gharaul village, Bulanukh,
Western Armenia
From Aptali Poghosian, Peto Sosian, Osane Barseghian

A supplication

As hapless Armenians, few of the extremely tormented, miserable exiles of Western Armenia, we fled from the bosom of our homeland to Russian-Armenian. We along with our three families of 23 members left our native home in a rack and ruin and barely found salvation here, in Daharli village of Aghek'sandrapol Province.

Many of the refugees earn their daily bread through begging, while we earn ours through arduous cultivation. We do it all for an unfavorable daily wage, for which some of us get exhausted, as our hearts contract from hunger. We don't get any assistance from anywhere, though we don't dismiss Daharli villagers from our minds, who have cared for us, who haven't saved a small holy part of their food but gave it to our sons.

However, what life can the exiles have in a foreign land, if not starvation and nakedness, sorrow and homesickness? We are wasting away and pain traverses through our bones like an oil. I appeal to you, oh, grievous Father, and beseech you to assist my miserable children and have mercy upon my extremely necessitous family under the best of circumstances.

Avdal Poghosian, Peto Sosian, Hohan Barseghian.

The year 1895, July, Dabarlu village.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 101)

To Your Holiness, Pious and Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich'
From Hrip'sime Ghazarian-Davt'iants' (husband's surname),
an inhabitant of the Ottoman State, Yotnjur village
of Mush's Bulankh Province,

A suppliant plea

Your Holiness is already well aware of our mournful nation's wearisome banishment from their homeland and houses provoked by the Ottoman Empire and other barbarian nations subject to her, which ruthlessly afflict and torment my sons and my forsaken nation. Among them, I, a lamentable woman, with my four infants and with my everlasting incurable pains started to ramble with my husband Mkrtich'. He is bereft of livelihood and is currently lying in a sickbed in the city of Yerevan. Since our banishment of 12 months, my children and I are left hungry and thirsty in grief, mourning before the foreign doors.

Thus, forced by these disastrous circumstances, through this suppliant plea I am doing my duty and kissing the feet of Your Holiness, humbly entreating you to have your humanitarian mercy upon me and my children, who, together with their tormented father, are crying out with weepy eyes, "Father, please have compassion and mercy upon us." They hope that you, Your Holiness, will lend an ear to my and my children's supplication and shed your compassion on us. Please don't turn a deaf ear to us. Dry our eyes from tears and furnish us with daily sustenance till we ride this misery out.

*As a response to Hrip'sime's request who is illiterate, I am signing
instead of her — Mamikon Ter-Matt'eosiants'.*

The year 1895, August 1, Yerevan.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 105)

To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich'
Zano Serovbian, an inhabitant from the village of Hamzashekh
of Mush Province

A most humble plea

Merciful Father,

Your Holiness already discerns the prevailing situation in Western Armenia — what's going on and how many victims are dying by the swords of the Turks and Kurds. Among them was my husband Georg, who has

disappeared for two years now. I am in the dark if he has been killed or is alive. So I, a miserable woman who was caught by the Kurds, barely freed myself and secretly and with difficulty fled to Harut'iun Hovhannesian's place in the village of Alashkert. I begged him to come with me. It's already been a month since we came to this side and it's the second day that we have been in Vagharshapat.

Merciful Father, although I wished to personally pass my sufferings to you by kissing your Holy Right Hand and dispersing my grief, I was unable to present myself. Hence, with this plea I throw myself at your feet, our adored Father, and beseech you to shed a little mercy upon me to cover my nakedness and survive until all the lamentable people alike get God's mercy.

Your most humble servant, Zano Serovbian.

The year 1895, August 24, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 109)

To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos
of All Armenians
From mahtesi Yeranos Hovhannesian's, an inhabitant from
the village of Plur of Pulanykh Province

A humble plea

Venerable Father,

Today I barely made it to your holy grace. I, a 78-year-old, aged man, have sustained malice, hardships, the Kurdish torments and beatings in the homeland – and even all these disasters have never alarmed my heart.

Oh, esteemed Lord, the only thing that breaks my heart and makes bloody tears run from my eyes is a two-thousand-ghurush⁹²⁹ debt, because of which my family of ten is held captive at Agha Achami-Shavesh's place (from the Hasanan clan) – this is the reason.

Adored Father, I cannot speak out more, and believe me, I, as a bearer of bad news, appealed to Your Holiness only for the freedom of my family,

⁹²⁹ Turkish monetary unit

hoping to hastily find a remedy⁹³⁰ – to go and free them – otherwise, I will have to end my life out of disappointment.

Giving you a son's kiss with a most humble reverence – mahtesi
Yeranos Hovhannesian's.

The year 1895, August 13, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 184)

To Your Holiness, Lord, Holy Mkrtych'
Refugees from Yeonchalu village of Pulanykh

Number of families:

Nazar Aspaturian: eight people

Murad Kirakosian: seven people

Aspatur Kirakosian: nine people

Mkrtych' Mheian: four people

Total: 28 people

Venerable Father,

We, the above-mentioned people, own four families. Throwing ourselves at your feet, we appeal to you on bended knees, Your Kindness. Please firstly, send our lamentable families to a safe village, so that we are able to survive the coming frost of the winter, as under your fatherly beneficence we survived it last year in Himam-Shushli village of Karin – all our families, the young and the old, are forever grateful for their [the villagers'] beneficence.

Getting back to the prevailing affliction and dreadful conditions of our four families, we are unable to reveal you all one by one. There are three to four ill people per family. We don't have money to cure them. They are devoid of opportunity to see a doctor or meet other wants of theirs. We are living in a dark hut. A loathsome view opens up in front of our eyes, dimming them from anguish and the bitter screams of ill people. Fire and flame are flowing from our mouths – we desire to die, but it's not in our hands.

Reverend Father, we have never drunk from such a bitter glass⁹³¹, have never witnessed such seconds before. I am looking at my house. There is

⁹³⁰ here: solution

⁹³¹ we have never faced such difficulties

nothing — neither food nor fuel nor clothing — I am ashamed to say there is nothing at all.

Father, please help us! We have helped many people before, and now we appeal to you, imploring to take care of our material needs, as you are our Lord, our guardian, and the true shepherd.

Kissing your generous Holy Right Hand — forever your humble servant[s], Nazar and friends.

September 14, Vagharshabad [signature].

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 245)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Melk'on Hakovbiant's and T'ovmas Mkhitar'iants',
inhabitants from K'ak'arllu village of Bulangh Province
in Western Armenia**

A suppliant plea

Venerable Lord and pious Patriarch,

Your Holiness is already well aware of all the disasters that a Western Armenian had to endure because of the barbarian Kurds and their government. Avoiding to bore Your Holiness, I will try to open up to you in brief about the sad incident that happened to us last year, back in August of 1894.

We both were engaged in trade and used to earn our living. We had a happy and peaceful life in the arms of our beloved ones, at our native homes. But the Turkish government and the Kurdish gang can't bear to see a decent life through peaceful hearts and favorable eyes. When after buying goods we were coming back from the city of Baghesh, the Kurds attacked us and, causing unspeakable hardships to us, they took whatever we bought with our last penny.

[Later], the Turkish government filled the remaining gaps of the forenamed malice. They wrenched from us everything useful, everything valuable. A few days later, imprisonments and endless oppressions started. Soon after we had to leave our forsaken homeland, our paternal home, and our beloved spouses and children, who we used to love and caress so caringly.

Taking with us Melk'on Hakovbiant's two grownup sons, Avetis and Mambre, we came to Russia and now we are living in Bashgiugh of Koteits⁹³² Province — far from the homeland, far from our beloved ones.

Esteemed Lord, it is needless to one by one describe the difficulties we have been experiencing without our families. It is almost a year that we haven't heard from our beloved ones — we are in the dark whether our little children are still alive or they became victims of the insatiable and cruel Kurdish sword. Therefore, to get rid of this perplexed situation, we have decided to go back to the hugs of ours at least to have our graves there.

That's why, resting on the mercy and parental love of Your Holiness, we suppliantly solicit you to have fatherly mercy upon us and give us, the sufferers, travel money, so that we go back to the arms of our beloved ones — for that we will forever be your grateful sons.

T'ovmas Mkhitar'iants' and Melk'on Hakovbiant's'.

The year 1895, September 8, Bashgiugh.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 246)

**To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Peto Sargisiant's, a refugee from Pagran village of Pulanykh
*A plea***

Venerable Father,

My, a lowly man's family consists of six individuals. We came here the previous fall and have been living in Pal village of Basen under the Russian rule. I had one son, but we lost his trace when the Kurds attacked and pillaged us on our way. Even after unceasingly looking for him, we couldn't find him.

I am eighty-five years old. I own a debt of over 20 pieces of gold. What should I do? To live and have the family survive is a real bear. I have lost the light of my eyes; I am powerless. On and on facing the same unbearable situation, I lost my patience and set off to throw myself at your feet, Your Holiness, to disclose my pains to you. After traveling for six days,

⁹³²currently Kotayk Province

I finally reached the Holy See.

Esteemed Father, my pains are too numerous to recount to you. I beseech you to bestow some remedy to my miserable family, as we are not only destitute and banished but also forlorn and lamentable.

Giving a son's kiss with a deepest reverence — Peto Sargisants'.

The year 1895, September 23, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 257)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Astuatsatur Ghazarian, an inhabitant from Atkon village
of Bulanukh Province**

A humble plea

Adored Father,

I, a lowly man, along with three of my friends went to Kop to visit the governor for some work. We were there when Shuk'ri Efendi died a sudden death. They caught and took us to prison, claiming that we caused him to die. After keeping us in the prison of Mush for ten months, they released us, charging us ten pieces of gold per head for the bread we were given all along our stay.⁹³³

In the meantime they sold our oxen, buffalos, and other possessions, took [the money,] and scattered my family. Ten months later, barely freeing myself, I came to this side. Sefu's whelps — Ali and Ayiaz who are Hamid's majors — killed my brother Sahak, too.

Beneficent Lord, now I wish to go back to my homeland to learn how my children and wife are and in what conditions they live; yet, I am unable to go, as I have no travel money. That's why I solicit and beseech you to have mercy upon me — a lamentable and miserable man — and give a command to grant me travel money.

⁹³³ imprisonment

*Eagerly awaiting your highest command — a most humble servant,
Astuatsatur Ghazarian.*

The year 1895, September 14, Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 294)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Patriarch
of All Armenians
Serob Muratians', a refugee from Lat'ar village of Pulanykh**

A plea

Adored Father,

Today I throw myself at your feet, great and beneficent Holiness, firstly to reveal our pains to you and then implore your grace.

Reverend Father, I was one of the important people in Lat'ar village. You were welcomed at my place several times if you remember — or you might not recall. However, today that home and family are in shambles — we've lost everything. The sheikh of our village committed every barbarity to abduct my sister. Though he was attacking our house at night, he didn't succeed, but instead managed to cause two murders. I was also wounded by his sword. I still carry the wounds.

When the sheikh realized he fell short of his goal he started to secretly loot me. Then I caught on that he was going to slander me and I would lose everything; so I took the rest of my family, came to this side, and settled down in the village of Nakhchuan in Kars.

Here my hands are tied and I am unable to take care of my family. I uninhibitedly appeal to Your Holiness to plead for alms. Prostrating myself before you, I beseech you to furnish us with some humanitarian aid to manage my household.

Giving a son's kiss with a deep reverence — Serob Murat.

The year 1895, October 1, Vagharshapat.

To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich' Holy Catholicos
From Ponto Aspaturiants', an inhabitant from K'ak'arlu village
of Pulanykh

A most humble plea

Venerable Father,

My two pupils⁹³⁴ are covered with water not from birth but from the woe of my youthful son's premature death — when in a vain attempt to rescue his cattle he braved the sword of the Kurdish brigands and fighters. I lost everything, including the sheep, and my eyes were blinded due to weeping for my son and hitting my head here and there as a mother does from anguish.

Esteemed Father, henceforth even my existence is unpleasant, as my wealth is gone and my son died a premature death. Why do I need a life and health? How can I preserve my family of seven in a foreign land when everyone is youthful and hungry?

Father of unequalled spirit, my pains of homeland are countless and I don't dare to utter them again in an attempt to awaken pity in your big heart, which is full of varied ardent feelings. I purely beseech you to have mercy upon our desolation and captivity and grant us whatever is necessary to end this crisis.

Giving a son's kiss with a deep reverence — Ponto Aspaturiants'.

The year 1895, October 16, Vagharshapat.

⁹³⁴ here: eyes

To Your Holiness, Lord, Holy Catholicos of All Armenians

Patriarch, guardian of orphans,

In a bitter situation of banishment it has been a year since my husband died in Ghazarapat, leaving six orphans⁹³⁵ in my care. Enduring a thousand and one contempt, we are living in a stable of a churchyard, where there is no tandoor. Whenever we ask for a single cauldron, we are persecuted. My children are in captivity as the Pharaoh⁹³⁶ was — they don't have any refuge. There are seven of us. We are given only one coverlet. I wish at least we had some rags, so that my children would survive the cold of the winter and not die.

I have been waiting so long. I wish at least some job with a living wage was given to me. Yet, they didn't do that either. Only you are my hope and refuge, reverend Father. Please spread your auspicious protection over my children for them to pull through. Some of them are now ill.

Also one of my orphan [fatherless] offsprings, ten-year-old Ghazar, yearningly solicits you to accept him in the ranks of other orphans that study under your guardianship — he needs your stewardship the most.

Gohar Tonoian from T'eghud village of Pulankh.

The year 1895, January 18, Ejmiatsin.

To Your Holiness, Lord, Catholicos of All Armenians
of Holy Ejmiatsin

Compassionate Father,

The writer [of this letter] is a villager from P'rk'ashen of Pulang Province. Last year, because of a scarcity of bread over here my wife passed away, leaving three little sons and a daughter motherless. As I was bereft of hope and unable to contrive a living, I took my three children, left my youngest son in the homeland, and came to this side in the most afflicted

⁹³⁵ fatherless offsprings

⁹³⁶ Prophet Moses, Book of Exodus, Chapter 1.

way. But here too, I am unable to work and take care of my children, as I don't have anyone to leave them with.

So it's been about a year that I have been rambling and begging around here and there and I've barely been able to protect them from starvation. But they have neither shoes nor clothes to wear. Their only shelter is my embrace.

Wandering like this, one day they will die from cold or thirst at the edge of some mountain. Even when I am taking them to some village or a house, they [the villagers] shelter us for some two or three days only and then drive us out, as my sons are too unskilled to work. They never leave my side, are around my neck and I wander day and night, carrying them on my back as a mother does.

Father, I appeal to Your Holiness with my two lads — kissing the feet of Your Holiness, I solicit and implore you to reach out your merciful hand to your most miserable servant and his children. This is the best time for them to study. Please be gracious enough to take them under your wing. Though we are devoid of worldly goods, we wish not to forsake the divine knowledge and grace.

Forever praying to the Supreme Being for your priceless life — forever your obedient son, T'oros Husep'ian.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 3)

**To Your Holiness, Holy Catholicos of All Armenians,
Lord Mkrtich'**

From six refugee families of Khnus Province of Mush, Pulanykh

A humble plea

Number of people:

Martiros Ghukasian, Pulaykh's Yeonchal: eight people

Zak'ar Petrosian, Pulaykh's Yeonchal: five people

Sargis Astuatsaturian, Pulaykh's Yeonchal: six people

Ghazar K'amalian, Khnus: six people

Mkho Safarian, Pulanykh's Machit'lu: five people

Harut'iun Grigorian, Mush's K'rt'agom: four people

[Total:] 34

Adored Father,

We, the forenamed six families composed of 34 people are hiding in the stables of Kusank' T'agh village.

Honorable Lord, along with all these hardships, we are in the dark for what sins our families are being afflicted with this sickness. Each family has two to three sick people — they are moaning and we don't have even a penny in our hands to deliver their wants. We all are barefoot and naked — for the love of God [shed mercy upon us].

For this, reverend Lord, we throw ourselves at your feet to appeal to you. We beseech and solicit you with weepy eyes to hear our suppliant voice this time too, and bestow your alms upon us, so that we hastily contrive a living for our families — until March comes, when we will see what door the Almighty will open for us.

Forever praying for your priceless life, Your Holiness —
Martiros and friends.

The year 1896, January 22, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 363)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich' I**

A most suppliant plea

Weeping and tears in my eyes, I beseech you to bestow some help; to deliver your poor servant Sargis Muradov from Blanukh's Algoza village, who has a family of 13. One of my brothers is missing without a trace — we are completely unaware of him. The other was forcibly taken by the Kurds in exchange for the debt. Their families are left in my care, too. I have to carry their burden on my shoulders.

I came here to work but found out there is no work for me, and we witnessed massacres again. Now I want to leave. I beseech you, kissing the Holy Right Hand and the feet of Your Holiness, to grant me some alms, some assistance, so that I reach out to my family.

Your humble servant, who is unceasingly praying for the
Armenian nation — Sargis Muradov.

The year 1895, November 6, Vagharshapat.

To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtich' I

A most humble, suppliant plea

Merciful, holy Lord,

Shed mercy upon us, the poor. Don't leave us in this adversity. I am Margar Nersesov from Blanukh's Algoza [village]. Now I am captured and my daughter-in-law is kidnapped by the Kurds. I entreat you to send a command to Holy Father Sahak from Van to grant me some alms. We have a family of 15 minors. If I disclose all the adversities we have encountered, it will be too much; yet, I consider it exorbitant, as you know all better than anyone.

I beseech and solicit you to bestow us with some help. I don't have a penny to my name. Please help with my travel costs, so that I may save some for stale bread, too – to survive and reach out to my family. Kissing the Holy Right Hand and the feet of Your Holiness, I beseech and solicit you to deliver your most humble, permanent servant, Margar Nersesov. I also entreat you to host me to talk to you in person.

The year 1895, November 6, Vagharshapat.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All Armenians

A most humble plea

Venerable Father,

We are exiles from Bulangh's Kaghanj village – Margar Astuatsaturian and Mkrtich' Pedrosian. Your Holiness is well aware of the prevailing situation, of the conditions we are in. We fled to the Russian Empire and here we don't have any other refuge than you, Your Holiness.

Your Holiness discerns that it's difficult to preserve a family in a foreign land. We both have families of 15 people. We solicit Your Holiness to help us, as we are your sons, too.

The year 1895, October 15, Vagharshapat.

To Your Holiness, Holy and Supreme Patriarch of All Armenians, Lord Mkrtich'

From Kachoiants', a villager from Lat'ar of Pulanykh

A most humble plea

Venerable and adored Patriarch,

Besides myself, I had two brothers. One of them passed away from natural causes two years ago and the other died when sheikh Amur of our village beat him to death on account of the Kurd having been killed in our field. For that reason, the sheikh forced his subjects to plunder all our possessions.

So I, a lowly man, had to leave the village for foreign lands. It's been three months since I have been wandering here lame, as one of my legs is crippled. I left my poor family of ten there. The seven orphans that are under my wing now are from my late brother.

Esteemed Father, our house had a good name in the village. When you were on your way back to Van from Constantinople you rested at our place and in the morning when you were leaving, you gifted us with a prayer book, which still remains at our place as a priceless treasure.

Last of all, my prevailing state is as I disclosed. Please be gracious enough to deliver me from this unbearable situation and help me with the utmost haste to set off for my hometown – this is what I desire...

*Forever your humble servant praying for your priceless life –
Khach'atur Asloiants'.*

The year 1896, January 29, Vagharshapat.

**To Your Holiness, Lord, Venerable Catholicos of Holy Ejmiatsin
From Your servant Mkrtich' Astaturiants', Gharaghl village of
Mush's Pulangh Province**

A most humble plea

Our holy, pious Father, prostrating myself before you, I kiss your Holy Right Hand and entreatingly weep in front of God and our merciful holy Father. Disclosing our sorrowful grief, it is well known that the scourge towered above our country is driven from the dominance of Turkey's Kurds who forcibly seized all our possessions.

Aside from taking our goods, we were ill-treated and forced to renounce our faith. As we turned down the Kurds' offer, we had to take our family along with our children on a dark night in May 1894 and set off to solicitous Russia to seek the guardianship of your fatherly compassion, Your Holiness, and to protect the holy religion of Gregory the Illuminator. We settled near the Tsalka border in Ghushji village of 47 people for some time.

Currently, we are in Ghushji village with 12 people, in Tamala village near Akhik'alak with 18 people, in Khando village with eight people (Orcha village), and in Vach'ian village with nine people.

We settle in one place for less than two months, as otherwise people thereat assume that they have a claim on some portion of our fields. We have been wandering in a foreign land up until now, deprived of our fatherland and wealth. Day and night, the young and the old sigh and moan while pouring every bitter tear in front of God and Your Holiness.

Now, falling at your feet, we beseech you to deliver our families' rueful sorrows and wounds that you could mend by giving them health. Hence, as you are aware of the grief and wounds of Armenians living in our homeland, we are yearning for relief, Your Holiness, to free us from starvation. Let us know what will happen to us, as now we are in deep silence — we are yearning for your assistance, Your Holiness.

Oh dear Father, Father, we pour a handful of tears for each word we disclose to Your Holiness. It's hard to put pen to paper and describe everything. The light of my eyes dimmed while recalling our fields, oxen,

fortune, as well as the privation — I was unable to pen the necessary words to present it to Your Holiness.

Last of all, with weakened hearts we prostrate ourselves before you. With devout hearts pouring tears, we kiss your Holy Right Hand, imploring not to deprive your lamentable, desolate, banished, and hungry servants of your holy blessing. Whom shall we deliver our grief and privation if not to our holy Father who alone is able to heal and relieve us?

Mkrtich' Astaturian from Vachane village.

The year 1895, July 11.

**To Your Holiness, Holy Catholicos, Honored Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich'
From Nupo Mkghtech'iants's and two orphan lads, Manuk
Hovhannesian and Mkrtich' Ghazariants' — refugees from Shervan-
shekh village of Mush's Pulankh**

A most humble plea

Venerable Father,

With this two-line plea, I, your humble servant, throw myself at your feet, Your Holiness, and weepingly beseech you to grant me, a lowly man, some help. I am not alone but have eight family members in the village who are waiting for my return, who lean only on God and you, Your Holiness, and unceasingly pray for your sweet longevity.

Similarly, one of the aforementioned orphans who is short-sighted has five family members, and the younger one, Mkrtich', has four. At this moment, all the captives are hiding in the aforementioned village. Bereft of everything, we are in a never-ending mystery.

Hence, I beseech you, esteemed Lord, to bestow some humanitarian aid to these wretched captives, so that we may live; otherwise, we are no longer alive.

*Forever praying for your priceless life, Your Holiness —
Your humble servant, Nupar and two orphans.*

The year 1896, February 22, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 38)

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'

From Mkrtich' Poghosiants', a villager from K'ak'arrlu, Pulanykh

A most humble plea

Adored, God's chosen Patriarch,

With lachrymose eyes, I throw myself at your feet, Your Holiness, but I don't know how to disclose the deplorable hardships that happened to us over the last six months. Neither my illness nor privation nor the other mishaps have tormented me, but the afflictive news that I heard the other day — a fellowman was killed by the Kurds last month, leaving three orphans forlorn on the face of the earth.

My illness pales in comparison to that death. I am preparing myself to go to the funeral. I wish I could free them but it's impossible. I see that I am empty-handed. That's why floods of tears pour from my eyes every single moment.

Great Father, I appeal to you, Your Holiness, on bended knees [entreating] to bestow me with travel money, so that I may hastily go and care for these three orphans.

Forever praying for the longevity of your priceless life, Your Holiness
— Mkrtich' Poghosiants'.

The year 1896, March 26, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 56)

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'

From Toros Hovsep'iants', a refugee from P'rkashen village of
Pulanykh

A humble plea

Venerable Father,

I feel like an undefended person who has been thrown into a tempestuous sea without knowing how to swim. That's why I am raising up

my feeble voice to you — please help me and my orphans. Please bestow us with healing and alms, oh, Father of Mercy.

Esteemed Lord, I have four young orphans. Having come from Van, we have been living in the churchyard since fall. We are immeasurably thankful that you reached us, your orphans, out with your mercy and beneficence this winter.

Now I am forced to leave and I don't know where to go and who to give my four motherless orphans to — the elder one is ten years of age. They are not sheep to be guarded. I am bound to them and I can't separate from them to go to work or beg.

Therefore, prostrating myself before you, I beseechingly solicit you to either grant me an encyclical order⁹³⁷ or travel money to go back to my homeland. Perhaps we will get rid of this unbearable adversity.

Eternally praying for your sweet life, your fatherhood — your humble
servant, Toros Hovsep'iants.

The year 1896, April 10, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 57)

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'

From Hovhannes T'ovmasiants', governor of Kop of Pulanykh

A most humble plea

Venerable Father,

Today I throw myself at your feet, Your Holiness, not to plead for alms, as no specific alms will be able to heal my pains. Only your encyclical order will probably be able to revive and set my family free due to your fatherly good-heartedness.

Great Lord, my name is Hovhannes. Though I was not so rich, the name of our clan always stood out among the inhabitants of our village that had 500 families. Our house had a good name. All our guests came to our place. Both pasha and [illegible] were hosted under our roof.

⁹³⁷ an official edict

Now this house is in rack and ruin and my thirty-member family is sitting on ashes, naked and famished. All my wealth was lost — my cattle stables and wheat granaries are empty.

Twice I was caught. Each time I was released after paying 50 pieces of gold as a fine. Then when I saw that I lost everything, I left my family at the whim of God and fled over to this side. Being ashamed, I have been staying in the village of Khaznafar of Aparan for six months already; and today I barely reached here limping to throw myself at your feet, Your Holiness.

Esteemed Lord, I tearfully plead for your mercy — please grant some light to my veiled eyes, as you are the power today; you are the spiritual and bodily illuminator spreading light as from the sun.

That's why, on bended knees, I am coming into the doors of [your treasure house] full of riches. I am sick; I am a debtor; I am an outlander; I am aged; I am Armenian and one of your wounded sheep. For that reason, I am kissing the feet of Your Holiness and soliciting you to accomplish my single plea.

Forever praying for your priceless life — Hovhannes T'ovmasiants'
from Kop.

The year 1896, April 6, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 104)

To Your Holiness, Lord Mkrтч' I, Catholicos of All Armenians

A humble plea

Venerable Lord,

I humbly beseech you to help me, a miserable, destitute woman. I, Khutrat Martirosian Simoniants', Avet's wife, came to Russia from the village of Kop in Mush Province of Turkey in search of means of subsistence for my little grandchildren and daughter-in-law, who are being tormented in the Turkish prison, while my only son [illegible] died there.

My daughter-in-law and little grandchildren are in the Turkish prison

because of one Turkish asker⁹³⁸ who came to our place and was ill. He was living with us enjoying our care for quite a long time, and in the end he died. According to the Turkish Law, we are required to pay 20 tuman⁹³⁹ for that asker's blood. So on account of it, all my family members were imprisoned, except for me who they pitied as an old woman and released.

I barely reached Russia. It's been three days since I came here and I have been begging door to door to gather 20 tuman to free my children from the Turkish prison.

Your Holiness, I beseech you to help me, this miserable person, as much as your heart wishes, so that I am somehow able to back my children. Prostrating myself before you, I entreat you, Your Holiness and adored Father, not to forsake my plea for help. For the love of Christ, have compassion on my old age and privation.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 127)

To Your Holiness, Supreme Patriarch of All Armenians, Lord
Mkrтч', Holy Patriarch
From Gohar Tonoian, a refugee widow from the village of
T'eghut in Bulanlugh

A most humble plea

The most merciful Father,

I hope you are well aware of the unnatural death of my husband when he fell under [illegible] near Ghazarapat and died along with my little child last year. From that day forward, you, adored Father, caringly commanded to keep us in the stable of the Holy See, furnishing me, a forlorn widow, and my seven miserable children with food and clothing. Aside from that, you trusted me with the laundry of pupils studying in the Gaeane Monastery, which provided us with some annual revenue to take care of other wants of ours.

Now unfortunately, the aforementioned laundry was wrenched from

⁹³⁸ Turkish: a soldier

⁹³⁹ Persian coin

me and given to a woman from Van. I am now completely devoid of everything except for bread, which is not even given with the same portion. Anyway, we don't have much trouble with food. However, we are in terrible need of clothing and bed — especially now that it's getting cold.

Thereupon, with this plea I throw myself at your feet, adored Father, and solicit you in a most humble manner to be gracious enough and take care of our wants, with which, in obedience to our faith, we will be able to ride out the cold weather.

Your most humble servant, Gohar Tonoian.

The year 1896, November 26, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 26)

To the National Holy Patriarch of Constantinople, Your Holiness,
Chosen of God, Lord Mkrtich' I of the Lustrous Throne of the Holy
Ejmiatsin, Patriotic Catholicos of All Armenians

A compassionate Spirit,

The life-giving Gospel of Jesus indicates that enough sunlight rises upon the malicious and the kind, and rain spreads over the deserving and the undeserving alike, oh, you, source of kindness. From the beginning, you have spread the light of compassion over the deserving and the undeserving and sprinkled the dew of your mercy over the evil and the good — please don't turn a deaf ear to me, a destitute man, and don't send me back empty-handed.

With your heart and essence you were generous, as was the cornerstone of its creator that, being the pillar of T'orgom's house, was once dishonored. Now oh, Father, please deliver me, your unworthy old Master Malkhas Yesa from the toilsome village of Yeonchal, who has just been freed from the bonds of the Turkish hellish prisons and dreadful chains and now looks exactly like the half-alive wounded corpse lying on the road to Jerusalem. As some Leviticus priests don't honor us with their visits, we appeal to you, good Samaritan. Please put my corpse on your equine and spread the wine and oil of your mercy over my dead body.

My wretched family of 17 people is in my homeland now. As we were ransacked by the savage Kurds of the Hamidian troops, we desperately tried to seek refuge in the embrace of your compassion, Your Holiness. This is my last gasp, as I am an outlander, a miserable man, and a stranger to this world. My only hope is God above and your merciful compassion. I look like a person with shrinking and shriveling hands who was crying "Lord, if you wish, you can deliver me."

I am waiting along your path like blind Bartholomew, and I hope that you will help and consider us, merciful Father. Please give me some work, so that I am able to free myself from my heavy debt, and also an official letter, for the love of the nation and for the love of Melik' Agha of blessed memory who lived with your spirit, Father. The present malefactor's sons got what they deserved. No doubt that kind work is praised while evil is subject to unquenchable fire.

*A doleful Master Malkhas Yesa — yearning to see you,
the one who sometimes bears the soul of a patriotic eagle.*

The year 1895, July 15,

Saint Karapet Monastery, Apahunik', Yeonchal village.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 103)

To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Parish Priest Hovsep' T. Hovhannesiants'
from Pulanykh's Jpri village

A humble plea

Venerable Patriarch,

Around a year ago I hosted six compatriot travelers at my place — three of them were clergymen and the other three, seculars — but my six friends and I were imprisoned for four months due to one Armenian's slander. We were confined in the dark hollows of the prison of Paghish and were only released after paying a fine of 60 pieces of Ottoman gold per head.

Still some days later, the government had an intent to imprison us again.

Just as the others did, I came here accompanied by my neighbor, Priest Ter Harit'iun. The government took their fill of revenge at the hands of the Kurds — they pillaged all our possessions. We had to come here, leaving our forty-member family there.

So I, a lowly man, have been serving as a priest in the impoverished village of Munjughlu of Shirak Province in recent months. I planned to sow seeds with some pennies I have earned in the course of a year, but due to our own fault [illegible] happened during the night last week, and the cold suddenly damaged [everything] — probably the neighboring ten villages as well.

Reverend Lord, now I am doubtful and I don't know how to kill that sorrowful worm of doubt in my heart — what should I do to solve this doleful trouble? As an outlander, a High Priest, I have nothing but the unbearable pains that fell on us. My large family back in the homeland is held captive by two dreadful enemies. On the one hand, there is famine; on the other hand, the loathing from the enemies that turns into death threats at nights. I tearfully beseech you, Your Holiness, to remedy our family's welfare promptly.

I, a lowly man, had to take the path of an outlander in spite of my 65 years of age. I know like the back of my hand that nobody else can deliver me except for Your Holiness. Thereupon, please help!

Giving a son's kiss with a most humble reverence —
Priest Hovsep' T. Hovhannesian.

The year 1895, August 27, Vagharsapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 128)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians

From Minas Aspaturian from the village of K'ak'arrlu
of Bulanugh

A humble plea

Compassionate Father,

It's already been two years since we, seven people, came into the Russian land and have been working here. When we heard about this unbearable barbarity, we intended to go back to our homeland and traveled until we reached Ghars. We appealed to the Ottoman consul imploring a command, so that we could travel to our land safely, but his demand for money was too much, and we considered it exorbitant to give to him.

We prayed to our God and traveled until we reached the village of Zivin. While proceeding at night, bloodthirsty, barbarian Kurds attacked us. They wounded one of us and pillaged the rest, taking all they had. We barely escaped. Two hours later, noticing that it [the attack] was over, we went back, took our wounded brother, carried him to P'altruan village near Ghars, and left him in a house where [the host] has been keeping an eye on him, a miserable man, taking care of all his expenses.

We have come to Vagharsapat and now we are falling at your feet, Your Holiness, beseeching you to offer your assistance to him, a miserable man, with which we will be able to heal his wounds and protect him from the cold days of winter and take care of his needs. We are able to farm and survive somehow, while he is not.

Reverend Father, we solicit and beseech you with outstretched hands toward you, Your Holiness.

Forever yearning and blessing your priceless life —
Minas Aspaturians'.

The year 1896, November 22, Holy Ejmiatsin.

The list of refugees [sheltered in] the stable of the Holy See of Ejniatsin who are presently living in the churchyard

1. Poghos Ter Ghazariants' from Aljavaz — his family consists of nine people. They have fled from Nakhich'evan and are going to Shirak. The number of men is three; the number of women is six/seven/eight.
2. Hakob K'ocharian from Aljavaz — his family consists of seven people. They are also going to Shirak. The number of men is two; the number of women is five/six.
3. Hohannes Muratian from Aljavaz from Norshen village. There are fourteen people. The number of men is three; the number of women is eleven/nine.
4. Manuk Harut'iunian from Bulanukh's Machyt'lu village — seven people. They want to go to Kars Province. The number of men is one; the number of women is six.
5. Horomsim Karapetian, Bulanykh, a villager from Liz (Bulankh). Four people — a widow and the children. The number of men is one; the number of women is four.
6. Abraham K'och'arian, Bulanykh, a villager from P'ionk' — four people. They want to go to Kars. The number of men is one; the number of women is three.
7. Poghos Sahakiants' from T'eghut, Bulanykh — seven people — a woman, a man, and the children. He wants to go wherever your will dictates. The number of men is one; the number of women is seven/six.
8. Tsaghik Melgonian from Akhlat'. Villager Tsaghik is a widow with one child. She wants to go wherever possible. The number of men is zero; the number of women is two.
9. Bezo Khach'aturian — three people. She doesn't want to leave. She is a blind woman. The number of men is two, the number of women is one.
10. Hohannes Asaturian from Gharach'opan, from Khnus. They are husband and wife. He is ill. They want to stay until he recovers. The number of men is one; the number of women is one.

The year 1896, June 16.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All Armenians

From Aram Ter-Yeghiazariants' from Pulanykh's Liz village

A humble plea

Venerable Patriarch,

I, a lowly man, am your unworthy servant, who had the honor to meet Your Holiness last winter and we could fill our hearts' desire and enjoy the grace of your eternal fatherhood. Then we came back to our homeland and reached Saint Karapet Monastery on Palm Sunday.

I beg your forgiveness, reverend Lord, that I have to briefly reveal the rueful malice which has been done to me by the local community. On reaching the aforementioned monastery, three community members — archimandrites Yesayi from Liz, Karapet from Amar, and Yeghishe K'osa — slandered us to the Mush's government as if we were national insurgents. With our friend Pghito from Paghish, they chained us in a dark, damp prison for 25 days. Then they took us out and sent us to the Court of Pulanykh.

On our way when we reached the bridge of Jri village, by reason of money, one of the guardian policemen beat my friend with the handle of a Yasin gun and he tumbled down into the river and drowned. The aforementioned malefactor, realizing that it would be a costly trial, contradicted me claiming to the court that it was Pghito who threw himself into the river.

Before people reached the court, a policeman named Yashid had already loosed my chains and taken Pghito's corpse out of the water. Meanwhile, loosening the belt from the dead man's back, I took out 27 Ottoman lira, which in the end, K'osa Pinpashi wrenched from my hand in the court.

I was again imprisoned and they started at times to persuade and other times to threaten me to testify that Pghito committed suicide, etc., in case I was called to the court. The examining committee members representing three provinces that were in Mush at that time called us to the court and, hearing the truth of the matter, commanded some policemen to return us to our places. I can't recount to you, reverend Lord, all the torment that I endured on the

way, but thanks to God, we eventually were released under the aegis of several statesmen.

When I reached home, I saw that everything was in a rack and ruin and the demolished village was transformed into a nest for owls. Tears in my eyes, forlorn, weeping, and barefoot, I passed through the mountains and reached Kars, where I found my ill-fated family. I wanted to work there and to earn a living but I didn't find any job at hand. Leaving my 15 naked, hungry, and wingless creatures there, I took my mother alone and came to this side; yet, we are still jobless and empty-handed.

Last of all, honorable Lord, I am at my end. Please deliver us to go back to our homeland. I have had enough. I have to say that I have been wandering across the mountains and valleys for six years. Release us, so that we go back to the affectionate, sweet embrace of Mother Armenia [illegible]; so that we may suck the milk flowing from her breasts and die in that embrace.

Giving you a son's kiss — your lowly servant,
Aram T. Yeghiazariants'.

The year 1895, August 2, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 260)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians, Pious, Holy Patriarch

A plea

I, a lowly man, a villager from T'eghud, abandoned my home and children on account of the oppression and privation. Enduring all kinds of adversities, I became an outlander in a foreign land for the prospect to obtain a morsel of dry bread for my children.

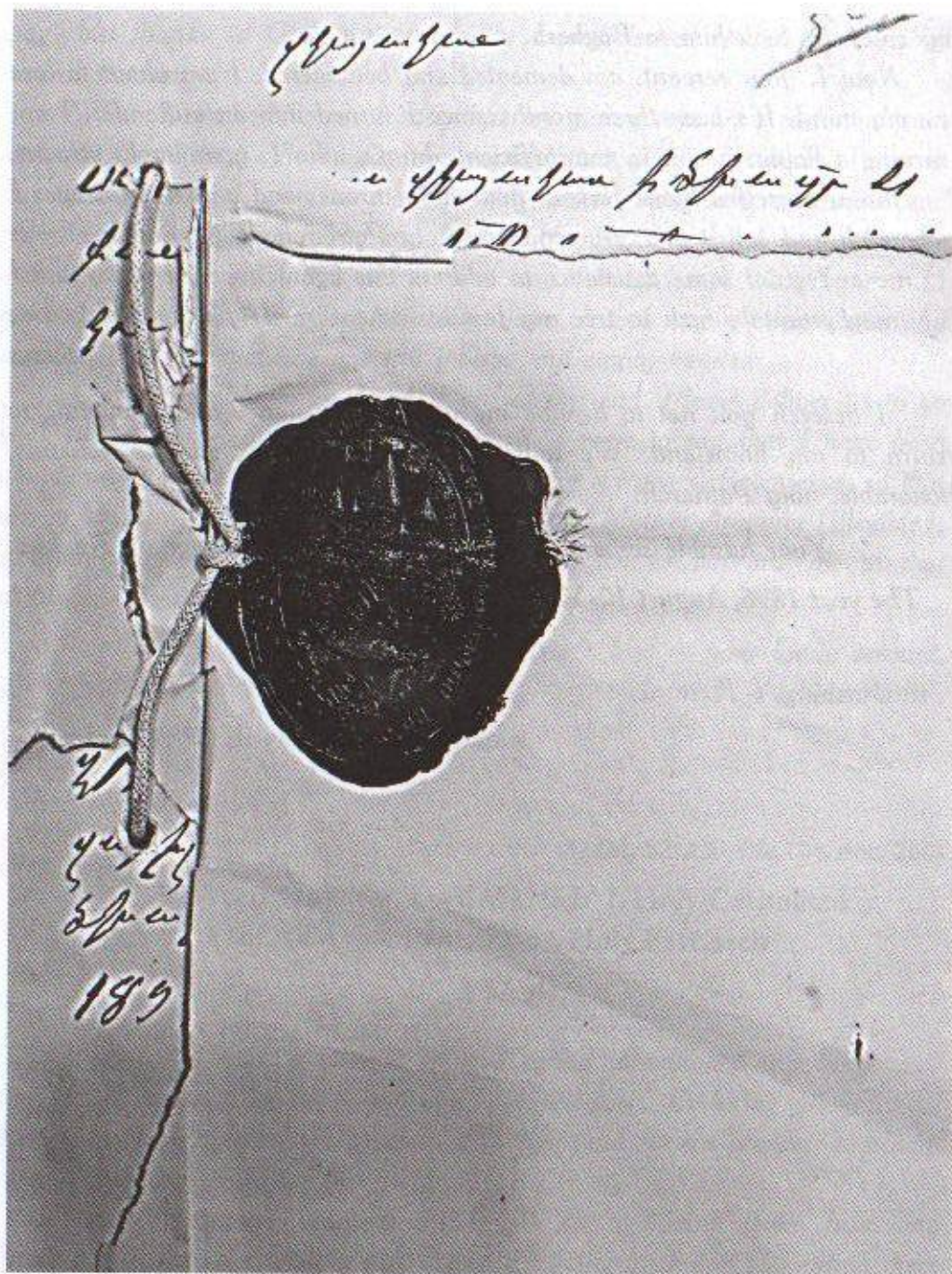
But unfortunately in Pat'um I got an agonizing letter from my homeland — they are looking forward to me going back and supporting them promptly, as one violent Turk from Baghesh came to our village and attacked my house, making fake and unlawful claims that we owed him twenty-seven pieces of gold. He wounded my wife and, causing every inconvenience to

my child, he took him to Baghesh.

Now I, your servant, am demented and bewildered. I am about to lose my mind. It's been three months since I turned into an outlander. I am earning a living; yet, it is not sufficient. That's why I, your lowly servant, throw myself at your feet, at your holy throne, and with tearful eyes I beseech and solicit you, reverend and holy Patriarch, to have mercy upon me and grant some assistance to address this agonizing misery, so that I may promptly rush to free my family; otherwise, I will completely lose them.

I beseech you not to deprive me of your assistance and allow me to return to my homeland. We will forever remain your grateful servants, honorable, holy Patriarch.

Your humble servant, Hovhannesian from the village of T'eghud.
The year 1896, August 10, Vagharshapat, Holy Ejmiatsin.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբդուլ Համիդ II 29, 59, 68, 79, 158, 163, 178, 194, 201, 209, 228, 241
 Աբդուլ Մէջիդ (1823-1861) 27
 Աբդուլհալիմ, Փրկաշէն գ. կոտորածի կազմակերպիչը 223
 Աբրահամ Ակոփով 73
 Աբրահամ Զէնակեցի 71, 254
 Աբրահամ Քոչարեան, Փիօնք գ. գղթ. 4 շ. 131, 221
 Աբրահամեան Մկրտիչ, Եօզալու գ. գղթ., 1916ին 12 տ. 92
 Ադամեան Գրիգոր, Փոքր-Փարկիթ գ. 237
 Ադոնց Նիկողայոս 19
 Ա-Դօ (Ծովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան) 13, 66, 67, 123, 222,
 Ալադին փաշա 28
 Ալաշկերտցի Մալխաս, գղթ. 1 տ., 5 շ. 99
 Ալի 83
 Ալմաստ Սերոպի Սարգսեան, Կողակ գ., 9 տ. 165
 Ալշաւազցի Պօղոս Տէր Ղաղարեանց 131
 Ահմեդ Միդհատ փաշա (1822-1883) 25
 Ահմեթ Թեթիկ 32
 Աղայան Ծատուր 19, 397
 Աղանեանց Գիւտ աւագ քէնյ. (1856-1920) 28, 37, 215
 Աղութի Մելքոն, Շէխ Յաղուր գ. 201
 Աճամի-Շավէշ 86
 Աճառեան Հ. 261, 394
 Աճէմեան Հայկ 11, 394
 Այազ բէկ 201
 Այիազ 83
 Այլազ 84
 Այվազ, Թլղուտ գ., գղթ. 1 տ., 8 շ. 99
 Այվազեան Վաղարշակ 96
 Ապրոյեան Գասպար Տ. Առաքելի, ատկոնցի 79, 81, 82
 Ապրոյեան Տ. Առաքել քէնյ., ատկոնցի 79
 Առաքել Մելոյեան (Սարսափ Առաքել) 142
 Առաքելեան Մարտիրոս 157
 Առաքելեան Սաղաթել Գասպարի 160
 Առաքելյան Բ. Ն. 234
 Առաքելեանց Գասպար, Խոշղեալդի գ. գղթ. 159, 160
 Ասազ բէյ, Փրկաշէն, Խոշղեալդի գ. երի կոտորածների կազմակերպիչ 79, 223

Ասատուրեան Ասատուրեան, *Եօնջալեցի* 109
Ասատուրեան Յօհաննէս, *խնուցի* գլխ. 1 շ. 131
Ասատուրեանց Մկրտիչ, *Քարապար*, գ. գլխ. 47 շ. 229, 230
Ասլոբանց Սաչատուր 138
Ասպատուրեան Նազար, *Եօնջալեցի* գլխ. 8 շ. 94, 95
Ասպատուրեան Սարգիս, *Մէջիթլու* գ. գլխ. 6 շ. 187
Ասպատուրեանց Մինաս, *Քարապար* գ. գլխ. 7 շ. 243
Ասպատուրեանց Պօնտօ, *Քարապար* գ. գլխ. 7 շ. 252, 253
Աստոյան Ալէքսան 171
Աստուածատուրեան Հայկ 164
Աստուածատուրեան Սարգիս, *Եօնջալու* գ. գլխ. 6 շ. 255
Աստուածատուրեան Յովակիմ, *Շիրվանշէխ* գ. գլխ. ուս. 207
Աստուածատուրեան Սահակ, *Խարաբաշհար* գ. գլխ., 8 շ. 155, 156
Ասօեանց Յակոբ, *Կիզ* գ. գլխ. 12 շ. 151
Ավագյան Գոհար 11, 14, 63, 397
Ավանդատէ Մէհմէտ Սայլու 119
Ավօ Մինաս, *Եօնջալու* գ. գլխ. 1 տ. 3 շ. 98
Ատրպետ 14, 35, 39, 47, 67, 87, 105, 123, 193, 198, 222, 228
Արամեան Հայկ 166
Արիստակէս վրդ. Լաստիվերտցի 167
Արշակեան Արբաշամ 242
Արշակեան Սահակ 242
Արսենեան Վարդանոյշ 172
Արտաշես Ա. 236
Աւաղեան Կօկո 227
Աւաղեան Արուսեակ, *համղաշէխցի* 180
Աւաղեան Բաղտասար, *Կիզ* գ. գլխ. 152
Աւաղեան Կօկօ, *Քարապար* գ. գլխ. 235
Աւաղեան տէր Առաքէլ քհնյ., *տակոնցի* 81
Աւաղեան Քերիմ, *համղաշէխցի* 180
Աւաղեանց Բաղտասար, *Կիզ* գ. գլխ. 152
Աւաք, *Բոստաքեանդ* գ. գլխ. 1 տ., 6 շ. 99
Աւղալեան Աթլաս, *Խոշգեղադի* գ. որբ 158
Աւղալեան Յակոբ, *Խոշգեղադի* գ. որբ 158
Աւետ 173
Աւետիս, *էրզրումի նահանգի Հարեմիկ* գ. գլխ. 1 տ., 1 շ. 99
Աւետիսեան Ազնիւ, *Աբրի*, 1916ին 4 տ. որբ 73

Աւետիսեան Գարեգին 242
Աւետիսեան Մարտիրոս, *Աբրի* գ. 8 տ. որբ 73
Աւետիսեան Յովհաննէս, *Կիզ* գ. 12 տ. 143
Աւետիսեան Բերսար, *Կոփ* գ. որբ 171
Աւետիսեան Մարտիրոս, *Աբրի* գ. որբ գլխ. 8 տ. 73
Աւետիսեանց Վարդան, *Տանուտեր Փոքր-Փարկիթ* գ. 237
Աւէտիս Սասունցի 80
Աւէտիս Օհաննէսով, *Դղայ գիւղ* 132
Աւտալ 89
Բաղայան Գ. 13, 14, 38, 189, 197
Բախոյ 228
Բաղդասարեան Արմենուհի 202
Բաղդասարեան Աւաք 149, 150
Բաղդասարեան Գեղանոյշ 202
Բաղդասարեան Դաւիթ, *Բոստաքեանդ* գ., 1916ին 11 տ. որբ 89
Բաղդասարեան Քիչմիշ, *Բոստաքեանդ* գ., 1916ին 6 տ. որբ 88
Բաղդասարեան-Մէհմէտ Մարտիրոս, *Ատկոն* 84
Բաղմօվի Ենկօ, *Եօնջալու* գ. գլխ. 1 տ. 6 շ. 98
Բաղտասարով Աւաք, *Կիզ* գ. գլխ. 1 տ. 10 շ. 99
Բաղրկան Սաֆար, *Շէխ Յաղուր* դիւղի հիմնադիր 200
Բարբարեան Սաթնիկ, *Կոփ* գ. գլխ. 172
Բարբարեան/Բերբերեան Հայկանոյշ, *Կոփ* գ. 172
Բարբարեան/Բերբերեան Սաթնիկ 172
Բարեատինսկի Ալեքսանդր Իվանովիչ, *Իշխան, գեներալ-ֆելդմարշալ (1815-1879)* 29
Բարխուտարեանց Յովհաննէս, *Սասունի Տալփորգ* գ. 119
Բարոյեան Յարուսթիւն, *Կոփ* 177
Բարոյեանց Գասպար, *Կոփ* 176, 177
Բարոյեանց գերդաստան 176
Բարոյեանց Կիրակոս, *Կոփ* 176, 177
Բարոյեանց Մարգար, *Կոփ* 176, 177
Բարսեբեան Յօհան տէս Բարսեղեան Օսանէ
Բարսեղեան Յովհաննէս, *Կոփի դպ. ուս.* 168
Բարսեղեան Մկրտիչ, *Եօնջալեցի* գլխ. 107
Բարսեղեան Օհան, *Քարապար* գ. գլխ. 238
Բարսեղեան Մկրտիչ, *Եօնջալու* գ. գլխ. 106
Բարսեղեան Օսանէ, *Քարապար* գ. գլխ. 3 տուն, 23 շ. 227, 231, 232
Բարսեղեան Ֆինչօ, *Կոփ* գ. որբ 171

Բարտիմէոս 97
 Բղէեան Միսաք 30
 Բղէեան Սարգիս 30, 169
 Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան/Մովսէսեան) 14, 15, 16, 19, 30, 31, 32, 36, 39, 66, 69, 72, 79, 91, 105, 126, 135, 136, 139, 140, 154, 168, 169, 170, 178, 184, 200
 Բերարանդ Արտահուս 20, 25
 Բէլ 15
 Բողոյեան Մարքար, Փոքր-Փարկիթ գ. 237
 Բռթօ Հասօ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 3 շ.* 98
 Բրուտեան Մարիամ 12
 Բրօ Նազար, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ.* 98
 Բրօ Սարգօ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 8 շ.* 98
 Բօղօ Կարօ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ.* 98
 Բօղօ Մուրատ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ.* 98
 Բօյաճեան տէր Եարութիւն քհնյ., *Քարաալլլ գ. ծխ.* 228

 Գալաճեան Ա. 44
 Գալատեան Մկրտիչ, *Ալէքսանդրապոլի Դահարլի գ.* 238
 Գալոյեան Մուշեղ, *Շին Յաղուբ գ.* 202
 Գալուստեան Երանոս Մխիթարի, *բոստաքեանդցի* 89
 Գալուստեան Մխիթար, *բոստաքեանդ* 88, 89
 Գալուստեան Յովհաննէս Մխիթարի, *բոստաքեանդցի* 88
 Գալուստեան Ալէրօ Մխիթարի, *բոստաքեանդցի* 89
 Գալուստեան Խլղաթ, *Թէղուտ* 124
 Գալստեան Մկրտիչ 238
 Գասպար Գէորջով 132
 Գասպարեան Գարեգին, *Փիօնր գ. 1916ին 13 տ.* 219
 Գասպարեան Գէորգ, *Նորագի գ. գղթ. 23 շ. 2 տ.* 199
 Գասպարեան Յովհաննէս, *Փոքր-Փարկիթ գ.* 237
 Գասպարեան Սանդուխտ 171
 Գասպարին 81
 Գասպարյան Գ. 243, 261
 Գարեգին եպօ. Տրապիզոնի (Սաչատուրեան Գարեգին, Արքեպիսկոպոս) 60
 Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց 57, 65, 66, 71, 78, 87, 167, 178
 Գարեգին, *Լիզ, 1916ին 13 տ.* 143
 Գափոյան Ա. 85
 Գէորգ Սուրէնեանց կաթողիկոս (1911–1930) 33
 Գէորգ, *Սերովրեան Զանոյի ամուսինը* 181

Գէորգեան Անուշ, *Լաթար, 1916ին 10 տ.* 136
 Գէորգեան Թաղէոս, *Լաթար, 1916ին 11 տ.* 136
 Գէորգեան Մարգար, *Մէջիթլու գ. գղթ. 7 շ.* 187
 Գէորգեան Մարիամ, *Լաթար, 1916ին 9 տ.* 136
 Գէորգեան Մելիակ 150
 Գէորգեան Ներսէս, *Խօջղեկագի գ. սրբ.* 159
 Գէորջով Գասպար, *Քարաալլլլ գ. գղթ.* 132
 Գիւրակոսով Գալուստ, *Խնուս գաւառի Զովուրմայ գ. գղթ.* 132
 Գիւրգոր, *Նորատ. գ. գղթ. 1 տ. 6 շ.* 99
 Գիւրգոր, *Քարաչորան գ. գղթ. 1 տ. 5 շ.* 99
 Գուշակեան Թորգոմ եպօկ. 11
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 230
 Գրիգոր Փիւնէ, *Ետնու գ. գղթ. 1 տ. 6 շ.* 98
 Գրիգոր, *Կոփ գ. սրբ.* 172
 Գրիգորեան Աւետիս, *Եօնջալեցի գղթ.* 107
 Գրիգորեան Թորոս, *Փոքր-Փարկիթ գ.* 237
 Գրիգորեան Կէկէլ, *Խօջղեկագի գ. սրբ.* 158
 Գրիգորեան Մխիթար, *Լիզ գ. գղթ. 1916ին 13 տ.* 142
 Գրիգորեան Եարութիւն, *Քրդագոմ գ. գղթ. 4 շ.* 255
 Գրիգորեան Յովհաննէս, *Եօնջալեցի* 90
 Գրիգորեան Յովսէփ 159
 Գրիգորեան Ռուբէն 159
 Գրիգորեան Արիստակէս, *Խօջղեկագի գ. սրբ.* 159
 Գրիգորեան Վահան Արմենակի, *գրող, բնիկ Մէջիթլեցի* 185
 Գրիգորեանց Մարգար, *Քարաալլու գ. գղթ. 15 շ. 2 տ.* 245
 Գրիգորյան Ա. 243, 261
 Գրիկեր, Գրիգոր վրդ. Կերկերեան 141
 Գօրգէ Միսօ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 9 շ.* 98

 Դարա բէկ 201
 Դաւթեանց Մանէ, *Քարաաղրլ գ. գղթ.* 227
 Դաւթեանց Մուրատ, *Մոկոնք* 249
 Դաւիթ որդի Սիմէօն 135
 Դաւիթ, *10 տարեկան Ատկոնցի սրբ.* 79
 Դաւիթ, *Ատկոն, 1916ին 10 տ. սրբ.* 79
 Դերձիւնցի Սարգիս, *Ատկոն գ.* 80

Եղեայ մարգարէ 115
Եղիազար Յակոբեան, Քարտուլու գ. գլխ. 42
Եղիազարեանց Արամ, Լիզ գ. գլխ. 15 շ. 146, 147
Եղիազարով Մէլիք, Մալաթանդ գ. 192
Եղիշէ Զարենց 10, 11
Եղիշէ վրդ. Ամբեցի (Քոսայ Եղիշէ), Ամուր 146
Եղոյեան Զաւահիր/Զաւահիր, բլուրցի 1916ին 14 տ. որք 86
Եղոյեան Արեղնազ, Բլուր գ. գլխ. 86
Եուսուֆ բէկ 201
Եպիփան 168
Եպիփան, Գանիէլի Ատորու աշակերտը 168
Երեմիա Տեւկանց (Տէր-Սարգսեանց) 21, 28, 90, 395
Երեմյան Սուրեն 13, 19, 393, 395, 397
Եւնիկէ, 12 տարեկան Շեխ Յաղուր գ. գլխ. 202
Եօնճալվա Մարտօ, գլխ. 1 տ., 8 շ. 97

Զակեան Մարտօյ, Եօնջալեցի գլխ. 11 շ. 111
Զարեհ 236
Զաքարեան Մխիթար, Փոքր-Փարկիթ գ. 236
Զաքարեան Յովհաննէս, քարտուլեցի գլխ. 240
Զաքարեան Ալէքսան, Կոփ գ. որք 171
Զաքարեան Եղօ, Կոփ գ. որք 172
Զաքարեան Մկրտիչ, Կոփ գ. որք 171
Զաքարեան Սաթենիկ, Կոփ գ. որք 171
Զաքարեան Սուվար, Կոփ գ. որք 172
Զաքարիա Կոփեցի 169
Զենոբ Գլակ Ասորի 20
Զոզա, մերսպարցի 190
Էլօ Ղազար, Եօնջալու գ. գլխ. 1 տ. 3 շ. 98
Էնկօյ, Եօնջալեցի 111
Էսաղ 141
Էփրիկեան Սուքիաս վրդ. 90

Ընկոյեան Առաքել, Բոստաքեանդ գ., 1916ին 11 տ. որք 88

Թաղէոս առաքեալ 91
Թաճախն 92
Թամրազեան Հրաչեայ 12

Թայլրեան Սամսոն, Լիզ գ. գլխ. 1916ին 14 տ. 142
Թանգօ Յովիկ, Եօնջալու գ. գլխ. 1 տ. 2 շ. 98
Թառլօ Մէհրօ, Եօնջալու գ. գլխ. 1 տ. 2 շ. 98
Թարգիմուրազեան Արտաւազդ, 7 տարեկան, Կոփ գ. գլխ. 171
Թերզեան Երուանդ 11
Թէլօ Էֆենտի, Մանուկ աղայի որդին 126
Թէղուտայ Այվազ, Թէղուտ գ. գլխ. 1 տուն, 8 շ. 99
Թէղդիկ (Թէղդորոս Գրիգորի Լաբճինճեան) (1873–1928) 19, 32, 34, 44, 72, 79, 87, 120, 123, 136, 140, 141, 155, 157, 158, 169, 178, 180, 189, 197, 202, 207, 218, 219, 222, 223, 227, 229, 240, 241, 260, 261, 395
Թովմասեանց Յովհաննէս, Կոփ գ. ուս (1895 թ.) 174
Թորգոմ Նաւապետ 97
Թորոս, (Եօնջալեցի) գ. Ալօ Խալոյեանի փեսան 92
Թորոսեան Զաքար, Լիզ գ. գլխ. որք 171

Իգիթեան Հլղաթ, Կոփ գ. որք 171
Իկիթեան Զլղաթ, Խօշղեղաղի գ. որք 159
Իսրայէլեան Գէօզ/Գեօզալ, Խօշղեղաղի գ. որք 159
Իսոյեան Միսաք, Համզաշեխ գ. գրագարանի հիմնադիր 178

Լեւոն, Եօնջալու գ. գլխ. 1 տ. 9 շ. 98
Լեւոնեան Գէորգ, Եօնջալու գ. գլխ. 9 շ. 122
Լեւոնեանց Յակոբ, Լիզ գ., Եսայի վարդապետի եղբոր որդին 147, 148
Լիաճղդին Հազրաթ 38
Լոբանով-Ռոստովսկի 29
Լուսարարեան Կարապետ վրդ. 57, 396
Լօսէքեան Սարքիս, Գեօք գ. (Դասարլի) 238

Խազար, Խոզու գ. գլխ. 1 տ. 4 շ. 99
Խալաթեանց Բագրատ 21, 135, 154, 167
Խալաֆ 141
Խալըտ բէկ 201
Խալըֆ աղա 201
Խալիդ 228
Խալոյեան Ալօ, Եօնջալեցի 92
Խալոյեան Արփիար Ալօյի, Եօնջալեցի 92
Խալոյեան Էֆիկ Ալօյի, Եօնջալեցի 92
Խալոյեան Լեւոն Ալօյի, Եօնջալեցի 92

Խալոյան Պէլոյ, *Եօնջալեց* 92
 Խանդաղու Պետրոս, *1 տուն, 4 շ.* 99
 Խանդիլ, *Քէղուտի Մանուկ աղայի եղբորորդին* 126, 130
 Խաչատուր վրդ., *Ս. Էջմիածնի միաբան* 169
 Խաչատուր, *Եօնջալեցի* 104
 Խաչատուրեան Նեկտար, *Լաթար, 1916ին 9 տ.* 136
 Խաչատուրեան Բէզօ, *գղթ. 3 շ.* 131
 Խաչատուրենց Աւագ, *Եօնջալեցի գղթ.* 103
 Խաչատրեան Արսէն, *Գետք դ. (Կահարլի)* 238
 Խաչէեան Սինամ, *մերդարցի որբ* 190
 Խաչօեան Պօղոս, *Եօնջալեցի, գղթ. 7 շ.* 109
 Խաչօեանց, *Լաթար գ.* 138
 Խաչօյ, *Կահար Տանոյեանի ամուսինը* 129
 Խարա Ուսուֆ 135
 Խարախանեան Ներսէս եպսկ., *Մուշի առաջնորդ* 104, 125, 144
 Խլղաթեան Յարութ, *Քէղուտ գ. որբ* 124
 Խոռխոռունի Մալխաս Եսայի վրժ., *Եօնջալեցի* 91, 94, 97, 104, 144
 Խուտրատ Մարտիրոսեան-Սիմոնեանց 173
 Խուրշուգեան Արմէն, *Բոստաբանդ գ., 1916ին 8 տ. որբ* 88
 Խօզլուայ Պետրոս, *խօզլուցի գղթ. 1 տ., 9 շ.* 99
 Խօզլուայ Խազար, *գղթ. 1 տուն 4 շ.* 99
 Խօճի Յարութիւն, *Եօնջալեցի գղթ.* 105
 Խօստեղեան Մանուկ, *Եօնջալեցի* 109

 Կանայեանց Ստեփան 19
 Կարայեան Սարգիս 32, 33, 72, 79, 86, 120, 136, 140, 154, 155, 158, 163, 169, 179, 189, 190, 193, 194, 201, 206, 218, 222, 228
 Կարայալետ Սահակ, *Համգաշեխ գ. գղթ. 5 շ.* 182
 Կարապետ աղա 130
 Կարապետեան Գիւլնազ, *Կիզ գ. գղթ., 1916ին 10 տ.* 143
 Կարապետեան Իկիթ, *Նոնջալու գ. քնյ.* 111
 Կարապետեան Կիրակոս, *Քաբաղու գ. գղթ. 4 շ.* 110
 Կարապետեան Հօռօմսիմ, *Լվեցի գղթ. 4 շ.* 131
 Կարապետեան Մխո, *Եօնջալեցի* 109
 Կարապետեան Մխօ, *գղթ. 7 շ.* 250
 Կարապետեան Մխօ, *Շիրվանշեխ գ. գղթ. 1 տ. 8 շ.* 98

Կարապետեան Զնտօ, *Համգաշեխ գ. գղթ. 1 տ. 5 շ.* 99
 Կարապետեան Վարդան, *Եօնջալեցի* 108
 Կարապետեան Ք. 145
 Կարապետեան Աւդալ, *Եօնջալեցի* 108
 Կարապետեան Գիւլնազ, *Կոփ գ.* 171
 Կարապետեան Զարգանդ, *Կոփ գ. որբ* 171
 Կարապետեան Կիրակոս, *Մշու դաշտի ետրո գ. գղթ. 4 շ.* 110
 Կարապետեան Մխօ, *Շիրվանշեխ գ. գղթ. 1 տուն, 8 շ.* 99
 Կարապետեան Նուարդ, *Կոփ գ. որբ* 171
 Կարապետեան Սարգիս, *Կոփ գ. որբ* 172
 Կարապետեան Սրապ, *Քէուտ գ. որբ* 125
 Կարապետեան Վիրսան, *Կոփ գ. որբ* 171
 Կարապետեան Քերովքէ 210
 Կարապետեան/Կարապետեանց Սահակ, *Համգաշեխ գ. գղթ.* 182
 Կարապէտ Գէորգով, *Քարաաղբլ գ. գղթ.* 132
 Կարոյեան Գրիգոր, *Լաթար գ. գղթ., 1916ին 9 տ.* 136
 Կարոյեան Գրիգոր, *Լաթար գ. որբ* 136
 Կիրակոս, *Ջղիրօքից գղթ. 1 տ. 4 շ.* 99
 Կիրակոսեան Ասատուր, *Համգաշեխ գ. գղթ.* 183
 Կիրակոսեան Ասպատուր, *Եօնջալեցի գղթ. 9 շ.* 94
 Կիրակոսեան Հակօբ, *Կիզ գ. գղթ.* 149
 Կիրակոսեան Մուրադ, *Եօնջալեցի գղթ. 7 շ.* 94
 Կիրակոսեան Տիւլպեր 250
 Կիրակոսեան Հրահանդ Յակոբի, *Կիզ գ.* 149
 Կիրակոսեան Մուրադ, *Եօնջալեցի գղթ. 7 շ.* 94
 Կոմիտաս վրդ. 261
 Կոստանդյան Էմմա 11, 59
 Կոստանեանց Յովհաննէս, *Վան* 249
 Կոանեան Անդրանիկ վրդ. 261, 397
 Կօթոյ, *Ալագեազ* 193

 Հազրաթ 79, 223
 Հազրոյենց Պետրոս, *Քէղուտի քնյ.* 123
 Հակօբյան Ն. 184
 Հաճի Արբաճամ 205, 249
 Համազասպ, *Եօնջալեցի* 105

Համզայ, աւանդույթի հմմ. II. Քուլմանուկի հայրը 178
 Համտի փաշա 193
 Հայդար 141, 158
 Հայկ Նահապետ 154
 Հայկյաններ 154
 Հայոց Հայրիկ 394
 Հայրապետ, Քորաշորան դ. գղթ. 1 տ., 2 շ. 99
 Հայրապետեան Նազիկ, մէջիմլեցի 185
 Հայրիկ (տնս նաեւ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կթղ.) 7, 9, 10, 11, 60, 62, 68, 71, 76, 78, 83, 86, 93, 94, 97, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 138, 150, 152, 153, 155, 156, 159, 161, 165, 166, 173, 174, 175, 181, 182, 187, 191, 195, 199, 203, 204, 205, 211, 212, 2114, 220, 221, 224, 225, 226, 228
 Հասրաթեան Խանէ, Լախար գ. գղթ. 1916ին 10 տ. 136
 Հարամիլու Աւետիս, Էրզրումի նահանգի Հարեմիկ գ. գղթ. 1 տ. 1 շ. 99
 Հարդոյեան Բանկոյ, Մանգասար գ. գղթ. 6 շ. 220
 Հարությունյան Բակեն 20
 Հեթեանց Փընկոցի Մարկոս որդի Սարգիս 135
 Հենրի Ֆինիս Լինչ 14, 29, 167, 200
 Հենրիկոս Հիւրչման 20, 397
 Հիսուս Քրիստոս 126, 233
 Հոփսիմեայ 121
 Հօխանեան Սաֆար, Եօնջալեցի 109
 Ղազար Յովհաննէսեանց Ղազար, Եօնջալու գ. գղթ. 5 շ. 102
 Ղազար, Թէղուտից Գոհար Տօնոյեանի որդին 127
 Ղազարեան Աստուածատուր, Ատկոն գ. 83
 Ղազարեան Հոփսիմեայ-Դաւթեանց, Եօնջալեցի 120
 Ղազարեան Հայկ, Կոփ գ. որր 172
 Ղազարեան-Դաւթեանց Հոփսիմեայ, Եօնջուր գ. 120
 Ղազարեանց Գրիգոր, Կոփ գ. ոչս 175, 176
 Ղազարոսեան Գալուստ, Քարաշուր գ. դպրոցի ուս. 241
 Ղալաչով, Բժիշկ 258
 Ղանդիլեան Աւետիս, Թէղուտ գ. որր 125
 Ղանդիլեան Ղանդել, Թէղուտ գ. որր 125
 Ղանդիլեան Մուշեղ, Թէղուտ գ. որր 125
 Ղանդիլեան Ֆէնիս, Թէղուտ գ. որր 125
 Ղարբըջանեանց Նանօ, Եօնջուրցի գղթ. 8 շ. 121, 122
 Ղարիպեանց Ասպատուր, Քարաշուր գ. գղթ. 249

Ղեւոնդ Ալիշան 236
 Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան 15, 19
 Ղուկասեան Մաուրօ, Եօնջալեցի գղթ. 8 շ. 102
 Ղուկասեան Մարտիրոս, Եօնջալեցի գղթ. 90, 109, 256
 Ղուկասեան Մարտիրոս, Եօնջալու գ. գղթ. 8 շ. 255
 Մաւրոյեան Մկրտիչ, նոմակ գրող, Գետք գ. (Դահարլի) 238
 Մաղօեանց Մանուկ, մերպացի 190, 191
 Մալխասեանց Ստ. 148, 233, 261, 397
 Մակար Ա. Թէղուտցի (1885-1891) 123
 ՄաՀմուդ II սուլթան (1808-1839) 27
 ՄաՀմուդ փաշա 215
 ՄաՀմուտեանց Ջնոսօ, Եօնջալուցի բուրդ, որ մկրատուելով ընդունեց քրիստոնէութիւն 119
 Մամիկոն, կիզ գ. գղթ., 1916ին 4 տ. 143
 Մայիւսկի Վլադիմիր 35, 42, 65, 70, 76
 Մանասեան Գ. 72, 141, 192, 193, 194, 397, 398
 Մանուկ աղա 126, 130
 Մանուկեան Անգին, Շէխ Յաղուբ գ. գղթ. 202
 Մանուկեան Աստուածատուր 172
 Մանուկեան Բարսեղ, շէխյաղուբցի 119
 Մանուկեան Բէջօ, Համզաշէխ գ., 1916ին 18 տ. 180
 Մանուկեան Գազպար, Մալաբեանց գ. գղթ. 9 շ. 195, 196
 Մանուկեան Գալուստ 238
 Մանուկեան Զօցօ 242
 Մանուկեան Հայկ 209
 Մանուկեան Հլղաթ 242
 Մանուկեան Հրաչեայ 209
 Մանուկեան Մուշեղ 229, 242
 Մանուկեան Յարութիւն 238
 Մանուկեան Յովհաննէս, Շէխ Յաղուբ գ. գղթ. 202
 Մանուկեան Պետրոս 149, 150
 Մանուկեան Տ. Յովհաննէս քահնայ, Խօշոբալդի 157
 Մանուկեան տէր Խաչատուր քահնայ. 150
 Մանուկեանց Գէորգ 90
 Մանուկեանց Մլխիթար, Սրկնոց գ. գղթ. 3 տ. 235
 Մանուկով Գէորգ, Եօնջալեցի գղթ. 3 շ. 96
 Մասուժ 79
 ՄարատովՄարտէ, Խօշոբալդի գ. գղթ. 1 տ. 1 շ. 99

Մարգար Աւղալեան-Խաչատուրեանց 103, 104
 Մարգարեան Յակոբ, *Եօնջալեցի գղթ. 4 շ.* 109
 Մարգարեան Նուարզ 171
 Մարգարեան Տիրգան 250
 Մարգարեան Հլխաթ, *Կիզ գ. գղթ. 12 շ.* 149, 150
 Մարգարեանց Հաճի Աբրահամ 249
 Մարգարեանց մահտեսի Աբրահամ 204, 205, 206
 Մարգոյեան Մկրտիչ 238
 Մարդօսանց Մանուկ, *Մերգար գ. գղթ.* 191
 Մարկոսեան Ամբօ, *Շիրվանշերս գ. գղթ. 6 շ.* 110
 Մարկոսեան Բաղասար, *Քաբառու գ. գղթ.* 243
 Մարկոսեան Նուբար, *Քաբառու գ.* 246
 Մարտիրոսեան Ավտալ, *Մերգար գ. գղթ. 7 շ.* 191
 Մարտիրոսեան Գէորգ 150
 Մարտիրոսեան Եալտուս, *Քարասղլլ գ. գղթ. 6 շ.* 232, 233
 Մարտիրոսեան Խօտետան, *1916ին 8 տ.* 120
 Մարտիրոսեան Մանուշ 158
 Մարտիրոսեան Մկրտիչ 238
 Մարտիրոսեան Յակոբ 172
 Մարտիրոսեան Նազարէթ 14, 48, 68, 69, 91, 123, 139, 193, 201, 207, 222, 240
 Մարտիրոսեան Շաղի, *Եօնջուր գ. գղթ. 1916ին 10 տ.* 120
 Մարտիրոսեան Սարգիս, *Կոփ գ. գղթ.* 175
 Մարտիրոսեան Տիգրան 14, 31, 34, 155, 171, 190, 200, 222, 241
 Մարտիրոսեան Ֆերիաշ, *Եօնջուր գ. գղթ. 1916ին 11 տ.* 120
 Մարտոյեան Վահան 172
 Մարտօ, *Եօնջուր գ. գղթ. 1 տ. 8 շ.* 97
 Մարրգարեան Թորոս 132
 Մելիք աղա 97
 Մելիքեան Գուրգէն 12
 Մելիքեան Ե. Յ. 135
 Մելիքեան տէր Մկրտիչ, *Հաջինաղար գ. ծխ. քհնյ.* 150
 Մելիքիսեղեան Սատաֆ 164
 Մելոյեան Եղիշէ, *Ատկոն գ. գղթ., 1916ին 12 տ.* 79
 Մելքոնեան Բեզօ 90
 Մելքոնեան Մաղիկ, *Խլաթցի* 131
 Մելքոնեան Մանուկ, *Եօնջալեցի* 109
 Մելքոնեան Յակոբ 124
 Մելքոնեանց Ալմաստ, *Քաբառու գ. գղթ.* 253

Մեհրեան Լուսիկ 171
 Մեսրոպ Մաշտոց 4, 7, 406
 Մեսրոպեան Հայկանուշ 3, 12
 Մէլիքեան Մխիթար 104, 105
 Մէհրեան/Մէհրեանց Մարտիրոս 80, 81
 Մէհրեան Մկրտիչ, *Եօնջալեցի գղթ. 4 շ.* 94
 Միլոյեան Գէորգ, *Եօնջալեցի, 1916ին 7 տ.* 93
 Միլոյեան Խաչա, *Եօնջալեցի, 1916ին 10 տ.* 93
 Միլոյեան Զանթաս, *Եօնջալեցի, 1916ին 8 տ.* 93
 Միխայէլ Ասորիյ 66
 Միհրգատ/Միտրդատ, *Աւանդոյթի հմծ. Մերգար գ. հմնդ.* 189
 Մինասեան Աւետիս, *Քաբառու գ. գղթ. 7 շ.* 109, 247
 Մինասեան Լուսինէ 3, 12
 Մինասեան Մելիք, *Մէլիթու գ. գղթ. 6 շ.* 187
 Մինասեանց Բարսեղ, *մշեցի* 249
 Միսաքեան Հաբէղ, *Փիօնր գ., 1916ին 12 տ.* 219
 Միրախորեան Մանուէլ 13, 66, 68, 118
 Միրզա բէկ 201
 Մլեքեան Աւտալ, *Եօնջուրցի* 118
 Մխէեան Տամաթիս, *Կիզ գ. 1916ին 6տ.* 143
 Մխիթարեան Աղիզ 159
 Մխիթարեան Աննա 124
 Մխիթարեան Ռեհան 172
 Մխիթարեան Սերոբ, *Համգաշերս գ. գղթ.* 183
 Մխիթարեանց Թովմաս, *Քաբառու գ. գղթ.* 251, 252
 Մխոյեան Դալարիա, *Կիզ գ. գղթ., 1916ին 5 տ.* 143
 Մխոյեան Նուրուֆար, *Լոթար գ. գղթ., 1916ին 10 տ.* 136
 Մխոյեան Սատաֆ, *Խօշղեղադի գ. որր* 159
 Մխօեան Նուշօ 242
 Մխօեան Նուբար 242
 Մկրտիչ Ա. Խրիմեան (*տնի նտի Հայրիկ*) 7, 9, 10, 13, 15, 20, 57, 59, 60, 70, 76, 88, 208, 213, 222
 Մկրտիչ, *Եօնջուրցի* 119
 Մկրտիչեան Եաղուշ, *Քարասղլլ գ. գղթ. 5 շ.* 232, 233
 Մկրտչեան Խանդիլ, *Թէղուս* 124
 Մկրտչեան Հոփիսիմէ, *Կիզ գ. գղթ. հաստատուած Ալիբեկու գ. 5 շ.* 152, 153
 Մկրտչեան Ղուկաս վրդ., *Թէղուսցի* 126
 Մկրտչեան Սարգիս, *Կոփ գ.* 172

Մկրտչեան Ղուկաս վրդ., *Թէղուտ* գ. 126
 Մկրտչեան Մովսէս, *Կոփ* 168
 ՄՀէրեան Մկրտիչ, *Եսնջալու* գ. գլխ. 4 շ. 94
 Մնացականեան ԱրրաՀամ, *Փիօնք* գ. գլխ. 4 շ. 220, 221
 Մշոյ Սարգիս *տե՛ս* Մուրատեանց Սարգիս
 Մովսէս Խորենացի 21, 154, 236
 Մովսէս մարգարէ 187
 Մովսէսեան Յովսէփ, *Բոստարեանդ* գ. գլխ. 1916ին 12 տ. 88
 Մովսիսեան Խլղաթ, *Եսնջալու* գ. գլխ. 7 շ. 115
 Մովսիսեան Խլղաթ, *Եսնջալու* գ. գլխ. 115
 Մուշեղ, *Լիզ* գ. գլխ. 1916ին 8 տ. 143
 Մուշեղեան Զլֆէ, *Եսթնշուր* գ. գլխ. 1916ին 8 տ. 120
 Մուշեղեան Նահապետ 164
 Մուշեղեան տէր Գրիգոր, *Ուշաւէր* գ. 176
 Մուշէեան Բերսօն/Քերսօ, *Փրկաշէն* գ. գլխ. 5 տ. 224
 Մուսա բէկ 170, 201
 Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա 27
 Մուրադ փաշա 215
 Մուրադ 228
 Մուրադեան Ազնիւ 202
 Մուրադեան Զոհրաբ 202
 Մուրադեան Մելօ, *Եսնջալեցի* 113
 Մուրադեան Մելօ, *Եսնջալու* գ. գլխ. 113
 Մուրադեան Մխիթար 202
 Մուրադեան Յակոբ 11, 21
 Մուրադեան ՅովՀաննէս 202, 242
 Մուրադի որդի Մանուկ, *Եսնջալեցի* 90
 Մուրադիեան Պէտրոս, *Թէղուտցի* 132
 Մուրադով Սարգիս, *Ալագեազ* գ. գլխ. 2 տ., 13 շ. 76, 77
 Մուրադով Սարգիս, *Ալագեազ* գ. գլխ. 1 տուն, 13 շ. 77
 Մուրատ Հովէեան Մուրատ, *Եսնջալեցի* գլխ. 5 շ. 109
 Մուրատ, *Շիրվանշէկ* գ. գլխ. 1 տ. 2 շ. 98
 Մուրատեան Ենգոյ, *Եսնջալեցի* 109
 Մուրատեան ՅոՀաննէս, *Արծկէի Նորաշէն* գ. 131
 Մուրատեան Ա. 91, 201, 207, 240
 Մուրատեան Ալէնկօ, *Եսնջալեցի* 90
 Մուրատեան Սիմէօն, *Եսնջալեցի* 90, 114

Մուրատեան Սիմէօն, *Եսնջալու* գ. գլխ. 6 շ. 114
 Մուրատեան Մարտիրոս, *Խօշգեալդի* գ. գլխ. 161
 Մուրատեանց Գալուստ, *Քաթալու* գ. գլխ. 15 շ. 254
 Մուրատեանց Սարգիս 249
 Մուրատեանց Սերոբ, *Լոթար* գ. գլխ. 137
 Մուրատեանց Սարգիս 249
 Մուրատի որդի Մանուկ 90
 Մօսէեան Բիրսօ, *Լիզ* գ. գլխ. 1916ին 11 տ. 142
 Մօսէեան Հրաչեա, *Լիզ* գ. գլխ., 1916ին 6 տ. 143
 Մօսէսեան Խլղաթ, *սլաշկերտցի* գլխ. 5 շ. 110

 Յագոփեանց Սմբատ, *տարօնցի* 119
 Յակոբ, *Քրդասղոմ* գ. գլխ. 1 տ. 8 շ. 98
 Յակոբեան Զաքար, *Քաթալու* գ. գլխ. 240
 Յակոբեան Խաչօ, *Մէջիթլու* գ. գլխ. 8 շ. 187
 Յակոբեան Մուշեղ, *Լիզ* գ. գլխ. 1916ին 10 տ. 143
 Յակոբեան Ազնիւ, *Կոփ* գ. որբ 171
 Յակոբեան Եղիազար, *Քաթալու* գ. 240
 Յակովբեան Աւետիս 164
 Յակովբեան Կարապետ 164
 Յակովբեանց Աւետիս Մելքոնի, *Քաթալու* գ. գլխ. 251
 Յակովբեանց Մամբրէ Մելքոն, *Քաթալու* գ. գլխ. 251
 Յակովբեանց Մելքոն, *Քաթալու* գ. գլխ. 251
 Յարեան Գասպար 227
 Յարթինեան Զանօ 209
 Յարթինեան Յովսէփ, *Թէղուտ* գ. որբ 125
 Յարթինեան Զիջօ 209
 Յարոյեան Պօղօս, *գլխ. 8 շ. 250*
 Յարութիւնեան Աւետիս, *Փորթ-Փարկիթ* գ. 236
 Յարութիւնեան Գարեգին 172
 Յարութիւնեան Եղոյ, *Եսնջալեցի* 104, 105
 Յարութիւնեան Համազասպ 172
 Յարութիւնեան Մարտիրոս, *գլխ. 7 շ. 250*
 Յարութիւնեան Մելքոն 159
 Յարութիւնեան Մկրտիչ, *գլխ. Ռոստամ-Գետիկ* գ. գլխ. 4 շ. 217
 Յարութիւնեան Յուրի 12
 Յարութիւնեան Սարգիս 87

Յարութիւնեան Սերովբէ, *Քարաաղբլ* 4. գլթ. 19 շ. 237, 238
Յարութիւնեան Փարիշան 172
Յարութիւնեանց Սարգիս, *Վան* 249
Յոհաննէան Բէզօ, *Եօնջալու* 4. գլթ. 113, 114
Յոհաննէան Թէզօ 90
Յոհաննէս, *Թէղուտցի* 133
Յոհաննէսեան Տելբեր 171
Յովզ[ա]ննէս Թովմասեանց 174
Յովհան Մամիկոնեան 19
Յովհաննէսեան Խաչատուր, *Եօնջալուցի* 119
Յովհաննէս (Ռայմօնդ) Գէորգեանի 14, 32
Յովհաննէս, *Կոփ* 4. գլթ. 170
Յովհաննէսեան Աւազ 242
Յովհաննէսեան Յարութիւն, *ալաշկերտցի* 181
Յովհաննէսեան Յարութիւն, *Թէղուտցի* 126
Յովհաննէսեան Աւազ, *Քարաաղբլ* 4. գլթ. 242
Յովհաննէսեանց Սիմօն (Կոյր-Սիմօն) 249
Յովհաննէսեանց Մահտեսի Երանոս, *Բլուր* 4. 86
Յովհաննիսեան Ազիզ 202
Յովհաննիսեան Առաքել 172
Յովհաննիսեան Արտաշէս, *Լիզ* 4. գլթ., 1916ին 15 տ. 142
Յովհաննիսեան Մինաս, *Եօնջալու* 4. գլթ. 3 շ. 109
Յովհաննիսեան Շողեր, *Եօնջալու* 4. գլթ., 1916ին 12 տ. 92
Յովհաննիսեան Փարէ, *Խօշդիլագի* 4. գլթ. 158
Յովհաննիսեան Սիսէ, *Խօշդիլագի* 4. որբ 159
Յովհաննիսեան Սուսեր, *Կոփ* 4. որբ 171
Յովսէփեան Ազնիւ, *Համգաշեխ* 4. գլթ., 1916ին 8 տ. 180
Յովսէփեան Աբրահամ, *Կոփ* 4. որբ 171
Յովսէփեանց Թորոս, *Փրկաշէն* 4. գլթ. 5 շ. 224
Յուսէփեան Թորոս 225
Յուսուէփ աղա 193
Յօխաննէս Սաֆար, *Եօնջալու* 4. գլթ. 6 շ. 102
Յօխսեան Ռաֆաէլ, *Եօնջալուցի* 90
Յօհաննէսեան Ալէքսան 238
Յօհաննէսեան Աւետիս 238
Նազար, *Լիզ* 4. 1916ին 12 տ. 143
Նազարեան Ալմաստ 171

Նազարեան Ռուբէն 171
Նահապետեան Թորոս, *Ղորաղ* 4., գլթ. 258, 259
Նաճրի Գալօ, *Եօնջալու* 4. գլթ. 1 տ. 5 շ. 98
Նաճրի Էլօ, *Եօնջալու* 4. գլթ. 1 տ. 6 շ. 98
Նաւասարդեանց Տ. 261, 398
Ներսէս Սարգիսեանը 40
Ներսէսով Մարգար, *Արագեսող* 4. գլթ. 2 տ. 14 շ. 77
Ներսիսյան Մ. 33, 78, 227, 398
Նէզէր 158
Նէրսէս վրդ. 144
Նիշանեան Սեւան 15, 70
Նխօ, *Լիզ* 4. գլթ. 1916ին 5 տ. 142

Շաբոյեան Ռուզաննա 12
Շահաղեան Մանուկ 150
Շահնազարեան Մելքոն, *Բուլանլըք*, գլթ. 7 շ. 246
Շաղիտա 168
Շարէեան Ղազար, *Եօնջալուցի* գլթ. 3 շ. 109
Շարիֆ (Շերիֆ) փաշա 28
Շաքիր 84
Շէյխ Սըլէ 72
Շուքրի էֆենդի 83
Ուսթայ Մկրօ, *Եօնջալու* 4. գլթ. 1 տ. 3 շ. 98

Չազրճեան Եփրեմ եպսկ. 20
Չօպանեան Արշակ 11, 399

Պ. Յակոբեան Գէորգ 12
Պաղտասարեան Աիրանուշ 159
Պաւլու Յակոբ, *Եօնջալու* 4. գլթ. 1 տ. 4 շ. 98
Պեղրոսեան Մկրտիչ, *Կաղանջ* 4. գլթ. 15 շ. 162
Պետոյեան Վարդան 50
Պետրոս, *Խանդաղի* 4. գլթ. 1 տ., 4 շ. 99
Պետրոս, *Քրդագոմի* ռէս, գլթ. 1 տ. 3 շ. 98
Պետրոսեան Ալէքսան 238
Պետրոսեան Բաղդասար, *Քարաաղբլ* 4. գլթ. 248
Պետրոսեան Զաքար, *Եօնջալու* 4. գլթ. 5 շ. 255
Պետրոսեան Թաթէոս 238
Պետրոսեան Խաչիկ, *Եօնջալուցի* 90, 106

Պետրոսեան Մաղիկ, *Լաթար* զ. զվթ. 1916ին 10 տ. 136
 Պետրոսեան Յարէ, *Մալտրեանդ* զ. ռէս 193
 Պետրոսեան Վարդան 172
 Պէզոյ, *Խալոյեան Ալօյի կինը* 92
 Պղտօ 146
 Պողոս, *Քարաաղըլ* զ. 238
 Պողոսեան Ապտալի 227, 231
 Պողոսեան Մովսէս, *Փոքր-Փակիթ* զ. 236
 Պուլանրզցի Կարապետ 197, 399
 Պուլանրլսցի Կարապետ 38, 227
 Պրահիմեան Նապի, *Մէշիթլեցի* 186
 Պողէ, *Եօնջալու* զ. զվթ. 1 տ. 7 շ. 97
 Պօղոս 242
 Պօղոսեան Ազնիւ, *Եօնջալու* զ. զվթ., 1916ին 8 տ. 92
 Պօղոսեան Ապտալ, *Քարաաղըլ* զ. զվթ. 232, 238
 Պօղոսեան Եփրեմ վրդ. 19, 168
 Պօղոսեան Նուարդ, *Լաթար*, 1916ին 14 տ. 136
 Պօղոսեան Սահակ քհնյ., *շխրյաղորցի* 203
 Պօղոսեանց Մկրտիչ, *Քաքաուլու* զ. զվթ. 4 շ. 257

 Զալոյեան Վալադ, *Փոքր-Փարկիթ* զ. 237
 Զնդի 141, 158

 Ռաշօ Մխէ 204
 Ռերեկկա Էմենաքեր 11
 Ռէս Ապտա աղա 119
 Ռուբինեան Արրահամ 159
 Ռուբինեան Արրահամ, *Խօշգնլադի* զ. որբ 159

 Ս. Դանիէլի 40, 168, 169
 Սալմանի Խալոյ 193
 Սախակով Սիմօն, *Շիրվանշեխ* զ. զվթ. 211
 Սահակ Բ. կաթողիկոս (534-539) 66
 Սահակ Եղեգականցի *տե՛ս* Սահակ Բ. կթղ.
 Սահակ Եղեգիկցի *տե՛ս* Սահակ Բ. կթղ.
 Սահակ Զակեցի *տե՛ս* Սահակ Բ. կթղ.
 Սահակ Ղազարեան, *Ատկոն* զ. 83
 Սահակ Յրդկեցի *տե՛ս* Սահակ Բ. կթղ.
 Սահակ Յուսնանով 242

Սահակեան Անիկ Արամի 12
 Սահակեան Գուրգէն տէր Անանիայի 12
 Սահակեան Կօլէ, զվթ. 5 շ. 250
 Սահակեան Ղուկաս, *Խնուսի Զաւուրմէ* զ. զվթ. 258, 259
 Սահակեան Պողոս, *Թէղուտ* զ. զվթ. 7 շ. 131
 Սահակեան Վերա 3, 4, 7, 24
 Սահակեանց Մարտիրոս, *Մոկունք* 249
 Սահակեանց Մելիք, *Վան* 249
 Սահակյան Ա. 184
 Սաղաթիկեան Նազար, *Բուլանք* 119
 Սաղաթիէլ *տե՛ս* Առաքելեան Սաղաթիլ
 Սամուէլ, *Կոփ* զ. որբ 171
 Սայիդ 141
 Սայրօ, *Կոփ* զ. որբ 172
 Սանասարեանց Բաղդասար, *Լիզ* զ. 119
 Սանդուխտ, *Լիզ* զ. զվթ., 1916ին 12 տ. 143
 Սանթուրջյան Գ. Հ. 27, 396
 Սապրօ, *11 տարեկան Շեխ Յաղուբ* զ. զվթ. 202
 Սասունի Կարօ 25, 28, 33, 35, 66, 67, 69, 78, 87, 140, 144, 157, 168, 178, 184, 190, 197, 207, 222, 227, 241, 399
 Սարգսեան Խաթուն, *Ռոստամ-Գետիկ* զ. զվթ. 1916ին 8 տ. 216
 Սարգիս Դերձինցի 80
 Սարգիս Յովաննէս, *Եօնջալեցի* 116
 Սարգիս Նիկողոսեան, *Տոխս/Թոխս* զ. 198
 Սարգիս 242
 Սարգիս, *Լիզ* զ. զվթ., 1916ին 8 տ. 143
 Սարգիսեան Սերոպ 165
 Սարգսեան Արրահամ, *Լաթար* զ., 1916ին 10 տ. 136
 Սարգսեան Հմայեակ, *Եօնջալու* զ. զվթ., 1916ին 6 տ. 93
 Սարգսեան Մարգար, *Փրկաշէն* զ. զվթ. 1916ին 7 տ. 224
 Սարգսյան Գ. Խ. 154
 Սարգոյեանց Բաղտասար, *խարարաշահրցի* զվթ. 7 շ. 156
 Սափարեան Կարապետ, *Քաքաուլու* զ. զվթ. 241
 Սափարեան Մխօ, *Մէշիթլու* զ. զվթ. 5 շ. 255
 Սափրաստյան Արամ 19, 27
 Սաֆօ Խանօ, *Մէշիթլու* զ. զվթ. 1 տ., 6 շ. 98
 Սեղրակ, *Լիզ* զ. զվթ., 1916ին 7 տ. 143

Անդրաբեան Խաղալ, *Խոշգեղարհի դ. որբ* 159
 Անյիդանցի Մախոյ 165
 Անրոբեան Ասատուր, *Կոփ գ. որբ* 171
 Անրոպեան Եղիազար, *Կոնջալեցի* 112
 Անրովբեան Զանոյ, *Համգաշեխի գ.* 181
 Անրովբեան ՍաՀակ, *ղարաբխիսեցի* 143
 Անրովբեան Գէորգ, *Համգաշեխի գ.* 181
 Անրօբ, *Բոստանեանդ գ. զղթ. 1 տ. 3 շ.* 99
 Անւան Նիշանեան 15, 70
 Աչրվէթ քէյ, *կառավարիչ (միւթէսարՖ)* 141
 Արմոնեան Հերքօ, *Բոստանեանդ գ. զղթ., 1916ին 9 տ. որբ* 88
 Արմօն, *Եօթնչոր գ. զղթ. 1 տ., 4 շ.* 98
 Արմօնեան Վարդան, *Թաշո Մլխէի Եղրօր որդին Շեխ Յաղուրթ գ. զղթ.* 204
 Արրարբի, *Կոփեցի* 172
 Արւլէմանի Յուսուֆ աղա 193
 Արւլէման 92
 Արոյեան Բեգօ, *Թոստամ-Գետիկի գ. զղթ.* 216
 Աուքիա վրդ. Էփրիկեան 71, 72, 78, 85
 Աուքիասեան Պետոյ, *Քարաաղբլի գ. զղթ.* 238
 Ատեփանեան Խաչօ, *Փոքր-Փարկիթի գ.* 237
 Ատեփանեան Վաղինակ, *Կի գ. զղթ., 1916ին 7 տ.* 143
 Ատեփանոս վրդ. Տարօնեցի 65
 Ատէփէ Բօջօ, *Քարաշորի գ. զղթ. 1 տ. 1 շ.* 99
 Աօսեան Պէտօ 231
 Աօսեան Պետօ, *Քարաաղբլի գ. զղթ. 3 տուն, 23 շ.* 227
 Վ. Մայեւսկու 76
 Վանայ ՍաՀակ եպսկ. 77
 Վարդան, *Ատկոն գ. զղթ., 1916ին 11 տ. որբ* 79
 Վարդանեան Զանան, *Շիրվանշեխի գ. որբ* 209
 Վարդանեան Զարգանդ, *Կոնջալեցի, 1916ին 2 տ.* 93
 Վարդանեան Կարօ 11
 Վարդանեան Հերիքնաղ, *Կոնջալեցի, 1916ին 4 տ.* 93
 Վարդանեան Մովսէս, *Փիօնք գ. զղթ. 10 շ.* 220
 Վարդանեան Նանօն, *Շիրվանշեխի գ. որբ* 209
 Վարդանեան Նուպար, *զղթ. 6 շ.* 250
 Վարդանեան Սամուէլ, *Շիրվանշեխի գ.* 209

Վարդանեան Տօնապետ, *Ատկոնի գ. ուս.* 78
 Վարդանեան Փէփօ, *Շիրվանշեխի գ.* 209
 Վարդանեան Ալէքսան, *Գետք գ. (Գահարի)* 238
 Վարդանեան Ալմաստն, *Շիրվանշեխի գ. որբ* 209
 Վարդանեան Գիւլղար, *Եօնձալու գ. զղթ.* 103
 Վարդանեան Մովսէս, *Փիօնք գ. զղթ. 10 շ.* 220
 Վարդանեան տ. Համազասպ ծ. վրդ.,
 Ս. Գանիկի առաջնորդական վերջին փոխանորդ 168
 Վարժապետեան Ներսէս արք. (1837–1884) 30
 Վարժապետեանց Բաղտասար, *Խողու գ. զղթ.* 258, 259
 Վիսկոնտ Բրայս 33
 Վիտալ Քիւնե 14, 32, 66
 Վիրաբյան Ամատունի 11, 14, 63, 360, 391, 393, 394
 Տամաթիա Միլեան, *Կի գ. որբ* 143
 Տաշեան Հ. Յ. 139, 400
 Տարոնցի Սողոմոն 15
 Տէր Յովսէփ քէնյ., *Շեխ Յաղուրթ* 200
 Տէր Ապրօյեան Ալբրօ, *Ատկոն գ. քճնյ. տէր Գասպարի որդին* 82
 Տէր Բարսեղեան Յակոբ քէնյ. 238
 Տէր Գաբրիէլ, *Համգաշեխի գ. քճնյ.* 178
 Տէր Գէորգեան Մատթէոս քէնյ. 141
 Տէր Գէորգեան Մատթէոս քէնյ., *Բուպանլը (Կոփ)* 143
 Տէր Գրիգոր 158
 Տէր Գրիգոր, *Խոշգեղարհի գ.* 158
 Տէր Գրիգորեան Գրիգոր քէնյ. *Կողակի գ.* 163
 Տէր Դանիէլ քէնյ., *Շեխ Յաղուրթ գ.* 200
 Տէր Դաւիթեան Ազնիւ, *Աբրի գ. զղթ.* 71, 73
 Տէր Դաւիթեան Պետրոս, *Աբրի գ. զղթ.* 71, 73, 74
 Տէր Զաքարիայ, *Լաթար գ. Մաղիկ Աւետարանի զրիչ* 135
 Տէր Թումանեան Կարապետ 238
 Տէր Խաչատուր Մանուկեան 150
 Տէր Խաչատուր, *Փրկաշէնի գ.* 222
 Տէր Խօրէն քէնյ. 258
 Տէր Կարապետ քէնյ., *Մէջիթլու գ. քճնյ.* 130
 Տէր Կարապետ քէնյ., *Մլջիթլուի դպ. ուս.* 184
 Տէր Կարապետեան Գեղամ (Մշոյ Գեղամ, Մշոյ Երեսփոխան) 85, 91, 92, 124, 219

Տէր Կարապետեանց ՍաՀակ, Քարաաղըլլ գ. գղթ. 16 շ. 234
 Տէր Կիրակոսեան Յարութիւն, Մերպար գ. գղ. ուս. 190
 Տէր Ղազար քհնյ., Լիզ աւանի Ս. Աստուածածին եկղ. Սպասաւոր 141
 Տէր Ղազար 141, 201
 Տէր Ղազարեանց Գրիգոր, Իրեսփոխան Փորր-Փարկիթ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ 237
 Տէր Ղազարեանց Զաքար, Փորր-Փարկիթ գ. 236
 Տէր Մելքիսեդեկեան տէր Ղազար քհնյ., Խոշգեալցի գ. ծխ. քհնյ. 157
 Տէր Միթարեան Գասպար, Եօնջալեցի 112
 Տէր Մխիթարեան Տօնական Գասպարի, Եօնջալեցի գղթ. 112
 Տէր Յակոբեանց Յակոբ քհնյ., Քաքառլու գ. գղթ. 256
 Տէր Յարութիւն, Փրկաշէն 75, 222
 Տէր Յարութիւնեան Մինաս, Համղաշէլի գ. ուս. 178
 Տէր Յարութիւնեան Յովսէփ 227
 Տէր Յովան 201
 Տէր Յովհաննէս 141
 Տէր Յովհաննէս, Համղաշէլի գ. քհնյ. 178
 Տէր Յովհաննէսեանց Յովսէփ, Աբրի գ. ծխ. քհնյ. 73, 74, 75
 Տէր Պետրոսեան տէր Յովհաննէս քհնյ., Մալտրեանդ գ. ծխ. 194, 195
 Տէր Ռաֆայէլ քհնյ., Փիօնր գ. 218
 Տէր Սահակեան Գասպար, Լիզ գ. գղթ., 1916ին 6 տ. 142
 Տէր Սահակեան Դաւիթ քհնյ. 238
 Տէր Սամուէլեան Միքայէլ, Երրվանշէլի գ. ծխ. քհնյ. 207
 Տէր Վարդան 201
 Տէր Տաճատ քհնյ., Եօնջուր գ. 118
 Տէր Մխիթարեան Գասպար, Եօնջալեցի գղթ. 112
 Տէր-Գրիգորեան Պետրոս, Բոստաքեանդ գ. ուս. 87
 Տէրէրեան Ճազօ, Քաքառլու գ. գղթ. 240
 Տէր-Ղեւոնդեան Վահան 11
 Տէր-Մատթէոսեանց Մամիկոն 121
 Տէր-Սահակեան Գէորգ, Լիզ գ. գղթ. 1916ին 8 տ. 142
 Տէր-Սահակեան Սերովբ, Լիզ գ., 1916ին 8 տ. 142
 Տէրտէրեան Ճազօ, Քաքառլու գ. գղթ. 240
 Տիգրանակերտ 200
 Տիրան Արշակունի, Տայոց թագաւոր (338-350) 135
 Տոնոյեան Արշակ, Մերպար գ. 190
 Տոնոյեան Մանուկ, Կոփ գ. գղթ. 171

Տօնի Յակոբ, Շէխ Յաղուբ գ. 201
 Տօնոյեան Գոհար, Թէրուս գ. 127, 128
 Տօնոյեան Մելիք 150
 Տօնոյեան Մկրտիչ, Փրկաշէն գ. գղթ. 224
 Տօնոյեան Սեդա, Փրկաշէն գ. գղթ. 8 տ. 224
 Տօնօեանց Նատօ, Քարաաղըլլ գ. գղթ. 11 շ. 233, 234

 Փապուճեան Փոլ 14
 Փաւստոս Բուզանդ 21, 135, 168
 Փիռէն Գրիգոր, Յանիկ/Յանու գ. գղթ. 1 տուն, 6 շ. 98
 Փոթիկեան Կարապետ Էֆենդի 30
 Փոխանեան Գրիգոր, Արճեշի Զուպեխի գ. գղթ. 7 շ. 220

 Քամակեան Ղազար, Խնուսից գղթ. 6 շ. 255
 Քասըմ Աղասղլի Ալաադդին բեյ 28
 Քերովբեան Գեղամ 19
 Քյաթիք Զելեբի 24
 Քոչոյեան Ֆիղան, Եօնջալու գ. գղթ., 1916ին 6 տ. 92
 Քոչոյեանց Զամիմ, Քարաաղըլլ գ. գղթ., 4 շ. 231
 Քօլօզ Մելիք, Եօնջալեցի 116
 Քօչարեան Աբրահամ, Փիօնր գ. գղթ. 4 շ. 131
 Քօչարեան Յակօբ, Արճիկից գղթ. 7 շ. 131
 Քօսա, Հազարապետ 146
 Օգանովսկի Ն. 33, 34
 Օհաննէսով Աւէտիս, Զուլամերիկ զաւառի Դիզալ գ. գղթ. 132
 Օսանէ Բարսեղեան, Քարաաղըլլ գ. 227
 Օրմանեան Մաղաքի արք. 19, 66, 71, 123
 Ֆէթուլլահ 193
 ՖէՀիմ 92
 Ֆիլիպով Վլադիմիր 14, 29
 Ֆիտան, Մերոպ Սարգսեանի 12 տարեկան դուստրը, որին տոեւագիլ են քրդերը 165

 Akdag H. 14
 Alaaddin Payazade 28
 Berkes N. 27
 Bertrand A. 20, 25
 Bryce V. 33, 36, 38
 Burney C. A. 85, 134, 167, 189, 200, 240
 Chochiev G. 29, 31
 Coşkun A. 14

Davision R. 27
 Etmekjian J. 28
 Gardiner S. R. 27
 H. F. B. Lynch 13, 14, 29, 30, 134, 167, 200, 240, 393
 Karayan S. Y. 33, 34, 66, 72, 79, 86, 90, 120, 123, 136, 140, 154, 155, 158, 163, 170, 180, 185, 190, 194, 202, 207, 219, 223, 241
 Karpat H. K. 31, 32
 Kévorkian R. 14, 33, 35, 66, 67, 72, 79, 85, 90, 119, 136, 140, 155, 158, 163, 180, 184, 185, 190, 202, 207, 214, 219, 222, 223, 229, 241
 Koç Bekir 29
 Mesropyan Haykanush 2
 Minasyan Lusine 2
 Mkrtych I Khrimian Catholicos 2
 Oganovski N. 33
 Oswald. F. 13
 Özkılıç A. 14
 Paboudjian P. 14, 33
 Richard Kiepert 13
 Sahakyan Vera 2
 Sivridağ A. 14
 Tetik A. 32
 Viscount Bryce 33, 36, 38
 Vital Cuinet 14, 15, 25, 32, 66
 Yüzbaşıoğlu M. 14
 Авакян А. 29, 124
 Каширин В. Б. 65, 403
 Маевский В. Т. 30, 41, 42, 65, 66, 67, 76, 170
 Филиппов В. Н. 14, 30, 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբղալ-Բազիզ 42
 Աբլբուհար 54, 165
 Աբրի (Ապրի, Աբրե, Աբրեհ, Յաբրի, Էպրի, Էսենլիք, Esenclik) 5, 24, 42, 44, 46, 49, 50, 52, 68, 71, 72, 73, 74, 193, 218
 Ագրակ (Աքրակ, Ակրակ) 37 43 44 46, 47 49 50, 52
 Ադրվար տե՛ս Ծիրվանչիկ
 Ադնաուրի Բերդ 72
 Ալ(ղ)ե(է)ք(կ)ս[ա]նդր[ա]թ(պ)օ(ո)ղ 39, 73, 94, 112, 150, 172, 183, 185, 187, 202, 209, 232
 Ալազեազ (Ալազեոզ, Ալգոզ, Էլգեոզ) 5, 22, 43, 68, 70, 76, 77, 193, 194
 Ալաշկերտ 29, 36, 37, 65, 88, 99, 110, 120, 151, 159, 164, 181, 208, 224, 229, 241, 242, 250
 Ալթընօուք 53
 Ալի գետիկ 51
 Ալի էքրեք 24
 Ալի Փաշա 22
 Ալիբե(է)կու 153, 204, 221, 253
 Ալիբոնջու 52
 Ալիզամարու 221
 Ալի-ձըռնան (Ալի-Ջրնան) 55
 Ալիպօճան (Ալիբոջան) 44, 52, 134
 Ալիջան 55
 Ալիքուլաք 43, 52
 Ալոյ-Ջարիգ 165
 Ալփաուզ 22
 Ախալքալաք(կ) 96, 176, 195, 230, 249
 Ահմեդ-վիրանը 22
 Ահրադոմ 22
 Ադբաբա 202, 228
 Ադիովիտ 236
 Ադձնիք 25
 Ադճաղալա 149
 Աղջան 55
 Աղջա-վիրան 22
 Աղջիդալա 114
 Ամասիա 21, 202
 Այգեստան 60
 Այնթապ դաշտ 65
 Անդրկովկաս 19, 394, 397
 Անթիլիաս 28, 396, 397
 Աշադը 52
 Ապահ(ղ)ունիք 20, 26, 94, 97
 Ապարան 136, 174
 Աջըսու 22
 Առընջիկ 37, 43, 44, 52, 69
 Առմիտու (Արմութու) 182
 Ասիա 15, 394
 Ատկոն (Ադքոն, Հատկոն, Հատկոնք, Հատկոնք, Յագ(տ)կոն, Յադկոն, Գիւնրաթմազ) 5, 24, 37, 39, 42, 44, 46, 49, 52, 68, 69, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84
 Արադած 261
 Արազ 209
 Արազգեղ 207
 Արածանի 123, 207, 218, 227
 Արածանի դիտ 208
 Արեւելեան Հայաստան 14, 38, 62, 63, 74, 179, 180
 Արեւելեան Տաճկաստան տե՛ս Արեւմտեան Հայաստան
 Արեւմտեան Հայաստան 14, 21, 27, 28, 33, 34, 35, 37, 81, 95, 158, 173, 191, 192, 231, 238, 243, 251, 258
 Արթիկ 228
 Արի 42, 51
 Արծկէ (Ալջաւազ) 36, 64, 131
 Արճէշ 63, 64, 65, 220
 Արմաշ 149

Արու-մաղարասը 22
 Աւրան 55
 Աքչասարմուժ 53
 Աք վիրան 22
 Աքփը(պ[ի])նար 22, 23, 51

Բաբըու 209
 Բագարան 213
 Բազրան 69, 213, 214
 Բագրեւանդ 103 203
 Բագա 24
 Բալու 63
 Բալունիք գաւառ 19
 Բալուքարիս 217
 Բաղաւ 55
 Բաղէշ (Բիթլիս) 10, 13, 14, 15, 25, 30, 31, 35, 36, 56, 63, 66, 71, 74, 88, 133, 140, 197, 251, 258
 Բամբակաձոր 250
 Բայազ(էդ)էտ 25 36 151 215
 Բայխարա 203
 Բայրաման 51
 Բաշ[-]դիւղ 73, 251, 252
 Բաշ-Շիրակ 228
 Բաշքեստիքլար 84
 Բառակէջ (Բաղէշ) 168
 Բասն 35
 Բարտիկ 54
 Բարքեթ 236
 Բաքերան 214
 Բաքու 59
 Բեջան 51
 Բեքիրան 213
 Բզնունիք 20
 Բըլուր-վանք 23
 Բիթլիս տե՛ս Բաղէշ
 Բիթլիսի դաշտ 30
 Բիթլու 41, 52
 Բիրան 44
 Բիւնդիւղեք 52

Բլէջան 15, 21, 23, 25, 71, 76, 85, 118, 139, 154, 167, 218
 Բլուր (Բ(Պ-Փ)[ը]լուր, Գիւմիւշփընար) 5, 23, 41, 44, 45, 47, 48, 53, 68, 85, 86
 Բշէրիմ 8
 Բողվանք 22
 Բոյաջը 22
 Բոսթանջըլար 52
 Բոստանխայա 87
 Բոստաքեանդ (Բոստա[ն]քէ(ե)նթ, Բոստա[ն]քանդ) 5, 44, 68, 87, 88
 Բուլանըք (Բուլանէ, Բուլանլու, Բլանուխ, Բըլանըխ, Պուլան[ը-ու]խ(ղ-կ-ք), Պուլանլու, Պ(Բ)ուլան[ը]գ(ղ-խ-կ-ք)) 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 103, 104, 105, 106, 108, 112, 114, 115, 118, 123, 124, 126, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 151, 154, 155, 157, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 178, 184, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 203, 204, 207, 208, 213, 214, 215, 218, 222, 224, 226, 227, 228, 232, 233, 236, 237, 240, 241 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 396, 397, 404
 Բուլանըք լիճ տե՛ս Խաչի լիճ
 Բունաչէն 40
 Բրզաչէն տե՛ս Փըկաչէն
 Բքլենց 55
 Գ(Ք)արաղէշ 48, 68
 Գարան 54, 55
 Գանձիկ 22, 24

Գարաղըլ տե՛ս Քարաղըլ
 Գարապղար 67
 Գե(է)[տ]րո(օ)լան 37, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 72
 Գեղանք 67
 Գեղվանք 218
 Գենջ 25
 Գեոգթեփէ (Փիրան) 53
 Գեոլլիւշէ 22
 Գեոքու 21
 Գիւլլիւօվա տե՛ս Շեխ Եաղուր 53, 200
 Գիւլհանէ 27
 Գիւնդիւզիւ 53
 Գիւնյուրդու 53
 Գյոլյանը 52
 Գուլթանլը 43
 Գովանդուկ 99

Դադալու 74
 Դալիքլեր 52
 Դաւարլի(ու) 232, 238
 Դասովան 51
 Դարաչիչակ տե՛ս Մաղկաձոր
 Դեմիրճի 37
 Դեմիրքափը 52
 Դեյիւմէնսուլու 53
 Դերջան 35
 Դգայ 132
 Դէդէ վիրան 22
 Դէրըք 47, 51
 Դըրաւի 22
 Դոխս 198
 Դողանչայ 53
 Դոնեվանք 154
 Դուգնուկ 47
 Դուլթաղ 38
 Դոքուզփընար 52, 163

Եաղբաշը 53
 Եալ-վիրանը 23
 Եաչի 98

Եկմալ 42, 67, 213, 214
 Եղեգական 66
 Եղէգակ 66, 154
 Եղնիկ 74
 Եղուարդ 216
 Երիգակ 54
 Երուսաղէմ 57, 91, 93, 97, 123, 169
 Եօթնջուր (Սոտնչոր, Յոթնաջուր, Յոյանչար, Յօ(ո)տնչոր, Յոտնջուր, Ոտնչոր, Օղ(տ)[ու]նչոր, Օտունչար, Արաքոնաք) 5, 4, 23, 44, 45, 47, 48, 53, 68, 98, 118, 119, 120
 Եօնջալու (Եօնճ(ջ)ալ(ու-ը-ի), Էօնճալու, Ղօնջալու, Օնջ(ճ)ալու, Յօնճ(ջ)ալու, Յօնջիլի, Յօննալու, Յունգալի, Յունչալու) 5, 23, 41, 44, 45, 47, 48, 50, 68, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 124

Զ(Ց)րօնք 54
 Զանէր 20
 Զարիչատ 236
 Զեւնակ 20
 Զիարէթ 55
 Զիրինգ 51
 Զմիւռնիս 19, 392

Էլբիս 22
 Էլմալը 21
 Էլմաքայա տե՛ս Լաթար
 Էմիր-Բար տե՛ս Մերվար
 Էյմիրբար տե՛ս Մերվար
 Էլմիածին 7, 11, 19, 39, 57, 71, 73, 83, 85, 96, 103, 107, 108, 114, 115, 121, 127, 131, 133, 161, 169, 177, 183, 191, 194, 202, 203, 211, 212, 225, 242, 244, 246, 248, 249, 254, 256, 257, 258, 392, 394, 397
 Էսքիյուլու 52
 Էրենթեփէ 53, 139

Էրբուս 13, 14, 15, 21, 24, 25, 66, 123, 151, 258, 391

Էօրէնքենթ 52

Էօրէնքենթ տե՛ս Խարաբաշար

Էօրէնքենթ տե՛ս Խարաբաշար

Թագա գիւղ 187, 255

Թաթարքազը 42

Թաղաւան 67

Թաւրիկ 11

Թեհրան 25, 396

Թէղուտ (Բալօթու, Նեղուտ) 5, 23, 41, 44, 45, 47, 48, 50, 53, 68, 99, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131

Թըրզոնք 53

Թիլ 54, 71

Թիւրքեն-Բուլաղը 23

Թիքնիս 108

Թիֆլիս (Թեալիս) 11, 19, 20, 28, 37, 66, 67, 71, 73, 79, 86, 88, 90, 92, 93, 118, 120, 124, 125, 134, 136, 139, 157, 158, 159, 160, 164, 168, 171, 172, 180, 185, 190, 198, 202, 208, 215, 216, 219, 224, 227, 229, 240, 242, 261, 395, 396

Թոտամ-Գետուկ տե՛ս Ռոտամ-Գետիկ

Թորթութ 23

Թուրքիա 10, 19, 25, 56, 71, 79, 85, 90, 124, 135, 139, 155, 157, 158, 163, 180, 184, 189, 192, 200, 216, 219, 222, 223, 241

Թրքաշէն իմա՛ Բրգաշէն/Փրկաշէն

Իգդիր 247

Իհրան 51

Իմամշահլու տե՛ս Մխչեան

Ինդիլիս 52

Իսահակեան 127

Իսթանպուլ տե՛ս Կ. Պօլիս

Իրքենդափ 22

Իւջթեփէ տե՛ս Միրպար

Լաթար(ո) 5, 23, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 53, 68, 71, 134, 135, 136, 137, 138, 213

Լեբար տե՛ս Միրպար

Լեղք 139

Լեշքերլիշ 23

Լզա-Բուլանըք տե՛ս Ներքին Բուլանըք

Լէզ տե՛ս Լիզ

Լիզ (Լէզ) 5, 20, 23, 24, 37, 39, 42, 44, 46, 49, 50, 53, 68, 78, 99, 119, 124, 131, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 157, 163, 165, 192, 193, 208

Լիս տե՛ս Լիզ

Խ(Ք)արաջօ(ո)պ(ք)ան 99

Խազանայ լիճ տե՛ս Խաշի լիճ

Խազնաֆար 174

Խաղօղլի 47, 67

Խան օղլի 47, 67

Խանդաղլի 99

Խանդէ 21

Խանդրէզ 20

Խանուպ 228

Խանտուկեղջ 230

Խաշի լիճ (Խաշլու, Խաշլուայ, Խազանայ) 20, 42, 44, 45, 52, 70, 85, 134, 167, 200

Խաշլու գիւղ 22

Խաշլու տե՛ս Խաշի լիճ

Խաշլուայ լիճ տե՛ս Խաշի լիճ

Խապու տե՛ս Ղափլի

Խասղ(տ-թ)ուր (Հացտուր) 103, 151

Խասիկ 47, 67

Խարաբա-Ղասըմիկ 47, 67

Խարաբաշէներ տե՛ս Խարաբաշար

Խարաբաշար (Խարաբայ-շար, Խարաբաշ-[՛]ար, Խարաբաշհիթ, Խարաբաշէներ, Խարապա շէհիթ, Էօրէնքենթ, Շեհիթ-րեն) 44, 45, 48, 52, 68, 154, 155

Խարազը տե՛ս Քարաաղըլ

Խարապիլ տե՛ս Քարաաղըլ

Խարախայա 47

Խարախոյ տե՛ս Քարաաղըլ

Խարաղ տե՛ս Քարաաղըլ

Խարբերգ 63, 154

Խարո 110

Խարս տե՛ս Կարս

Խենդերէս 24

Խզնաուզ 248

Խիզան 25, 37

Խլաթ (Ախլաթ) 15, 20, 25, 36, 64, 65, 131

Խնուս 14, 15, 21, 24, 25, 36, 37, 38, 64, 76, 123, 131, 132, 135, 167, 170, 189, 218, 240, 255, 258, 259, 396

Խնուս գետ 207

Խոյլիբարա (Սոյլի-Բարա) 20, 38

Խոշկերտ 67, 157

Խոտորջուր 139, 398

Խութ 40, 54

Խպիան (Հըպըլի) 55

Խօզլու 99

Խօթանլու 67

Խօշկեպղի (Խօշկ[յ]պղի, Խօշկե(է)ալտի, Խոշկապը, Հոշկիտի, Խոշկերտ 5, 37, 42, 44, 46, 49, 68, 99, 157, 158, 160, 161

Մ(Ց)խաւի 55

Մակայ 230

Մաղիկ 135, 136

Մաղկաճոր 202

Կ. Պօլիս (Կ. Պոլիս) 3, 19, 54, 57, 65, 67, 75, 85, 119, 134, 136, 138, 140, 197, 202, 207, 219, 223, 229, 241, 261, 393, 394

Կաղանջ 5, 67, 68, 162

Կանի սիբի 51

Կառնին 54

Կատանլի (Կատան) 51

Կարա Աղըլ տե՛ս Քարաաղըլ

Կարա-Աղըլ տե՛ս Քարաաղըլ

Կարին 95, 102, 112, 187, 255, 258

Կարկաուուտ 51

Կարմիր (Կարմրոյ վանք, Կոփավանք) վանք 169

Կարմուշ 51

Կարս 25, 40, 82, 84, 89, 96 131, 132, 137, 147, 149, 152, 188, 190, 202, 203, 205, 211, 236, 244, 258, 396

Կերուան 67

Կոզո 53

Կոզովիտ 213

Կողակ 5, 37, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 67, 68, 69, 124, 163, 164, 165

Կոպակ 67

Կոպու 43

Կովկաս 33, 35, 73, 192, 201

Կոտայք (Կոտէից գաւառ) 251

Կորանի գաւառ 71

Կոր-ջուր (Քոռ-ջուր) 90, 167, 200

Կուաուս 19

Կուսկուճ 38

Կուշտիեան 53

Կուրաւի 55

Կոփ (Կոր, Կոպ, Բուլանըք) 5, 20, 21, 22, 37, 40, 41, 45, 47, 48, 50, 68, 69, 81, 83, 84, 90, 91, 119, 135, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 184, 185, 189, 200, 201, 218, 227

Կոփ(ր)ալի-Բուլանըք տե՛ս Վերին Բուլանըք

Հ(Ս)իզան 135

Համամու 172

Համգաշի[յ]իս 6, 41, 44, 45, 47, 48, 52, 68, 99, 124, 142, 143, 178, 179, 180, 181, 183, 208, 209

Հայաստան 11, 13, 14, 18, 19, 21, 29, 32, 33, 45, 48, 60, 68, 79, 90, 91, 92, 119, 135, 147, 154, 158, 164, 165, 167, 169, 171, 185, 189, 197, 200, 201, 207, 217, 219, 224, 228, 240, 241, 258, 259, 261, 391, 395, 396, 397, 398

Հայթաղ 113, 191

Հայկաչէն 5, 154
 Հանի ըսպը 52
 Հաջի բեկ 51
 Հաջի-նապար 115
 Հասանգորան 43, 52
 Հարամիկ 99
 Հարրուզիկ 22
 Հարք 14, 15, 16, 19, 20, 26, 30, 31, 65, 66,
 72, 91, 126, 135, 136, 139, 140, 154,
 167, 168, 169, 170, 178, 184, 200, 396
 Հացեաց գաւառ 21
 Հացեաց Դրախտ 21, 40, 168
 Հացիկ 54
 Հացտուր (Նաստուր) 151
 Հաքքարի 36
 Հերհան 154
 Հերս 51
 Հըրզըզ 52
 Հիմամ-Շուշի 95
 Հոշկելտի տե՛ս Խօշկեալդի
 Հունան 55

 Զեռնակ 38
 Զորագիւղ 6, 192

 Ղազարապատ 256
 Ղարայ դալ տե՛ս Քարաղըլ
 Ղարաուլ տե՛ս Քարաաղըլ
 Ղարաուլ տե՛ս Քարաաղըլ
 Ղարաքիլիսայ 39
 Ղարղու տե՛ս Քարաաղըլ
 Ղարս տե՛ս Կարս
 Ղափի 228
 Ղլլչափաջախ 152
 Ղուշլի 230
 Ղօնջալու տե՛ս Եօնջալու

 Ճալէն 209
 Ճապաղջուր 25
 Ճզխլար 228
 Ճմէսուզ 164

Մալ[-]մատաֆա 44, 67
 Մալազկերտ 67
 Մալսիզրան 49, 67
 Մալաքեանդ (Մուհաքա(ե)նդ(թ), Մո(ու)լ-
 լաքե[ա]նդ, Դէրէքէնթ, Զորագիւղ) 6,
 37, 42, 44, 46, 49, 68, 85, 192, 193,
 194, 195, 218
 Մալթու տե՛ս Մէջիթու
 Մաղարա 23
 Մաղարազոմ 23
 Մաղտ[ը]ու տե՛ս Մէջիթու
 Մաճիտու տե՛ս Մէջիթու
 Մաճտըլու տե՛ս Մէջիթու
 Մանազկերտ 8, 15, 20, 21, 24, 25, 26, 30,
 32, 33, 36, 37, 38, 40, 64, 65, 69, 87,
 167, 170, 185, 197, 201, 208, 213, 214,
 215, 216, 397
 Մանազկերտի դաշտ 40
 Մանգասար 220
 Մանկան դոմ (Մանկանգոմ) 154, 167
 Մաշտու տե՛ս Մէջիթու
 Մաջիդու տե՛ս Մէջիթու
 Մասալլա 53
 Մաստարայ 246
 Մարնիկ 23, 24
 Մեդինէ 28
 Մեխիկ 23, 41, 51
 Մեծ Հայք 13, 20, 21, 154
 Մեծ Ղարաքիլիսա 73, 140, 170
 Մեղրագետ 223
 Մեմանի 41
 Մեմանլը 53
 Մեմանլըմիհիդի 53
 Մեշէիջի 52
 Մեշհեղլի 23
 Մեսջիդլի 23
 Մեսջիթլի 24
 Մեվլանա Մեհմեդ Քենթի 24

Մերպար (Միթիպա, Միրզար, Լերար, Էլ-
 մաքայա) 6, 41, 44, 45, 48, 50, 53, 68,
 85, 156, 189, 190, 191
 Մէջիթու (Մաջ(ճ)իդ(տ-թ)ու, Մաղ(չ)տը-
 լու-Մաշտուլուց, Մեջիթլի, Մէճիտու,
 Մաշտուլուց, Մաճտ[ը]ու, Մալթու,
 Մեսջիդ(թ)լի, Մուշտուլուկ) 6, 23, 24,
 41, 44, 45, 47, 48, 68, 98, 130, 131,
 184, 185, 186, 187, 188, 255
 Միսկ 51
 Միրզանջուղ 155
 Մխչեան 212
 Մշոյ գաւառ 71, 81, 152, 220
 Մշոյ դաշտ 8, 10, 15, 25, 29, 35, 37, 38, 64
 Մշոյ կուսակալութիւն (սանջաք) 25
 Մո(ս)կունք 55, 249
 Մուլա Քարիք 43
 Մուլա-Քաղ 67
 Մուլա Գաղ 43
 Մուլաղաուղ 43
 Մուլամուստաֆա 53
 Մուլաքար 67
 Մուլաքորիկ 53
 Մոնլա Հասան 23
 Մուկնջուղու 75
 Մուշ 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 25,
 28, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 48,
 54, 55, 57, 64, 66, 68, 71, 79, 81, 82,
 83, 87, 90, 91, 95, 103, 106, 107, 110,
 112, 120, 121, 125, 129, 132, 141, 146,
 152, 159, 165, 167, 168, 169, 173, 175,
 176, 181, 182, 194, 199, 201, 203, 206,
 207, 212, 215, 219, 220, 221, 232, 234,
 235, 237, 240, 242, 246, 248, 249,
 255, 258, 259
 Մուշտուլու տե՛ս Մէջիթու
 Մուրաղ տե՛ս Արածանի
 Մուրաղիբեյ 53
 Մուլա-բաղ 47
 Մօսկան 8

Յոնճալու տե՛ս Եօնջալու
 Յոննալու տե՛ս Եօնջալու
 Յոնջալու տե՛ս Եօնջալու
 Յուկալի տե՛ս Եօնջալու
 Յուկջալու տե՛ս Եօնջալու
 Յոքուշաշը տե՛ս Սեմիրշէյս
 Յօնջիլի տե՛ս Եօնջալու
 Յօշըն 54
 Յօրնոց 54

 Նազիկ գ. 51
 Նազիկ լիճ 20, 71, 139, 192, 240
 Նախիջեան (Նախճուան) 131, 137
 Նեյնիք 53
 Նեյնուկ 43
 Ներքին Բասեն 40
 Ներքին Բուլանլըք (Լգա-Բուլանլըք) 8,
 20, 33, 37, 68, 69, 71, 76, 78, 87, 123,
 139, 142, 157, 218
 Ներքին Դալիք 43
 Նէմջաշղ 67
 Նիզիք 27
 Նիֆլիք 53
 Նոր-Նախիջեան 82
 Նորադ(տ)ին 47, 67, 68, 69, 99, 197, 198
 Նորադի 197, 199
 Նորաչէն 67, 69, 131, 197
 Նոր-Բայազէտ 86
 Նորչնջուղ 135
 Նուրեթթին տե՛ս Բագրան
 Նօւշէն (Նորշէն) 54

 Շահբերաթ 53
 Շաղուր տե՛ս Շեխ Յաղուր
 Շարաճաթ 43
 Շե(է)լլիս-Եալ(կ)ուր(պ-փ) տե՛ս Շեխ Յաղուր
 Շե(է)լիւ(ա)լի (Շէյլի-Վալի) 42, 44, 47, 49
 Շեխ Յաղուր (Շե(է)լլիսաղուր, Շե(է)լլիս-
 Եաղուպ, Շէյլիսաղուպ, Շեխաղուր,
 Շաղուր) 6, 42, 44, 45, 47, 48, 51, 53,
 68, 200, 201, 202, 203, 204, 205

Շեխաղուբ *տե՛ս* Շեխ Յաղուբ
Շեհիդան 53
Շեհիթթահիր 53
Շեհիրօթեն *տե՛ս* Խարաբաշահար
Շերվանշեղ *տե՛ս* Շիրվանշեխ
Շէհիթվերէն 53
Շէյվանշէյխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ
Շէր-Վան-Շեխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ
Շէրվան-Շէյխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ
Շիղ 67
Շիրակ 40, 75, 106, 108, 112, 128, 131,
155, 187, 195, 248
Շիրվանշե(հ)յիխ (Շէյվանշէյխ, Շերվան-
շէ(հ)ղ, Շէր-Վան-Շեխ, Շէրվան-Շէյխ,
Աղբար) 6, 41, 44, 45, 47, 48, 53, 68,
98, 99, 110, 207, 208, 209, 211, 212
Շորագեալ (Շորակալ) 235, 250
Ուզգյոթիւր 53
Ուզունքիլիսա 132
Ուշաւէր 176
Չաթաքլը 52
Չամուրլու 22, 24
Չամուրլու-Չամուշլու 22
Չայգելի 52
Չարթօհար 64
Չաուրմէ 258
Չըլդըր 25
Չիւքիւս 22
Չիկան 110
Չըրղան 203
Չովուրմա 132
Պ(Բ)աղլու 55
Պագրան 6, 68, 69, 213, 214
Պաթում (Բաթում) 133, 254
Պալհունիք գաւառ 19, 26
Պալունեաց երկիր 19
Պայսուրտ (Բայսուրդ) 203
Պարգետ ներքին 236

Պէյրութ 25, 261, 397
Պիրան քեոյ 42
Պոստանխանէ *տե՛ս* Բոստանխայա 87
Պուէնոս Այրէս 60
Պուլանըզ կէօլ *տե՛ս* Խաչի լիճ
Պրտոպ 67
Պոստանքէնթ 99
Ջամիլի *տե՛ս* Լիզ 139
Ջանքուրթարան 52
Ջզիրօք 99
Ջուլամերկ 132
Ջուտգեախ (Ջուդգյաճ) 220
Ջրի իմա՛ Ջրիկ գ. 146
Ռըբաթ 22, 23, 189
Ռոստամ-Գետիկ (Ռեսդամգեղիկ, Ռեստա-
մկէտուկ, Ռուսթեմգեղիկ, Ռուստա-
մկէտ, Ռոստամ Կիրուկ, Խրիստամ գե-
տուկ, Խրիստամ Քատուք) 6, 67, 68,
69, 70, 215, 216
Ռուսահայաստան *տե՛ս* Արեւելեան Հայաստան
Ռուսաստան (Ռուսեա, Րուսաստան, Րուս-
աստան) 82, 84, 89, 106, 132, 194,
195, 230, 251
Ս. Դանիէլ վանք 48, 168, 169
Սաթըլ գիւնրեթի 23
Սահակ 40
Սամարշէյխ 43
Սաշլու 23
Սասուն 8, 15, 25, 35, 36, 81, 95
Սարըփընար 52, 180
Սարիղամիշ 37
Սեբաստիա 27
Սեմերշէյխ 53
Սեմիրշէյխ 53
Սեչմէ 53
Սերկիսան 51
Սեֆեան Իրան 21
Սըրսուքեր 52

Սիւկան 51
Սիմօ 53, 105, 179, 180, 208
Սիպիր (Սիրիր) 190
Սիրիա 27
Սղերզ 25
Սյուկուրտ 51
Սոկթուլ (Սաունաղբիւր) 203
Սողգոմ 55
Սուլուխ 55
Սուշէհիր 21
Սուրմալու 63, 175, 221
Սպիտակ 51, 172
Սրտանուտ 67
Սողիթիլ 23, 42
Վաղարշապատ 60, 62, 75, 77, 86, 95, 102,
109, 110, 113, 114, 128, 133, 137, 138,
147, 151, 159, 160, 162, 166, 173, 174,
175, 176, 181, 186, 190, 191, 199, 205,
206, 212, 214, 216, 220, 224, 226,
233, 234, 235, 244, 247, 248, 250,
253, 256
Վան 13, 14, 20, 24, 36, 48, 57, 60, 65, 66,
69, 77, 123, 132, 138, 222, 249, 258
Վանայ լիճ 20
Վանանդ 236
Վանքձոր 42
Վաչիան 230
Վասպուրական 13, 249
Վարագ 60
Վարդ գետ (Լիզ) 218
Վարդաստան 27
Վարդենիս 28
Վարդոյ 15, 21, 24, 25
Վենետիկ (Վէնէտիկ) 15, 18, 19, 20, 21,
40, 71, 135, 154, 167, 168, 236
Վերին Բասեն 40
Վերին Բուլանըզ (Կոփա-Բուլանըզ) 8,
20, 21, 33, 90, 123, 134, 154, 222, 240
Վերին Դալիք 43

Վիեննա 19, 21, 135, 139, 154, 167, 395,
396, 398
Վճանեայ *տե՛ս* Վաչիան
Տաճկա[-]Հայաստան (Տաճկահայոց երկիր)
տե՛ս Արեւմտեան Հայաստան
Տամալագեղջ 230
Տամալայ 238
Տապանջոյ դաշտաւայր 39
Տարսոն 73, 74
Տարօն 8, 19, 20, 25, 28, 30, 57, 69, 87, 145,
168, 169, 210, 218, 219, 222, 223, 227
Տէրքէ վանք (Դերքեվանք) 55
Տըրտոփ 42, 53
Տիգրանակերտ 8
Տոլախ Բաշ 67
Տոխս 198
Տոդոտափ 154
Տուս Թորգոմայ 97
Տուրուբերան 19, 20, 25, 71, 154, 236,
395, 396
Տրմե (Տրմետ) 55
Տօլախ բաշ 47
Յուլ 168
Փապորուան (Փաղբրվան) 202, 205, 235, 244
Փանիկ 175
Փեղրան 214
Փերու 45
Փիրան (Գեողթեփէ) 53
Փիրան 45, 47, 48, 51, 53
Փիրանմիհիլի 53
Փիւրքաշէն 24
Փիօնք (Փ(Բ)ի(է)օ(ո)նք(զ), Փի[յ]օնկայ,
Փիյօնք, Փիօնիկ, Յենիշէն, Յեմիշեն,
Պիօնդ) 24, 42, 44, 49, 50, 53, 68, 69,
131, 218, 219, 220
Փոքր Ասիա 27
Փոքր Փարկիտ 236, 237

Ենթադուր *տե՛ս* Ենթ Յադուր
 Ենհիդան 53
 Ենհիթթահիր 53
 Ենհիրօրեն *տե՛ս* Խարաբաշահար
 Ենրվանչեղ *տե՛ս* Ենրվանչեխ
 Ենհիթթվերէն 53
 Ենյվանչէյի *տե՛ս* Ենրվանչեխ
 Ենր-Վան-Ենի *տե՛ս* Ենրվանչեխ
 Ենրվան-Ենի *տե՛ս* Ենրվանչեխ
 Եիղ 67
 Եիրակ 40, 75, 106, 108, 112, 128, 131,
 155, 187, 195, 248
 Ենրվանչե(է)յի (Ենյվանչէյի, Ենրվան-
 չէ(ե)ղ, Ենր-Վան-Ենի, Ենրվան-Ենի,
 Աղբվար) 6, 41, 44, 45, 47, 48, 53, 68,
 98, 99, 110, 207, 208, 209, 211, 212
 Եորագեալ (Եորակալ) 235, 250

 Ուզգյորիւր 53
 Ուզունքիլիսա 132
 Ուշաւէր 176

 Չաթաբլը 52
 Չամուրլու 22, 24
 Չամուրլու-Չամուշլու 22
 Չայգեղի 52
 Չարբօհար 64
 Չաուրմէ 258
 Չըլբը 25
 Չիւքիւս 22
 Չիկան 110
 Չըրղան 203
 Չովուրմա 132

 Պ(Ք)ալլու 55
 Պագրան 6, 68, 69, 213, 214
 Պաթոււմ (Քաթոււմ) 133, 254
 Պաշունիք գաւառ 19, 26
 Պալունեաց երկիր 19
 Պայպուրտ (Քայբուրդ) 203
 Պարգետ Ներքին 236

Պէյրութ 25, 261, 397
 Պիրան քեոյ 42
 Պոստանիանէ *տե՛ս* Բոստանիայա 87
 Պուէնոս Այրէս 60
 Պուլանըզ կէօլ *տե՛ս* Խաչի լիճ
 Պրտոպ 67
 Պոստանքէնթ 99

 Ջամիլի *տե՛ս* Լիզ 139
 Ջանքուրթարան 52
 Ջզիրօք 99
 Ջուլամերկ 132
 Ջուտգետի (Ջուդգյազ) 220
 Ջրի իմա՛ Ջրիկ գ. 146

 Ռըրաթ 22, 23, 189
 Ռոստամ Գետիկ (Ռեսդամգեղիկ, Ռըստա-
 մկէտուկ, Ռուսթեմգեղիկ, Ռուստա-
 մկէտ, Ռոստամ կիրուկ, Խըխոստամ գե-
 տուկ, Խըխոստամ Քատուք) 6, 67, 68,
 69, 70, 215, 216
 Ռուսահայաստան *տե՛ս* Արեւելեան Հայաստան
 Ռուսաստան (Ռուսեա, *Րուսաստան*, *րուս-
 սաստան*) 82, 84, 89, 106, 132, 194,
 195, 230, 251

 Ս. Դանիէլ վանք 48, 168, 169
 Սաթը գիւնքեթի 23
 Սահակ 40
 Սամարչէյի 43
 Սաշլու 23
 Սասուն 8, 15, 25, 35, 36, 81, 95
 Սարըփընար 52, 180
 Սարիղամիշ 37
 Սերաստիա 27
 Սեմերչէյի 53
 Սեմիրչէյի 53
 Սեչմէ 53
 Սերկիսան 51
 Սեֆեան Իրան 21
 Սըրաղերե 52

Սիլկան 51
 Սիմօ 53, 105, 179, 180, 208
 Սիպիր (Սիբիր) 190
 Սիրիա 27
 Սղերզ 25
 Սյուկուրտ 51
 Սոկթու (Սաոնաղրիւր) 203
 Սողզոմ 55
 Սուլուխ 55
 Սուչէհիր 21
 Սուրմալու 63, 175, 221
 Սպիտակ 51, 172
 Սրտանուտ 67
 Սօղիւթիւ 23, 42

 Վաղարշապատ 60, 62, 75, 77, 86, 95, 102,
 109, 110, 113, 114, 128, 133, 137, 138,
 147, 151, 159, 160, 162, 166, 173, 174,
 175, 176, 181, 186, 190, 191, 199, 205,
 206, 212, 214, 216, 220, 224, 226,
 233, 234, 235, 244, 247, 248, 250,
 253, 256
 Վան 13, 14, 20, 24, 36, 48, 57, 60, 65, 66,
 69, 77, 123, 132, 138, 222, 249, 258
 Վանայ լիճ 20
 Վանանդ 236
 Վանքձոր 42
 Վաչիան 230
 Վասպուրական 13, 249
 Վարազ 60
 Վարդ գետ (Լիզ) 218
 Վարդաստան 27
 Վարդենիս 28
 Վարդօյ 15, 21, 24, 25
 Վենետիկ (Վէնէտիկ) 15, 18, 19, 20, 21,
 40, 71, 135, 154, 167, 168, 236
 Վերին Բասեն 40
 Վերին Բուլանըք (Կոփա-Բուլանըք) 8,
 20, 21, 33, 90, 123, 134, 154, 222, 240
 Վերին Դալիք 43

Վինենա 19, 21, 135, 139, 154, 167, 395,
 396, 398
 Վճանեայ *տե՛ս* Վաչիան

 Տաճկա[-]Հայաստան (Տաճկահայոց երկիր)
տե՛ս Արեւմտեան Հայաստան
 Տամապեղղ 230
 Տամալայ 238
 Տապանչու դաշտավայր 39
 Տարսոն 73, 74
 Տարօն 8, 19, 20, 25, 28, 30, 57, 69, 87, 145,
 168, 169, 210, 218, 219, 222, 223, 227
 Տէրքէ վանք (Դերքեվանք) 55
 Տըրտոփ 42, 53
 Տիգրանակերտ 8
 Տուխի Բաշ 67
 Տոխս 198
 Տողոտափ 154
 Տուն Թորղոմայ 97
 Տուրուբերան 19, 20, 25, 71, 154, 236,
 395, 396
 Տրմե (Տրմետ) 55
 Տօլախ բաշ 47

 Յուլ 168

 Փալտրուան (Փաղբրվան) 202, 205, 235, 244
 Փանիկ 175
 Փեղրան 214
 Փերու 45
 Փիրան (Գեոգթեփէ) 53
 Փիրան 45, 47, 48, 51, 53
 Փիրանմիհիլի 53
 Փիւրքաշէն 24
 Փիօնք (Փ(Ք)ի(է)օ(ո)նք(դ), Փիլ]օնկայ,
 Փիլոնք, Փիոնիկ, Յենիշէն, Յեմիշեն,
 Պիոնդ) 24, 42, 44, 49, 50, 53, 68, 69,
 131, 218, 219, 220
 Փոքը Ասիա 27
 Փոքը-Փարկիտ 236, 237

Փրկաչին (Բրկաչին) 6, 42, 44, 46, 53, 67, 68, 69, 222, 223, 224, 226,

Փրկիտ 112

Քարաաղբլ (Քարա-աղբր, Ք(ն)արաղբլ, Գ(ն)արաղբլ, Ղաղլ, Ղարաղլ[ու], Ղարայ դալ, Ղարաուլ, Ղարղլու, Կարա-Աղբլ, Խարախլոյ, Խարաղբլ, Խարաղիլ) 6, 44, 45, 47, 50, 68, 208, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238

Քարաբուրուն 53

Քարաջախօրէն 52

Քարաջալիրան 52

Քարա-քուփա 22

Քաւաքլու 22

Քաջաուլու (Ք(Կ)աք(Կ)առ(բ)լու, Քաքաուլոկ, Կեկե(բ)լի(ու), Թ(Գ)աք(գ)լի(ա)ր(ու)լու(ի), Քեակաուլի(ու), Քեաքուլու, Քեք[ր]ելի(ու), Քէքէրլու, Խարախլու) 6, 10, 22, 41, 44, 45, 47, 48, 52, 68, 109, 240, 241, 242, 243, 247, 248, 251, 252, 254, 256, 257

Քելաղիք 22

Քեչիբ 218

Քեոփրիւյուլու 52

Abri 24, 52, 71, 316

Acisu 22

Adgön 24, 52

Adivar 53, 208

Agca-viran 22

Ahmed viranı 22

Ahragom 22

Akçaarmut 53

Akpınar 22, 23

Ak-viran 22

Ali-Ekrek 24

Ali-Paşa 22

Alpavud 22

Քեօշմիր 218

Քէրգէ Փը(ի)րխոզ 22, 24

Քըզվանք 218

Քըրքզէօզէ 52

Քիլիսէ վիրանիսի 22

Քիրիսալու 42

Քիւրակտարա (Քիւրէք զէրէ) 82, 89

Քզի 35

Քոյունաղբլը 52

Քոնդու 22

Քոչաք 42

Քորակտարա 195

Քուրզանլը ախ'ս Սիմօ

Քրզ(թ)ալոմ 54, 98, 99, 255

Օլուրդերէ 53

Օղլաքքայա 53, 222

Օղնուտ 67

Օնճ(ջ)ալու ախ'ս Եօնջալու

Օշական 147, 226

Օսմանե(յ)ան Թուրքիա 14, 27, 29, 36, 37, 63, 140, 164, 178, 180, 213, 395

Օսմանեան կայսրութիւն 7, 20, 21, 27, 28, 29, 30, 62, 124, 213

Օրկնոց 235

Օրճա 230

Altinoluk 53

Ankara 14, 32, 85, 120, 124, 139, 180, 184, 222, 241

Arakonak 53, 71, 79, 85, 118, 119, 120

Armenia 13, 14, 28, 29, 30, 32, 134, 167, 200, 240, 265, 272, 275, 276, 279, 283, 284, 285, 287, 306, 310, 311, 316, 318, 320, 343

Aru mağarası 22

Aşağı 52

Asia 13, 25, 29,

Aydın 13

Balotu 53, 123, 124

Beirut 36

Bekiran 213

Bergiri 13

Berlin 13, 87, 157, 240

Bilecan 24

Bitlis 14, 28, 31

Bostancılar 52

Boston 28, 33

Boyacı 22

Bozbank 22

Bulanık 24, 171

Büngüldek 52

Çamurlu 22, 24

Çamurlu-Çamuşlu 22

Cankurtaran 52

Çataklı 52

Çaygeldi 52

Ceih Yakob 200

Çüküs 22

Dede viran 22

Değirmensuyu 53

Demirkapı 52

Dıravı 22

Divriği 13, 398

Doğançay 53

Dokuzpınar 52, 163

Elbis 22

Elgöz 22, 70, 76

Elmakaya 53, 134, 135

Emir-bar 189

Erentepe 53, 139, 140

Erzurum 13, 14

Esenlik 52, 71

Eskiyolu 52

Ganzik 24

Giresun 13

Göllüce 22

Göllüova 53

Gölyanı 52

Göztepe 53

Güllüova 200

Gümüşpınar 53, 85

Günbatmaz 52, 78

Gündüzü 53

Günyurdu 53

Haçlı 22, 52

Hamzaşeyh 52

Hanisipi 52

Harabeşehir 52

Harbuzik 22

Harput 13

Hasangöran 52

Hasankale 13

Hıms 13, 14, 17, 21, 24, 25, 76, 167, 189, 218, 222, 240

Hirgiz 52

İndiris 52

İrkendap 22

Istanbul 28

Kanzik 22

Karaburun 53

Karacaören 52

Karacaviran 52

Karahisarı Şarki 13

Kara kupa 22

Kavaklı 22

Kekerli 52

Kekrelü 22, 240

Keladik 22

Kerde Pirhoz 24

Kerolan 67

Kiği 13

Kıgvank 218

Kilise viranesi 22

Kırkgöze 52, 240, 241

Koğak 52, 163

Kogo 53

Kondu 22

Kop 22, 52, 302, 310, 323, 334, 335

Köprüyolu 52
Koyunağılı 52
Kurganlı 53
Kuştiyan 53

Latar (Later) 23, 53, 263, 288, 293, 321,
323, 339, 340
Leşkerliş 23
Liz 20, 24, 53, 270, 278, 284, 286, 291,
341, 342
London 13, 14, 27, 29, 30, 33, 66

Mağara 23
Mağaragom 23
Malatya 13
Marnik 23, 24
Masalla 53
Memanlı 53
Memanlımihigi 53
Mescidlü 23, 24
Meseiçi 52
Meşhedlül 23
Mevlana Mehmed Kendi 24
Mihik 23
Mirbar 53, 189
Mollakend 92
Mollakorik 53
Mollamustafa 53
Monla Hasan 23
Muradibey 53
Muş 28

New York 14, 33, 66
Neynik 53
Niflik 53

Odunçor 23, 53
Oğlakkaya 53, 222
Olurdere 53
Örenkent 52, 154, 155
Ottoman Empire 27, 33, 35, 263, 264, 265,
276, 317

Paris 14, 15, 20, 25, 66

Pilur 85
Piran 53
Piranmihigi 53
Piyonk (Piyong) 24, 53, 218, 219
Pulur (Pülür) 23, 53
Pulur vank 23
Pürkaşen (Pürkaşin, Pürnaşin) 24, 53,
222

Reşadiye 13
Rıbat 22, 23
Rize 13
Rostamgedik (Rüstemgedik) 215, 216

Saclu 23
Şahberat 53
Samanyolu 53
Sarıpınar 52, 178, 180
Satı Günbeti 23
Seçme 53
Şehidan 53
Şehittahir 53
Şehitveren 53
Semerşeyh 53
Şeyhyakup 53
Sheikh Yakub 200
Simo 53
Sıradere 52
Şirvanşeyh 53, 208
Sivas 13
Söğütlü 23

Teğut (Teygut) 23, 53
Tırçonk 53
Tırtop 53
Toklular 53
Tortut 23
Türken Bulağı 23

Üçtepe 53, 189
Ünye 13
Uzgörür 53

Van 13, 85, 189, 275, 313, 329, 330, 334,
336

Yal vıranı 23
Yazbaşı 53
Yemişen 53, 218, 219
Yenişen 219
Yokuşbaşı 53
Yoncalı/Yoncalu 23, 90

Абдаль-базидь 42
Абри 42
Акракь 43
Алагезь 43
Аликулакь 43
Ари 42
Ариджикь 43

Битлу 41

Ванкцорь 42
Верн Даликь 43

Габелань 43
Гассангорань 43

Енджалу 41
Ереван 29

Караагьль 41
Кекярлю 41
Кирхалию 42
Копу 43
Копь 41
Котанлу 43
Кочакь 42

Лизь 42
Лотарь 41

Мемани 41
Мехикь 41
Мечетлю 41
Молакенть 42
Молла газь 43
Молла карыкь 43
Молладавудь 43
Мрбарь 41

Нейнукуь 43
Нижи Даликь 43

Одычорь 41
Отгонкь 42

Пионкь 42
Пирань Кей 42
Плурь 41
Пркашень 42

Самаршейх 43
Санкт-Петербургь 14
Согуллы 42

Татарказы 42
Тегуть 41
Трдобь 42

Хамзашейх 41
Харабашерь 42
Хачлу 42
Хошгялды 42

Шарбахать 43
Шехвали 42
Шехягубь 42
Ширваншейх 41

Экмань 42

ԳԱԱ - Գիտութիւնների ազգային ակադեմիա

գ. - գիւղ

գղթ. - գաղթական

եպսկ. - եպիսկոպոս

թ. - թուական

թթ. - թուականներ

թղթ. - թղթապանակ

ԽԿՖ - Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդ

Խմբ. - Խմբագրող

Ժխ. քհ. - Ժխատէր քահանայ

Հեղ. - Հեղինակ

Հմձ. - Համաձայն

Հմբ. - Համար

Հտ. - Հատոր

ՀՕՖ - Հայ օգնութեան ֆոնդ

ՄՄ - Մաշտոցեան Մատենադարան

նշ. - նշուած

շ. - շունչ

ուս. - ուսուցիչ

ս. - սուրբ

վա. - վաւերագիր

վրդ. - վարդապետ

վրժ. - վարժապետ

տ. - տուն

քհնյ. - քահանայ

Վաւերագրեր

1. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդ, թղթապանակ 101, վաւերագրեր հմբ. 10, 18, 91, 94, 105, 108, 121, 152, 181, 254, 255, 313, 381, 386, 394, 478, 479, 532, 543, 558, 585, 571, 590, 592, 596, 594, 617, 627, 632:
2. ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւերագրեր հմբ. 42, 46, 91, 424, 587, 589, 590, 591, 592, 593, 620, 621, 644, 645, 669, 682, 689, 710, 711, 712, 714, 743, 744, 745, 748, 754, 760, 767, 769, 770, 771, 774, 776, 787, 789, 797, 800, 805, 806, 808, 810, 813, 814:
3. ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւերագրեր հմբ. 7, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 53, 56, 63, 75, 77, 86, 91, 93, 95, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 117, 122, 165, 184, 185, 186, 203, 204, 243, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 257, 258, 264, 294, 295, 296, 299, 329, 338, 341, 343, 344, 349, 353, 356, 361, 363, 365, 386:
4. ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 104, վաւերագրեր հմբ. 2, 3, 8, 9, 10, 16, 18, 20, 24, 37, 38, 39, 49, 55, 56, 57, 59, 63, 73, 74, 75, 77, 78, 97, 100, 104, 105, 127, 128, 130, 139, 382, 445:
5. ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 105, վաւերագրեր հմբ. 17, 36, 63, 75, 78, 100, 154, 244, 340, 802:
6. ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 106, վաւ. 630:
7. ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի Բարբառագիտութեան բաժնի ձեռագիր նիւթեր
8. Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ
Զայնագրութիւնների ֆոնդ, Ախուրեանի պարերգեր, հմբ. 2; 4:
9. Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարան
10. ԳԱԹ, 2338, 2722/9996, Խրիմեան Հայրիկի դիմանկար:
11. ԳԱԹ, անմշակ: Խրիմեան Հայրիկը նստած, լուսանկարիչ՝ Բաբայով, 1898 թ.: Ենթաշրջանի ներֆետով Հայրիկի ձեռագրով. Առ Հայկանոյշ տիկին Մարտիրոսեան:

Քարտեզներ

12. Map of Armenia and adjacent countries/by **H. F. B. Lynch & F. Oswald**. The material compiled by W. Shawe. 1901, London, Scale 1:1000.000, Coordinates (E 38°10'--E 49°50'/N 42°--N 37°10'), 037.166667, 038.166667, 042.000000, 049.833333, 1000000).
13. La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, Carte Générale de la Division Administrative Turquie D'Asia, 1/6000.000, Tome Premier, Paris, 1891:
14. Asia Citerior, Berlin; by **Henrico Kiepert**, Dietrich Reimer (E. Vohsen)..., 1901, c. 1892. Berlin, Coordinates (E 23°10'00"--E 43°20'00"/N 42°20'00"--N 29°30'00"). 1 map : hand col.; 31 x 42 cm).
15. Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 9, Fr Fritz, Codex-Verlag. 7761 Gundholzen-38/41-38/42.
16. Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 10. Fr Fritz, Codex-Verlag 7761 Gundholzen-39/41-39/42.
17. **Բաղդյան Գ.**, Բիրթիսի նահանգ, մասշտաբ 1:400.000 «Գեոֆարա», ՊՈԱԿ, 2015:
18. **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը և հարեան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», (Փորձ VII դարի հայկական ֆարսեզի վերակազմության ժամանակակից ֆարսեզագրական հիմքի վրա), Երևան 1963:

Հետազոտական և սկզբնաղբիւր տպագիր գրականութիւն

19. **Ազոնց Ն.**, Հայաստանի Պատմություն, Ակունները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972:
20. **Ա.Դօ** (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, 1914–1915 թուականներին, Երևան, 1917:
21. **Ա.Դօ** (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Բիրթիսի և Էրզրումի Վիլայէթները, Երևան, տպարան «Կոլտուրա», 1912:
22. Ազգաբանութիւն Տոնմին Յարեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, Ամատերդամ, 1695:
23. Ազգային ինամատարութիւն: Ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ, 1 Մայիս 1919 – 31 Հոկտեմբեր 1919, կազմ. Էպիդարեան Մ.:

24. **Ալիշան Հ. Ղ.**, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1956:
25. **Աղանեանց Գիւս Ա. ԲՆՆյ.**, Գիւսան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք Ժե-ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912:
26. **Աղանեանց Գիւս Ա. ԲՆՆյ.**, Գիւսան Հայոց Պատմութեան, Գիրք ԺԳ., Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (Վաւերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915:
27. **Անտոնան Հ.**, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
28. **Անլմեան Հ.**, Խրիմեան Հայրիկ, Մենդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820–1920, Ս. Էջմիածին, 1920:
29. **Անլմեան Հ.**, Հայոց Հայրիկ «Նուագող վշտից հայրենեաց հայոց»: Կենսագրութիւն, հտ. I, Թարիզ, 1929:
30. **Ատրպետ, Բուլանըկ**, Մշակ, Թիֆլիս, 1915 թ., հմր. 213, 214:
31. Աւարական աղբիւրները Հայաստանի և հարեան երկրների մասին, կազմող՝ **Թ. Նայրանդեան**, Երևան, 1965:
32. Արեւելեան Մամուլ, Հանդէս ամսեայ, երկուսասաներորդ տարի, Զմիւռնիա, ԺԲ տարի, 1882, մարտ, «Վաւերաբանութիւն», 129–144:
33. **Արմենակ**, Շերվանշեխի կոտորածը, «Համբարներ», 1917 թ., հմր. 17:
34. **Բաղդյան Գ.**, Արեւմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին, մաս վեցերորդ: Բիրթիսի նահանգի հյուսիսային, արեւելյան և արեւմտյան գավառները, «Վլմ» համահայկական հանդէս, Ը (Ժդ) տարի, թիւ 3 (55), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, հավելված, էջ I–XXXVI:
35. **Բղէեան Սարգիս, Միսաֆ Բղէեան**, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, տպ. Նոր Աստղ, 1962:
36. **Բենսէ** (Սահակ Մովսիսեան), «Հարբ (Մշոյ Բուլանըխ)», Հայ ազգագրութիւն և բանահիւստութիւն, նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ, հտ. 3, Երևան, 1972:
37. **Բենսէ**, Բուլանըխ կամ Հարբ գաւառ, Թիֆլիս, 1901:
38. **Բենսէ**, Պուլանըխ կամ Հարբ գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Գիրք Ե., Թիֆլիս, 1899, էջ 75–89:
39. **Գ. Վ. Կ.** (Գրիգոր վրդ. Կերկերեան), Թէշքիլաթի մահսուսէ, Յուսաբեր, բացառիկ թիւ նուիրուած ապրիլեան եղևնի յիսնամեակին, 1915–1965, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1965, էջ 5–38:

40. **Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա.**, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Ա-2, Երևան, 2001–2010:
41. **Գափոյան Ա.**, «Նրանց գնալով աղբատանում եմ մե՛նք, հարստանում է մեր պատմությունը», Հայ գինովոր, 17 Գեկտեմբեր 2010, www.hayzinvor.am/754.html
42. **Գեղամ**, *Նուիրական ուխտատեղիներ Մշոյ առաջն. թիվին*, «Մասիս», 52-րդ տարի, թիվ 28, 12 յուլ. 1903, էջ 441:
43. Գիրք Թղթոց, Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901:
44. **Գովան Ե.**, Թրեւէրէնէ Հայերէն աստիւններու այժմէական բառարան, Իսթանպուլ 2016:
45. **Գուշակեան Թ. արք.**, Երիմեան Հայրիկ (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925:
46. **Երամեան Հ.**, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հտ. Ա., Ալեքսանդրիայ, 1929:
47. Երգ Մշեցոց (Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւն), խմբագրական, «Մասիս» Ազգային եւ ֆաղափական շաբաթաթերթ, 1885, Կ. Պոլիս, էջ 184:
48. Երեմիա Տեկանց, Տոմային Հիշատակարան, Գիրք Ը. (1868–1872 թթ.), աշխատասիրությամբ **Հ. Ղ. Մուրադյանի**, Երևան, 2018:
49. **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը եւ հարեան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի» (Փորձ VII դարի հայկական ֆարտեզի վերակազմության ժամանակակից ֆարտեզագրական հիմնի վրա), Երևան 1963:
50. Երկամեայ Տեղեկագիր 1908–1910 շրջաններու, Կ. Պոլիս, 1911:
51. **Եփրեմ վրդ. Զազրեան**, Պատմութիւն Հայոց Հայկազանց տէրութեան սկսելէն մինչեւ մեր ժամանակը, Վիեննա, 1851:
52. **Զենոբ Գլակ Ասորի**, Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, յամի 1889:
53. **Էփրիկեան Հ. Ս.**, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա., Բ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903:
54. Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, Տոմար, Զանազան գիտելիքներ, Վիճակագրական տեղեկութիւններ, Կ. Պոլիս, 1903:
55. **Թ. Ե. Գուշակեան**, Երիմեան Հայրիկ, Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, Փարիզ, 1925:
56. **Թէոդիկ** (Լաբրիներեան), Ամէնուն Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1922:

57. **Թէոդիկ**, Ամէնուն Տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, 1911:
58. **Թէոդիկ**, Ամէնուն Տարեցոյցը, տպ. Մասիս, Փարիզ, 1927:
59. **Թէոդիկ**, Գողգոթա Հայ Հոգևորականութեան եւ իր Հօտին աղէտալի 1915 տարին, Նիւ Եորք, 1985:
60. Թուրական աղբիւրներ, թարգմանություն բնագրից **Սաֆրաստյան Ա. Խ. եւ Սանթրուչյան Գ. Հ.**, հտ. 4, Երևան, 1972:
61. Թուրական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի, եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ **Ա.Խ. Սաֆրաստյան**, Երևան, 1964, հտ. Բ.:
62. **Իննիներեան Հ. Ղ.**, Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց աշխարհի, Մասն Առաջին, Ասիա, հտ. Ա., Վենետիկ, 1806:
63. **Իննիներեան Հ. Ղ.**, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1822:
64. **Լաստիվերացի Ար. վրդ.**, Պատմութիւն, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1901:
65. **Լուսարեան Կ. վրդ.**, Գասազանագիրք, Յաջորդութիւն վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղէմ, 1912:
66. **Խալաբեանց Բ.**, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ թարգմանեց, Վիեննա, տպ. Միսիսարեան 1919:
67. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909 նստաշրջան, նիստ ԻԸ., 21 Օգոստոս 1909:
68. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1911–12 նստաշրջան, նիստ ԺԱ., 2 Սեպտեմբեր 1911:
69. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909–10 նստաշրջան, նիստ ԺԵ.:
70. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1913–14 նստաշրջան, նիստ Գ., 17 Մայիս 1913:
71. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1914 նստաշրջան, նիստ Ի., 25 Ապրիլ 1914:
72. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 28 Մայիս 1910 (դոմփակ):
73. **Կանայեանց Սա.**, Անյայտ զատուներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914:
74. **Կարապետեան Քև.**, Երգարան «Տարօն», 1930:

75. **Կոմիտաս վրդ.**, *Լոռու գուժաներգը Վարդարյուր գիւղի ոճով*, Նաասարդ գրական և գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., կազմեցին Վարուժան Գ. և Սիրունի 3. Ճ., Կ. Պոլիս, 1914:
76. **Կոստանդյան Է.**, Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-ֆաղափական գործունեությունը, Երևան, 2008:
77. **Կոստան Ա. վրդ.**, Բաղդիր հայերեն լեզուի, Պլյուս, 1998:
78. **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Ֆախյան Սա., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. I, II, III, IV, ԵՊՀ, Երևան, 1986:
79. «Համբաարեր», Թիֆլիս, 1916, Յանկուած, հմր. 1-52:
80. Հայ ժողովրդական հեֆիաքներ, խմբ. կոլեգիա՝ Առաֆեյան Բ. Ն. և ուրիշներ, հտ. 12, Երևան, 1984:
81. Հայ ժողովրդական հեֆիաքներ, Հատորը կազմեց և ծանօթագրեց Տարոնցի Ս., հտ. 10, Երևան, 1967:
82. Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբ. կոլեգիա Աղայան Մ. Պ., Առաֆեյան Բ. Ն., Գալայան Գ. Ա., Երևմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Յակոբյան Ա. Մ., հտ. 4., Երևան, 1974:
83. Հայոց Սրբերը և սրբավայրերը, Ակունմները, տիպերը, պաշտամունքը, Երևան, 2001:
84. Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. II, կազմ.՝ Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Երևան, 2012:
85. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Տավրոսերան (Տուրոսերան) աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999:
86. Հիպոլիտան Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները, Հանդես Ամսօրեայ, թիւ 1, Յունաւար, իննետասաներորդ տարի, Վիեննա, 1905:
87. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969:
88. Մաժակ, Բաղէշի կոտորածը, Աշխատանք թերթ, Երևան, 1916 թ., հմր. 28:
89. Մալխասեանց Սա., Հայերեն բացատրական բառարան, հտ. I, II, III, IV, Թլհրան, 1982:
90. Մալումեան Խ., (Ակնունի), Խրիմեան, կենսագրական տեսություն, Թիֆլիս, 1892:

91. Մանասեան Գ., Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաարեր» 1917, հմր. 6:
92. Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը, Ապրի, Գեբրյան, «Համբաարեր», Թիֆլիս, 1917, հմր. 8:
93. Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Մի լրացուցիչ տեղեկություն Բուլանըղի կոտորածին, Համամյու, «Համբաարեր», Թիֆլիս, 1916, հմր. 48:
94. Մարտիրոսեան Ն., Համաւերոպական պատերազմի ընթացում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրությունը, Վան-Տոսպ, 1916, հմր. 14:
95. Մելիքեան Ե. Յ., Հարբ հնուս, Անթիլիաս, 1964:
96. Մեծ եղևոնի հերոսապատում, 1915 թի իմնապաշտպանական հերոսամարտերը, Թեհրան, 1982:
97. Միքայիտեան Մ., Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, Մասն Ա., Կ. Պոլիս, 1884:
98. Միքայիտեան Մ., Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, Մասն Գ., Կ. Պոլիս, 1885:
99. Մշոյ Աշխարհ, «Լումայ», Գիրք Ա., 1897:
100. Մշոյ Գեղամ (Գեղամ Տէր-Կարապետեան), Տարօնի վանքերը. ուղևորի յիշատակներ, Երևան, 2003:
101. Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաարեր», հմր. 43:
102. Մովսէսեան Ս., Պուլանըղի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26:
103. Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաարեր», 1916, հմր. 12, հմր. 13:
104. Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաարեր», հմր. 12:
105. Մուսաղյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 2006:
106. Յ. Ե., Պուլանըղ, «Ագատամարտ», 1910, հմր. 201:
107. Նամակ Բուլանըղից, «Իրօշակ» Հայ Ցեղափոխական Գաղնակցութեան օրգան, 1895, հմր. 12, էջ 8-10:
108. Նաասարդեանց Տ., Բաղդիր Արարատեան Բարբառի, Տփլիս, 1903:

109. **Ներսիսյան Մ.**, *Նյութեր հայկական կոտորածների մասին*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965 թ., էջ 85-100:
110. **Ոսկեան Հ. Հ.**, *Տարօն-Տուրուբերանի վաները*, Վիեննա, 1953:
111. **Չորրորդ դարու հայ եկեղեցին** (Առատպած «Լումայ» հանդիսից), **Թիֆլիս**, 1901:
112. **Չոպանեան Ա.**, *Դեմեթր*, Փարիզ, 1924:
113. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տ[եառ]ն 1784, Ըստ ասանդեղոյ այլեայլ մատենագրաց, յօրինեալ ՚ի Հայր Միխայել վ[ա]րդ[ա]-պ[ետ]է Չամչեանց Կոստանդինուպօլսեցոյ, ի Վենետիկ, հտ. Ա.:
114. **Պետոյան Վ.**, *Սասունի եւ Տարօնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը*, Երևան, 2005:
115. **Պոպանըզցի Կարապետ**, *Բուլանըզ-Մանագկերտը մոռացուած*, «Համբաւաբեր», 1916, հմր. 26:
116. **Պողոսեան Հ. Ե.**, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԹ. տարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 57-73:
117. **Սահակյան Վ.**, *Մատենադարանի՝ Հայոց Յեղասպանության մասին արիւն-վային վավերագրերը (Օսմաներեն վավերագրեր)*, Բանբեր Մատենադարանի, հմր. 25, Երևան, 2018, էջ 291-340:
118. **Սասունի Կ.**, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, Անթիլիաս, 2013:
119. **Սասունի Կ.**, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, Պէրուք, 1957:
120. **Սասունի Կ.**, *Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918)*, Տանկահայոց գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927:
121. **Սարգսյան Գ. Խ.**, *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» եւ սեպագրական աղբյուրները (Հայկի եւ Հայկյանների առասպելի պատմականության եւ զարգացման փուլերի խնդիրը)*. Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, հմր. 2-3:
122. **Ստեփաննոս վրդ. Տարօնեցի.**, *Տիեզերական պատմութիւն*, Փարիզ, 1859:
123. **Մրուանձտեանց Գարեգին վրդ.**, *Համով-Հոռով*, տպ. Գ. Պաղտատլեան, Կ. Պոլիս, 1884:
124. *Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԻԲ.*, (Մկրտիչ Ա. Խրիմյան

- Կարողիկոս Ամենայն Հայոց (1820-1892-1907), մաս Բ., փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ **Ավագյան Գ.**, խմբ.՝ **Վիրաբյան Ա., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին**, 2020:
125. **Վիրաբյան Ա.**, *Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը ականատեսների աշխարհը*, Երևան, 2005:
126. **Տաշեան Հ. Յ.**, *Տայֆ, Դրացիք եւ Խոտորչուր*, Պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1973:
127. **Տարօնեցի Ստ. Ասողիկ**, վրդ., *Տիեզերական պատմութիւն*, Փարիզ, 1859:
128. **Տէր Կարապետեան Գ.**, *Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ*, Կ. Պոլիս, 1911:
129. **Տէր Կարապետեան Գ.**, *Տարօնի աշխարհը, պատկերներ ու պատմութիւններ*, Փարիզ, 1931:
130. **Տէր-Յարութիւնեան Մեսրոպը**, *Քերականութիւն հայոց լեզուի*, Կ. Պոլիս, 1826:
131. **Տէր-Յովհաննէսեան Աստ. եպս.**, *Ժամանակագրական պատմութիւն Սուրբ Երուսաղէմի, աշխատասիրութեամբ հաւաքեաց Աստուածատուր Լայսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց յառաեղական ուխտէ Սրբոյ Յակովբեանց, Երուսաղէմ*, 1890, հտ. Բ:
132. **Տրապիզոնի Գարեգին եպս.**, *Տարօնաշունչ*, Պովնոս Այրես, 1945:
133. **Փաստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց ի շորս դպրութիւնս*, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889:
134. **Փաստոս Բուզանդացոյ**, *Մատենագրութիւն մախնեաց*, Պատմութիւն Հայոց ի շորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832:
135. **Փափագեան Վ.**, *Համաշխարհային պատերազմը եւ Տարօնի աշխարհը*, «Վէմ», Հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, 1936:
136. **Քաջունի Հ. Մանուկ**, *Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց, դպրատանց տղայոց համար*, Վենետիկ, 1857:
137. **Օրմանեան Մ. արք.**, *Ազգապատում*, հտ. Ա., Երևան, 2001:
138. **Օրմանեան Մ. արք.**, *Ազգապատում*, հտ. Գ., Երևան, 2002:
139. 1914 Tarihli Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin Himis ve Çevresi Fiziki Haritası. Erkân-i Harbiye-i Umumiye (Aydın, Bergiri, Divriği, Erzurum, Giresun, Harput, Hasankale, Himis, Karahisarı Şarki, Kiği, Malatya, Reşadiye, Rize, Sivas, Ünye, Van) 1:200.000, 1332.

140. 294 Numaralı Hıms Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (963/1556), Defteri Hâkânî Dizisi: VI, yayına hazırlayan **Özkılıç A., Coşkun Ali, Sivridağ Abdullah, Yüzbaşıoğlu Murat**, Ankara 2000.
141. **Ahmet Tetik**, (ed.), *Armenian Activities in the Archive Documents, 1914–1918*, Ankara, 2005.
142. An Anthology of historical writings on the Armenian massacres of 1915/[by] Viscount James Bryce, Arnold J. Toynbee, Herbert Adams Gibbons, Ambassador Henry Morgenthau [and] Fridjhof Nansen, Beirut, 1971.
143. **Arthus Bertrand**, (ed.), *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier*, Paris, 1868.
144. **Авакян А.**, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX первая четверть XX вв.) Ереван, 2001.
145. **Berkes N.**, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964, 1–85.
146. **Burney C. A.**, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies*, 1957, Vol. 7 (1957), pp. 37–53.
147. **Charmetant P. F.** Ermeni Katliamları Raporu, 1894–1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik, İstanbul, Peri yayımlar, 2012.
148. **Chochiev G. and Koç Bekir**, Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century–Beginning of the 20th Century), *Journal of Asian History*, 2006, Vol. 40, No. 1 (2006), pp. 80–103.
149. **Dadrian V.**, "The Perversion by Turkish Sources of Russian General, Mayewski's Report on the Turko-Armenian Conflict", in *Journal of the Society for Armenian Studies*, no. 5, 1991.
150. **Dahiliye Vekaleti**, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928.
151. **Davison R.**, *Reform in the Ottoman Empire: 1856–1876*, Princeton University Press, 1963.
152. **Eren, A. C.**, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, ilk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.
153. **Erkan, S.**, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 1996.
154. **Esenkal Ebru**, Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, 2007.

155. **Etmekjian J.**, *The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey*, *The Armenian Review*, Spring, 1972, Vol. XXV, No. 1–97, Boston, 10–24.
156. **Fatih Gencer**, Bitlis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler, İstanbul, 2019.
157. **Gardiner S. R.**, *A Student's History of England, from the Earliest Times to 1885*, London, 1895.
158. **H. F. B. Lynch**, *Armenia: Travels and Studies*, volume 2: The Turkish Provinces, London, New York, Longmans, Green, & Co., 1901.
159. **Hakan A.**, Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860–1914), *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016.
160. **Karajian S. J.**, *An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918*, *The Armenian Review*, Winter, 1972, Vol. XXV, No. 4–100, The Hairenik Association, Boston, 1972, 3–45.
161. **Karayan S. Y., M. D.**, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, a Geographic Depographic Gazetter, London, 2018.
162. **Karpat H. K.**, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82–1893* Author(s): *International Journal of Middle East Studies*, Oct., 1978, Vol. 9, No. 3, pp. 237–274 Published by: Cambridge University Press.
163. **Karpat K. H.**, *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.
164. **Karpat K. H.**, *The Status of the Muslim under European Rule: the Eviction and Settlement of the Çeikes*, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, (Leiden: Brill, 2002).
165. **Kemal H. Karpat**, Osmanlı Nüfusu 1830–1914, İstanbul, 2010.
166. **Kévorkian R. and Paboudjian P.**, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, ARHIS, 1992.
167. **Kévorkian R.**, *The Armenian Genocide, A Complete History*, Published in 2011 by I.B.Tauris & Co Ltd, New York, Pdf.
168. **Kiepert R.**, *Karte von Kleinasien (24 pafta)*, Berlin 1902–1906.
169. **Martın V.**, Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 2, Sayı: 5, Aralık 2011.
170. **Naci Okcu and Hasan Akdağ**, *Salname-i vilayet-i Erzurum (1287/1870–1288/1871–1289/1872–1290/1873)*: Erzurum il yıllığı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.
171. **Oganovski N.**, *The Ravages of the Turks*, *The New Armenia. A Semi-Monthly Periodical*, v. 8, June 15, 1916, New York, 1916.

172. **Özbek N.**, *The Politics of Taxation and the "Armenian Question" during the Late Ottoman Empire, 1876-1908*, Comparative Studies in Society and History, OCTOBER 2012, Vol. 54, No. 4, pp. 770-797.
173. Salname-i Diyarbakir Sene 1286 [1869-1870], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Salnameleri I.
174. Salname-i Vilayet-i Bitlis, Sene 1310 [1894].
175. **Saydam, A.**, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
176. **Tahir S.**, Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017.
177. **Tcharian P.**, The Great Loss of the Armenian Clergy during the Armenian Genocide, translated by Tamar Topjian Der-Ohannessian, Antelias, Lebanon, Armenian Church Catholicosate of Cilicia, 2009.
178. The Armenian Review, v. 25, The Hairenik Association, st. Boston, 1972.
179. Türkiye Cumhuriyeti, Dahiliye Vekaleti, Son Taşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları. Ankara 1928.
180. Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz (1 Mart 1968'e kadar), Ankara 1968.
181. **Ünal U.**, Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017.
182. **Viscount Bryce**, The Treatment of Armenians in the Ottoman empire, 1915-16, London, 1916.
183. **Vital Cuinet**, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome premier, Paris, 1891.
184. **Vital Cuinet**, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome deuxième, Paris, 1892.
185. **Каширин В. Б.**, Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны, Москва, Викмо-М, 2014 г.
186. **Маевский В. Т.**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского виластов, издание Штаба Кавказского военного округа, Тифлиси, Типография штаба Кавказского округа, 1904.
187. **Филиппов В. Н.**, Военное обозрение Азиатской Турции, С.-Петербург, 1881.

Էլեկտրոնային աղբիւրներ

188. Esenlik köy - Bulanık (Erentepe bucağı) - Muş,
<https://nisanyanmap.com/?y=Abri&lv=&t=&cry=&ua=5> [03.04.2021]
189. Arakonak köy - Bulanık - Muş
<https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5> [25.04.2021]
190. Dokuzpınar köy - Bulanık (Erentepe bucağı) - Muş
<https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5> [18.02.2021]
191. Rüstemgedik belediye - Bulanık - Muş
<https://nisanyanmap.com/?yer=25728&haritasi=r%C3%Bestemgedik> [17.12.2020]
192. Մարտիրոսեան Տ., Պոլլանըխի Քազա, ժողովրդագրութիւն,
<https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/billispagheshvilayet/kazaofbulanik/locale/kazaofbulanikdemography.html> [08.05.2021]
193. Վաղարշապատի (Էջմիածին) շրջանի գյուղերը 1831 թվականին,
<http://www.aniarc.am/?s=%D4%B1%D5%B5%D5%AC%D5%A1%D5%B6%D5%AC%D5%B8%D6%82> [02.06.2021]
194. Վաղարշապատի (Էջմիածին) շրջանի գյուղերը 1831 թվականին,
<http://www.aniarc.am/2020/03/14/ejmiatsin-1831-1931-population-korkotian/> [07.11.2020]

Վերա Սահակեան
Մշոյ Բուլանք գաւառի հայաբնակ գիւղերն
ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին
ուղղուած նամակների

(Գիրք I)

Vera Sahakyan

The Armenian-populated villages of Mush's Bulanyk province
according to the letters addressed to Mkrtich I Khrimian
catholicos

(Volume I)

Սրբագրիչներ՝ Գեորգ Պ. Յակոբեան (հայերէն),

Rebecca Emenaker (անգլերէն)

Էջագրումն ու ձեւաւորումը՝ Մարիամ Բրուտեանի

Շապիկի ձեւաւորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի

Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումեան

ISBN 978-9939-9257-3-8

9 789939 925738

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին ձեռագրերի ինստիտուտի

Հրատարակչական բաժին

ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, Հեռ. (+374) 10 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Չափը՝ 70 x 100 1/16: Ծաւալը՝ 25 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

Տպագրուել է

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՅԻ

ՏՊԱԳՐԱՌՆ. ԳՐԱՏՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

www.veprint.am

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is partially obscured by a stamp in the top right corner. The stamp contains the number "9(47-325)" and "U-15".

